

संप्रह-४

बुद्धकालीन महिलाहरू

[भाग-१]

भा. रु. ६/-

ने. रु. ८/-

प्रकाशकः

“आनन्दकुटी विहार गुठी”

**आनन्दकुटी, स्वयम्भू,
काठमाडौं, नेपाल ।**

(सर्वाधिकार सुरक्षित)

बुद्धाब्द : २५१७

Dhamma.Digital

प्रथमावृत्ति : १५००

मुद्रक :

नेपाल प्रेस

काठमाडौं नेपाल ।

फोन : ९१०३२

Collection No; 4

Buddhakalin Mahilaharu

[Part I]

Bhikshu Amritananda

Published by
ANANDA KUTI VIHAR TRUST
Ananda Kuti, Kathmandu,
NEPAL
1973

यसमा—

समर्पित

प्रकाशकीय

Preface

भूमिका

प्राक्कथन

संक्षिप्त शब्दको अर्थ

मूलग्रन्थहरू

सहायक-ग्रन्थहरू

विषय-सूची

‘बुद्धकालीन महिलाहरू’

नामावली

शब्दावली

गाथा-सूची

श्री ५ बडामहारानी ऐश्वर्य
राज्यलक्ष्मी देवी शाहका
जुनाफमा सादर
समर्पित

बुद्धकालीन महिलाहरू

[भाग-१]

आचार्य

मिच्छु अमृतानन्द

Dhamma.Digital

मा. रु. ६/-

ने. रु. ८/-

प्रकाशकः

“आनन्दकुटी विहार गुठी”

**आनन्दकुटी, स्वयम्भु,
काठमाडौं, नेपाल ।**

(सर्वाधिकार सुरक्षित)

बुद्धाब्द : २५१७

Dhamma.Digital

प्रथमावृत्ति : १५००

मुद्रक :

नेपाल प्रेस

काठमाडौं नेपाल ।

फोन : ९१०३२

प्रकाशकीय

पूज्य अमृतानन्द महास्थविरज्यूको अथक प्रयासद्वारा खोजगरी संकलित भएको यो “बुद्धकालीन महिलाहरू” पहिलोभाग, संग्रह-४ पनि यस “आनन्द कुटी विहार गुठी” लाई प्रकाशगर्ने अधिकार दिनु भएकोमा वहाँ प्रति कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

शान्तिनायक भगवान् बुद्धका पालाका महिलाहरू, को-कस्ता रहेछन् भन्ने र उनीहरूले कसरी बुद्ध-धर्ममा आस्था राखेकारहेछन् भन्ने आदि कुराको चित्रणभएको यो अमूल्य ग्रन्थ पाठकहरूका अगाडि प्रस्तुत गरेका छौं ।

यस अमूल्य ग्रन्थद्वारा तपाइ हामी सबै अवश्यनै लाभान्वित हुनेछौं भन्ने विश्वास लिएका छौं । आशा छ कि भविष्यमा अरु पनि यस्ता संग्रह ग्रन्थहरू पाठकवर्गका समक्ष प्रस्तुत गर्न सक्ने छौं ।

तीर्थनारायण मानन्धर

भाद्रशुक्ल बुढाष्टमी
बुधबार २०३०

अवंतनिक सदस्य-सचिव
“आनन्द कुटी विहार गुठी”
स्वयम्भू ।

Namo Tassa Bhagavato Arahato Smmasambuddhassa.

Preface

This is the Compilation in an attempt to culled characters of Buddha's time from original Pali Tripitaka. The present Volume, "Lay-Women of Buddha's Time" as a sequel to "Kings of Buddha's Time" is placed before the readers now.

Names of lay-women in Pali literature have been found collected in Etadagra division of Anguttaranikaya and Samanna division (page 428) of Atthakanipata. Mention has been made of ten lay-women in Etadara division and of twenty-six in Samanna division. They are as follows:

1. Bojjha Upasika, 2. Sirima Upasika, 3. Paduma Upasika, 4. Sutana¹ Upasika, 5. Manuja²

---

1. 'Sudhana' in *Ceylonese and Roman*; 'Sudhamma' in *Siamese*.

2. 'Manuja' in *Siamese*.

(b)

Upasika, 6. Uttara Upasika, 7. Mutta Upasika,
8. Khema³ Upasika, 9. Ruci Upasika,⁴ 10. Cundi
Upasika, 11. Bimbi Upasika, 12. Sumana Upasika,
13. Mallika Upasika, 14. Tissa Upasika, 15.
Tissamata Upasika, 16. Sona Upasika, 17.
Sonayamata Upasika, 18. Kana Upasika. 19.
Kanamata Upasika, 20. Uttaranandamata, 21.
Visakha Migaramata, 22. Khujjuttara Upasika,
23. Syamavati Upasika 24. Suppavasa Upasika
25. Suppiya Upasika and 26. Nakulamata
Grihapatni.

Information about ten lay-women mentioned in Etadagra of Anguttaranikaya is given in the present volume. Information culled together from main discourses, Collection of discourses and Commentaries on relevant characters is presented as introduction to them.

These women are given pre-eminence by the Buddha. They are endowed with special qualities of their own. These women are as follows:

1. Sujata Upasika
2. Visakha Mahaupasika,
3. Khujjuttara,
4. Samavati,
5. Uttaranandamata,

---

3. 'Khema-Soma' in *Ceylonese and Roman*.

4. 'Rupi' in *Roman*.

6. Suppavasa, 7. Suppiya 8. Katiyani, 9. Nakulamata, and
10 Kali Upasika of Kuraragharika.

Perusal of original Pali works with a view to gathering information about them, has revealed that there are thirty-seven discourses: twenty-seven in Sutrapitaka and ten in Vinayapitaka. Of them twenty-one discourses are in Anguttaranikaya of Sutrapitaka, one in Samyuttanikaya, one in Vimanvatthu, four in Udanapali, five in Mahavaggapali of Vinayapitaka, two in Cullavaggapali, two in Parajikapali and one in Pacittiyapali, which comes to the total of thirty-seven.

As the discourses in Ayacanavarga and Ayacana Sutra are one and the same, only one of them is translated and included in the volume. This volume, therefore, contains only the translation of thirty-six discourses.

1. One mention is made of Sujata Upasika: in Anguttaranikaya of Sutrapitaka.
2. Sixteen mentions have been made of Vishakha Mahaupasika: five in Anguttaranikaya of Sutrapitaka, two in Udanapali, four in Mahavaggapali of Vinayapitaka, two in Cullavaggapali, two in Parajikapali and one in Pacittiyapali.

(d)

3. Four mentions have been made of Khujjuttra: one in Samyuttanikaya of Sutrapitaka, and three in Anguttaranikaya.
4. Mention has been made of Shyamavati: one each in Anguttaranikaya and Udanapali.
5. Mention has been made of Uttaranandamata: one each in Anguttaranikaya and Vimanavatthu of Sutrapitaka.
6. Three mentions have been made of Suppavasa: two in Anguttaranikaya of Sutrapitaka and one in Udanapali.
7. Two mentions have been made of Supriya: one each in Anguttaranikaya of Sutrapitaka and in Mahavaggapali of Vinayapitaka.
8. Only one mention has been made in Anguttaranikaya of Sutrapitaka about Katiyani.
9. Four mentions have been made of Nakulamata in Anguttaranikaya of Sutrapitaka.
10. Two mentions have been made of Kali Upasika of Kuraragharika in Anguttaranikaya of Sutrapitaka.

(e)

The names of these discourses are as follows:

(References given here are to the pages of Pali Text, Nagari Edition of Nalanda, India, and R. refers to pages of the Pali Text Society, Roman Edition, London.)

1. SUJATA UPASIKA

	page		page
1. A. I.	16	Etadaggasuttam	R. 290

2. VISHAKHA MAHAUPASIKA

1. Mh.	306	Visakhavatthu, Civarakkhandam	R. 290
2. Cu.	218	Ghata-kataka, Khuddakavatthukhandhakam	R. 329
3. Mh.	311	Nisidanadianujanana, Civarakkhandhakam	R. 296
4. Pa.	214	Caturasitimapaccittiyam, Pacittiyakhandam	R. 161
5. Cu.	265	Sanghikavatthu, Senasanakkhandhakam	R. 169
6. Mh.	387	Attharasavatthukatha, Kosambakkhandhakam	R. 356
7. A. Vol. I.	27	Etadaggasuttam	R. Vol. I. 20

(f)

	page		page
8. ,, Vol. III.	362	Dutiyavisakhasuttam R. ,, IV.	267
9. ,, ,, III.	352	Visakhasuttam R. ,, IV.	255
10. ,, ,, III.	364	Pathmaidhalokikasuttam R.,, ,,	269
11. U.	83	Visakhasuttam R.	18
12. P.	278	Pathama aniyato, Aniyatakandam R.	187
13. P.	282	Dutiya aniyato, Aniyatakandam R.	191
14. Mh.	159	Adhammika Katika, Vassupanayikakkhandhakam R.	153
15. A. Vol. I.	190	Uposathasuttam R. Vol. I.	205
16. U.	174	Visakhasuttam R.	19

3. KHUJJUTTARA UPASIKA

1. S. Vol. II.	196	Ekadhitusuttam R. Vol. II.	236
2. A. Vol. I.	27	Etadaggasuttam R. Vol. I.	26
3. A. Vol. I.	81	Ayacanavaggo R. Vol. I.	88
A. Vol. II.	174	Ayacanasuttam R. Vol. II.	164

4. SHYAMAVATI MAHARANI

1. A. Vol. I.	27	Etadaggasuttam R. Vol. I.	26
2. U.	160	Udenasuttam R.	79

page

page

5. UTTARANANDAMATA UPASIKA

1. A. Vol. I.	27	Etadaggasuttam	R. Vol. I.	26
2. Vv.	18	Uttaravimanavatthu	R.	11

6. SUPPAVASA UPASIKA

1. A. Vol. II.	66	Suppavasasuttam	R. Vol. II.	62
2. A. Vol. I.	27	Etadaggasuttam	R. Vol. I.	26
3. U.	79	Suppavasasuttam	R.	15

7. SUPPIYA UPASIKA

1. Mh.	233	Manussamansapatikkhepakatha, Bhesajjakkhandhakam	R.	216
2. A. Vol. I.	27	Etadaggasuttam	R. Vol. I.	26

8. KATIYANI UPASIKA

1. A. Vol. I.	27	Etadaggasuttam	R. Vol. I.	26

9. NAKULAMATA GRIHAPATNI

1. A. Vol. III.	362	Nakulamatasuttam	R. Vol. IV.	268
2. A. Vol. II.	65	Pathamasamajjivisuttam	R. Vol. II.	61
3. A. Vol. II.	17	Nakulapitusuttam	R. Vol. III.	295
4. A. Vol. I.	27	Etadaggasuttam	R. Vol. I.	26

(h)

page page
10. KALI UPASIKA OF KURARAGHARA

1. A. Vol. IV. 135 Kalisuttam	R. Vol. V. 46
2. A. Vol. I. 27 Etadaggasuttam	R. Vol. I. 26

Ananda Kuti,
Kathmandu,
Nepal.

Bhikshu Amritananda
15th. Sep. 1973.

List of abbreviations:

- A. = Anguttaranikaya.
Cu. = Cullavaggapali
Mh. = Mahavaggapali.
P. = Parajikapali.
Pa. = Pacittiyapali.
S. = Samyuttanikaya.
U. = Udanapali.
Vv. = Vimanavatthupali.

भूमिका

भौतिक संस्कारको आधारमा मात्र मानिस सुखी बन्न सक्नेन । उसलाई मानसिक संस्कारको पनि आवश्यकता पर्छ । किन कि मानसिक संस्कारले नै उसको हृदय पटललाई पवित्रपानं सक्तछ । यसबाट सुकार्यको चिन्तन, सत्य, अहिंसा दया तथा न्यायको अनुयायीबन्न विशेष प्रेरणा विन्छ । त्यसैले भनिन्छ—सभ्यता र संस्कृतिमै जातिको अस्तित्व अडेको हो र यसैको मनन र चिन्तनबाट देश र समाजले टेवा पाउँछ । अनि मात्र उन्नयनको दिशातिर पाइला सार्न सक्तछ । यसैको सिद्धान्तमा प्रस्तुत “बुद्धकालीन महिलाहरू” भाग-१, संग्रह-४ संग्रहित भएको परिलक्षित हुन्छ । जसको सभ्यता र संस्कृतिमा मानवजातिको अस्तित्वलाई अज फस्टाइबिने काममा होस्टेहैसे गर्ने विभिन्न ग्रन्थहरूमध्येमा यो पनि सामेल भएको अनुभव हुन्छ र ग्रन्थकर्ता (अनुवादक) को विचारधारा पनि यतैतिर बगेको देखिन्छ भन्ने कुरालाई, वहाँका “बुद्धकालीन ब्राह्मण” (भाग-१), “बुद्धकालीन गृहस्थीहरू” (भाग-१), “बुद्धकालीन राजपरिवार” (भाग-१), र प्रस्तुत “बुद्धकालीन महिलाहरू” (भाग-१) ले परिपुष्टि गरेका छन् ।

अनेक तत्वको संमिश्रणको सरल अनुकृति नै विशेष साहित्यबाट हुने हुनाले यस्ता साहित्यको खाँचोलाई भाषा विशेषज्ञ, शिक्षा तज्ज्ञ

साहित्यप्रेमी र लगनशील पूज्य भिक्षु अमृतानन्द महास्थविरज्यूद्वारा फाली (नगधि) साहित्यले अपूरो भएको नेपाली साहित्य-मण्डार क्रमशः परिपूर्ति हुँदै जानेछ भन्ने कुरालाई वहाँका उक्त ग्रन्थहरूले साकार गरिसकेका छन् र नेपाली बाङ्गमय वाटिकामा सुन्दर तथा सुवासित फूल फूलने बिरुवाहरू वहाँबाट धमाधम रोप्दैछन् । आशा छ एकदिन, साहित्य वाटिकाका बिरुवाहरूमध्ये एकचल बिरुवा वहाँकै हुनेछ । वहाँ जस्तै देश र समाजको मर्म बुझ्ने प्रतिभाशालीबाटै यस-प्रकारका कामहरू सम्भव छन् भन्ने खदिलो आशालिदै प्रस्तुत संग्रह सन्बन्धी भूमिकातिर आफ्नो मन्द बुद्धिलाई लगाउने प्रयास गरेको छु ।

×

×

×

संस्कृति, साहित्य, कला र धर्म अनि राजनीति अन्योन्याश्रित हुन् । यी सबैको जननी संस्कार हो । यसैको आधारमा पूर्वोदयदर्शन तथा मनोवैज्ञानिक साहित्य, कला, विज्ञान तथा धर्म आधारित भएका छन् भन्ने कुरालाई प्रस्तुत अनुदित तथा संग्रहित ग्रन्थले परिपोषण गरेको मात्र होइन बुद्धिको प्रयोगशालामा ल्याएर सबैलाई राखिदिएको र प्रयोगात्मक कार्य कुशलतामा हाँसला दिएको छ । अऊ साँच्चै भन्ने हो भने बुद्धिजीवीहरूलाई मन्दा गृहस्थी जीवन बिताइरहेका स्त्री पुरुषहरूको इच्छा, आत्मविश्वासिता, त्याग परायणता, उदारता, पवित्र चिन्तनमा उत्सुकता, दया दाक्षिण्यमा कुशलता, इहलौकिक तथा पार-लौकिक सुधारकोनिमित्त विभिन्न सक्रिय भएको कुरा प्रस्तुत ग्रन्थबाट प्रतिवृत्ति भएको अनुभव हुन्छ ।

बुद्ध धर्मको आधारशीलामा बस्ने प्रस्तुत ग्रन्थका स्त्री पात्रहरूले विशेष गरेर दानादिकार्यबाट विशेष स्थान पाएका छन् । हुन त प्रस्तुत ग्रन्थमा नकुलपिता, सुप्रिय, राजा उदेन...आदि जस्ता कर्मयोगी पुरुष पात्रहरू नभएका होइनन् तैपनि प्रस्तुत ग्रन्थले महिला जगतलाई विशेष मान्यता दिएको छ । जसलाई शीर्षकले पनि सार्थक पारिदिएको छ । हुन त देवीको रूपमा पुज्ने हात्रो संस्कार र संस्कृतिले पनि नारीलाई विभिष्ट स्थान त नदिएको होइन तैपनि यहाँ खास गरेर बुद्धका अनुशरण गर्ने पुरुषहरू ॐ नारीहरू पनि कम छैनन् भन्ने कुरालाई संकेत गर्दछ तथा नारीलाई सबै कुराको जननीको रूपमा उभ्याइएको छ र 'नारी बिना समाज बन्न सक्तैन, न त गृहस्थाश्रमनै चलन सक्तछ' भन्ने कुरालाई पनि परिपोषण गरेको छ । पुनः विभिन्न दर्शनको मत-मतान्तरमा लाग्दा पनि सारांशमा यही नै पाइन्छ ।

प्रस्तुत ग्रन्थमा बुद्ध-धर्मको अनुशरण गर्ने महिलाहरूमध्ये प्रतिनिधि महिलाहरूको रूपमा विभिन्न विषयमा अग्रस्थान प्राप्त गर्ने बुद्ध समकालीन सूत्रपिटक तथा विनयपिटक अन्तरगतका ३६ सूत्रहरूद्वारा संप्रहित, रोचकतापूर्ण दश महिलाहरूको चरित्रको अभिनय गर्ने रङ्गमञ्च यहाँ तयार भएको छ । त्यस रङ्गमञ्चबाट—सर्वप्रथम बुद्ध, धर्म तथा सङ्घको शरण जाने सुजाता, दानगर्नेमा अग्रस्थान प्राप्त गर्ने विशाखा, बहुश्रुता उपासिकाहरूमध्ये खुज्जुत्तरा, मंत्री भावनामा विशेषता प्राप्त गर्ने श्यामावती, ध्यानी आदिकाहरूमध्येमा उत्तरानन्दमाता, प्रणीत दायिकाहरूमध्येमा सुप्पवासा, रोगीको सेवा गर्नेहरूमध्येमा सुप्रिया, अटल रूपमा प्रसन्न हुने आदिकाहरूमध्येमा

कात्यायनी, विन्धासिनी आदिकाहर्म्ये नकुलमाता, तथा अनु-
 भवणद्वारा प्रसन्न हुनेमा काली उपासिकाहरूको धार्मिक, सामाजिक,
 गृहस्थी तथा आर्थिक सम्बन्धी चरित्र चित्रणको अभिनय रार्त्नसँग हेर्न
 पाइन्छ । यी महिलाहरूको चरित्रले अन्य महिला समाजलाई मात्र होइन
 पुरुषहरूलाई पनि विशेष प्रेरणा दिएको छ । असको उदाहरणकोनिमित्त
 प्रस्तुत ग्रन्थका रामादेखि रङ्गसम्मका पुरुष पात्रहरू नै पर्याप्त छन् ।
 यसकोनिमित्त अन्यत्र मगज खियाइरहनु पर्दैन । हुन त प्रस्तुत ग्रन्थले
 धार्मिकताको आधार स्तम्भलाई मुख्य मानेको छ । यसैले बुद्ध-धर्म र
 दर्शनरूपी आभूषणले सुभूषित भएका स्त्रीहरूको चारित्रिक विशेषताले
 विशिष्टस्थान पाएको छ र यसका प्रमुख निर्देशक महापुरुष गीतमकुट्टन
 हुन आउनु भएको छ । मनोविज्ञानको आधारमा बुद्धका उपदेशहरू
 हेर्ने हो भने — सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक तथा नैतिकताको दृष्टि-
 कोणले बेजोड छ भन्ने पनि हुन्छ । यतिमात्र होइन सबैकोनिमित्त
 उदात्तशील छ, अनुकरणीय छ, आस्वादनिय छ, अपरिवर्तनीय छ ।
 अज अर्को शब्दमा भन्ने हो भने—तत्कालीन समाजको पूर्वरूपलाई
 मनोवैज्ञानिक दृष्टिकोणले संशोधन गरी नयाँ समाजको सृष्टिमा सक्रिय
 भएको देखिन्छ । यसकोनिमित्त प्रस्तुत ग्रन्थ भित्र भएका एकाङ्गीपन,
 अन्याय, षड्यन्त्र, चोरी तथा अन्य अनैतिकतापूर्ण कुकार्यहरूले समाजको
 उद्विग्नता खेलाउन खोजेको अनुभव हुन्छ । यिनीहरूकै निराकरणमा
 बुद्धका उपदेशहरू मुखरित भएका हुनुपर्छ भन्ने कुराको अनुभव संग्रहले
 गराएको छ । जे होस्, गीताको “धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे
 युगे” भनेर यहाँ बुद्ध र बुद्धधर्मको प्रावृर्भाव पनि समाजकै हितको

निमित्त नै भएको छ भन्ने कुरा चरितार्थ हुन आएको छ । अन्यथा, मनोवैज्ञानिक दृष्टिकोणले हेर्दा जैन सम्प्रदायको जस्तो एकाङ्गिपनले सामाजिक जीवनको उन्नयनमा नराज्रो बसर पार्न लागेको कुराको आभासको संकेत “सबैको धर्म सुन, अनि जसमा मनलाग्छ त्यसमा जाऊ” भन्ने बुद्धको उपदेशद्वारा पाइएको छ । अन्यथा निगूढ उपोसथको उदाहरण विनुपने कुनै आवश्यकता थिएन ।

परम्परानुकूल धार्मिकताजन्य विश्वासमा विश्वसित हुने संस्कार नयाँ होइन, पुरानै हो भन्ने कुरालाई सुजाता उपासिकाले आफ्नो इच्छानुरूप बर र छोरो पाएमा बरको रुखलाई खीर चढाउने जस्तो भाकल गराइले प्रतिष्ठानित भएकोमा आफू भन्दा ठूलालाई पनि आशिर्वाद दिन सकिने कुराको परम्परालाई यहाँ सार्थक गराएको छ । कसपि आफ्नो भाकल पूरा गर्न जाँदा बुद्धकोरूपमा ईश्वर नै प्रत्यक्षीकरण भएको कुरामा विश्वस्त भएकी सुजाताद्वारा समर्पण गरिएको खीरभोजनबाट बुद्धले बोधिल्लाम गनुं भएको घटनाबाट पनि अन्योन्याभय सम्बन्धद्वारा फाइदा हुने कुराको संकेत सँगसँग स्त्री जातिको बाहुल्यतालाई अझ बढी विश्लेषण गरेर देखाइदिएको अनुमान हुन्छ । तर साधारण दृष्टिकोणले मात्र हेर्ने हो भने बुद्धको दर्शनबाट आफ्नो भविष्य जीवनलाई सफलताको बाटोतिर डोयाउन सुजाता जस्ता स्त्री चरित्रहरू सफल भएका छन् भन्ने कुराको सार पनि निस्कन्छ । जेहोस् यहाँ रौंचिरादर्शनसँग मतलब छैन, छ भने – दार्शनिक अन्तर प्रवाहको संयोगमा व्यावहारिक दर्शनसँग छ । त्यसैले यहाँ विशेषगरेर

व्यवहारानुकूल विषय वस्तुहरूले नै प्रमुखता देखाएका छन् भन्ने कुराको अभिव्यक्ति हुन्छ । यस कुरालाई —

“सर्व्वं परवसं दुक्खं, सर्व्वं इस्सरियमुखं ।

साधारणे विहब्बन्ति, योगाहि दुरतिक्रमा” —

ले परिपुष्टि गर्दछ ।

हुन त उक्त गाथा कोशलराजाको हातमा परेको सम्पत्ती सम्बन्धी उदाहरण दिँदै “मानिसमा जति लोभ लालचा तथा प्रेम पैदा हुन्छ त्यति नै दुःख हुन्छ” भन्ने कुरालाई दार्शनिक जलप लगाई रोचक-ढंगले प्रस्तुत गर्दै — “यदि दुःख अनुभवको इच्छा नगर्नेले प्रेम पनि गर्नु हुन्न” भन्ने कुरा पनि त्यत्तिकै सशक्तरूपमा आविर्भाव भएको छ, न भएको होइन । तर यसरी ससर्ती हेर्दा सबैमा मित्रता राख्नु पर्दछ भन्ने शिक्षा दिने बुझ्ने यस प्रकारका उपदेशदिँदा विरोधाभासको आभास परेता पनि “जसले कसैलाई प्रेम गर्दै न उसलाई शोक, सन्तप्त वेदना आइपर्दैन, जसले प्रेम गर्दछ उसले दुःख पनि भोग्नु पर्दछ” भन्ने कुरालाई स्वाभाविक बताउँदै, “दुःखको अनुभव गर्न नचाहनेले गार्हस्थ्य सम्बन्धी मायाजालमा न पर” भन्ने कुराद्वारा परिहार गर्न सकिन्छ ।

यहाँ अरु गहिरिएर संक्षिप्तरूपमा विचार गर्ने हो भने —
दार्शनिक महत्त्वले भन्दा धर्मपुष्टित सामाजिक महत्त्वले नै विशेष स्थान पाएको छ — धर्म त्यस्तो हुनुपर्दछ जसले ठूला साना सबैलाई एकै

सूत्रमा बाँध्न सकीस् र जस्तोसुकै क्रूरहृदयीलाई पनि सुहृदयी बनाई अर्काको सुखलाई पनि आफैले अनुभव गरेको सुखमन्वा पनि बढी सुख-ठानोस्-भन्ने आदर्शमय भावनाहरू प्रत्फुरित गराउने चेष्टामात्र गरेको होइन प्रशस्त प्रयास समेत भएकीछ भन्ने कुरालाई प्रकारान्तरले दर्शाइएको छ र मानिसहरूलाई यसमा सरीक गराउन सरल साधन देखाइएको छ । यस्तै यस्ता कुराहरूको क्रममा जीवनभर उपोसथ व्रत पालन गर्ने अष्टशील व्रतलाई कमसेकम एक दिन मात्र पनि सबै प्राणीहरू प्रति दयागर्ने, अदिभ्रादानत्याग्ने, पवित्रहृदयीबन्ने, ब्रम्हचर्यमा रहने, सत्य तथा स्थोरबाची हुने; नृत्य, वाद्य, आभूषण, र शृङ्गार त्याग्ने जस्ता अष्टाङ्ग सम्पन्न व्रतबाट हुने फाइदाले तत्कालीन समाजमा मात्र नयाँ प्रकारको चेतना दिलाउने प्रयास गरेको होइन आजको समाजको मस्तिकमा समेत नयाँ प्रकारको चेतना भर्ने सरल साधन जुटाइएको छ र यस्तरी बस्ने व्यक्तिले १६ राज्य (तत्कालीन समयका १६ राज्य भन्नाले — काशी, कोशल मगध, मथुरा, वृजी आदि आउँछन्) को राजालेभन्दा पनि १६ खण्ड बढी सुख लुट्न पाउँछ भन्ने कुराको विश्लेषण गर्दै, यस्तो व्रतगर्ने मानिस देवलोकको साथै स्वर्ग जानसक्ने आम्हासन दिइएको छ र नैतिकता पालनगर्ने मूलबाटो देखाइदिएको छ । जसबाट अशान्ति, अन्याय, अत्याचार, चोरी, षड्यन्त्र जस्ता अवाञ्छित तत्स्वरूपी वृक्षको जरै समेत उखेलिदिने योजना सिर्जको छ । यस्तैको परिपूर्तिमा प्रस्तुत संग्रहले विभिन्न साधन बटुल्ने योजना तयार पारेको छ । यस्तै कुराहरूको सन्दर्भमा आफूले पालनगर्ने अष्टांगिक उपोसथशील अरूलाई पनि पालन गराउनाले देवलोकमा पुग्न सकिन्छ तर स्वार्थ-

पूर्व शीलले भने अन्य सम्प्रदायको भलो नहुने कुरालाई गोपालक-शील, निगण्ठ-शील जस्ता उपमाहरूले पुष्ट्याइ गरिएको छ । अर्थात् निगण्ठ धर्म (जैन धर्म) केवल आफ्नो सम्प्रदायको उन्नयनकोलागि मात्र छ भने-बुद्ध धर्म “बहुजन हिताय तथा बहुजन सुखायकोलागि मात्र प्रादुर्भाव भएको हो” भन्ने कुरालाई सामाजिक हितको आधार-शीलद्वारा परिपुष्टि गरिएको छ ।

एकातिर बुद्ध, धर्म, सद्बु, शील, देवता तथा अर्हन्तानुस्मरणले जस्तोसुकै कठोर हृदयी मानिसलाई पनि पवित्र, स्वच्छ, निस्वार्थको बाटोतिर पाइलासार्न सिकाइदिएको छ भने अर्कोतिर नियम केवल नियमकोलागि मात्र नभई, नियम व्यावहारिक हुनुपर्ने कुरामा उत्तिकै सरलतालाई अंगाली विस्तृतरूपले व्याख्या गरिएको छ ।

विशेष गरेर प्रस्तुत पुस्तकले महिलाहरूकै प्रतिनिधित्व गरेको छ । तथापि नारी गुण सम्बन्धी पृष्ठभूमिको आधारमा राजनीति-दर्शन, संस्कृति, सभ्यता र मानवीय धर्ममाथि विशेष जोड दिई विभिन्न प्रकारले विभिन्न प्रकारका स्वभाव भएका मानिसहरूको फोटो खिचन सफल भएको छ र यो यस्तो प्राङ्गण बनेको छ—जहाँ एकक्षण बसेर सिंहाबलोकन गर्दा पनि तत्कालीन अवस्थाको मापदण्डको आधारमा भूत, भविष्य र वर्तमान कालका मानवीय विचारहरूको आदान प्रदानको साथ अती मानवीय कुराहरूतिर पनि विश्वस्त हुनुपर्ने कुराका रमाइला तथा अपूर्व दृश्यहरू क्रमशः देखापर्दछन् । जसको सुसनामा कतै कतै परम्परागतको दर्शनको परिप्रेक्षमा बुद्धदर्शनको

भावनाले पनि प्रकारान्तरले सामञ्जस्य स्थापना गरेको प्रतिध्वनि सुनिएता पनि आफ्नैपनको तटस्थमार्ग तयार भएको अनुभव गर्ने पाइन्छ, त्यस्तै पाइन्छ भने अर्को मानिसमा भएको कुटिलनीति र क्रूर-व्यवहारको संक्षिप्त अनुभव पनि । हुन त यस्ता कुराहरूमा भन्दा स्त्री र पुरुष एक अर्काको पूरक हो र दुवैको संयोगमा मात्र शरीर-खडा हुन्छ, अन्यथा एक हातले मात्र ताली नबज्ने कुरातिर लक्षित गरिएको छ । त्यसैले गृहस्थी जीवनकोनिमित्त महिला नै सबै कुरामा योग्य हुनुपर्छ भन्ने कुरालाई सारभान्नु पर्ने आवश्यकतातिर समाजको ध्यानलाई आकृष्ट गरिएको छ ।

विशेष गरेर बुद्ध धर्म सम्बन्धी विषयद्वारा आभूषित प्रस्तुत पुस्तक संग्रहले स्त्री विवेकी नभएमा अर्थको अनर्थ हुन सक्तछ भन्ने कुरालाई पनि व्यक्त्याइएको छ । त्यस्तै नोकरचाकरहरूको स्वभावलाई रोचक ढंगले समावेश गराइएको छ र जीवनलाई शुद्ध आचरणमा ब्रँजाने उपदेशहरू जोसुकैबाट पनि ग्रहण गर्न सकिनेछ भन्ने कुरातिर पनि मानिसको विचारलाई मोडिबिएको छ । त्यस्तै एकातिर मानिसको हातको औंला बराबर नभएजस्तै सबै स्त्रीको हृदय कोमल मात्र हुन्छ भन्ने कुरातिर भने यसले विरोध जनाउँदै ढुङ्गाको जस्तो हृदय भएको श्यामावतीकी सौता मागन्दीय जस्ता स्त्रीहरूको परिचय पनि पाठकहरूलाई गराइदिएको छ भने अर्कोतिर सत्यवादी तथा अरूको ब्रह्मिलाषा परिपूर्तिकोनिमित्त सहर्ष आफ्नो मासु काटेर दिने जस्ता स्त्री-स्वरूपको पनि दर्शन गराई दिएको छ ।

प्रस्तुत संग्रहमा बुद्ध-धर्मको सम्बर्धनकोनिमित्त प्रयासगर्ने नारी-ह्रूमध्येका दश नारीहरूको चारित्रिक विशेषता हेर्दा सबैमा भिन्नाभिन्न विशेषताहरू नपाइने होइनन्, तं पनि अलौकिक विशेषता सम्पन्न नारीहरूलाई पनि देख्न पाइन्छ । जस्तै—आफूले दिएको क्षीरमोजन-द्वारा सिद्धार्थ गौतमलाई बुद्धत्व प्राप्त गराउने श्रेयलिने मुजाता, बिरामी भिक्षुलाई आफ्नो मासु काटेर दिने सुप्रिया, ७ वर्षसम्म गर्भ-धारण गरी बालक जन्माउने सुप्पवासा, बुद्ध धर्मकै उन्नयनमालागनाको कारणले घरभित्रै डटेर मर्ने श्यामावती जस्ता चरित्रहरूको चारित्रिक विशेषताले गर्दा मानिसहरूलाई विभिन्न प्रकारका ज्ञानको ढोका खोलिदिएको छ र सुप्रिया जस्ताको चरित्रले त दधिवि, शिबी र दशरथ जस्तालाई बिर्साइदिएको छ । पुनः बुद्धका वास्तविक सिद्धान्त-हरूलाई कौराम्बिक भिक्षुहरू सम्बन्धी कुराले छर्लंग्याइ दिएको छ । किन कि—बुद्ध कहिल्यै पनि आफ्नो सिद्धान्तलाई आफूले राम्रो भन्नु हुन्छथ्यो र यसको परीक्षा उपासकहरूबाटै गराउनु हुन्थ्यो । यसले गर्दा बुद्धमा कुनै व्यक्ति, समाज तथा धर्मप्रति ईर्ष्या थिएन भन्ने कुराको अभिव्यक्ति—“जुन् भिक्षुहरू धर्मवादीहरू हुन् उसैको कुरालाई धारण गर” ले गरेको छ । यसबाट स्वयं बुद्धले धर्मादि विषयमा पक्षपात गरेको अनुभव हुँदैन । तर मनोवैज्ञानिक दृष्टिकोणले विचार गर्दा भने संशोधनतिर लागेको अनुमान हुन्छ र यसरी प्रस्तुत संग्रह-माथि सिंहावलोकन गर्दा—“निर्वाण नै साँच्चैको सुख हो जहाँ दुःख हुँदैन” भन्ने सिद्धान्तमा आधारित मनको शान्तिकोनिमित्त पृथ्वी, अप्, तेज, वायु आकाश, नील, पीत, लोहित, श्वेत र विज्ञान

आदि बश कसिणको मार्गमार्ग ज्ञानदर्शन हेतुद्वारा हुने अर्थ प्राप्तिलाई काळी उपासिकाको कार्यकलापले पाठकहरूलाई अरू आदर्शोन्मुख सांस्कारिक र उपदेशात्मक प्रवृत्तिको प्रसस्त परिदर्शन गर्ने सच्चर बाटो देखाई दिएको छ र स्वर्ग र नरक सम्बन्धी विवेचना गर्नमा पनि प्रस्तुत ग्रन्थले नारी वर्गको आँखा खोलिएको छ । जसले गर्दा गृहस्थी जीवन सुखमय बन्न सक्तछ । यस्तै यस्ता कुराहरूको पृष्ट भूमिमा बुद्धका अलौकिक चमत्कारहरूलाई अँगाल्दै अचेतन मनलाई मनो-वैज्ञानिकताद्वारा चेतना दिलाउने प्रयासमा लागेको यस संग्रह आफ्नो सच्चर स्वरूप लिएर पाठकहरूको सम्मुख खडा भएको छ ।

×

×

×

समस्या समाधान प्रति तल्लीन हुनु मुख्यतया चेतनशील व्यक्तिको काम हो, उ समस्यालाई देखेर चूप लाग्दैन, बरू विभिन्न उपायहरूद्वारा त्यसको समाधानको बाटो खोज्दछ र मनोवैज्ञानिक ढंगले समाजलाई सही बाटोको संकेत गर्दछ—मन्ने कुरालाई चरितार्थ गर्दै बौद्ध ग्रन्थहरूद्वारा संग्रह तथा नेपालीमा रूपान्तर गरी धमाधम नेपालीहरूको पोल्टोमा हालिदिने अथक प्रयास गर्दैआउनु भएक्या पूज्य अमृतानन्द महास्थविरज्यूको संग्रहमध्येको यो चौथो वरीष्ट संग्रह हो ।

हुन त आधुनिक भाषामा साहित्यको दृष्टिकोणले ई० पू० छैटौं शताब्दीको पालि (मार्गधि) भाषामा तुलना गर्न खोज्नु अज्ञानता

शिवाय केही हुँदैन । पुनः तत्कालीन भाषा बुज्जकोनिमित्त भाषारूपी समुद्रमा केवल डुबुस्की मारेर मात्र पुग्दैन, गोता लगाउने पर्दछ । अर्नि मात्र त्यस समयको भाषाको माधुर्यता पाइन्छ । अर्क प्रष्ट शब्दमा भन्ने हो भने त्यस समयमा बोलिने (यस संग्रहभित्र प्रयोग भएको) जुन भाषा हो, त्यो मनोवैज्ञानिकता पूर्ण छ भन्ने कुरालाई जुन बेला जसरी मानिसहरूलाई भन्नुपर्ने हो त्यसै बेला त्यसरी नै कोमल भाषाको प्रयोग बुढबाट र अन्य पात्रहरूबाट भएको पाइन्छ ।

यो शब्दानु वाकित संग्रह भएकोले—भाषा शैली, वचनको प्रयोग, वाक्य योजना, क्रियाका काल आदि सकभर तत्कालीन भाषा अनुसार नै प्रयोग भएकोले आधुनिक भाषासँग मेल नखाने कुरा संग्रहकर्ताले पनि अनुभव नगर्नु भएको होइन र उल्लेख नगर्नु भएको पनि होइन । तैपनि प्रस्तुत संग्रहको भाषालाई आधुनिक शैलीकोपन दिनेबित्तिकै उत्तिस्तरको भाषा शैलीमै आघात पर्ने हुनाले सकभर जस्ताको तस्तै शब्दानुवाद गर्नु भएको हो भन्ने कुरा यसभन्दा अधिल्लो अरु तीन ग्रन्थद्वारा पुष्ट्याइ गर्न सकिन्छ र प्रस्तुत संग्रह पढ्दा पनि अनुभव हुन्छ । यदि आजको प्रचलित व्याकरण अनुसार अनुवाद गरि दिने हो भने त्यो भावानुवाद हुन जाने सम्भावना आइपर्छ । यसो हुन गएमा त्यस बेलाको भाषाको आफ्नो स्वत्वको अनुभव पाठकहरूले कसरी गर्ने ? यसै कुराहरूलाई मूर्त्याउन त्यसै बेलाको शैली अंगा-लेको हुनुपर्छ । आज साँच्चै भन्ने हो भने बोली व्यवहारको ताच्छिन्यतालाई सिक्ने हो भने तत्कालीन पालि (मागधि) भाषाबाट घेरै कुराहरू हाभीले सिक्न बाँकीरहेको अनुभव हुन्छ ।

हृन् त टाड र सूट लगाउने मानिसहरूलाई बीरा सुखाएर
पुरानो लाग्छ, नराओ लाग्छ र केही केही त असह्य मान्ने
खालका पनि होलान्—यस्तै तालको विचारमा विचरण तथा अर्काको
अनुकरणमात्र गर्नेहरूले प्रस्तुत संग्रहको भाषालाई खल्सी मान्नान् तर
गुणसिन चाहनेले भने अवश्यमेव रसास्वादन गर्ने छ । यसको अर्को
विशेषता हो—प्रत्येक पात्रको खोजपूर्ण परिचय जसलेगर्दा पाठकहरू-
लाई सूत्रमा अलमलिई रहनु पर्दैन र विशेष खोजी गर्नेहरूलाई त
सुनमाथि सुगन्ध भएको छ ।

—वटुकृष्ण 'भूषण' एम० ए०

२०३०।५।२८

नमो तस्स भगवतो, अरहतो सम्मासम्बुद्धस ।

प्राक्कथन

त्रिपिटक मूलपालिवाट बुद्धसमकालका पात्रहरूको संग्रह गर्ने कार्यक्रम अन्तरगतको यो चौथो संग्रह हो । “बुद्धकालीन राज-परिवारहरू” पछि “बुद्धकालीन महिलाहरू” पहिलोभाग प्रस्तुत गर्नु पाठक वर्गका सामुने चतुर्थ संग्रहको रूपमा राखिदिएको छ ।

पालिवाङ्मयमा बुद्ध ठाउँमा उपासिकाहरूका नामहरू संग्रहित भएका पाइन्छन् । एक अङ्गुत्तरनिकायको एतद्अप्रवर्गमा अर्को अङ्गुत्तरनिकायको, अष्टकनिपातको सामञ्जसवर्गमा (पृ. ४२८) । एतद्अप्रवर्गमा दशजना उपासिकाहरूका नामहरू र सामञ्जस वर्गमा छब्बीस जना उपासिकाहरूका नामहरू समुल्लेख भएका छन् । ती यी हुन्—

(१) बोङ्का उपासिका, (२) सिरीमा उपासिका, (३) पद्मा (पदुमा) उपासिका, (४) सुतना^१ उपासिका, (५) मनुजा^२

१. सिंहल र रोमनमा: ‘सुधना’, स्याममा: ‘सुधम्मा’ ।

२. स्याममा: ‘मणुजा’ ।

उपासिका, (६) उत्तरा उपासिका, (७) मुक्ता (मुक्ता) उपासिका, (८) खेमा^१ (क्षेमा) उपासिका, (९) हची^२ उपासिका, (१०) चुन्दी उपासिका, (११) बिम्बी उपासिका, (१२) सुमना उपासिका, (१३) मल्लिका उपासिका (महारानी), (१४) तिस्सा (तिश्या) उपासिका, (१५) तिस्समाता (तिश्यमाता) उपासिका, (१६) सोणा^३ उपासिका, (१७) सोणायमाता उपासिका, (१८) काणा उपासिका, (१९) काणमाता उपासिका, (२०) उत्तरानन्दमाता^४, (२१) विशाखा मृगारमाता, (२२) बुज्जुत्तरा उपासिका, (२३) श्यामावती उपासिका, (२४) सुप्पवासा (सुप्रवासा) कोट्टियधीता, (२५) सुप्रिवा उपासिका र (२६) नकुलमाता गृहपत्नी ।

उपरोक्त बुद्ध बर्गहरूमध्ये मैले अङ्गुत्तरनिकायको एतदप्रकाश दश उपासिकाहरूका कुराहरू प्रस्तुत ग्रन्थमा समुल्लेख गरिदिएकी छु । यिनीहरू सम्बन्धी मूलपालिमा भेटिएका मूलसूत्रहरू, सूत्रहरूका संग्रहमा र अरू त्यस त्यस पात्र सम्बन्धी अर्थकथाहरूमा भेटिएका कारणहरूलाई समेत एकत्रितपारी परिचयको रूपमा उल्लेख गरिदिएको छु ।

१. सिंहल र रोमनमा 'खेमा सोमा' ।

२. रोमनमा 'रूपी' ।

३. स्याममा: 'सोण माता' ।

४. स्याममा: 'उत्तरमाता'

यी सबें उपासिकाहरू बुद्धद्वारा अग्रस्थान प्राप्त भएका हुन् । यिनीहरू आ-आफ्ना विशेष गुणले युक्त भएका छन् । यसरी विशेष गुणले सम्पन्न भएका महिलाहरू यसप्रकार छन्—

(१) मुजाता उपासिका, (२) विशाखा महाउपासिका, (३) खुञ्जुत्तरा उपासिका, (४) श्यामावती उपासिका, (५) उत्तरानन्दमाता उपासिका, (६) सुप्रवासा उपासिका, (७) सुप्रिया उपासिका, (८) कात्यायनी उपासिका, (९) नकुलमाता गृहपत्नी तथा (१०) काली उपासिका ।

यिनीहरूको सम्बन्धलाई लिएर मूल पालि ग्रन्थहरूमा खोजी-गर्दा सूत्रपिटकमा २७ सूत्रहरू र विनयपिटकमा १० गरी जम्मा सैंतीस (३७) सूत्रहरू भेटिएका छन् । यिनीहरूमध्ये—

सूत्रपिटकको अङ्गुत्तरनिकायमा २१, संयुक्त निकायमा १, विमानवत्थुपालीमा १ र उदानपालीमा ४; विनयपिटकको महावर्ग-पालिमा ५, चुल्लवगंपालिमा २, पाराजिकपालिमा १, पाचित्तिय पालिमा १ गरी सैंतीस (३७) पुगेका हुन् ।

आयाचनाजर्ग र आयाचन सूत्रको कुरा एउटै भएकोले बुझ्नुमा एकको मात्र अनुदित भएको हुँदा उपलब्ध सैंतीस सूत्रहरूमध्ये छत्तीस सूत्रहरूको मात्र अनुबाद प्रस्तुत गरिएको छ ।

(१) मुजाताकोबारेमा—सूत्रपिटकको अङ्गुत्तरनिकायमा

एकं ठाउँमा मात्र समुल्लेख भएको पाइन्छ ।

(२) विशाखाकोबारेमा— सूत्रपिटकको अङ्गुत्तरनिकायमा पाँच ठाउँमा र उदानपालिमा दुइ ठाउँमा; विनयपिटकको महावग्गपालिमा चार ठाउँमा, चुल्लवग्गपालिमा दुइ ठाउँमा, पाराजिकपालिमा दुइ ठाउँमा र पाचित्थियपालिमा एक ठाउँमा गरी जम्मा सोन्ह ठाउँमा समुल्लेख भएका पाइन्छन् ।

(३) सुज्जुत्तराकोबारेमा— सूत्रपिटकको सयुक्तनिकायमा एक ठाउँमा, अङ्गुत्तरनिकायमा तीन ठाउँमा गरी जम्मा चार ठाउँमा समुल्लेख भएका छन् ।

(४) श्यामावतीकोबारेमा— सूत्रपिटकको अङ्गुत्तरनिकाय र उदान पालिमा एक एक ठाउँमा समुल्लेख भएको छ ।

(५) उत्तरानन्दमाताकोबारेमा— सूत्रपिटकको अङ्गुत्तरनिकायमा र विमानवत्थुपालिमा गरी दुइ ठाउँमा छन् ।

(६) सुप्रवासाकोबारेमा— सूत्रपिटकको अङ्गुत्तरनिकायमा दुइ ठाउँमा र उदानपालिमा एक ठाउँमा गरी जम्मा तीन ठाउँमा समुल्लेख भएका पाइन्छन् ।

(७) सुप्रियाकोबारेमा— सूत्रपिटकको अङ्गुत्तरनिकायमा एक ठाउँमा र विनयपिटकको महावग्गपालिमा एक ठाउँमा गरी जम्मा दुइ ठाउँमा समुल्लेख भएका पाइएका छन् ।

(८) कात्यायनीकोबारेमा— सूत्रपिटकको अङ्गुत्तरनिकायमा एक ठाउँमा मात्र उल्लेख भएको पाइएको छ ।

(९) नकुलमाताकोबारेमा— सूत्रपिटकको अङ्गुत्तरनिकायमा चार ठाउँमा समुल्लेख भएका पाइन्छन् ।

(१०) काली उपासिकाकोबारेमा— सूत्रपिटकको अङ्गुत्तरनिकायमा बुइ ठाउँमा समुल्लेख भएका पाइएका छन् ।

यी सूत्रहरूका नामहरू निम्न प्रकार हुन्,—

१. सुजाता उपासिका:

Dhamma.Digital

पृष्ठः^१

पृष्ठः^२

१. अं. नि-१ २६: एतदग्गसुत्तं

१८

२. विशाखा महाउपासिका:

१. महा. व. ३०६: विसाखावत्थु, चीवरक्खन्धकं

१००

२. बुन्म. व. २१८: घट-कतक, खुट्टकवत्थुक्खन्धकं

११२

१. नालन्दा पालि ग्रन्थको पृष्ठ ।

२. प्रस्तुत ग्रन्थको पृष्ठ ।

	पृष्ठः	पृष्ठः
३. महा. व.	३११: नितीदनादिअनुजानना, चीवरकखन्धकं	११५
४ पाचि. पा.	२१४: चतुरासीतिमपाचित्तियं, पाचित्तियकण्डं	११६
५. चुल्ल. व.	२६५: सङ्घिकवत्यु, सेनासनकखन्धकं:	१२१
६. महा. व.	३८७: अट्टारसवत्यु कथा, कोसम्बकखन्धकं	१२२
७. अं. नि-१	२७: एतदग्गसुत्तं	१२४
८. अं. नि-८	३६२: दुतियविसाखासुत्तं	१२५
९. अं. नि-८	३५२: विसाखासुत्तं	१२९
१०. अं. नि-८	३६४: पठमइधलोकिकसुत्तं	१४३
११. उदा. पा.	८३: विसाखासुत्तं	१४८
१२. पारा. पा.	२७८: पठमअनियतो, अनियतकण्डं	१५०
१३. पारा. पा.	२८२: दुतियअनियतो, अनियतकण्डं	१५५
१४. महा. व.	१५९: अधम्मिककतिका, बस्सपनीयिकखन्धकं	१५८
१५. अं. नि-३	१९०: उपोसथसुत्तं	१६०
१६. उदा. पा.	१७४: विसाखासुत्तं	१८१

३. खुज्जुत्तरा उपासिका

१. सं. नि. II.	१९६: एकधीतुसुत्तं	२१५
२. अं. नि-१.	२७: एतदग्गसुत्तं	२१८
३. अ. नि-२.	८१: आयाचनवग्गो	२१९
	अं नि-४. १७४: आयाचनसुत्तं	

पृष्ठः

पृष्ठः

४. श्यामावती महारानी

१. अं. नि-१. २७ः	एतदग्गसुत्तं	२६२
२. उदा. पा. १६०ः	उदेनसुत्तं	२६३

५. उत्तरानन्दमाता उपासिका

१. अं. नि-१. २७ः	एतदग्गसुत्तं	२९४
२. विमा. व. १८ः	उत्तराविमान	२९५

६. सुप्पवासा उपासिका

१. अं. नि-४. ६६ः	सुप्पवासासुत्तं	३१०
२. अं. नि-१. २७ः	एतदग्गसुत्तं	३१३
३. उदा. पा. ७९ः	सुप्पवासासुत्तं	३१४

७. सुप्पिया उपासिका

१. महा. व. २३३ः	मनुस्समंत्तपटिक्खेपकथा, भेसञ्जक्खन्धकं	३२८
२. अं. नि-१. २७ः	एतदग्गसुत्तं	३३५

८. कातियानी उपासिका

१. अं. नि-१. २७ः	एतदग्गसुत्तं	३४३

पृष्ठः

पृष्ठः

९. नकुलमाता गृहपत्नी

१. अं. नि-८. ३६२ः	नकुलमातासुत्तं	३५९
२. अं. नि-४. ६५ः	पठमसमजीवीसुत्तं	३६३
३. अं. नि-६. १७ः	नकुलपितुसुत्तं	३६६
४. अं. नि-१. २७ः	एतदग्गसुत्तं	३७१

१०. काली उपासिका (कुररघरकी)

१. अं. नि-१०. १३५ः	कालीसुत्तं	३९८
२. अं. नि-१. २७ः	एतदग्गसुत्तं	४०७

+ Dhamma Digital +

प्रस्तुत ग्रन्थमा, शायद कहीं कहीं संज्ञानामहरू र अरुशब्दहरूमा 'श' वा 'ष' हुनुपर्ने ठाउँमा 'स'; 'औ' हुनुपर्ने ठाउँमा 'ओ'; 'ऐ' हुनुपर्ने ठाउँमा 'ए' वा 'ओ' आदि भएको जस्तो पाठकहरूलाई लाग्नसक्छ । त्यस्ता ठाउँहरूमा पालि शब्दकं प्रयोग भएकोहुँदा त्यसो हुनगएको हो । पालि मागधि भाषामा प्रचलित संस्कृत भाषामा कं 'ऐ, औ, ऋ, रेफ, श, ष, ज तथा क्ष' अक्षरहरू छैनन् । पालि मागधि भाषामा निम्नप्रकारका स्वर तथा व्यञ्जनहरू छन्—

स्वरः— अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ए, ओ, अं ।

व्यञ्जनः— क, ख, ग, घ, ङ, च, छ, ज, ञ, झ, ञ,
ट, ठ, ड, ढ, ण, त, थ, द, ध, न,
प, फ, ब, भ, म, य, र, ल, व, स, ह, ल् ।
क, का, कि, की, कु, कू, के, को, कं ।

यस अनुसार केही पालि शब्दहरूको संस्कृत रूपान्तरका उदाहरण यसप्रकार छन्—

पालिः	संस्कृतः	पालिः	संस्कृतः
अप्पमाद	= अप्रमाद	उपेक्खा	= उपेक्षा
अरियसच्चं	= आर्यसत्य	उतु	= ऋतु
अक्खर	= अक्षर	उद्द	= उर्ध्व
अग्नि	= अग्नि	उण्णाभ	= ऊर्णाभ
अमत	= अमृत	एतरिय	= ऐतरीय
अक्कोसक	= आक्रोशक	ओकास	= अवकाश
आकास	= आकाश	ओपपातिक	= औपपातिक
आचरिय	= आचार्य	ओरसपुत्तो	= औरसपुत्र
इण	= ऋण	कच्चायन	= कात्यायन
इस्सर	= ईश्वर	कम्म	= कर्म
इसि	= ऋषी	कस्सक	= कृषक
इस्सरनिम्मित	= ईश्वरनिमित्त	कोसल	= कोशल

पालिः	संस्कृतः	पालिः	संस्कृतः
खमा	क्षमा	ति-पिटक	त्रि-पिटक
खन्ध	स्कन्ध	तण्हा	तृष्णा
खग्ग	खड्ग	तपस्सि	तपस्वी
खन्ति	क्षान्ति	तपस्सरियं	तपस्चर्या
गढम	गर्भ	थद्धभात्र	स्तब्धभाव
गज्जनं	गर्जनम्	थिर	स्थिर
गिज्ज	गृद्ध	दक्ख	दक्ष
गोतम	गौतम	दस्सन	दर्शन
गोतमि	गौतमी	दिब्बच्चक्खु	दिव्यचक्षु
चक्खु	चक्षु	दीघनिकाय	दीर्घनिकाय
चरिया	चर्या	धम्म	धर्म
चेतिय	चंत्य	धञ्जं	धान्य
छेज्ज	छेदय	नरग	नग्न
जच्चन्धो	जात्यान्ध	निब्बान	निर्वाण
फान	ध्यान	निगण्ठ	निर्ग्रन्थ
जानबल	ज्ञानबल	निच्चल	निश्चल
जायधम्म	न्यायधर्म	पमाद	प्रमाद
जायमग्गो	न्यायमार्ग	पचक्खं	प्रत्यक्ष
जेय्य	ज्ञेय	पणित	प्रणीत

पालिः	संस्कृतः	पालिः	संस्कृतः
पक्ख	= पक्ष	यक्ख	= यक्ष
पुत्त	= पुत्र	यसपुत्त	= यशपुत्र
पोक्खर	= पुष्कर	यट्ठ	= यष्ठी
फस्स	= स्पर्श	यसोधरा	= यशोधरा
बोधिसत्त	= बोधिसत्व	रट्ठपाल	= राष्ट्रपाल
बोद्धङ्ग	= बोधपङ्ग	रञ्जो	= राजा
भग	= भग	रक्खपाल	= रक्षपाल
भद्दावति	= भद्रावती	लक्खण	= लक्षण
भद्दिय	= भद्रिय	लवन	= लवण
भिक्खु	= भिक्षु	वसिट्ठ	= वशिष्ठ
भेसज्ज	= भैषज्यं	विसाखा	= विशाखा
भग्गो	= मार्ग	विसुद्धिमग्ग	= विशुद्धिमार्ग
मज्झिमनिकाय	= मध्यमनिकाय	वोहार	= व्यवहार
महावग्ग	= महावर्ग	संयुत्तनिकाय	= संयुक्तनिकाय
मनुस्स	= मनुष्य	सस्सतं	= शाश्वत
मच्चु	= मृत्यु	समण	= श्रमण
मातिपोसक	= मातृपोषक	सब्बञ्जु	= सर्वज्ञ
मोक्ख	= मोक्ष	सद्धा	= श्रद्धा

पालिः	संस्कृतः	पालिः	संस्कृतः
सामावति	= श्यामावती	ततिय	= तृतीय
सील	= शील	चतुटठं	= चतुर्थ
सामणेर	= धामणेर	पञ्चम	= पञ्चम
सुप्पवासा	= सुप्रवासा	छट्ठि	= षष्ठी
सुप्पिया	= सुप्रिया	सत्तमि	= सप्तमी
सुत्तं	= सूत्र	अट्टमि	= अष्टमी
पठम	= प्रथम	नवमि	= नवमी
दुतिय	= द्वितीय	दसमि	= दशमी
×	×	×	

नेपाली साहित्यमा पनि बुद्धधर्मका ग्रन्थहरू उपलब्ध हुन सक्नु तथा बुद्धका समयमा घटेका घटनाहरूसँग पाठकहरू परिचित हुन सक्नु भन्ने आदि उद्देश्यले यी संकलनहरू तयारपार्ने प्रयास गरेकोहुँ । अरु भन्नुपर्ने कुराहरू यसमन्दा अधिल्ला ग्रन्थहरूका प्राक्कथनहरूमा उल्लेख गरिनैसकेको छ ।

प्रस्तुत ग्रन्थको लेखाइको काम १८।४।२०२९मा शुरुगरी १८।४।२०३०मा सिद्धिएको थियो । अनुवादको काम सिद्धिएपछि परिचयहरू लेख्नेकाम पाल्पा तान्सेनमा सम्पन्न गरेको थिएँ । तान्सेनमा बसुञ्जेलसम्म श्री रणबहादुर शाक्यपरिवारहरू तथा श्री बाबुकाजी शाक्यपरिवारहरूबाट पाएको उपस्थानकोनिम्ति

वहाँहरू प्रति हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु । ग्रन्थ संशोधन कार्यमा र प्रूफहेर्ने काममा समेत अत्यन्त मैत्रीपूर्ण सहयोग पाएकोमा श्री वटुकृष्ण 'भूषण' एम. ए. प्रति सारैने आभारी छु । साँच्चै भन्ने हो भने प्रस्तुत ग्रन्थ पाठकवर्गहरूका समक्ष राख्न सकेको नै वहाँबाट पाएको सौहार्द्रपूर्ण सहयोगकै फल हो । वहाँबाट निरन्तर सहयोग पाउन सकेकोमा नै मेरो निमित्त ठूलो सौभाग्यको कुरा हुन गएको छ । आनन्द कुटीवासी श्री चन्द्र उपासकले दिनहुँकै निरालसतापूर्वक प्रेसबाट प्रूफ ल्याउने र लैबान्ने कामको सहयोग न पाएको भए पनि पाठकहरूका सामुन्ने यो ग्रन्थ प्रस्तुत गर्न गाहार्ने पथर्षो होला, अतएव उनी प्रति पनि मैत्रीपूर्वक धन्यवाद ज्ञापन गरेको छु । त्यस्तैगरी यदि "आनन्दकुटी विहार गुठी"ले यस्तो महंगीको समयमा यो ग्रन्थ प्रकाशन गर्ने जस्तो बहन जिम्मेवार नलिएको भए पनि पाठकहरूले प्रस्तुत ग्रन्थ हेर्न पाउनु थिएन होला । अतएव गृही उपासक-कर्तव्य पालनगर्दै ग्रन्थ प्रकाशन गरेकोमा गुठीका सदस्य-सचिव श्री तीर्थनारायण मानन्धर लगायत सबै सदस्यहरू प्रति कृतज्ञता-भाव ज्ञापन गरेको छु ।

अन्तमा संज्ञा नामावली र शब्दावलीको निमित्त प्रारम्भिक शब्दहरू लेखिदिने कार्य गरिदिएकोमा आयुष्मान् कुमार काश्यप स्वर्षि र अंग्रेजीमा प्रिफेस तयारपार्ने काममा श्री प्रा० कृष्णबहादुर मानन्धरबाट मैत्रीपूर्ण सहयोग पाएकोमा वहाँहरू प्रति पनि कृतज्ञता ज्ञापन नगरी बस्न सकिदैन ।

पाठकहरूको सुविधाको निमित्त ग्रन्थको पाठटिप्पणिमा सूत्रहरू तथा अर्थकथाहरूका नामहरू उल्लेख गरिदिएको छु, त्यस्तै यथासम्भव

२८]

प्राक्कथन

शिर्षकहरू, ग्रन्थको अन्तमा संज्ञानामहरूको शब्दावली, विशेष शब्दहरूका शब्दावली तथा गायार्हरू (श्लोक)का पद-सूचि समेत राखिदिएको छु ।

भानन्दकुटी,
स्वयम्भू, काठमाडौं,
नेपाल ।

— भिक्षु अमृतानन्द
Dhamma.Digital
२७।५।२०३०

संक्षिप्त शब्दको अर्थ—

अं. नि-१ = अंगुत्तरनिकाय एककनिपातो ।

अं. नि. = अंगुत्तरनिकाय ।

अं. नि. अ. क. } = अंगुत्तरनिकाय अर्थकथा ।
अं. अ. क.

अ. क. = अर्थकथा ।

अप. पा. = अपदानपालि ।

अप. अ. क. = अपदान अर्थकथा ।

अभि. प. = अभिधानप्पदीपिका ।

गा. = गाथा ।

अना. वं. = अनागतवंसो ।

इति. वु. = इतिवुत्तकपालि ।

इति. वु. अ. क. = इतिवुत्तक अर्थकथा ।

उदा. पा. = उदान पालि ।

उदा. अ. क. = उदान अर्थकथा ।

चुल्ल. व. = चुल्लवग्गपालि ।

चुल्ल. व. अ. क. = चुल्लवग्ग अर्थकथा ।

जा. पा. = जातकपालि ।

जा. अ. क. = जातक अर्थकथा ।

थेर. गा. = थेरगाथापालि ।

थेर. गा. अ. क. = थेरगाथा अर्थकथा ।

थेर. अप. = थेरगाथाअपदान ।

थेर. अप. अ. क. = थेरअपदान अर्थकथा ।

थेरी. गा. = थेरीगाथापालि ।

थेरी. गा. अ. क. = थेरीगाथा अर्थकथा ।

थेरी. अप. = थेरी अपदान ।

थेरी. अप. अ. क. = थेरी अपदान अर्थकथा ।

दी. नि. = दीर्घनिकाय

दी. नि. अ. क. } = दीर्घनिकाय अर्थकथा ।
दी. अ. क. }

धम्म. प. = धम्मपद ।

धम्म. अ. क. } = धम्मपद अर्थकथा ।
ध. अ. क. }

पपं. = पपञ्चसूवनी ।

पारा. पा. = पाराजिकपालि ।

पारा. अ. क. = पाराजिक अर्थकथा ।

पाच्चि. पा. = पाच्चित्तियपालि ।

पाच्चि. अ. क. = पाच्चित्तिय अर्थकथा ।

पटि. म. = पटिसम्भिदामगो ।

पटि. म. अ. क. = पटिसम्भिदामार्ग अर्थकथा ।

पेत. व. = पेतवत्थु ।

पेत. व. अ. क. = पेतवत्थु अर्थकथा ।

बु. वं = बुद्धवंसो ।

बु. वं. अ. क. = बुद्धवंस अर्थकथा ।

बु. आ. = बुद्धकालीन ब्राह्मण ।

बु. गृ. = बुद्धकालीन गृहस्थीहरू ।

बु. रा. = बुद्धकालीन राजपरिवार ।

म. नि. = मज्झिमनिकाय ।

म. नि. अ. क. } — मज्झिमनिकाय अर्थकथा ।
म. अ. क.

महा. व. = महावग्गो ।

महा. व. अ. क. = महावग्ग अर्थकथा ।

विमा. व. = विमानवत्थु ।

विमा. व. अ. क. = विमानवत्थु अर्थकथा ।

विमु. म. = विमुद्धिमग्गो ।

सम. पा. = समन्त पासादिका ।

सं. नि. = संयुक्तनिकाय ।

सं. नि. अ. क. } = संयुक्तनिकाय अर्थकथा ।
सं. अ. क.

सुमं. वि. = सुमङ्गलविलासिनी ।

सुत्त. नि. = सुत्तनिपात ।

सुत्त. नि. अ. क. } = सुत्तनिपात अर्थकथा ।
सु. नि. अ. क.

हि. बु. च. = हिन्दी बुद्धचर्या ।

हि. सं. नि. = हिन्दी संयुक्तनिकाय ।

हि. मि. प्र. = हिन्दी मिलिन्द-प्रश्न

३२]

D. P. P. = Dictionary of Pali-Proper Names.

**G. D. = The Geographical Dictionary of Ancient
and mediaeval India**

Dhamma.Digital

मूल पालि ग्रन्थहरू—

महावग्गपालि (महावर्गपालि)

चूलवग्गपालि (चूलवर्गपालि)

पाराजिकपालि (पाराजिकपालि)

पाचित्तियपालि (पाचित्तियपालि)

संयुत्तनिकाय (संयुत्तनिकाय)

अङ्गुत्तरनिकाय (अङ्गुत्तरनिकाय)

दीघनिकाय (दीर्घनिकाय)

मज्झिमनिकाय (मध्यमनिकाय)

उदानपालि (उदानपालि)

सहायक गन्थहरू—

धम्मपद ।

जातकपालि ।

इतिवृत्तकपालि ।

विमानवत्थु ।

पेतवत्थु ।

बुद्धवंतो ।

थेरगाथापालि ।

थेरीगाथापालि ।

थेरापदान ।

थेरी अपदान ।

बिसुद्धिमग्गो ।

षट्सम्मिदामग्गो ।

सुत्तनिपात ।

समन्तपासादिका नामक विनयपिटक अर्थकथा ।

मनोरथपूरणी नामक अङ्गुनिकाय अर्थकथा ।

सुमङ्गलविलासिनी नामक दीर्घनिकायार्थकथा ।

सारथप्पकासिनी नामक संयुक्तनिकायार्थकथा ।

पपञ्चसूदनी नामक मज्झिमनिकायार्थकथा ।

परमत्थदीपनी नामक थेर-थेरीगाथा अर्थकथा ।

- परमत्त्वदीपनी नामक उदान अर्थकथा ।
 परमत्त्वदीपनी नामक इतिवृत्तक अर्थकथा ।
 परमत्त्वदीपनी नामक विमानवत्यु-पेतवत्यु अर्थकथा ।
 परमत्त्वज्योतिका नामक सुत्तनिपात् अर्थकथा ।
 सद्धम्मपकासनी नामक पटिसम्भिवामार्गं अर्थकथा ।
 मधुरद्विविलासिनी नामक बुद्धवंस अर्थकथा ।
 विसुद्धजनविलासनी नामक अपदान अर्थकथा ।
 धम्मपदद्वकथा ।
 ज्ञातकद्वकथा ।
 संख्या धम्मदीपनी ।
 अभिधानप्पदीपिका ।
 अमरकोष—श्री अमरसिंह सम्पादित—श्री मन्नालाल 'अभिमन्यु' ।
 शब्दार्थ-कौस्तुभ—चतुर्वेदी द्वारकाप्रसाद ।
 बद्धमचन्द्रकोष—पण्डित गणेशवत्स शास्त्री ।
 नेपाली शब्द-कोष—बालचन्द्रशर्मा ।
 सिंहल बुद्धचर्या—आनन्दमंत्रेय्य महास्थविर ।
 हिन्दी बुद्धचर्या—राहुल सांकृत्यायन ।
 " मज्झिमनिकाय— " " "
 " दीघनिकाय— " " भिक्षु जगदीश काश्यप ।
 " विनय-पिटक— " " "
 " अंगुत्तरनिकाय—भवन्त आनन्द कौशल्यायन ।
 " संयुत्तनिकाय—भिक्षु जगदीश काश्यप, भिक्षु धर्मरक्षित ।

हिन्दी विशुद्धि मार्ग— भिक्षु धर्मरक्षित ।

” मिलिन्द-प्रश्न — भिक्षु जयदीप्त कारयण ।

बुद्धकालीन ब्राह्मण— लेखक

बुद्धकालीन गृहस्थीहरू—”

बुद्धकालीन राजपरिवार—”

Pali-English Dictionary- T. W. Rhys Davids and
william Stede.

The Geographical Dictionary of Ancient and
Mediaeval India—Nundo Lal Dey.

Dictionary of Pali-Proper Names—Dr. G. P.
Malalasekara.

त्रि-पिटक

सुत्तपिटक :	विनयपिटक :	अभिधम्मपिटक:
१-द्वोधनिकाय	१-बाराधिकपालि	१-धम्मसङ्गणि
२-मज्झिमनिकाय	२-पाचिसियपाली	२-विमङ्ग
३-संयुत्तनिकाय	३-महावग्गपालि	३-घातुकथा
४-अंगुत्तरनिकाय	४-सुल्लवग्गपालि	४-पुग्गलपञ्जलि
५-खुद्दकनिकाय	५-परिवारपालि	५-कथावत्थु
		६-यमक
		७-पट्टान

- (१) खुद्दकपाठ
- (२) धम्मपद
- (३) उदान
- (४) इतिवृत्तक
- (५) सुत्तनिपात
- (६) विमानवत्थु
- (७) पेतवत्थु
- (८) बेरगाथा
- (९) बेरीगाथा
- (१०) जातक
- (११) निद्देस { १-महानिद्देस
२-सुल्लनिद्देस
- (१२) पटिसम्भवाग्ग
- (१३) अपदान
- (१४) बुद्धवंस
- (१५) खरियापिटक

विषय-सूची

	पृष्ठः	पृष्ठः
Preface		a
भूमिका		१
प्राक्कथन		१५
संक्षिप्त शब्दको अर्थ		२९
मूलग्रन्थहरू		३३
सहायक ग्रन्थहरू		३४
त्रिपिटक		३७
 Dhamma.Digital		
१. सुजाता उपासिका	१-१८	
परिचय		१
क्षीर भोजन		२
सुजाता र चुन्दको भोजन		६
शरणागमन		९
भिन्नाभिन्ने सुजाताहरू		१४
१-अग्रस्थान		१८

	पृष्ठः	पृष्ठः
२. विशाखा महाउपासिका	१८-१८४	
परिचय		१९
बुद्धसंग प्रथम भेट		२०
श्रावस्तीको मृगारकुल		२३
पञ्चकल्याण-गुण		२३
विशाखाको विवाह		२५
को को दगुर्दा राम्रो देखिदैन		२७
जन्तीहरूको स्वागत		३२
“महालतापसाधन”		३४
दश अतिहरू		३५
दाइजो		३७
श्रावस्तीमा विशाखाको स्वागत		३९
मृगारकुलमा मङ्गलःसव		४०
दश अतिको अर्थ		४५
“मृगारमाता” भन्ने नाम		४८
“घनमट्टक पसाधन”		५१
सन्तानहरू		५२
सुन्दर ईर्यापथ		५३
केही सन्तानहरूको नाम		५३
विशाखाको यशकीर्ति		५६
विहार निर्माणको संकल्प		५७

	पृष्ठः	पृष्ठः
विहार-निर्माण		६३
विहार महोत्सव		६८
विशाखाको सामाजिक जीवन		७३
सञ्जसेवा		७९
पूर्वाराम विहारमा भगवान् बुद्ध		८२
बुद्धको दिन-चर्चा		८३
पूर्वाराम विहारको महत्ता		८७
अन्तिमघरी		९४
भिन्नाभिन्नं विशाखाहरू		९५
वंशवृक्ष		९८
१-आठघरहरू		१००
२-घंटो आदि दान		११२
३-रूमाल दान		११५
४-रत्नहरू लिन हुन्न		११६
विशाखाको आभूषण		११८
५-साङ्ख्यिक विहार		१२१
६-कौशम्बिक भिक्षुहरू		१२२
७-अधस्थान		१२४
८-पत्नीगुण		१२५
९-उपोसथ-व्रत		१२९
दिव्यसुख र आयु		१३३

	पृष्ठः	पृष्ठः
१०-इहलोक र परलोकको विजय		१४३
११-पराधीनता दुःख हो		१४८
१२-अनिश्चित नियम (क)		१५०
१३-अनिश्चित नियम (ख)		१५५
१४-नियम बनाउन हुन्न		१५८
१५-तीनप्रकारका उपोसथ-व्रतहरू		१६०
गौपलक-उपोसथ		१६१
निगण्ठ-उपोसथ		१६२
आर्य-उपोसथ		१६३
अरहन्त अनुकरण		१७२
दिव्य-सुख र भाग्य		१७५
१६-जति प्रेम उति दुःख		१८१

३. खुज्जुत्तरा उपासिका

१८५-२१९

परिचय	१८५
घोषकोत्पत्ति	१८५
हत्याको षड्यन्त्र	१८८
घोषक श्रेष्ठीको पुण्यचेतना	२००
खुज्जुत्तराको जन्म	२०२
खुज्जुत्तराको पूर्वकर्म	२०२
दाण्डित्यता	२०५

	पृष्ठः	पृष्ठः
उत्कृष्ट जीवन		२१०
अघिल्ला जन्महरू		२१२
भिन्नाभिन्नं खुज्जा (= लंगडी)हरू		२१४
१-मापवण्ड		२१५
२-अप्रस्थान		२१८
३-आयाचना		२१९

४. श्यामवती महारानी २२०-२६५

परिचय	२२०
अहिवातक रोग	२२२
आमाबाबुको मृत्यु	२२३
श्यामावती भन्ने नाम	२२७
श्यामावतीको विवाह	२२९
सौतेनीहरू	२३२
मागन्दीयको बह्यन्त्र	२३६
मैत्रीको प्रभाव	२४१
मैत्रीको फल	२४७
मरण	२५०
पूर्वकर्म	२५५
भिन्नाभिन्नं सामा (= श्यामा)हरू	२६०
१-अप्रस्थान	२६२

	पृष्ठः	पृष्ठ
२.-अनिष्फल मरण		२६३
३. उत्तरानन्दमाता	२६६-३०१	
परिचय		२६६
पूर्णसिंह दरिद्री		२६७
सारिपुत्र-सेवा		२६८
पूर्णसिंहलाई श्रेष्ठीपद		२७१
गृहप्रवेश र उत्तराको विवाह		२७६
उत्तरा पतिकुलमा		२७८
सङ्घसेवा र मैत्रीध्यानको प्रभाव		२७९
सिरिमा गणिकाको पश्चात्ताप		२८३
बुद्धोपदेश		२८६
उत्तराको प्रतिभा		२८७
भिन्नाभिन्न उत्तराहरू		२८९
१--अग्रस्थान		२९४
२--उत्तरा-विमान		२९५
४. सुपपवासा उपासिका	३०२-३२२	
परिचय		३०२
पतिकुलमा		३०३
एकसातासम्म भोजनवान		३०४

	पृष्ठ	पृष्ठ
सङ्घसेवा		३०८
१--प्रणीत बान		३१०
२--अप्रस्थान		३१३
३--सातवर्ष गर्भधारण		३१४
७. सुप्पिया उपासिका	३२२-३३५	
परिचय		३२२
भिन्नाभिन्नं सुप्रिय र सुप्रियाहरू		३२५
१--स्व-मांस दान		३२८
२--अप्रस्थान		३३५
८. कात्यायनी उपासिका	३३६-३४३	
परिचय		३३६
कात्यायनी नामहरू		३४२
१--अप्रस्थान		३४३
९. नकुलमाता गृहपत्नी	३४४-३७१	
परिचय		३४४
नकुलमाताको विवाह		३४६
भगवान्सँग पहिलो भेट		३४७

	पृष्ठः	पृष्ठः
सुखमय दाम्पत्य जीवन		३५०
बुद्धोपदेश		३५२
सत्यकृत्या		३५५
नकुल नामहृद		३५८
१-नारी-गुण		३५९
२-सुखमय दाम्पत्य जीवन		३६३
३-बिरामी पतिलाई आश्वासन		३६६
४-अप्रस्थान		३७१

२०. कुररघरकी काली उपासिका ३०२-४०७

परिचय	३७२
पुत्रलाम	३७३
पुत्र शोणको प्रदग्ज्या	३७६
शोण भिक्षु बुद्धसंग	३७८
पुत्रघाट धर्म श्रवण	३८२
चोरहृद	३८६
भार-पुत्रीहृद	३८७
भिन्नाभिन्नं कालीहृद	३९३
१-आयुडमान् महाकात्यायनसंग	३९८
दश कसिण-भाषना	३९९

५६]

२--अप्रस्थान
नामावली
शब्दावली
गाथा-सूची

पृष्ठः

पृष्ठः

४०७

४०९

संग्रह-४

बुद्धकालीन महिलाहरू

[भाग-१]

“नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स”

१. सुजाता उपासिका

प र च य

सिद्धार्थ बोधिसत्व जन्म हुनुभन्दा अगाडिनै उरुवेलस्थित सेनानी निगमको, सेनानी कुलमा सुजाता भन्ने कन्याको जन्म भएको थियो । तन्नेरी भएपछि उनले एकदिन, उरुवेल नजिकको एक न्यग्रोध (= बर) वृक्षमा गई ‘यदि समान जातीय कुलमा गई पहिलो पटकमै छोरा पाउन सकें भने तपाइ न्यग्रोध वृक्षदेवतालाई मैले सालिन्दा^१ भव्यरूपले पूजा चढाउनेछु’ भनी भाकल गरेकी थिइन् । उनको कौमारी अवस्थाको प्रार्थना उनले चिताएकै परिपूर्ण भयो ।

वाराणसी देशको एक धनाढ्य कुलमा गई पहिलो गर्भमै उनले पुत्र जन्माइन् । त्यो बालकलाई “यश” भन्ने नाम राखेको थियो^२ । बालक जन्माइ सकेपछि सुजाता उपासिका आफ्नो माइती घर,

१. अं. नि. अ. क. I. पृ. २१८ एतद्गम, एककनिपातवण्णना;

जा. अ. क. I. पृ. ५७: अविदूरेनिदानं ।

२. अं. नि. अ. क. I. पृ. २१८; जा. अ. क. I. पृ. ५७

उरुवेल्लस्थित सेनानी निगममा आइन् । सेनानी निगमको न्यग्रोधवृक्ष-
 देवतासंग आफूले गरेको प्रतिज्ञालाई पालन गर्दै उनले प्रत्येक वर्ष भव्य-
 रूपले न्यग्रोधवृक्षमा पूजा गर्थिन् । उनको यो पूजा गर्ने तिथी वैशाख-
 पूर्णिमा पर्दथ्यो ।

त्यस न्यग्रोधवृक्षमा देवता बास गर्छन् भन्ने विश्वास त्यस समय-
 का स्थानीय नरनारीहरूमा थियो । यश कुलपुत्रको पनि यथा समयमै
 विवाह मङ्गल सुसम्पन्न भयो ।

क्षोर भोजन

सिद्धार्थ गौतम बोधिसत्त्वले उरुवेल्ल बनमा तपस्या गर्न थाल्नु
 भएको छ वर्ष पुगेपछि वैशाखपूर्णिमाको दिन आइपुग्नु भन्दा केही दिन
 अघिने सुजाता उपासिका वाराणशीबाट आफ्नो माइती घर उरुवेल-
 लस्थित सेनानी निगममा आइन् । वैशाखपूर्णिमाको दिनमा न्यग्रोध-
 वृक्षदेवतालाई पूजा गर्ने विचारले उनले केही दिन अघिने शयकडौं गाई-
 हरूलाई मुलेठीको बनमा चराउन पठाइन् । दूध बायलो तथा मीठो पारी
 ओज सम्पन्न गर्ने विचारले उनले ती गाईहरूको दूध अरू आठ गाईहरू-
 लाई क्रमशः पिलाइन् । अनि वैशाखपूर्णिमाको^१ दिन बिहानै सोही
 आठ गाईहरूको दूध दुहाइन्^२ । दूध दुहाउन गोठमा गई बाछ्छाहरूलाई

१. जा. अ. क. I. पृ. ५७; अविदूरेनिदानं ।

२. जा. अ. क. I. पृ. ५७; अं. नि. अ. क. I. पृ. २१८; ध.

अ. क. पृ. ४२; बु. वं. अ. क. पृ. ६

दूध ख्वाउन फौर्द्विदा बाछाहरू दूध पिउन गएनन् । गाईको थुनमनी गवुआ राख्दा स्वतः थुनबाट दूधको धारा बहो गवुआ भरियो । यस्तो आश्चर्य देखी सुजाता उपासिकाले नयाँ भाँडामा (= कुडे) दूध खन्याई आफूले नं चूलोमा आगो बाली दूध तताउन थालिन् । चूलोबाट व्यक्तिकता पनि धुँआ न आएको^१ मात्र होइन, दूध तताइरहेको बेलामा दूधमा ठूला ठूला फोकाहरू उठी दाहिनेतिरबाट घूमती लगाउँदथे । जतिकै उम्लेर आएतापनि एक थोपो दूध पनि बाहिर पोखिन्नथ्यो ।

सम्बोधिप्राप्त हुने दिनको भोजनमा र भगवान् बुद्ध महापरिनिर्वाण हुने दिनको भोजनमा देवताहरूले पनि दिव्यओजधातु प्रक्षेपण गर्छन् भनी अर्थकथाहरूले^२ उल्लेख गरेका छन् ।

एक दिनमा यस्तो आश्चर्य घटनाहरू घटेको देखी सुजाता उपासिकाले आफ्नी पूर्णा भग्ने दाशीलाई बोलाई अन्हाइन् —

“हे पूर्ण ! यतिका वर्षभित्र, आज जस्तो आश्चर्य लाग्दा घटनाहरू मैले अघि कहिले पनि देखेकी थिइन । लाग्छ कि आज न्यग्रोध-वृक्षदेवता अत्यन्त प्रसन्न हुनु भएको छ । तिमी चाँडै जाऊ र न्यग्रोध-वृक्षको चौतारीमा लिप पोत गरी, सफामुघर गर ।”

सुजाताको आज्ञा सुनी पूर्णादाशी पनि शीघ्रातिशीघ्र गई ।

त्यसै दिन सिद्धार्थ गौतम बोधिसत्व^३ पनि छ वर्षको घोर

१. जा. अ. क. I. पृ. ५७; अबिदूरेनिदान; अं. नि. अ. क.

I. पृ. २१८

२. बुद्धत्व प्राप्त नगरञ्जेलसम्म बुद्धहुने सत्वलाई ‘बोधिसत्व’ भन्दछन् ।

तपस्या पछि उरुवेल बनबाट निस्कनु भई, सेनानी निगममा भिक्षाटन जान लाग्नुहुँदा, त्यसबेलासम्म निगमका घरहरूबाट धुँवा निस्केको न देख्नु भएकोले धुँवा निस्कनुञ्जेलसम्म सोही न्यग्रोधवृक्षमनी पूर्वाभिमुख-गरी बस्नु भयो^१ ।

वृक्षमनी त्रिप पोत गर्न गएको पूर्णा वाशीले टाढैबाट, प्रसन्न तथा प्रफुल्ल मुद्रामा गम्भीररूप लिई रुखमनी पूर्वदिशातिर हेरी बस्नु भएको बोधिसत्वलाई देखी । बाल सूर्यको तेज र बोधिसत्वको शरीरबाट निस्केको तेजले न्यग्रोधवृक्ष सुवर्ण वर्ण जस्तै देखिन्थ्यो । यस्तो तेजिलो तथा रमणीय दृश्य देखी पूर्णाको मनमा “अहो आश्चर्य, आज हाम्रा देवता वृक्षबाट ओल्हीं स्वयं आफ्नो हातले क्षीर पूजा ग्रहण गर्न तल बसिरहनु भएको छ^२” भन्ने लागि त्यहीँबाट तुरन्त फर्कँ गई आफ्नो मालिकनी सुजाता उपासिकालाई निवेदन गरी—

“भो स्वामिनी ! साँच्चैँ आज त वृक्षदेवता अति प्रसन्न हुनु भएको जस्तो लाग्छ । देवता स्वयं आफ्नो दिव्यरश्मी फेलाई रुखमनी बस्नु भएकोछ ।”

“हे पूर्ण ! यदि यो कुरा साँचो हो भने, तिम्रीलाई आबर्देबि दासत्वबाट मुक्तगरी मेरो जेठी छोरीको स्वामि राख्ने छु” भन्दै सुजाताले उसलाई सबै अलंकारहरू दिइन्^३ ।

१. अं. नि. अ. क. I. पृ. २१८; जा. अ. क. I. पृ. ५७६

बु. वं. अ. क. पृ. ६ : निदानवर्णना ।

२. जा. अ. क. I. पृ. ५८; बु. वं. अ. क. पृ. ६

अनि सुजाता उपासिका हत्तरपत भूमूल्य वस्त्रहरू लगाई, एक थोपो पनि पानी न भएको क्षीर, बहुमूल्य सुवर्णको भाँडोमा हाली ढक्नीले ढाकी, सेतो कपडामा पोकोपारी, चारैतिर, सुगन्धित फूलहरूले सजाई क्षीरको भाँडा भएको थाली आफ्नो टाउकोमा राखी न्यप्रोघवृक्ष मनी गइन् । रुखमनी बसिरहदा भएको कारुणिक महापुरुष-लाई देखी “वृक्षदेवता” ठानी, देखने क्षितिक अति प्रसन्न भई टाढैबाट पूर्णभक्तिकासाथ नवमस्तक हुँदै रुखमनी पुगेपछि शीरबाट थाली छिकी, बोधिसत्वलाई कलसको सुगन्धित पानीले हात धुन लगाई सुवर्णको भाजन बोधिसत्वको करकमलमा समर्पण गरिन् ।

बोधिसत्वले सुवर्णको भाजन सहित क्षीर ग्रहण गर्नु हुँदै सुजाताको मुख ताक्दा सुजाताले “आर्य ! मैले यो सुवर्णको भाजन क्षीर-भोजन सहित तपाइलाई समर्पण गरिसकेकी छु । तपाइ जस्तो चाहनु हुन्छ उस्तो गर्नुहोस्” भन्दै बन्दना गरी उनले “जस्तो मेरो मनोरथ पूर्ण भयो उस्तै तपाइको पनि मनोरथ पूर्ण होस्” भनी शुभकामना व्यक्त गरी फर्केर गइन् ।

सिद्धार्थ गौतम पनि सुजाताले अर्पित गरेको क्षीर भोजन ग्रहण गरी, नजिकको नेरञ्जरानदीमा गई, नुहाइ धुवाइ गरी क्षीर भोजन गर्नुभयो । यो क्षीर भोजन जम्मा उनन्धास गाँस^२ भएको थियो ।

१ जा. अ. क. I. पृ. ५८; अं. नि. अ. क. I. पृ. २१८

२. बु. वं. अ. क. पृ. ७; अं. नि. अ. क. I. पृ. २१८; जा. अ. क. पृ. ५८

त्यसपछि गौतम बोधिसत्त्वले एक पोपलको रुखमनी बसी बुद्धत्व प्राप्तगरी सात हप्तासम्म कुनै आहार ग्रहण नगरी विमुक्तिमुख अनुभव गर्नुभयो^१ ।

सुजाता र चुन्दको भोजन

सुजाताको यो क्षीर भोजनलाई अति उत्तम भोजन हो भनी पालिसाहित्यले मानेको छ । किन भने यही क्षीर भोजन गरी सिद्धार्थ गौतमले बुद्धत्व-ज्ञान प्राप्त गर्नु भएको हो^२ । यस्तैगरी भगवान् बुद्ध महापरिनिर्वाण हुने दिनमै पावावासी^३ चुन्द कर्मारपुत्रले भगवान्-लाई सुगुरको मासु पकाई भोजन दान दिएको थियो । यो भोजन पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण मानिएको छ जति सुजाताको क्षीर भोजनलाई मानिएको छ । किन भने ? —

(१) सुजाताको क्षीर भोजन गरेपछि सिद्धार्थ गौतमले स-उपा-दिशेष^४ निर्वाणधातु प्राप्त गर्नुभयो तथा (२) चुन्द कर्मारपुत्रले दिएको भोजन गरेपछि अनुपादिशेष^५ निर्वाणधातु प्राप्त गर्नुभयो ।

१. हेर बु गृ पृ ४

२. दी नि. अ. क I. पृ ३९८ : महापरिनिब्बानसुत्त ।

३ प्राचीन 'पावा' लाई कनिगहामले वर्तमान भारतको गोरख-पुर जिल्लाको कुशीनगरबाट १२ माइल उत्तर-पूर्वी भागको पडरीना भन्ने शहरलाई ठहर्‍याएको छ । G.D. पृ १५५

४. क्लेशहरू जम्मै निरोधहुनेलाई 'स-उपादिशेष निर्वाण' भन्दछन् ।

५. पञ्चस्कन्ध सहित निरोधहुनेलाई 'अनुपादिशेष निर्वाण' भन्दछन् ।

(३) सुजाताद्वारा प्रदत्त भोजन पछि सिद्धार्थ गौतम, वीतरागी, वीतद्वेषी तथा वीतमोही हुनु भएकं (४) चुन्द कर्मार पुत्रद्वारा प्रदत्त भोजन पछि रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार तथा विज्ञानको पुञ्ज समेत निरोध गरी महापरिनिर्वाण हुनुभयो । उनीहरू दुवैको भोजनहरूमा (१) परिनिर्वाण-समानता, (२) समापत्ति-समानता तथा (३) अनुस्मरण-समानता भन्ने तीन गुणहरूले युक्त भएकोले समान-फलदायी तथा अति उत्तम मानिएका हुन् ।

१— सुजाताको क्षीर भोजनद्वारा क्लेशनिरोध (= निर्वाण) भयो र चुन्दको भोजनद्वारा स्कन्धनिरोध (= निर्वाण) भयो । यही कारणलाई ध्यानमा राखी 'परिनिर्वाण-समानता' भनेको हो ।

२ — अभिसम्बुद्धत्व प्राप्तिगर्नु भएको दिनमा भगवान् बुद्धले चौबीस कोटी एक लाख (२४,०१,००,०००) जति समापत्ति ध्यानहरू गर्नु भएको थियो र महापरिनिर्वाण हुने दिनमा पनि उतिनै समापत्ति ध्यानहरू गर्नु भएको थियो । यही कारणलाई ध्यानमा राखी 'समापत्ति-समानता' भनेको हो ।

३— सुजाताले क्षीर दान दिइसकेपछि भगवान् बुद्धले बुद्धत्व प्राप्त गरी, त्यसैको प्रभावले भगवान् बुद्धको सातहप्तासम्म यापन भएका थियो । "धर्मा त देवता हुनुहुँदो रहेनछ, बुद्ध भगवान् पो हुनुहुँदो रहेछ" भन्ने कुरो थाहा पाएपछि सुजाता उपासिकालाई अपार हर्ष र आनन्द लागेको थियो । यसरी आफूले प्रदान गरेको क्षीर भोजनको अनुस्मरण गर्दा उनको मनमा अपार प्रीति तथा सौमनस्य उत्पन्न भएको

थियो । त्यस्तैगरी जब चुन्द कर्मारपुत्रले आफूले दिएको अन्तिम भोजन ग्रहण गरेपछि तथागत महापरिनिर्वाण हुनु भयो भन्ने खबर सुने तब उनको मनमा पनि “अहो भाग्य ! भगवान् बुद्धलाई मैले अन्तिम भोजन गराउन पाएँ, मेरो भोजन ग्रहण गर्नुभएपछि तथागत सम्यक् सम्बुद्धले अनुपादिशेष निर्वाणधातु प्राप्त गर्नु भयो” भनी प्रसन्न हुँदै आफूले प्रदान गरेको अन्तिम भोजनको अनुस्मरण गर्दा उनका मनमा अपार प्रीति तथा सौमनस्य उत्पन्न भएको थियो । यही कारणलाई ध्यानमा राखी ‘अनुस्मरण - समानता’ भनेको हो ।

यो दुर्वजनाले दिएको प्रथम र अन्तिम भोजनहरू कति महत्वपूर्ण तथा कति उत्तम थिए भन्ने कुराको अनुमान सर्वज्ञबुद्ध स्वयंभे महापरिनिर्वाण हुनुभन्दा अगाडि आनन्द महास्थविरलाई भन्नु भएको निम्न कुराहरूबाट प्रष्ट हुन्छ ।

चुन्द कर्मारपुत्रद्वारा प्रदत्त भोजन गरेपछि भगवान् बुद्ध महापरिनिर्वाण हुनुभयो भनी भविष्यमा चुन्द कर्मारपुत्रलाई कसैले दोषारोपण गर्न नपाओस् भन्ने हेतुले आनन्द महास्थविरलाई बोलाउनु भई भगवान् बुद्धले आज्ञा दिनुभयो—

“आनन्द ! मेरो परिनिर्वाण भइसकेपछि ‘तिम्रो भोजनद्वारा भगवान्को परिनिर्वाण भयो’ भनी तिम्रीहरूले शायद चुन्द कर्मारपुत्रलाई दोषारोपण गर्न सक्छौ, तर आनन्द ! त्यसरी दोष लगाउन हुन्न । जुन भोजन गनलि तथागतलाई बोधिज्ञान प्राप्त भयो र जुन

भोजन गर्नले तथागतको परिनिर्वाण हुनेछ— यी दुवै भोजनहरू एक-
समान तथा महत्त्वपूर्ण छन् र महत्त्वफलदायी पनि छन् ।”

शरणागमन

भगवान् बुद्धले बुद्धत्व प्राप्त गर्नु भइसकेपछि वहाँ बुद्धगयाबाट सीधा वाराणशी नजिकको ऋषिपतन मृगदावनमा^२ जानुभएको थियो । त्यहाँ भगवान् बुद्धले सर्वप्रथम पञ्चभद्रवर्गीय^३ भिक्षुहरूलाई धर्मावबोध गराई सकेपछि वहाँ सोही वनमै बस्नु भएको थियो ।

त्यसबेला, एकदिन, सुजाताको छोरा^४ यशपुत्र विरक्त भई एकले रात्रिको समयमा घरबाट निस्की वाराणशीबाट मृगदावनमा गई बुद्धको उपदेश सुनी भिक्षु भए^५ ।

यशपुत्रकी आमाले प्रासादमा यशपुत्रलाई न देखेपछि उनले आफ्नो पतिलाई “गृहपति ! तपाइको पुत्र ‘यश’ प्रासादमा देखिदैन” भनी भनिन् । अनि यशको पिता गृहपतिले चारै दिशातिर अश्रु-दूतहरू पठाई आफू पनि स्वयं पुत्रलाई खोज्दै क्रमशः मृगदावनतिर लागे ।

१. दी. नि. II. पृ. १०५ : महापरिनिब्बानसुत्तं ।

२. वर्तमान भारतमा वाराणशी जिल्लाको सारनाथ ।

३. कौण्डिन्य, भद्रिय, वप्प, महानाम तथा अश्रुजित् ।

४. अं. नि. अ. क. I. पृ. २१८

५. महा. व. पृ. २१ : यसपब्बज्जा, महाखन्धकं ।

गृहपतिले यशपुत्रको सुनको खराऊ देखी “यहीं कतै हुनुपर्छ” भन्दै भगवान् बुद्ध बस्नु भएको ठाउँमा पुगी भगवान्सँग “भन्ते ! के तपाइले मेरो पुत्र यशपुत्रलाई देखाउनु भएको छ कि ?” भनी सोधे । भगवान्ले “हे गृहपति ! यहाँ बस । तिम्रो छोरा यशपुत्रलाई तिमीले यहीं नै देखे छौ” भनी भन्नु भएपछि यशको पिता “यहीं बस्दा बस्दै मेरो छोरा देखे छु” भनी मनमा हर्षित भई भगवान्लाई अभिवादन गरी त्यहीं एक छेउमा बसे । अनि भगवान्ले उनलाई आनुपूर्विकथा सुनाउनु भयो । जस्तै — दानकथा, शीलकथा, स्वर्गकथा, कामविषयको दोषकथा, कामविषयको तुच्छकथा, कामविषयको संक्लिष्टकथा तथा नैष्कर्म्यको गुणकथा । जब भगवान्ले श्रेष्ठी गृहपतिको चित्त, “उपयुक्त छ, मृदु छ, नीवरण (=आवरण) रहित छ, उत्साहपूर्ण छ तथा प्रसन्न छ” भनी जान्नु भयो तब वहाँले स्वयं प्राप्तगरेको धर्मोपदेश सुनाउनु भयो । जस्तै— “यो दुःख हो, यो दुःखको समुदय हो, यो दुःखको निरोध हो तथा यो दुःख निरोध हुने आर्यअष्टाङ्गिक मार्ग हो ।” जसरी सुकिलो वस्त्रमा रंग रंगाउँदा राम्ररी समात्छ त्यसरी नै श्रेष्ठी गृहपतिलाई उसै आसनमै विरज, वीतमल धर्मचक्र प्राप्त भयो र उनलाई “जे जति समुदय-धर्म हुन् ती जन्मै निरोध-धर्म हुन्” भन्ने ज्ञानको पनि अवबोध भयो । अनि श्रेष्ठी गृहपतिले धर्मलाई देखिसकेपछि, धर्म प्राप्त गरीसकेपछि, धर्मावबोध गरिसकेपछि धर्मको गम्भीरतामा पुगिसकेपछि— सन्देह रहित निश्चिन्त भई, वंशारदयतामा प्रतिष्ठित भई तथा शास्ताको धर्मलाई अवबोधगर्न कसैको सहायता न चाहिने भएपछि उनले भगवान्सँग यस्तो प्रार्थना गरे—

“धन्यहो भन्ते ! धन्यहो भन्ते !! जस्तो घोप्टेकोलाई उत्तानो पारिदिदा, ढाकेकोलाई उगारिदिदा, बाटो भुलेकोलाई बाटो देखाइदिदा तथा अन्धकारमा तेलको बत्ती राखिदिदा आँखा हुने मानिसहरूले रूप देखे कैं भगवान्‌ले मलाई अनेक किसिमले धर्म प्रकाश पारिदिनु भयो । अब म भगवान्‌को शरण पर्छु, धर्म तथा भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि भगवान्‌ले मलाई आजीवन शरणमा आएको उपासकहो भनी विश्वास गर्नु होस् ।”

यशपुत्रको पिता श्रेष्ठी गृहपति नै भगवान् बुद्धको धर्ममा त्रैवाचिक^१ शरणजाने उपासकहरू मध्येमा सर्वप्रथम शरणजाने उपासक थिए^२ । उनले स्नातापन्नफल पनि साक्षात्कार गरे^३ ।

× × ×

Dhamma.Digital

बुद्ध भगवान्‌ले यश कुलपुत्रको पितालाई धर्मोपदेश गरिरहनु भएको बेलामा यशपुत्र उहाँ नै भएता पनि भगवान्‌को ऋद्धिको प्रभावले गर्दा यशको पिताले उनलाई देख्न सकेका थिएनन् । पितालाई सुनाइ

१. “बुद्धं सरणं गच्छामि, धर्मं सरणं गच्छामि तथा सङ्घं सरणं गच्छामि” भनी तीन वचनद्वारा शरण जाने लाई “त्रैवाचिक” भन्दछन् ।

२. महा. व. पृ. १९-२० : महाखन्धक ।

३. अं. नि. अ. क. I, पृ. २१९

रहेको घर्मको उपदेश सुन्दा सुन्दं यशयुत्रले अरहन्त्व प्राप्त गरे । त्यसपछि भगवान्‌ले ऋद्धिको प्रभाव हटाइदिनुभएपछि श्रेष्ठी गृहपतिले आफ्नो पुत्र यशलाई उहाँ बसिरहेको देखी— “प्रिय यश ! तिम्रो जामा शोकाकुलमा परेकीछन् । तिम्रो आमाको प्राण बचाइदेऊ^१” भनी भने ।

आफ्नो बाबुको कुरा सुनी यशपुत्रले भगवान्‌को मुख ताके । भगवान्‌ले यशपुत्रको पितासँग “गृहपति ! जो कुलपुत्रको चित्त आस्रवबाट मुक्त हुन्छ, के त्यस्तो पुरुषले फेरि घर गृहस्थीमा बसी विषय भोग गर्न सक्ला ?” भनी सोधदा यशको पिताले बुद्धको कुरा बुझी “भन्ते ! मेरो पुत्रको लाभहो, मेरो पुत्रको सुलाभ हो ! जहाँ कि उनको चित्त आस्रवबाट विमुक्त भयो” भनी ब्रिन्ति गर्दै उनले भगवान्‌लाई यशपुत्र सहित निम्तो गरे । भगवान्‌ले पनि उनको निम्तो तूष्णिभावद्वारा स्वीकार गर्नु भयो ।

त्यसपछि यशपुत्रको प्रार्थनानुसार भगवान् बुद्धले उनलाई प्रवृजित गर्नु भयो ।

त्यसबेलासम्म^२ लोकमा सात जना अरहन्तहरू पुगेकाथिए ।

१. अं. नि. अ. क. I. पृ. २१९; बु. व. अ. क. पृ. १७ :

निदानवण्णना; धम्म अ. क. J. पृ. ४२ : अगसावकवत्थु ।

२. महा. व. पृ. २०

३ महा. व. पृ. २१ : यसपब्बज्जा, महाखन्धक ।

भगवान् पूर्वाह्न समयमा पात्रचीवर ग्रहण गरी यशपुत्र भिक्षु सहित उनको पिता श्रेष्ठी गृहपतिको घरमा भोजनार्थ जानु भयो ।

यशपुत्रकी माता — सुजाता उपासिका — तथा उनकी अधिकी पत्नी (पुराण दुतीयिका) भगवान्को अगाडि आई भगवान्लाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसिन् । उनीहरूलाई आनुपूर्विकथा^१ सुनाई उनीहरूको चित्त परिशुद्ध भएपछि भगवान् बुद्धले चतुरार्यसत्यको^२ कुरा सुनाउनु भयो । अनि यश पुत्रकी आमा सुजाता उपासिका र उनकी बुहारी यशकी पत्नीलाई पनि बुद्धले स्त्रीतापन्न फलमा प्रतिष्ठित गराउनु भयो । त्यसपछि सुजाता उपासिकाले बुद्ध भगवान् प्रति कृतज्ञता ज्ञापन गर्दै प्रसन्नता व्यक्त गरिन् । अनि उनले पनि आजीवन बुद्धको शरणमा आएकी उपासिकाहुँ भनी भगवान्लाई विश्वास दिलाउँदै बुहारी सहित आफू बुद्ध, धर्म तथा सङ्घको शरणमा गइन् ।

बुद्ध धर्ममा तीन वचनद्वारा प्रथमतः शरण पर्ने त्रैवाचिक उपासिकाहरू मध्ये सुजाता र उनकी बुहारी नै हुन्^३ ।

एकदिन भगवान् बुद्धले सुजाता उपासिका प्रथमतः त्रिशरण जाने उपासिकाहरू मध्ये अप्र हुन् भन्ने घोषणा गर्नु भएको कुरा तत्त्व मूल सूत्रमै प्रष्ट भएको छ ।

×

×

×

१. हेर माथि पृ. १० मा ।

२. अं. नि. अ. क. I. पृ. २१९

३. महा. व. पृ. २१ : महाखन्धक ।

भिन्नाभिन्नै सुजाताहरू

पालि वाङ्मयमा भेटिएका विभिन्न सुजाताका नामहरू तथा उनीहरूका परिचय यसप्रकार छन्—

(१) सुजाता — भगवान् बुद्ध, वृत्रो देशको^१ ज्ञातिक^२ भन्ने गाउँको गिञ्जकावसथ विहारमा बसिरहुनु भएको बेलामा आनन्द महास्थविरले परलोक गएका विभिन्न व्यक्तिहरूका गति सम्बन्धी प्रश्न सोध्दा सुजाता उपासिकाको बारे पनि सोध्नु भएको थियो र भगवान् बुद्धले सुजाता उपासिका छोटापत्न भएको कुरा बताउनु भएको थियो^३ । यो हुन् ज्ञातिक गाउँकी सुजाता उपासिका ।

(२) सुजाता — यिनी विशाखा महाउपासिकाकी कान्छी बहिनी हुन् । पछि अनाथपिण्डिक महाजनको काल भन्ने पुत्रसंग यिनको विवाह भयो । अत यिनी चाँही अनाथपिण्डिक महाजनकी बुहारी हुन्^४ ॥

(३) सुजाता (थेरी) — यिनी साकेत नगरकी कन्या हुन् ।

१. म. नि. अ. क. II. पृ. १९६ : चूलगोसिङ्गसुत्तं ।

२. 'नादिक' 'नातिक' आदि पनि उल्लेख भएको पाइन्छ ।

हेर. बु. रा. पृ. ९५

३. सं. नि. IV. पृ. ३०३ : पठमगिञ्जकावसथसुत्तं, अ. क.

III. पृ. २१७; दी. नि. II. पृ. ७३ : महापरिनिब्बानसुत्तं,

अ. क. I. पृ. ३७५

४. अ. नि. ७. पृ. २२३ : भरियासुत्तं, अ. क. II. पृ. ७२३;

हेर. बु. गृ. पृ. २६

पतिकुलमा गइसकेपछि एकदिन यिनले भगवानसँग साकेत नगरस्थित अञ्जन वनमा भेट गरी वहाँको उपदेश सुनी भिक्षुणी भएको थिइन्^१ ।

(४) सुजाता— यिनी कोण्डञ्ज (कौण्डेय) बुद्ध भगवान की माता थिइन्^२ ।

(५) सुजाता— यिनी सोभित बुद्ध भगवान्का दुइ अग्र-
श्राविकाहरू मध्येकी एक हुन्^३ ।

(६) सुजाता— यिनी पदुमुत्तर (= पद्मोत्तर) बुद्ध भगवान्
की माता हुन्^४ ।

(७) सुजाता— यिनी पियदस्सी (= प्रियदर्शी) बुद्ध भगवान्-
का दुइ अग्रश्राविकाहरू मध्ये की एक हुन्^५ ।

(८) सुजाता— यिनी मणिचोर जातक अर्थकथा की हुन् । देव-

१. थेरी. गा. पृ. ४२४ : सुजाता थेरीगाथा, अ. क. पृ. १०८

२. बु. वं. पृ. ३२४ : कोण्डञ्जबुद्धवंसो, अ. क. पृ. १०७

३. बु. वं. पृ. ३३४ : सोभितबुद्धवंसो, अ. क. पृ. १४०, अर्की
अग्रश्राविका हुन् 'नकुला' ।

४. बु. वं. पृ. ३४४ : पदुमुत्तरबुद्धवंसो, अ. क. पृ. १५७

५. अर्की अग्रश्राविका घग्मदिन्ना थिइन् । बु. वं. पृ. ३५१ :

पियदस्सीबुद्धवंसो, अ. क. पृ. १७७

दत्तको कारणले यो जातक भगवान् बुद्धले राजगृहस्थित वेणुवन विहारमा भन्नु भएको हो ।

यस जातकमा बोधिसत्व द्वाराणशी नजिकको एक गाउँमा एक गृहपतिकुलमा जन्मनु भएको थियो । वहाँकी पत्नीको नाम सुजाता थियो । मार्त लागेको आफ्नो पतिलाई सुजाताले आफ्नो पतिभक्तिको शील तेजले बचाएकी थिइन् ।

(९) सुजाता-- मघ माणवकी पत्नी^२ ।

(१०) सुजाता— शक्रदेवेन्द्रकी पत्नी^३ ।

(११) सुजाता— यिनी उरुवेलस्थित सेनानी निगमको सेनीय भन्ने कुटुम्बकी छोरी हुन्^४ । यिनकै कथा यहाँ प्रस्तुत भएको छ ।

१. जा. अ. व. I. पृ. ४६१ : मणिचोरजातकं, नं. १९४

२. दी. नि. अ. क. II. पृ. ५१० : सक्कपञ्चसुत्तं; धम्म. अ. क. पृ. १३७ : महालिपञ्चवत्थु ।

३. धम्म. अ. क. पृ. १३२ : महालिपञ्चवत्थु । सं. नि. I. पृ. २३१ : महालिसुत्तंमा 'सुजा' भनिएकोछ । हेर. बु. रा. पृ. ३८७

४. अ. नि-१, पृ. २६ : एतदग्गवग्गो, अ. क. I. पृ. २१७; जा. अ. क. पृ. ५७ : अबिदूरेनिदानं; धम्म. अ. क. पृ. ४२ : अग्गसावकवत्थु; बु. व. अ. क. पृ. ६ : निदान-कथा ।

(१२) सुजाता (जातक)—यो जातकको कुरा अनाद्यपिण्डिक महाजनकी बुहारी सुजाताको कारणले बताउनु भएको हो । यस जातकमा बोधिसत्व वाराणशीको राजकुलमा जन्मनु भएको थियो र बर्हाकी आमा महारानीको नाम सुजाता थियो । यस जातकमा बोधिसत्वले कठोर भाषिणी आफ्नी आमालाई चराको दृष्टान्त देखाई संझाउनु भएको थियो ।

(१३) सुजाता (जातक)—यो जातकको कुरा मल्लिकादेवीलाई प्रसेनजित कोशल राजासँग श्रीशयनको बारे ङगडा भएको कारणमा बताउनु भएको हो । यस जातकमा वाराणशीको राजा र रानीमा ङगडा पर्दा बोधिसत्वले संऊःइ मिलाईदिनु भएको थियो । त्यस बखत वाराणशीका राजा प्रसेनजित नै थिए । मल्लिका देवी पनि वाराणशी राजाकी महारानी थिइन् । उनको नाम सुजाता थियो^२ ।

×

×

×

---

१. जा. पा. I. पृ. ७३: सुजाताजातकं, नं. २६९, अ. क. I.
 . ३१०

२. जा. पा. I. पृ. ८८: सुजाताजातकं, नं. ३०६, अ. क. III.
 पृ. १४

मूल सूत्र—

१-अग्रस्थान

“एतद्दगां, भिक्खवे, मम सात्थिकानं उपासिकानं पटमं सरणं
गच्छन्तीनं यदिदं सुजाता सेनीय धीता^१ ।”

अर्थ— ।

“सिद्धो ! मेरी आविका उपासिकाहरूमध्येमा प्रथम शरण
जानेमा सेनीयकी छोरी सुजाता उपासिका अग्रगण्य छन्^२ ।”

Dhamma.Digital

---

१. सिंहलमा 'सेनानी धिता', रोमनमा 'सेनानि धीता'।

२. अं. नि-१, पृ. २६: एतद्दगसुत्तं, अ. क. I. पृ. २१७

२. विशाखा महाउपासिका

प रि च घ

कुटुम्बकेकी स्थापना कार्यमा उपासकहरूमध्ये जसरी अनाथपिण्डक महाजनले ठुलो परित्याग गरे त्यसरीनै उपासिकाहरूमध्येमा विशाखा महाउपासिकाले पनि परित्याग गरिन् ।

अनाथपिण्डक महाजनले ५४ कोटी^१ घन खर्च गरी जेतवन महाविहार बनाएकै विशाखा महाउपासिकाले २७ कोटी घन खर्च गरी पूर्वाराम महाविहार बनाइन् ।

अनाथपिण्डक महाजनले १८ कोटी असफो बिद्युघाई जेत राजकुमारको बगैँचा खरीद गरेकै विशाखा महाउपासिकाले ९ कोटी जाने आफ्नो 'महालता-पसाघन' मन्ने आभरण बिक्री गरी जग्गा खरीद गरिन् ।

---

१. हेर बु: गृ पृ. २५

बुद्धसँग प्रथम भेट

बिम्बिसार राजाको मगध राज्यमा भएका पाँच अमृतभोगी^१ कुबेरपतिहरूमध्ये मेण्डकश्रेष्ठी सर्वश्रेष्ठ थिए र यिनकै घरमा विशाखाको जन्म भएको थियो । यिनको बाबुको नाम धनञ्जय, आमाको नाम सुमनादेवी, बाजेको नाम मेण्डकश्रेष्ठी र बर्ज्यको नाम चन्द्रपद्मा (चन्द्रपद्मा)^२ हो । धनञ्जय सेठ, मेण्डक श्रेष्ठीको जेष्ठ पुत्र हुन् । यिनीहरू अङ्ग देशको भद्रवती नगरमा बस्दथे^३ ।

एक दिन, भगवान् बुद्ध सेलादि^४ ब्राह्मणहरूलाई विनीतगर्ने उद्देश्यले चारिकागर्दै अङ्ग देशको भद्रवती नगरमा पुग्नु भयो^५ । भगवान् बुद्ध भद्रवती नगरमा आइपुग्नु भएको खबर सुनी मेण्डक श्रेष्ठीले आफ्नी नातिनी विशाखा वालिकालाई अह्लाए—

‘विशाले ! हाम्रो नगरमा तथागत सम्बक् सम्बुद्ध पाल्नु भएको छ । तिम्रोनिम्ति पनि मङ्गलै छ , हाम्रोनिम्ति पनि मङ्गलै छ । तिम्रो आफ्ना ५०० वालिका परिवारका साथ, ५०० रत्नहरूमा सज्जि-

१. हेर. बु. रा. पृ. ११

२. ध. अ. क. पृ. १९०. विसाखायवत्थु ।

३. बु. रा. पृ. ६३

४. म. नि. II. पृ. ३९७: सेलसुत्तं; अ. अ. क. I. पृ. २१९; अ.

अ. क. पृ. १९०

५. ध. अ. क. पृ. १९०: अ. अ. क. I. पृ. २२०

३०० बाशीहरू सहित भगवान्को स्वागतार्थ जाऊ १ । ”

“ हुने बिस्वाको चिल्लो पात ” भने ऊं बुद्धिवती तथा विवेकी, सातवर्षीया^२ विशाखा बालिका, बाजे मेण्डक श्रेष्ठीको आज्ञा सुनी आफ्ना परिवारहरूका साथ भगवान्को स्वागतार्थ बाटोहेर्न गइन् । रथबाट जानहुने बाटोसम्म रथमै गई पछि रथबाट ओर्ली पैदलनै भगवान्कहाँ पुगिन् ।

विशाखाको शारिरीक उमेरलाई भन्दा, उनले अतीत कालमा पश्चोत्तर बुद्धको पालादेखि पालनगरी आएको पारमि धर्मानुकूल प्रौढ भइसकेको ज्ञान र बुद्धिलाई महत्व दिई, उनको चरित्रानुकूल, भगवान् बुद्धले उपदेश गर्नु भयो र जुन उपदेशद्वारा उनको हृदयस्थलमा तयार भइरहेको ज्ञानरूपी दियोको बत्तीलाई शलाइले छुवाइदिने जस्तो काम गर्‍यो । विशाखा बालिका, वहीने आफू मात्र नभई आफ्ना पाँचशय परिवारहरूका साथ निर्वाणको स्रोतमा पुगिन् । कहिले पनि दुर्गतिगामी हुन नपर्ने निर्वाणगामिनी स्रोतापन्नफल उनले साक्षात्कार गरिन्^३ ।

पछि मेण्डक श्रेष्ठी पनि भगवान्कहाँ गए । उनलाईपनि

१. घ. अ. क. पृ. १९१; विसाखायवत्थु; अं. नि. अ. क. I.

पृ. २२०

२. घ. अ. क. पृ. १९०

३. अं. अ. क. I. पृ. २२०; घ. अ. क. पृ. १९१; म. नि. अ. क.

II पृ. २४७: चूलतण्हासङ्ख्यसुत्तं; स. नि. अ. क. I. पृ. ११६:

जटिलसुत्तं ।

भगवान्‌ले उनको चरित्रानुकूल घर्मोपदेश गर्नुभयो र उनले पनि स्त्रीतापन्नमार्गफल साक्षात्कार गरे । त्यसपछि उनले बुद्ध सहित भिक्षुसङ्घलाई भोलिकोनिम्ति निस्तो गरे । बुद्ध हप्तासम्म उनले महाबान दिए^१ ।

मगधराज्यमा पाँचजना अमृतभोगीहरू जस्ता कुबेरपतिहरू भएको र कोशलराज्यमा त्यस्ता एउटा पनि अमृतभोगी कुबेरपतिहरू नभएकोले, प्रसेनजित कोशल राजाले, बिम्बिसार राजासँग एक अमृतभोगी कुबेरपतिकुललाई श्रावस्तीमा पठाउने अनुरोध^२ गरे । त्यसपछि बिम्बिसार राजाले मेण्डक श्रेष्ठीको छोरा घनञ्जयश्रेष्ठीलाई श्रावस्तीमा पठाउने व्यवस्था गरिदिए । विशाल परिवारहरू भएको हुँदा घनञ्जय श्रेष्ठीले श्रावस्ती नगर बाहिर बस्ने मनसाय व्यक्त गरेकोहुँदा — प्रसेनजित कोशल राजाले उनीहरू सबैलाई श्रावस्तीबाट छ योजन^३ अगाडिने नगर बसाली बसोबास गराए । सन्ध्यासमयमा बसोबास गरेकोहुँदा पालिसाहित्यमा यस नगरलाई “साकेत” भनिएकोहो^४ । यो साकेत नगर, पछि गएर त्यसताकाका छ प्रमुख महानगरहरूमध्येको एक भयो^५ ।

१. अं. ति. अ. क. I. पृ. २२०; घ. अ. क. पृ. १९१

२. हेर. बु. रा. पृ. ११.

३. महा. व.पृ. २६६ : कठिनकञ्चुकं; घ. अ. क. पृ. १९२ मा.

७ योजन उल्लेख छ ।

४. अं. ति. अ. क. I. पृ. २२०; घ. अ. क. पृ. १९२; बु. रा. पृ. ११

५. हेर. बु. रा. पृ. १५० को पादटिप्पणीमा ।

श्रावस्तीको मृगारकुल

श्रावस्तीमा मृगार भन्ने एक श्रेष्ठी थिए । मृगार श्रेष्ठीको 'पूर्ण वर्धन भन्ने एक पुत्र थिए । उनको उमेर पुगिसकेपछि, एकदिन उनको पिताले उनलाई भने —

“ हे पुत्र ! तिम्रो उमेर पुगिसकेको छ । विवाह गर्ने बेला ठीक भइसकेको छ । त्यसैले तिमिले आफूलाई मनपर्ने कुनै एक कन्या खोज । ”

“ भो पिता ! मलाई यस्तो जटा (बन्धन) चाहिन्न । ”

“ हे पुत्र ! त्यसो न भन । सन्तान परम्परा न रहेमा हाम्रो कुलवंश कसरी अडनेछ ” भनी बारम्बार भने पछि कुमार पूर्ण वर्धनले यसो भने —

“ भो पिता ! त्यसो भए पञ्चकल्याण गुणयुक्त भएकी कन्या पाएमा तपाइको वचन शिरोपर गर्ने छु । ”

पञ्चकल्याण-गुण

निम्न लिखित गुणहरूलाई पञ्चकल्याण-गुण भन्दछन्—

“ (१) केश-कल्याण, (२) मंस-कल्याण, (३) अष्टि-कल्याण (४) छवि-कल्याण र (५) वैश-कल्याण । ”

१—“ जुन स्त्रीको केश मयूरको प्याँच अस्तो र मुठो फुकाउं वा मुहमा छोई माथतिर फर्केर आउने केश हुने स्त्रीलाई केश-कल्याण भन्दछन् ।

२-“ जसको गिजाहरूको वर्ण^१ बिम्बफल^२ समान हुन्छ, गिजाको मासुले रात्ररी दाँतहरू समातेको हुन्छ—त्यस्ती स्त्रीलाई मांस-कल्याण भन्दछन् ।

३ “ जसको दाँतहरू सेता शंखवर्ण जस्ता हुन्छन्, टम्म मिलेका हुन्छन्, मानो बनाइराखेका दाँतहरू ऊं कुनै छिद्र नभएका हुन्छन्—त्यस्ती स्त्रीलाई अष्टि-कल्याण भन्दछन् ।

४-“ कालो आदि वर्णले विनिर्मुक्त छविवर्ण, नीलोत्पल फूलको सूत जस्तै स्निग्ध, सेतो कणिका पुष्पवर्ण ऊं कोमल गोरो वर्ण भएकी स्त्रीलाई छवि-कल्याण भन्दछन् ।

५-“ दश पटकसम्म सुत्केरी भएकी भए पनि स्तन न ढोलिएकी एकं बार मात्र बालक जन्माएकी स्त्रीको स्वरूप जस्तै, बुढी नदेखिने स्त्रीलाई बैश-कल्याण भन्दछन्^३ । ”

कुमार पूर्णवर्धनको यति कुरा सुनिसकेपछि उनको आमा बाबुले १०८ ब्राह्मणहरूलाई निम्त्याई पञ्चकल्याण सम्पन्न कन्या पाउन सकिन्छ कि सकिदैन भनी सोध्दा ब्राह्मणहरूले ‘पाउन सकिन्छ’ भनी जवाफ दिएपछि उनीहरूमध्येबाट कारणाकारण जान्न सक्ने आठ जना ब्राह्मणहरूलाई घेरै पैसा विई, उपरोक्त गुणयुक्त कन्या खोज्न पठाए । साथै सो

१. संस्कृत अमरकोषमा ‘बिम्बिका’ भनिएकोछ । पृ. १००

२. घ. अ. क. पृ. १९२: उदा. अ. क. पृ. ११८: दुतियवर्ग; जा-

अ. क. पृ. I. ९६: तेलपत्तजातकं, नं२९१

कन्याकोनिम्ति बहुमूल्य सुवर्णमाला पनि दिएर पठाए^१ ।

विशाखाको विवाह

तिनिहरू श्रावस्तीनगर तथा अन्य नगरहरूमा पञ्चकल्याण-गुणले सुसम्पन्न कन्या खोज्दै क्रमशः साकेत नगरमा आइपुगे । त्यसबखत साकेत नगरमा प्रत्येक बर्षको नववर्षमा एकपटकहुने उत्सव थियो । त्यस उत्सवको दिनमा घरबाट कहिल्यै बाहिर ननिस्कने कन्याहरू पनि आ-आपना वस्त्राभूषणहरूले अलंकृत भई घरबाट निस्की, पंदलन नदीमा नुहाउन जान्थे । धनीमानी कुलका क्षत्रियावै कुमारहरू हातमा माला लिई आफूलाई मनपर्ने कुमारीलाई स्वयम्बर गर्ने विचारले ठाउँ ठाउँमा बसिरहन्थे ।

ती ब्राह्मणहरू पनि यस उत्सवको मौका छोप्ने विचारले नदीको किनारको एक सत्तलमा बसी, आवत जावत गर्ने कन्याहरू प्रति आँखा गाडन थाले ।

पन्द्र सौःह वर्षको विशाखा कुमारी पनि नदीमा स्नान गरी नववर्षको नक्षत्र-क्रीडाको उत्सवमा सरीक हुन, वस्त्राभूषणले अलंकृत भई आफ्ना पाँचशय सहेलीहरूसँग घरबाट निस्की नदीमा पुगिन् । त्यसबेला अचानक मूसलघारे पानीपर्न थाल्यो । विशाखासँग गएका सबै जसो कन्याहरू लुगा भिज्ना भन्ने डरले दगुर्दै सोही सत्तलभित्र पसे । विशाखा एकलै मात्र पानीले भिजेता पनि, लज्जालु स्वभाव न छाडी,

आफ्नो स्त्री-लीलाले नै विस्तारसँग आई सोही सत्तलमा पसिन् । त्यस-
बखत सत्तलमा र अरू आसपासमा जम्मा भइरहेका सबैको ध्यान विशा-
खातिर पर्न गएको थियो। विशाखाको यस प्रक्रियादेखि मानिसहरूले विभिन्न
विचार गर्नथाले । ब्राह्मणहरू यिनको स्वभाव तथा सौन्दर्य आदि देखी
अत्यन्त प्रसन्न भए र कुन उपायद्वारा यिनका दाँतहरू देख्न सकिएला भन्ने
विचारमा मग्न भए । जब त्यही सत्तलभित्र विशाखा पनि पसिन् तब
तिनीहरूले विशाखालाई कुरा गराउने निहु गरी उन्ले सुन्नेगरी निम्न
कुराहरू आपसमा गर्न थाले—

“ कस्ती केटी रहिछन् यी, त्यत्रो पानी पर्दा पनि लुगा
नभिज्नेगरी दौडेर आउन नसकेकी ! जस्तै रूप सुन्दरछ त्यस्तै यिनी
छिटो छरिती रहिनछन् । दगुर्न नसक्ने बुढी जस्तै रहिछन् । यस्ती
कन्या पाउने पतिले त बनिकाको खोलेसम्म पनि पाउन सक्ने छैन ।
कस्ती अलिछनी रहिछन् यी ! ” इत्यादि । ब्राह्मणहरू आपसमा आफ्-
नोबारे गलत धारणा लिई कुरागरिरहेको सुनी, उनीहरूलाई कारण
प्रष्ट पारिदिने विचारले, विशाखाले ब्राह्मणहरूलाई यसो भनिन् —

“ भो ब्राह्मणहो ! तपाइहरू के कुरा गर्दै हुनुहुन्छ ? ”

“ हे नानी ! हामी तिर्न बाहेना कुरागरिरहेका छौं । ”

“ के कुरा गरिरहनु भएको त ? ” भन्दै अलिक्ता पनि झिन्न
न भई, काँसको स्वरजस्तै कानलाई नै आमन्त्रित पार्ने मधुरस्वरले
ब्राह्मणहरूसँग सोधे पछि उनीहरूले यसो भने —

“ हे नानी ! तिमि कस्ती रहिछ्यौ ? तिम्रा सबं जसो साथीहरू पानीले भिजिएला भनेर ददेंगुंआए । किन्तु तिमि सबं लुगा भिज्दा पनि दगुर्न सकिनौ । ”

ब्राह्मणहरूका यी कुराहरू सुनी विशाखांले आफू न दगुर्नाको कारणहरू सुनाउंदें यसो भनिन् —

“ भो ब्राह्मणहो ! यदि दगुर्न चाहेको खण्डमा म दगुर्न नसक्ने होइन । मसँग पाँच हात्तीको बलछ । किन्तु यसरी दगुर्दा केही भएर लोटी हात खुट्टा माँचियो अथवा आँखा फुट्यो भने अङ्ग विकृत हुन्छ । विकृत अङ्ग हुने हामीलाई कसले लंजाला र ? हामी कन्याकेटीहरू भनेका पसलेहरूका बिक्रीगने भाँडा जस्तै हौं । जस्तै फुटेका भाँडाहरू कसले किन्दैन र पसलमा त्यसै थाती परिरहन्छन् त्यस्तै हामीहरू पनि घरमा थाती परिरहनेछौं । लुगा भिजेत के भयो ? अर्को लुगा फेर्न सकिन्छ । आमाबाबुहरूले हामीहरूको अङ्ग प्रत्यङ्ग रक्षाहुनेगरी पालन पोषण गर्छन् । केही भएर अङ्ग विकृत भयो भने आमाबाबुकै भार भएर घरमै बस्न पर्ने हुन्छ । हामीलाई कसले लंजाला र ! बरु सबैले थूथू गर्दै छाडी जानेछन् । ” इत्यादि कारणहरू मनमा सोची न दगुरेकी हुं ।

का को दगुर्दा राम्रो देखिंदैन ?

यति भनिसकेपछि विशाखांले पुनः यसो भनिन् —

“ भो ब्राह्मणहो ! चार व्यक्तिहरू दगुर्दा सोझाँदैन, सोझो अपवाद पनि सुन्नुपर्ने हुन्छ । कुन चार भने ? —

१-“सबै प्रकारका आभूषणहरूले प्रतिमण्डित भएका अभिषिक्त प्राप्त राजा, धोती तानी, कम्मरकसी आँगनमा दगुर्न लाग्दा शोभा विदैन र लोकमा पनि ‘कस्ता राजा रहेछन्, सर्वसाधारण गृहस्थीहरू कं दगुर्दा रहेछन्’ भन्ने अपवाद हुन्छ ।

२- “अलंकृत राजाको मङ्गल हात्ती दगुर्दा पनि शोभित देखिदैन । अलंकृत मङ्गल हात्ती आफ्नो मतावपूर्वक हस्तिलीलालेयुक्त भई हिडेमा मात्र शोभा दिन्छ ।

३ - “प्रव्रजित भएका भ्रमणहरू दगुर्दा पनि राम्रो देखिदैन । हामी गृहस्थीहरू कं दगुर्ने कस्ता असंयमी भ्रमणहरू रहेछन् भन्ने हुन्छ । अतएव प्रव्रजित भएका भ्रमणहरूलाई संयमपूर्वक शान्त दान्त लीलाले हिड्नालेनं शोभायमान देखिन्छ ।

४-“ त्यस्तै स्त्रीहरू दगुर्दा पनि राम्रो देखिदैन । कस्ती निर्लज्जी बेसोभती स्त्रीरहेछन्, पुरुषहरू जस्तै दगुर्दा रहेछन्, सिपाहीहरू जस्ता रहेछन् भन्ने कुरा सुन्नुपर्ने हुन्छ ।

“ भो ब्राह्मणहो ! यिनै कारणहरूलाई ध्यानमा राखी म न बोडेकीहुँ । ”

बोतिरहेकी विशाखाको दन्त-लक्षण देखी ब्राह्मणहरू अति प्रसन्न भए । रूप सुन्दर भए कं उनको बोलिवचनमा पनि माधुर्यता, सुभाषितता, कोमलता, कारणाकारण अभिव्यक्तगने सामर्थ्य आदि गुणहरू देखी

ब्राह्मणहरू छन् प्रभावित भई “ यस्ती कन्या भेट्टिनुत कुलंभ नं छ ” भन्दै ब्राह्मणहरूले मृगार कुलबाट ल्याएको सुवर्णमाला विशाखाको गलामा लगाउन लाग्दा विशाखाले उनीहरूसँग निम्न प्रश्नहरू सोधिन्—

“ भो तात ! तपाइहरू कुन नगरबाट आउनु भएको हो ? ”

“श्रावस्ती महानगरबाट आएका हौं ।”

“कुन कुलको तरफबाट नि ?”

“मृगारश्रेष्ठीको तरफबाट ।”

“आर्यपुत्रको नाम केहो त ?”

“कुमार पूर्णवर्धन हो ।”

यति कुरा सुनि सकेपछि “ समान कुलकं रहेछ ” भन्ने विचार गरी सुवर्णमाला स्वीकार गरिन् । अनि कुमारी विशाखाले त्यस-ताकाको सामाजिक प्रथाको मर्यादा भित्र रही आफ्नो बाबुलाई रथ पठाउने सूचना पठाइन् । त्यसताकाको सामाजिक चलन अनुसार कुनै पुरुषको तरफबाट विवाहको प्रस्ताव स्वीकारगर्ने कन्या केटी रथमा चढी जानसक्ने आँगत न भएमा कमसेकम पछ्यौराले शीर ढाकी सुरक्षितरूपले हिडदथे । त्यसैले त्यसै घर नफकी, विशाखाले रथ मगाउन लगाइकी हुन् । रथ आइसकेपछि रथमा बसी घर फर्किन् । ती ब्राह्मणहरू पनि विशाखा सँगै गए । अनि विशाखाको बाबु धनञ्जय श्रेष्ठीले, ती ब्राह्मणहरूसँगको कुशल वार्ता पछि निम्न कुराहरू सोधे—

“ब्राह्मणहो ! कहाँबाट आएका हौ ?”

ब्राह्मणहरूले श्रावस्ती महानगरबाट आएका हौं भनी जवाफ

विए ।

“सेठको नाम के हो नि ?”

“मृगार श्रेष्ठी हो ।”

“पुत्रको नाम के हो त ?”

“पूर्णवर्धन हो ।”

“कति धनसम्पत्ति छ नि?”

“चालीस कोटी छ” भन्ने सुनी धनञ्जय श्रेष्ठीले विचार गरे कि—आफ्नो सम्पत्तिको तुलनामा ४०कोटिसम्पत्ति त कनिका प्रमाण मात्रहो । तर बालिकाको जीविका गर्नलाई त नपुग्छैन । सबै कुरामा सम्मानता पाउनु गार्हं हुन्छ । जातियताले समान भए त पुगिहाल्यो भन्ने विचार गरी धनञ्जय श्रेष्ठीले ब्राह्मणहरूका प्रस्तावलाई अनुमोदन गरी बुद्ध तीन दिनसम्म उनीहरूको सम्मान गरी पठाए ।

श्रावस्तीमा पुगी प्रसन्नतापूर्वक सबै समाचार सुनाउँदै “पठच्च-कल्याण-गुणयुक्त कन्या पायो” भनी उनीहरूले मृगार श्रेष्ठीलाई निवेदन गरे । मृगार श्रेष्ठीले कस्की छोरी भनी सोध्दा ब्राह्मणहरूले साकेत नगरवासी धनञ्जय श्रेष्ठीकी सुपुत्री कुमारी विशाखा हुन् भने । यति सुनी “महाकुलकी कन्या पाए” भनी हर्षित भई मृगार श्रेष्ठीले धनञ्जय श्रेष्ठीलाई “हामीहरू कन्या लिन तुरन्तआउने छौं, त्यहाँ तपाइहरूले गर्नु पर्ने प्रबन्ध मिलाउनु होस्” भनी पत्र पठाए । धनञ्जय श्रेष्ठीले

पनि 'हाम्रानिम्ति यो कुन ठूलो कुरा होइन । तपाइले त्यहाँ मिलाउनु पर्ने प्रबन्ध मिलाउनु होस्' भनी प्रत्युत्तर पठाए ।

अनि मृगार श्रेष्ठीले प्रसेनजित कोशलसंग बिन्ति गर्न गए—
 "महाराज ! सरकारको सेवक कुमार पूर्णवर्धनको विवाह मङ्गल कार्य साकेतवासी घनञ्जय श्रेष्ठीकी सुपुत्री विशाखा कुमारीसँग हुने भएको छ । हामीलाई साकेत नगर जाने आज्ञा दिनुहोस् ।"

"हुन्छ, श्रेष्ठी ! के हामी पनि आउन पर्छ ?"

"महाराज ! सरकारको आगमन हामीले कहिले पाउन सकौला र !"

मृगारको कुरा सुनी 'यो घनञ्जय श्रेष्ठी कुललाई मले राजा सेनीय बिम्बिसारसँग मागी साकेत नगरमा राखेको हु' । यिनको स्वागत सम्मान गर्नु योग्यछ' भन्ने विचार गरी प्रसेनजित कोशल राजाले मृगारलाई यसो भने—

"त्यसोभए, मृगार ! हामी पनि आउने छौं ।"

"हवस्, देव" भनी मृगार श्रेष्ठीले अनुमोदन गरे । त्यसपछि उनले घनञ्जय श्रेष्ठीलाई " प्रसेनजित कोशल राजा पनि आउने छन् र राजाका साथमा अरु धेरैलावालस्करहरू पनि आउने छन् । उनीहरू सबैकोनिम्ति आवश्यक प्रबन्ध मिलाउन सक्नु हुन्छ कि हुँदैन" भनी सोधी पत्र पठाए ।

धनञ्जय श्रेष्ठीले “एक राजा त के, दश राजाहरू आउनु भए पनि प्रबन्ध गर्न कुनै मुश्किल पर्ने छैन” भनी प्रत्युत्तर पठाए पछि मृगार श्रेष्ठी, राजा प्रसेनजित सहित विशाल जनसमूह लिई साकेत नगरतिर प्रस्थान गरे। साकेत नगर पुग्न आधा योजना जति बाटो बाँकी छँदा मृगारले श्रेष्ठीलाई “हामीहरू आउंदा छौं” भन्ने खबर पठाए^१।

जन्तीहरूको स्वागत

“राजा प्रसेनजित कोशल सहित धेरै लावालस्करका साथ मृगार श्रेष्ठी आउंदा छन” भन्ने खबर पाएपछि धनञ्जय श्रेष्ठी बाटोसम्म हेर्न गई, स्वागत सम्मानपूर्वक राजा सहित श्रेष्ठीलाई आफ्नो घरमा लगे। अनि राजा सहित सबै जन्तीहरूलाई बस्ने आदि सबै प्रबन्ध स्वयं आफूले नै गरि दिए। दर्जा अनुसार सबैको कदर हुने गरी आवश्यक प्रबन्ध पनि मिलाइदिए। कसैलाई कुनै वस्तुको कमी थिएन। प्रत्येक अभ्यागतको मनमा यस्तो लाग्दथ्यो कि “यी श्रेष्ठीले हाम्रा—निम्ति हेरचाह गरिरहेका छन्^२।”

यस्तो प्रबन्ध गरेको थियो कि ताकि पछि कसैले पनि “हामीहरू विशाखा जस्ती महा भाग्यवानी कुमारीको विवाह मङ्गलमा गएका थियौं तर हामीहरूले केही पनि हेर्ने मौका पाएनौं। हात्ती, घोडाहरूको सेवा टहल गर्दा गर्दा ठिक्क भयो” भनी

१. ध. अ. क. पृ. १४९.

२. अ. अ. क. I. पृ. २२१

अन्न न पाउन् । यसै हेतुले — हात्ती, घोडा तथा रथहरूको हेरचाह गर्ने-
हरूको समेत व्यवस्था गरिदिएका थिए ? ।

सोही दिनमै धनञ्जय श्रेष्ठीले पाँचशय सुनारहरूलाई बोलाउन
पठाई “मेरी छोरीकोनिम्ति ‘महालता-पसाधन’ भन्ने आभूषण बनाऊ”
भनी उनीहरूलाई हजार थान असफी सहीत त्यसलाई चाहिने हीरा
मोती आदि सबै आवश्यक वस्तुहरू दिन लगाए ।

केही दिन बितिसकेपछि राजाले धनञ्जय श्रेष्ठीलाई खबर पठाए—

“धनञ्जय ! हाम्रो भरण-पोषण गर्नु सजिलो छैन । अतएव
चाँडै कन्या दिएर पठाउने व्यवस्था गर ।”

राजाको खबर सुनी उनले यस्तो प्रत्युत्तर पठाए—

“महाराज ! अब वर्षाद् समय शुरुभइसक्यो । वर्षाकाल चार
महीना भित्र कन्यालाई पठाउन सकिन्न । महाराजको लावालस्करहरूलाई
जे जे चाहिन्छ त्यसको प्रबन्ध गर्ने जिम्मेवारी मेरो हो । मले विवाह
दिएपछि मात्र जानुहोस्^२ ।”

त्यसदिन देखि साकेत नगरमा निम्न मङ्गलोत्सव दिन जस्तै
हुन थाल्यो । जन्त आएका लावालस्करकानिम्ति हरप्रकारको चाहिने
वस्तुहरूको राम्रो प्रबन्ध गरिएको थियो । कुनै वस्तुको कमी थिएन ।
यसप्रकार तीन महीना बित्दा पनि विशाखाकोनिम्ति बनाउन दिएको
‘महालता-पसाधन’ आभूषण तयार हुन सकेको थिएन ।

१. ध. अ. क. पृ. १९४

२. अ. अ. क. I. प. २२२; ध. अ. क.पृ. १९४

कामगर्ने मानिसहरू आई धनञ्जय श्रेष्ठीलाई भने—

“श्रेष्ठी ! अरू वस्तुहरूको कुनै कमी भएको छैन । केवल भात पकाउने दाउराहरू सिद्धियो ।” अनि धनञ्जय श्रेष्ठीले—“त्यसो भए तिम्रीहरूले पुरानो हात्तीसार, तबेला तथा गौशालाहरूका काठहरू फिकी भात पकाऊ” भनी अन्हाए । उनीहरूले त्यस्तै गरे । तर, दुइहप्ता भन्दा बढता काम चलेन । फेरि उनीहरू आई भन्न थाले—

“श्रेष्ठी ! ती काठहरू पनि सिद्धिन थाले ।”

अनि श्रेष्ठीले उनीहरूलाई भने कि —अब यो वर्षाद् समयमा दाउरा ल्याउन सजिलो छैन । अतएव कोष्ठागार खोली बाक्ला बाक्ला कपडाहरू लिई, बटारी तेलमा भिजाई त्यसैले भात पकाऊ । यस प्रकार अर्को दुइहप्ता बित्यो ।

“महालता-पसाधन”

यसरी चार महिना बितिसके पछि “महालता-पसाधन” आभूषण बनाउने काम पनि पूरा भयो ।

त्यस “महालता-पसाधन” मा कहीं पनि कुनै घागेको प्रयोग गरिएको थिएन । चाँदीको घागोले काम लिइएको थियो । सो आभूषण शीतमाथि राख्दा शरीर जम्मै ढाक्नेगरी तलसम्म खस्छ्यो । ठाउँ ठाउँमा मुद्राहरू जडिएका थिए । गाँठा जम्मै सुवर्णमय थिए । चाँदीको पास्तो (Hook) थियो ।

मस्तकको मध्यतिर एक मुद्रा (= टाँक), दुइ कानको पछाडितिर दुइ मुद्रा, घाँटिनिर एक मुद्रा, दुइ कुइतानिर दुइ मुद्रा, दुइ घुँडानिर दुइ मुद्रा र कम्मरको दुइ पट्टि दुइ मुद्राहरू थिए ।

सो पसाधन मयूराकार थियो । दाँहिनै र बाँयातिर पाँच पाँच शय्य प्वाँखहरू थिए । चुच्चो मूगाको थियो । आँखाहरू मणिमय थिए, त्यस्तैगरी घाँटी र पखेटा पनि । प्वाँखको दाँठीहरू र खुट्टाहरू रत्नमय थिए । यो आभूषण लगाउँदा मानो पहाडको टुप्पोमा नाचिरहेको मयूर जस्तै विशाखाको शीरमा देखिन्थ्यो । हजार प्वाँखहरूको आवाज आउँदा यञ्चाङ्गिक दिव्य-तूर्य वादनको आवाज जस्तै सुनिन्थ्यो । नगिच गई हेर्दा मात्र साँच्चिकं मयूर जस्तै देखिन्थ्यो । नौ कोटीको लागतले यो आभूषण तयार भएको थियो । ज्याला मात्र एक लाख परेको थियो^१ ।

यो “महालता पसाधन” आभूषणमा चार कुरुवा हीरा, एघार कुरुवा मोती, बाइस कुरुवा मूगा र तेत्तीस कुरुवा मणिमाणिक्यादि जडिएको थियो^२ । आभूषण जम्मै सप्तरत्नहरूले^३ भरि भराउथिए ।

दश अतिहरू

“महालता पसाधन” आभूषण तयार भइसके पछि ‘भोलि

१. घ. अ.क. पृ. १९५

२. पपं. सू. II. पृ २४७: चूलतण्हासङ्ख्यसुत्तं; सुमं. वि. पृ ६२३: अगञ्जसुत्तं ।

३. सुन, चाँदी, मोती, मणी, वैदूर्य, हीरा र मूगालाई सप्तरत्न भन्दछन् । अभि. प. पृ ६८: गाथा ४९०

छोरोलाई विदा दिई पठाउने छु' भनी विशाखाको बाबुले उनलाई आफुसँग बसाली पतिकुलमा गएपछि के कस्तो आचारण सिक्नुपर्छ भन्दै आचरणसम्बन्धी दश अति-बुद्धिहरू सिकाए ।

त्यसबखत मृगार श्रेष्ठी अर्को कोठाको खाटना लेटी रहेका थिए र विशाखालाई सिकाएका कुराहरू जम्मे सुन्दै बिए^१ ।

“नानी विशाखे ! पतिकुलमा बस्नेले — (१) भित्री आगो बाहिन्याउन हुन्न, (२) बाहिरी आगो भित्र्याउन हुन्न, (३) दिनेलाई मात्र दिनुपर्छ, (४) नदिनेलाई दिनु हुन्न, (५) दिनेलाई पनि नदिनेलाई पनि दिनु पर्छ, (६) सुखपूर्वक बस्नु पर्छ, (७) सुखपूर्वक परिभोग गर्नुपर्छ, (८) सुखपूर्वक सुत्नुपर्छ, (९) अग्निपरिचर्या गर्नुपर्छ तथा (१०) आन्तरीक देवतालाई नमस्कार गर्नुपर्छ ।”

विशाखालाई उनको पिताले दश अतिबुद्धि दिएकै भगवान् बुद्धले उनलाई आठ कारणले युक्त नारी-शिक्षा दिनु भएको कुरा तल 'पत्नी गुण' भन्ने शीर्षकमा उल्लेख भएको छ । त्यस्तै इहलोक र परलोकमा कसरी नारीहरू विजयी हुन सक्छन् भन्ने बारेमा 'इहलोक र परलोकको विजय' भन्ने शीर्षकमा दर्शाइएको छ । विशाखालाई उनको पिताले दश अति दिएकै, भद्रीय नगरको सेण्डक श्रेष्ठीको नाति उगहकी छोरी-विशाखाकी बहिनी-लाई विवाह गरिदिने बेलामा भगवान्ले उनलाई पाँच उपदेश दिनु भएको छ^१ ।

१. अ. अ. क. I. पृ. २२२

१. अ. नि-५. पृ. ३०३: उगहसुत्तं, अ. क. II. पृ. ५९७

दाइजो

भोलिपल्ट राजा सहित सबै सेनाहरूका अगाडि “पतिकुलमा बस्ने विशाखाको कुनै दोष भएमा त्यसको छानबीन गरी, दोषादोष छुट्याई सफाई दिनुपर्छ” भन्दै घनञ्जय श्रेष्ठिले, आठ जना कुटुम्बाहरूको हातमा विशाखालाई सुम्प्योदिए ।

चार महीनामा तयार पारिएको नौ कोटि मूल्य पर्ने “महालता बसाधन” आभूषणद्वारा विभूषितपारी, विशाखासँग संधै बस्ने पाँचशय स्त्रीहरू, चारशय पचास भाडा घनहरू, आजन्म घोडाहरूयुक्त पाँचशय रथहरू^१ र ‘मेरो छोरी जाने ठाउँमा उनलाई कुनै वस्तुको आवश्यकताले कससँग केही मान्न नपरोस्’ भनी स्नान चूर्ण (= साबुन), सुनका भाँडाहरू, चाँदीका भाँडाहरू, तामाका भाँडाहरू, अनेक प्रकारका वस्त्रहरू तथा घान्यवर्गहरूगरी पाँच पाँच शय गाडाहरू, फेरि हलो, कोदाली खूर्पा आदि उपकरणहरूने भरिएको पाँचशय गाडाहरू^२ गरी जम्मा चउन्न (५४) कोटी^३ मूल्यको दाइजो दिए ।

विशाखाको सेवा-टहलगर्न प्रत्येक रथमा, सर्वालिकारद्वारा प्रतिमण्डित तीन तीन दासीहरू राखी पाँचशय रथहरू पनि दिए^४ ।

दूध पिउन र गाडा तान्ने इत्यादि कामकोलागि गाई गोरूहरू

१. अ. अ.क.१. पृ. २२२; घ. अ. क. पृ १९६

२. घ. अ. क. पृ. १९५.

३. घ अ. क. पृ. १९७

पनि दिए । थिनीहरूको संख्या कति थियो भनी भन्न सकिन्न । तर भूमि-प्रमाणको हिसाबले यसप्रकार दिएको कुरा अर्थकथाहरूमा समुल्लेख भएको पाइन्छ—

एक उसभ^१ चौडाईमा दुवैतिर एक एक जना पाले, तीन गाउतको लम्बाइमा प्रत्येक गाउतमा एक एक जना पाले राखी स्वानो गोठको ढोका उघारि दिए । घारावाहिकरूपले गाईहरू निस्कन थाले । एक गाउत प्रमाणको ठाउँ गाईहरू भरिएपछि त्यहाँको पालेले भेरी बजायो । यस्तै क्रमले तीन गाउत सम्मको ठाउँ भरिए पछि पालेले बजाएको भेरी वादनको आवाज सुनिएपछि गोठको ढोका थुन्न लगाए । गोठ थुन्दा थुन्दै जबर्जस्तीगरी निस्केका गाईगोरूहरूको संख्या मात्र साठी हजार पुग्न गएको थियो भनी धर्मपद^२अर्थकथाले भनेको छ^३ । “विशाखासँग जान चाहने स्त्रीहरू जाउन्” भन्ने घोषणा सुनी आसपासका चौध गाउँका स्त्रीहरू विशाखाको साथमा लागेको कुरा पनि अर्थकथामा समुल्लेख भएको पाइन्छ ।

१. सात हातको १ यष्टी, बीस यष्टीको १ उसभ, असी उसभको १ गाउत, चार गाउतको १ योजन र पाँचशय धनुषको १ कोष हुन्छ । अभि. प. पृ. ३० : गाथा १९६ । पालि शब्द ‘उसभ’को संस्कृत रूपान्तर गर्दा वृषभ वा ऋषभ हुन्छ तर यसको अर्थ पालि अनुसार न मिल्ने भएको हुँदा यहाँ पालि शब्द नै प्रयोग गरेको छु ।

२. पृ. १९७

राजा प्रसेनजित र मृगार श्रेष्ठीहरूको स्वागत तथा सम्मान गर्दै धनञ्जय श्रेष्ठीले केही बाटोसम्म अनुगमन गरे । त्यसपछि पुत्री विशाखालाई विदा दिई, राजाहरूसँग विदालिई आफू फर्कौं आए ।

यस्तो अरुगनीरूपले विवाह हुने स्त्री त्यसपछि भारतमा कमै थिए ।

श्रावस्तीमा विशाखाको स्वागत

यात्रामा सबभन्दा पछाडि मृगार श्रेष्ठीको रथ थियो । उनले जब त्यत्तिका महा जनसमूह देखे तब “यत्तिका लस्करलाई कसले ख्वाइ-राख्न सक्ला” भन्दै धेरै मानिसहरूलाई जबर्जस्तीगरी फर्काउन लाग्दा विशाखाले देखी “जसको आश्रयलिई आएका छन् उसैले ख्वाउने प्रबन्ध गर्नेछ । अतएव फर्काउन पर्ने कारण छैन” भनी भनिन् ।

श्रावस्तीको नगरद्वारनिर पुग्न लागेपछि विशाखाले सोचिन्— “ढाकिएको यानमा बसी शहरभित्र जानपर्ला कि खुला रथमा बसी जानपर्ला ।” अनि उनको मनमा यस्तो लाग्यो— “ढाकिएको यानमा बसेर जाँदा ‘महालता पसाधन’ आभूषणको विशेषता कसैले देख्न सक्ने छैन । अतएव खुला रथमा बसेरनै जानु बेशहोला ।” सोही अनुसार उनी खुला रथमा बसी, ‘महालता पसाधन’ आभूषणको चमत्कार देखाउँदै शहरभित्र पसिन् ।

श्रावस्तीवासी सबैले 'महालता पसाघन' आभूषणको चमत्कार हेर्दै— "यो नै हुन् विशाखा ! यो नै हुन् विशाखा ! अहा कति राम्रो ! ! कति शोभादिन्छ ! ! " भन्दै औत्साले देखाउन थाले । यसरी उनी महासम्पत्ति सहित मृगार श्रेष्ठीको घरभित्र पसिन् ।

श्रावस्तीका सबैजसो नागरिकहरूले "हाम्रो मृगार श्रेष्ठी आफ्नो नगरमा आइपुग्नु भयो" भन्दै आ-आफ्ना गच्छे अनुसार विशाखा-लाई उपहार पठाए । पाएको उपहारमा त्यत्तिनै अरु थप्दै "यो फलानालाई, यो फलानालाई देऊ" भन्दै विशाखाले सबै उपहारहरू श्रावस्तीवासीहरूलाई नै बाँडि दिइन् । यसप्रकार श्रावस्ती आइपुगेकै दिनदेखि विशाखाले सारा नागरिकहरूसँग बन्धुत्वको सम्बन्ध जोरिन् ।

सोही रातमै विशाखाकी एक आजन्मघोडीले बच्चा जन्मायो । यो खबर सुनी विशाखा उपासिका चिराक समात्न लगाई आफ्नी सहेलीहरूसामथ तबेलामा गई घोडीलाई तातोपानीले नुहाई, तेल घस्न लगाई हेरचाह गरिसकेपछि फर्केर आइन् ।

मृगार कुलमा मङ्गलोत्सव

विशाखालाई मित्र्याइसकेपछि मृगार श्रेष्ठीको कुलगृहमा एकसातासम्म धूमधामसँग आवाह^२ मङ्गलोत्सव भयो । सातवाँ दिनमा,

१. अ. नि. अ. क. I. पृ. २२३; ध. अ. क. पृ. १९७

२. कन्याभिभ्याउने घरलाई 'आवाह' र कन्यादिने घरलाई 'विवाह' भन्दछन् ।

आफ्नो घर नजिक बस्ने बुढलाई स्मरण नगरी आफ्नो पूर्वपरिचित अनु-
सार अचेलक' साधुहरूलाई निम्त्याई, निरोदक मधुपायस पस्काई अचेक-
हरूलाई भोजन गराए । त्यसबखत मृगार-श्रेष्ठीले — “अरहन्त साधु-
हरूलाई वन्दना गर्न आऊ” भनी विशाखालाई खबर पठाए । ‘अरहन्त’
भन्ने शब्द सुन्नेबित्तिकै स्त्रोतापन्न भएकी विशाखा उपासिका अति प्रसन्न
भई त्यहाँ गइन् । किन्तु जब उनले सबै नाङ्गै नाङ्गा साधुहरूमात्र बसि-
रहेको देखिन् तब उनी अत्यन्त लज्जितभई “मेरो समुराले मलाई यस्तो
ठाउँमा किन बोलाउनु भएको होला; यस्ता निर्लज्जी साधुहरू के को
अरहन्त हुन सक्लान्” भन्दै खुस्कक फर्केर गइन् ।

त्यसबखतको समाजमा पूर्णरूपेण धार्मिक-स्वतन्त्रता थियो ।
त्यसैले समुराले मानेकै धर्म बुहारीले पनि मान्नुपर्छ भन्ने कुनै कर थिएन ।
समुरा र बुहारीको बीच त के, पति र पत्नीको बीचमा पनि विश्वासगर्ने
स्वतन्त्रता भएको कुरा भारद्वाज ब्राह्मण र उनकी पत्नीको कुराद्वारा
पनि प्रष्ट बुझिन्छ ।

विशाखाको प्रक्रिया देखेर त्यहाँ भएका सबै नाङ्गा साधुहरूले
मृगार श्रेष्ठीलाई निन्दागर्न थाले र कराउन पनि थाले — “श्रेष्ठी !
के तिमिले अरु कुनै कन्या पाएनौ ? श्रणम गौतमकी यस्ती अलच्छिनो
आविकालाई यस घरमा किन भित्र्याएको ! तुरन्तै उसलाई यस घरबाट
निकालि देऊ ।”

१. नाङ्गा साधुहरूको एक सम्प्रदाय ।

२. हेर बु. ब्रा. पृ. ६१

मृगार श्रेष्ठीले “महाकुलका यो छोरी बुहारीलाई, यिनीहरूका वचन मात्रले त्यसै निकाल्न सकिन्न” भन्ने विचार गरी “आयं ! तन्नेरी-हरूले जानेर वा नजानेर त्यसो भन्न सक्छन् तर तपाइहरू चुपलाग्नुहोस्” भनी उनीहरूलाई भोजन गराई पठाए । त्यसपछि एक मुसज्जित महान आसनमा बसी श्रेष्ठीले सुनको थालमा निरोदक मधुपायस खान थाले ।

त्यसबखत, एक पिण्डचारिक स्थविर पिण्डाचार गर्दै त्यहाँ आइपुगे । त्यसबेला विशाखाले समुरालाई पखा हम्काउँदै थिइन् । अनि उनले “खाइरहेको बेलामा समुरालाई केही भन्नु उचित हुने छैन” भन्ने विचार गरी, जुन किशिमबाट परसरी बसिदिदा समुराले पिण्ड-चारिक स्थविरलाई देखिने हो त्यस किशिमले परसरी बसिन् । विशाखाले “समुराले पिण्डचारिक स्थविरलाई केही भिक्षा देऊ भन्नुहोला र अनि केही दिनेछु” भन्ने आशा गरीरहेकी थिइन् । किन्तु मृगार श्रेष्ठीले ऊ न देखे ऊं गरी शीर ऊकाई पायस खाइरहे । अनि विशाखाले “मेरो समुराले भिक्षुलाई देखेर पनि केही वास्ता राख्नु भएन” भन्ने मनमा लिई पिण्डचारिक स्थविरलाई यसो भनिन्—

“भन्ते ! पाल्नुहोस्, मेरो समुराले बासी (= अतीतपुण्यफल) मात्रं खाइरहनु भएको छ ।”

विशाखाले भनेको यति कुरा सुन्नेबित्तिकै मृगार श्रेष्ठीले थालबाट हात हटाई “हटाऊ यो थाल यहाँबाट; यिनलाई पनि यस घर-बाट निकालिदेऊ । यस्तो मङ्गलमय दिनमा पनि यिनले मलाई बासी

‘(पायस) खाने गराउँछिन्’ भन्दै रिसाएर भने । किन्तु विशाखालाई हात खट्टा समाती अथवा मुखले मात्र पनि ‘बाहिर जाऊ’ भनी भन्ने साहस गर्नसक्ने दाशदाशीहरू त्यो घरमा कुनै पनि थिएनन् । सबै दाशदाशीहरू विशाखाकै पक्षका थिए । यो अनौठो वातावरण देखी तिनीहरू सबै बाल्लपरेर हेरिरहे ।

ससुराको यस्तो कुरा सुनी विशाखाले भनिन्— “भो ससुरा ! यत्तिकैमा हामी जाने छौं । न त मलाई तपाइले नदीको किनारबाट कुनै कुम्भदाशीलाई ल्याए कैं ल्याउनु भएको हो । जिउंदै रहेका आमा-बाबुकी छोरीहरू यत्तिकैमा कहाँ निस्किन्छन् र ! यस्तै कारणहरूलाई दृष्टिगतगरी मेरो पित्तले मलाई यहाँ आउने बेलामा अष्ट कुटुम्बिकहरूका जिम्मामा सुम्पी पठाउनु भएको हो । त्यसो हुनाले पहिले उनीहरूलाई बोलाई मेरो दोषादोष छुट्याउनु होस् ! ।”

“यिन्ले ठिकै भनिन्” भनी मगार श्रेष्ठीले ती अष्ट कुटुम्बिकहरूलाई बोलाउन पठाई निम्न कुराहरू सुनाए—

१ — ‘आर्यहो ! यस्तो मङ्गलोत्सवको दिनहरूमा, एकसाता न बिन्दै, सुवर्णको थालमा निरोदक पायस खाइरहेको बेलामा यी केटीले मलाई बासी खाने बनाउँछिन् । यो दोषारोपण लगाई यिनलाई यस घरबाट निकालि देऊ ।’

“अम्मे ! साँच्चै हो के तिमिले यस्तो भनेको?” भनी उनीहरूले सोध्दा विशाखाले निम्नप्रकार उत्तरहरू दिइन्—

“तात ! मैले त त्यस्तो मनमा चिताएर भनेको होइन । मेरो ससुराले मात्र त्यस्तो ठान्नु भएको हो । मेरो ससुराले निरोदक पायस खाइरहुनु भएको बेलामा एक पिएडचारिक स्थविर भिक्षार्थ आउनु भएको थियो । सो स्थविरलाई देखेर पनि न देखे ऊँ गरी मेरो ससुरा बस्नु भएको मात्र नभई घरभित्रसम्म आई भिक्षालिन आउनु भएको भिक्षुलाई ‘कुन बस्तु देऊ’ मात्र पनि भन्न नसक्नु भएको देखी ‘मेरो ससुराले अतीत समयको पुण्य-फल मात्र आंहेले भोगगदैं हुनुहुन्छ र वर्तमान समयमा कुनै नयाँ पुण्यकार्यहरू गर्न चाहनु हुन्न’ भन्ने विचार गरी मैले सो स्थविरलाई हेरी ‘भन्ते ! पाल्नुहोस, मेरो ससुराले बासी (= अतीत पुण्यफल) मात्र खाइरहुनु भएको छ’ भनी भनेकी हुँ सिवाय अरु कुनै खराब विचार राखी भनेको होइन । मेरो ससुराले मैले भनेको कुराको अर्थ बुझ्न सक्नु भएन । त्यसोहुनाले यसमा मेरो के दोष छ र ?”

अनि उनीहरूले मृगार श्रेष्ठीलाई भने—

“हे श्रेष्ठी ! हात्ती छोरीको कुरामा कुनै दोष छैन । बरु उनले भनेको कुरा ठीकै हो । यसमा रिसाउनपर्ने कुनै कारण छैन ।”

२— “आर्यहो ! ठीकछ, यसमा कुनै दोष छैन । तर यी केटी यस घरमा आएकै दिन, मध्यरातमा मेरो छोरालाई वास्तै नगरी आफ्ना इच्छानुसार’ दाशदाशीहरूसँग घरपछाडितिर जानुको मतलब के हो त ?”

अनि उनीहरूले विशाखासँग सोधे—

“अम्मे ! साँच्चं हो के तिमि घरपछाडित्तिर गएकी ?”

विशाखाले उत्तर दिइन्— “तात ! साँच्चंहो । तर म अक्क कुनं कामले गएकी होइन । एक आजन्त्य घोडीले बच्चा पाएको थियो र बच्चा पाएको घोडीलाई बेवास्ता गर्नु उचित होइन, मानव धर्म होइन भन्ने विचारलिई म चिराक लिनलगई, दासदाशीहरूका साथ तबेलामा गई उसको हेरचाहगरी, मनुष्य कर्तव्य पालन गरी आएकी हुँ ।”

“हे श्रेष्ठी ! हाप्प्री छोरीले तपाइको घरमा दाशीले नगर्ने काम पनि गर्छिन् भने यसमा तपाइले के दोष देख्नु हुन्छ र ?” भनी उनीहरूले भने ?

३ — “आर्यहो ! भइहाल्यो, यसमा पनि केही दोष छैन भनी तर, यिनको पिताले यिनलाई यहाँ पठाउनु अगाडि एक गोप्य कोठामा राखी दशप्रकारका कुराहरू सुनाएका थिए । जस्तै— “भित्री आगो बाहित्र्याउन हुन्न र बाहिरी आगो पनि भित्र्याउन हुन्न” इत्यादि । घर-छिमेकीहरूसँग बसेर हामीले कसरी आगो लिने दिने नगरी बस्न सक्ौला र ! आफ्नो घरमा आगो निभेको बेलामा अर्काको घरबाट आगो ल्याउनु र अर्कालाई पनि आगो दिनु परिहाल्छ । यसो नगरिकन कसरी घरगृह-स्थीहरूको काम चलन सक्ला ! किन्तु उपरोक्त कुराको रहस्य पनि हामीलाई थाहा छैन ।”

दश अतिको अर्थ

“अम्मे ! के तिम्रो पिताले तिम्रीलाई त्यस्तो कुरा सिकाएको

हो त ?” भनी अष्ट कुटुम्बिकहरूले सोधदा विशाखाले “हो” भन्दै ती दशकुराहरूको अर्थ जम्मै बताउँदं निम्न कुराहरू भनिन्—

१— मेरा बाबुले मलाई ‘छोरी ! तिम्रा ससुरा वा पतिको कुनै दोष देखेमा त्यस्तो कुरालाई बाहिर कसैलाई न भन्नु । यस्तो भन्नुभन्दा ठूलो आगो अरु केही छैन’ भन्ने कारणलाई ध्यानमा राखी मेरा पिताले मलाई ‘भित्रि आगो बाहिऱ्याउन हुन्न’ भनी भन्नु भएको हो ।

२— “फेरि ‘छोरी ! यदि कुनै विश्वासी स्त्री वा पुरुषले तिम्रा ससुरा वा पतिको कुनै दोष सुनाएमा सो कुरा पनि घरमा गई ससुरा वा पतिलाई ‘फलानाले यसो भन्छ’ भन्ने कुरा न सुनाउनु । यो भन्दा ठूलो आगो अरु केही छैन’ भन्ने कारणलाई ध्यानमा राखी मेरा पिताले मलाई ‘बाहिरि आगो नभिऱ्याउनु’ भनी भन्नु भएको हो ।

३— फेरि ‘छोरी ! घरगृहस्थी गर्नेहरूले आफ्नो घरमा भएको कुनै वस्तु अर्कालाई सापटी वा कामचलाउकोनिमित्त दिनुपर्ने र लिनुपर्ने अवस्था पनि हुन्छ । यस्तो दिने लिने व्यवहार गर्दा, सापटलगेको वस्तु समयमै फिर्ता ल्याइदिनेसंग मात्र व्यवहार गर्नुपर्छ । सापटलगेको वस्तु फिर्ता ल्याइदिनेलाईमात्र आफ्नो वस्तु सापट दिनुपर्छ’ भन्ने कारणलाई ध्यानमा राखी मेरा पिताले मलाई ‘दिनेलाईमात्र दिनुपर्छ’ भनी भन्नु भएको हो !

४— फेरि ‘छोरी ! जसले सापट वा कामचलाउकोनिमित्त लगेको वस्तु फिर्ता ल्याइदिन्न, त्यस्तालाई कुनै पनि वस्तु दिनुहुन्न’ भन्ने अर्थलाई ध्यानमा राखी मेरा पिताले मलाई ‘नदिनेलाई दिनुहुन्न’ भनी भन्नु भएको हो !

५— फेरि 'छोरी ! गरीब कुहवा घाचकादि तथा कुनै गरीब ज्ञाति बन्धु आफ्नो घरमा आई कुनै वस्तु माग्न आएमा त्यस्तालाई आफूले सबदो सहायता, त्यागभावना लिई दिनुपर्छ । उनीहरूसँग कुनै आशा नराखी सहायता दिनुपर्छ ' भन्ने अर्थलाई ध्यानमा राखी मेरा पिताले मलाई 'दिनेलाई पनि नदिनेलाई पनि दिनुपर्छ' भनी भन्नु भएको हो ।

६— फेरि 'छोरी ! सासू, ससुरा तथा पतिलाई देख्नेबित्तिकै सम्मानपूर्वक आसनबाट उठ्नुपर्ने ठाउँमा बसिरहनु हुन्न' भन्ने अर्थलाई ध्यानमा राखी मेरा पिताले मलाई 'सुखपूर्वक बस्नुपर्छ' भनी भन्नु भएको हो ।

७— फेरि, 'छोरी ! सासू, ससुरा तथा पतिहरूले खानु अगाडि आफूले न खाई उनीहरूले खाइ सिध्याएपछि मात्र, सबैलाई खाना पुग्यो कि पुगेन भन्ने हेरबिचार गरेर मात्र आफूले खानुपर्छ' भन्ने अर्थलाई ध्यानमा राखी मेरा पिताले मलाई 'सुखपूर्वक परिभोग गर्नु पर्छ' भनी भन्नु भएको हो ।

८— फेरि, 'छोरी ! सासू, ससुरा तथा पतिहरू सुत्नु अगावै आफू छाट्मा लेटी सुत्नु हुन्न । उनीहरू प्रति गर्नुपर्ने सेवा शुश्रूषा आदि कर्तव्य पुरागरिसकेपछि मात्र सुत्नुपर्छ' भन्ने अर्थलाई ध्यानमा राखी मेरा पिताले मलाई 'सुखपूर्वक सुत्नुपर्छ' भनी भन्नु भएको हो ।

९— फेरि, 'छोरी ! सासू, ससुरा तथा पतिलाई अग्निस्कन्ध वा नागराजा समानठानी व्यवहार गर्नुपर्छ । अन्यथा आगोले पोल्ने कं वा नागले टोक्ने कं अपराध सिद्ध हुनसक्छ' भन्ने अर्थलाई ध्यानमा राखी मेरा पिताले मलाई 'अग्निपरिचर्या गर्नु पर्छ' भनी भन्नु भएको हो ।

१०— फेरि, 'छोरी ! सासू, ससुरा तथा पतिलाई देवतासमान ठान्नुपर्छ' भन्ने कारणलाई ध्यानमाराखी मेरा पिताले मलाई 'आन्तरिक देवतालाई नमस्कार गर्नु पर्छ' भनी भन्नु भएको हो ।"

विशाखाका यी दशकुराहरूको व्याख्यान सुनी मृगार श्रेष्ठी केही भन्न नसकी, ना जत्राफ भई शीर निहुराई चुपलागेर बसे ।

अनि ती अष्ट कुटुम्बिकहरूले श्रेष्ठीसँग "श्रेष्ठी ! हाम्री छोरीको अरु पनि कुन दोष छ कि ?" भनी सोधे ।

श्रेष्ठीले "आर्यहो ! छैन" भनी उत्तर दिए ।

"यदि त्यसो भए तपाइले निर्दोषी विशाखालाई अकारणमै किन घरबाट निकाल्न खोज्नु हुन्छ नि ?"

यत्तिकमा विशाखाले भनिन् — "तात ! मेरा ससुराको एक वचनले घरबाट बाहिर निस्कनु उचित नसकी मैले तपाइहरूलाई बोलाउन पठाएकी हुँ । किनभने मेरा पिताले ससुराको कुलमा कुन दोष भएमा त्यसको निराकरण गर्नकोनिमित्त मलाई तपाइहरूको हातमा सुम्पी पठाउनु भएको हो । अब तपाइहरूले मेरो निर्दोषता बुझ्नु भयो र तपाइहरूले मलाई सफाइ पनि दिनुभयो । अब न घरबाट निस्कन सक्छु" भन्दै आफ्ना दाशदाशीहरूलाई यान-वाहनहरू तयार पार्न आज्ञा दिइन् ।

'मृगारमाता' भन्ने नाम

मृगार श्रेष्ठीले ती कुटुम्बिकहरू लई विशाखासँग "भम्मे ! मैले जानी न जानी भनेकोमा मलाई क्षमा गर" भनी क्षमा मागे ।

“तात ! तपाइलाई क्षमागर्नु पर्ने त क्षमा गरिने हाल्छु । किन्तु म बुद्धधर्ममा अटल श्रद्धा राख्ने कुलकी छोरी हुँ । त्यसैले म भिक्षुसङ्घको आश्रय विना बाँच्न सकिदैन । यदि मेरो इच्छानुसार भिक्षुसङ्घलाई सेवा-टहल गरी बस्न पाउँछु भने म घरमा बस्नेछु । अन्यथा बस्न सकिदैन” भनी भन्दा मृगार श्रेष्ठीले “अम्मे ! त्यसोभए तिम्रो इच्छानुसार श्रमण-हरूको सेवा टहल गरी बस” भनी भने ।

त्यसपछि विशाखाले भगवान् बुद्धलाई निम्तो गर्न पठाइन् । भोलिपल्ट बुद्धसहित भिक्षुसङ्घलाई आफ्नो घरमा वसाली प्रथमत हात-खुट्टा धुवाई पानी अर्पितगरी सबै गर्नुपर्ने सत्कार गरिन् ।

त्यस समय “मृगार श्रेष्ठीको घरमा बुद्धसहित भिक्षुसङ्घ गए” भन्ने खबर सुनी नग्न साधुहरू मृगार श्रेष्ठीको घरमा घेरा लगाई बसे ।

विशाखाले “दशबल^१ बुद्ध भगवान् सहित भिक्षुसङ्घलाई भोजन समपण गर्न आउनुहोस्” भनी आफ्नो ससुरालाई खबर पठाइन् । मृगारश्रेष्ठी आउन चाहेर पनि नग्न साधुहरूले रोकेको हुँदा विशाखा-लाई “आफंले भोजन अर्पण गर” भनी खबर पठाए । त्यसपछि विशाखा-ले अनेक रसयुक्त भोजनहरूद्वारा भगवान् सहित भिक्षुसङ्घलाई भोजन गराइसकेपछि पुनः आफ्नो ससुरालाई “भगवान्को धर्मोपदेश सुन्न आउनु होस्” भनी खबर पठाइन् । अनि, मृगार श्रेष्ठी “अबत न जानु सार्ने अनुचित हुनेछ” भन्ने विचार गरी जान लाग्दा ती नग्न साधुहरूले उन-

---

१. ‘दशबल’ भनेको केही भन्ने बारेमा बु. रा. पृ. ४१ को पाद-टिप्पणी हेर्न ।

लाई “त्यसोभए तिमी पर्दा भित्र बसी धर्म श्रवण गर” भनी भने । बुद्ध हुनु भएको ठाउँमा जान अगाडिनै त्यहाँ पर्दा हाल्न लगाई मृगार श्रेष्ठी पर्दा भित्र बसे ।

भगवानबुद्धको उपदेश चन्द्रमा समान हुन्छ । जस्तै सबै मानिस-हरूले “मेरं शीरमाथि चन्द्रमा छन्” भन्ने ठान्छन् त्यस्तै बुद्धको उपदेश सुन्नेहरूले पनि “मेरंनिमित्त उपदेश गरिहरनु भएको छ” भन्ने ठान्दछन् । मृगार श्रेष्ठी पनि पर्दा भित्र बसी बुद्धको उपदेश सुनिरहेका थिए र उपदेश सुन्दा सुन्दै, उपदेशलाई केलाई हेर्दा हेर्दै त्यहीँ नै स्त्रीतापन्न मार्ग-फल साक्षात्कार गरी, त्रिरत्न प्रति अचल श्रद्धाले सुसम्पन्न भई, पर्दा हटाई चरणकमलमा पञ्चाङ्ग प्रतिष्ठित वन्दना गरी, चरणकमलमा चुम्बन गरी, परामर्श गर्दै “म मृगार हुँ” भन्दै आफ्नो नाम सुनाए । त्यसपछि विशाखा प्रति अत्यन्त प्रसन्न तथा गद् गद् भई उद्गार प्रकट गर्दै मृगार श्रेष्ठीले विशाखाको स्तन चुम्बन गरी “आजदेखि तिमी मेरो बुहारी नभई मेरो आमा भयो” भन्दै भगवान्को अगाडि विशाखा-लाई मातृस्थानमा राखे ।

यहाँदेखि विशाखाको नाम ‘मृगारमाता’ भन्ने रहन गएको हो ? । पछि विशाखाले छोरा पाइन् र उनको नाम पनि ‘मृगार’ राखि दिएको थियो ? ।

१. ध. अ. क. पृ. २००; अं. अ. क. I. पृ. २२५; उदा. अ.

क. पृ. १०९

२. ध. अ. क. पृ. २०१; अं. नि. अ. क. I. पृ. ३१३ : समचित्तवग्गो।

मृगार श्रेष्ठीले विशाखाको गुणगान गर्दै भगवान्लाई यस्तो सुनाए—

“भन्ते ! मलाई अहिलेसम्म थाहा थिएन कि कहाँ दान दिदा महत्फल हुन्छ । मेरी बुहारीको कारणले गर्दा आज मैले, कहाँ दानदिदा महत्फल हुन्छ भन्ने कुरा थाहा पाएँ । मेरी बुहारीको कारणले गर्दा आज म सबै अपाय तथा दुर्गतिबाट विनिर्मुक्त हुनसकेँ । मेरी बुहारी यस घरमा आएकीले नै मेरो कल्याण भएको हो” भन्दै निम्न गाथा पनि सुनाए—

“सो, हं अज्ज पजानामि, यत्थदिन्नं महत्फलं ।
अत्थाय वत मे भद्रा, सुनिसा घरमागता’ति ॥”

अर्थ—

“मेरो हित सुखको निम्ति, भद्रपुखी बुहारी यस घरमा आइन् र आज मैले थाहा पाएँ कि कहाँ दानदिदा महत्फल हुन्छ ।”

विशाखाले भोलिको निम्ति पनि बुद्धसहित भिक्षुसङ्घलाई निम्तो गरिन् । स्रोतापन्न भएका मृगार श्रेष्ठीले पनि आएर भगवान सहित भिक्षुसङ्घलाई भोजन अर्पित गरे । त्यहाँदेखि मृगार श्रेष्ठीको घरको देलो बुद्धसहित भिक्षुसङ्घको निम्ति खुलारह्यो ।

“घनमट्टक-पसाधन”

एकदिन मृगार श्रेष्ठीले “विशाखाले यो ‘महालता-पसाधन’ व्याभूषण सधैं लगाई हिंडन सकिवनन् । अतएव यिनले सधैं लगाउन सक्ने

गरी 'घनमट्टक-पसाधन' भन्ने आभूषण बनाई 'विनेछु' भन्ने विचार गरी एकलाख जाने 'घनमट्टक-पसाधन' आभूषण बनाइदिए । सो आभूषण बनाउन सिद्धिएपछि एकदिन, बुद्धसहित भिक्षुसङ्घलाई निम्तो गरी, सम्मानपूर्वक वहाँहरूलाई भोजन गराई, बिशाखालाई सोह्र घडा सुगन्ध जलले नुहाई, शास्ताको अगाडि बसाली 'घनमट्टक-पसाधन' आभूषण लगाउन लगाई शास्ताको चरणकमलमा वन्दना गर्न लगाए । अनुमोदन गर्नुभई शास्ता फर्केर जानुभयो^१ ।

विशाखाले पनि त्यहाँदेखि दानादि पुण्यकार्य गर्दै शास्ताको समक्ष अष्टवर^२ प्राप्तगरी गगनमण्डलमा चन्द्रमा सघाव देखिनेमरी पुत्र पुत्रादि सहित अभिवृद्धि हुँदै गइन्^३ ।

सन्तानहरू

विशाखा उपासिकाका दश छोरा र दश छोरीहरू थिए । यी प्रत्येकका पनि दश दश छोरा र छोरीहरू थिए । बिनोहरू प्रत्येकको पनि दश दश नै छोरा र छोरीहरू थिए । यसरी विशाखाका छोराहरू, छोरीहरू, नातिहरू, नातिनीहरू, पनातिहरू र पनातिनीहरू यरी जम्मा ८,४२० सन्तानहरू भएको देखिन्छ । यस्तिका सन्तानहरूका प्रमुख भएरपनि विशाखाको शीरमा एउटा पनि रौं फुलेको देखिन्थ्यो । १२० वर्षसम्म^४ बाँच्दा पनि यिनी संधं नै सोह्र वर्षकी युवती जस्तै देखिन्थिन् ।

१. ध. अ. क. पृ. २०२

२. हेर तल 'आठवरहरू' भन्ने श्लोकमा ।

३. ध. अ. क. पृ. २०९

सुन्दर ईर्यापथ

छोरा, छोरी, नाति नातिनीहरुसंग बिहारमा वा अन्त कतै जाँदा यिनलाई चिन्न नसक्ने कोही भिएनन् । टाढै देखिने यिनलाई मानिसहरूले चिन्दथे । उनको प्रकृति स्वभावने त्यस्तो थियो कि यिनी हिडिरहेको देख्दा अफ अलि हिंडे हुन्थ्यो, बसिरहेको देख्दा अफ एकछिन बसे हुन्थ्यो, उभिरहेको देख्दा अफ उभिरहे हुन्थ्यो र लेटिरहेको देख्दा अफ एकछिन लेटिने रहे हुन्थ्यो भन्ने जस्तो मानिसहरूलाई लाग्दथ्यो । जति हेरे पनि तृप्ति हुँदैनथ्यो । उनको चार ईर्यापथहरू^१ मध्ये कुनै पनि ईर्यापथ हेर्नेलाई न रमाइलो लाग्दैनथ्यो । जुनसुकै ईर्यापथमा देखेता पनि मानिसहरूलाई रमाइलो र राम्रै लाग्दथ्यो ।

केही सन्तानहरूको नाम

विशाखाका त्यत्तिका सन्तानहरूमध्ये, पालिसाहित्यमा केही सन्तानहरूका नाम मात्र उल्लेख भएको पाइन्छ । यिनको प्रथमपुत्र 'मृगार'^२ कुमारको नाम धर्मपदार्थकथामा^३, बोधो पुत्र 'मृगजाल' को नाम बेरगाथा पालिमा^४ र संयुक्तनिकायमा^५ उल्लेख भएको छ । मृगजाल

१. बस्तु, हिडनु, उभिरहनु तथा लेटनु— यी चार क्रियालाई 'चार ईर्यापथ' भन्दछन् ।

२. घ. अ. क. पृ. २०१ : विसाखायवत्थु ।

३. पृ. ३०४ : मिगजालत्थेरमाथा, अ. क. पृ. ४५२

४. IV पृ. ३२ : पठममिगजालसुत्तं, पृ. ३३ : दुतियमिगजालसुत्तं ।

कुमार भगवान्को सत्संगत गरी पछि भिक्षुभई अरहन्तपनि भए^१ ।

विशाखाकी कान्छी बहिनी 'मुजाता' भन्ने अनाथपिएडिक गृहपतिको छोरा काल की पत्नी थिइन्^२ ।

'साल्ह' भन्ने विशाखाको एक नाति, नन्दक स्यविरकहाँ समय समयमा उपदेश सुन्न जान्थे^३ । यिनी श्रद्धालु पनि थिए ।

एकदिन, यिनले भिक्षुणीहरूकानिमित्त एक आराम बनाउन चाहे र भिक्षुणीसङ्घकहाँ गई आराम बनाउने काम हेर्न एक भिक्षुणीलाई मागे । भिक्षुणीसङ्घले सुन्दरीनन्दा भिक्षुणीलाई पठाइदियो । उनी आराम बनाउने कामले गर्दा दिनहुँ जस्तै साल्ह उपासकको घरमा आवत जावत गर्नथालिन । साल्ह उपासकको पनि सुन्दरीनन्दा भिक्षुणीसँग दिनहुँ जस्तै भेटघाट हुन थाल्यो । यसप्रकारको दिनहुँ सम्पर्क भएबाट उनी प्रति आसक्तभई साल्ह उपासकले उनलाई बिगाने कुचेष्टा पनि गरे^४ ।

एक अर्को नाति, वर्षावासका समयमा प्रब्रजित हुने इच्छागरी भिक्षुहरूकहाँ गए । किन्तु त्यसबखत भिक्षुहरूले आपसमा "वर्षा समयमा प्रब्रजित नगर्ने" भन्ने नियम बनाई बसेका हुँदा उनलाई प्रब्रजित गरेनन् । वर्षाकाल सिद्धिएपछि ती भिक्षुहरूले उनलाई प्रब्रजित हुन भन्नजाँदा, उनले "अब मेरो मन छैन" भनी प्रब्रजित न भएको कुरा तल "नियम बनाउन हुन्न" भन्ने शीर्षकको सूत्रमा प्रष्ट छ ।

१. थेर. गा. अ. क. पृ. ४५२ : मिगजाल ।

२. हेर. बु. गृ. पृ. २६; अं. नि-७. पृ. २२३ : भरियासुत्तं ।

३. अं. नि-३. पृ. १७९ : साल्हसुत्तं ।

४. पांच. पा. पृ. २८३ : पठमपाराजिकं, भिक्षुनीविमङ्गो ।

जस्तं कुनै पनि स्त्रीलाई सन्तानहरू प्यारो लाग्छ उस्तै विशाखा लाई पनि सन्तान प्रति ठूलो माया थियो नै । त्यत्तिका सन्तान, दरसन्तानहरूमध्ये कुनैको पनि मृत्यु भएको थिएन । सबै सन्तानहरू निरोगीनै थिए । किन्तु एकदिन विशाखाको पुत्रको छोरो 'दत्ता' भन्ने नातिनीको अचानक मृत्यु भयो र विशाखा अत्यन्त दुःखी भई भगवान्कहाँ गई आफ्नो दुःखको कुरा पोखिन् । यसकुराको उल्लेख तल उल्लिखित सूत्रको "जति प्रेम उती दुःख" भन्ने शीर्षकले प्रष्ट गरेको छ । यी दत्ता नातिनी अत्यन्त कार्य-कुशल थिइन् र विशाखाले यिनलाई आफ्नो स्थानमा राखी, आफ्नो घरमा आउने भिक्षुसङ्घको सेवा टहल गर्ने काम सुम्पि दिएको थिइन् । यसैले यिनको मृत्युले विशाखालाई अतिरिक्त दुःख लागेको थियो । यसै सन्दर्भमा भगवान्ले उनलाई निम्न उपदेश सुनाउनु भएको थियो ।

“पेमतो जायते सोको, पेमतो जायते भयं ।

पेमतो विप्पमुत्तस्स, नत्थि सोकी कुतोभयं”ति ॥”

अर्थ—

“प्रेमले गर्दा शोक उत्पन्न हुन्छ, प्रेमको कारणले भय पनि उत्पन्न हुन्छ; प्रेमबाट विनिमुक्तहुनेलाई शोक हुँदैन, अनि भय पनि हुन्न ।”

१. ध. अ. क. पृ. ४७१ : विसाखायवस्थु; उदा. अ. क. पृ.

११० : विसाखामुत्तं ।

विशाखाको यशकीर्ति

विशाखाको जति ज्ञानशक्ति थियो उति नै शारीरिक शक्ति पनि भएको कुरा अर्थकथामा समुल्लेख भएको पाइन्छ ।

उनको ज्ञानशक्तिको बारेमा तल उल्लेख भएको 'अष्टवरहरू' भन्ने शीर्षकको कुरामा ध्यान राख्यौं भने हामीले उनको ज्ञानशक्ति कस्तो रहेछ भन्ने कुरा सजिलैसँग अनुमान लगाउन सक्छौं ।

एकदिन, भगवानसँग खदिरवनीय (= खैरको बनमा बस्ने) देवत स्थविर बस्ने खैरको बनमा गई फर्केर आएका दुइ बुढा भिक्षुहरू विशाखाको घरमा प्रातराश भोजनार्थ गए । विशाखाले उनीहरूसँग खैरको बन रमणीय छ कि छैन भनी सोधदा उनीहरूले "काँडे काँडा भएको बन के को रमणीय हुन्थ्यो नि" भनी जवाफ दिए । फेरि अर्का, सोही बनमा गएर आएका दुइ तरुण भिक्षुहरूसँग त्यस्तै कुरा सोधदा उनीहरूले "कति रमणीय छ भनी बयान गरेर साध्य छैन" भन्ने जवाफ दिएको सुनी, विशाखाले यो परस्पर विरोधी कुराहरूलाई आफ्नो बुद्धिले केलाई यसरी बुझि लिइन्— "बुढा भिक्षुहरूले ऋद्धि प्रातिहार्य न देखाएको बेलामा, केवल रुक्ष ठाउँहरू देखे होलान्, तरुण भिक्षुहरूले ऋद्धि-प्रातिहार्य देखाएको बेलामा रमणीय जङ्गल देखे होलान् ।"

शारीरिक शक्तिको बारेमा धर्मपदअर्थकथाले उल्लेख गर्छ कि विशाखा उपासिकामा पाँच हात्तीको बल निहीत थियो । यस कुराको परीक्षा गर्न एक दिन प्रसेनजित कोशल राजाले, बिहारबाट

फर्किरहेकी विशाखाको अगाडि एक हात्ती छडि दिए । विशाखासँग आइरहेका केही स्त्रीहरू भागे, केही स्त्रीहरू विशाखासँग बसे । जब विशाखाले आफना साथीहरूबाट आफ्नो बल परीक्षण गर्न राजाले हात्ती छडि दिएका हुन्, भन्ने कुरा सुनिन् तब विशाखा हात्तीको अगाडि गई उनले बुइ ओँलाले उसको सूँड समाती, हात्तीलाई थुचुक्क पारि बसालिदिइन् । यस प्रदर्शनीद्वारा विशाखाको शक्तिको परीक्षण भयो र उनको ख्याति फुल्न फलियो ।

विशाखाको हरप्रकारको स्वभावबाट श्रावस्तीका नरनारीहरू अत्यन्त प्रभावित थिए । विशाखाको महापरिवार सम्पत्ति, धनसम्पत्ति, धन-सम्पत्ति, प्राणी प्रति दया र सहानुभूति तथा सुशिक्षित स्वभाव देखी श्रावस्तीका सबै जनताले उनको आदर तथा सम्मान राख्दथे । कसैको घरमा कुनै मङ्गलकार्य हुँदा विशाखालाई सर्वप्रथम निम्त्याउँदथे । उनलाई पहिले ख्वाइसकेपछि मात्र अरुलाई ख्वाउँथे । संघे जस्तै एक न एक मङ्गलघरमा जान पर्ने हुँदा उनी आफ्नो घरमा बस्न पाउन्नथिन् । त्यसैले उनले आफ्नो घरमा नित्यप्रति आउने भिक्षु सङ्घको सेवा शुश्रूषा गर्न आफ्नी नातिनी दत्तालाई जिम्मा लगाइदिएकी थिइन् ।

विहार निर्माणको सङ्कल्प

एक दिन, श्रावस्तीमा एक ठूलो महोत्सव थियो । सबै नाग-

१. ध. अ. क. पृ. २०२.

२. ध. अ. क. पृ. २०३

रिक्कहरू राम्रा राम्रा लुगाहरू लगाई जेतवन विहारमा बुद्धको उपदेश सुन्न जाँदै थिए । विशाखा पनि 'महालता-पसाधन' आभूषण लगाई महोत्सवबाट फर्की पाँच शय सहायिकाहरू सँग^१ धर्मोपदेश सुन्न विहारमा गइन् । विहारमा पुग्नु अगाडि उनले सोचिन् कि यत्रो चहक महक भएको आभूषण लगाई भगवान्को अगाडि जानु उचित हुने छैन । अनि विहार बाहिरै 'महालता-पसाधन' आभूषण फुकात्ती, पोको पारी एक दाशीलाई समात्न लगाई, ससुरा मृगार श्रेष्ठीले बनाइदिएको 'घनमट्टक-पसाधन' आभूषण लगाई विहार भित्र गइन् । विहार भित्र पुगी भगवान् बुद्ध बस्नु भएको गन्धकुटीमा गई, भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसी चहाँको उपदेश सुनिन्^२ । उपदेश सुनिसकेपछि गन्धकुटीबाट निस्की जेतवनाराम भित्रका विभिन्न विहारहरूमा सुप्रिया (सुप्पिया) उपासिकासँग भिक्षु श्रामणेरहरूको हेरचाह गरी फर्केर गइन् ।

विशाखा उपासिका विहारहरूमा गई भिक्षु तथा श्रामणेरहरूको हेरचाह गर्न जाँदा विहारवासी श्रामणेर तथा भिक्षुहरू विशाखा बाट, समयानुसार खान, पान, भेषज्यादिको प्रतीक्षा गरी बस्तथे । त्यसदिन पनि भिक्षु तथा श्रामणेरहरू विशाखा आएको सुनी उपरोक्ताकारले प्रतीक्षा गरिरहेका थिए । विशाखा उपासिका प्रत्येक कोठामा गई भिक्षु तथा श्रामणेरहरूसँग के चाहिन्छ भनी सोधी, ज जस्ताई जे जे

१. विमा. व. अ. क. पृ १५० : विहारविमान ।

२. घ. अ. क. पृ. २०३

चाहिन्छ त्यसको प्रबन्ध गरी अर्कै ढोकाबाट निस्की^१ विशाखाले दाशीसंग 'महालता-पसाधन' आभूषणको पोको माग्निन् । दाशी कसंग भई आभूषणको पोको गन्धकुटीको आँगनमै^२ बिसी आएको कुरो उसले संकोचपूर्वक विशाखालाई निवेदन गरी ।

अनि विशाखाले उसलाई भनिन् -

“जे भए पनि भइहाल्यो । अब तिम्री गई सो पोको लिएर आऊ । यदि तिम्रीले राखेको ठाउँबाट, मेरा आर्य आनन्द महास्थविरले अन्त कतै सारिराख्नु भएको भए न ल्याऊ । मैले सो आभूषणको पोको वहाँलाई नै चढाउने छु ।” यती भनी दाशीलाई सो पोको लिन पठाइन् ।^३

उता आनन्द महाम्थविरले सो आभूषणको पोको देख्नु भई भगवानसंग सोधदा भगवानले 'मन्याङ्गमनी राखि छाड्नु' भन्ने आशय

१. विमा. व. अ. क. पृ. १५१ : विहारविमान ।

२. अं. नि. अ. क. I. पृ. २२६.

३. विमानवत्थु अट्टकथा अनुसार आभूषण पोको पार्न लगाई विहारको एक छेउमा राख्न लगाई विभिन्न विहारहरूमा गई भिक्षु श्रामणेरहरूको हेरचाह गरी फकिदा पोको बिसैको कुरा र त्यसपछि विहारमा छाडिएको हुँदा विहारलाई नै त्याग गर्ने छु भन्दै विहारमा गई भगवानलाई विहार बनाउने कुरा बित्ति गरिन् । पृ. १५१ : विहारविमान ।

बिए अनुसार बहलि भन्दाङ्गमनी राखि दिनु भएको थियो । यस कुराको चर्चा तल सूत्रमा पनि 'रत्नहरू लिन हुन्न' भन्ने शीर्षक अन्तरगत उल्लेख भएको छ ।

सो दाशी विहारमा गई आनन्द महास्थविरसँग सोधदा, महास्थविरले भन्दाङ्गमनी राखिदिएको कुरा बताउनु भयो ।

“तपाइको हातले छोई अन्त सारी राखेको भए सो आभूषणको पोको न ल्याऊ भनी आर्या विशाखाले भन्नु भएको छ” भनी दाशी खालि हात त्यसै फर्केर गई विशाखा उपासिकालाई आनन्द महास्थविरले भन्दाङ्गमनी राखिदिनु भएको कुरा सुनाई ।

“अम्मे ! त्यसो भए आर्य आनन्दको हातले छोई परसारी राखि दिनु भएको आभूषण मैले लगाउने छैन, वहाँलाई नै परित्याग भयो” भनी दाशीलाई भनिन् । त्यत्तपछि विशाखाले सोचिन् —

“वहाँहरूलाई रत्नादि आभूषणहरू चाहिने होइन । यसको हेरचाह गर्न पनि किजो हुन्छ । मतएव त्यसको मूल्यबाट कुनै उपयुक्त वस्तुहरू बनाइदिनु बेश होला ।”

यति सोची पुनः दाशीलाई सो आभूषणको पोको लिन पठाइन् । उ गएर ल्याई । विशाखाले त्यत्तिलेरै जोहरीहरू बोलाई 'महालता कसाघन' आभूषणको मूल्याङ्कन गर्न लगाइन् । उनीहरूले नौ कोटि

मूल्य राखे । एक लाख ज्याला राखे^१ त्यसपछि 'महालता-पसाधन' आभूषण गाडामा राख्न लगाई धावस्ती नगरमा घुमाइ बेच्न पठाइन् । किन्तु सो आभूषण किन्न सक्ने कोही पनि भेट्टिएन । हुन पनि त्यत्तिको मूल्य जाने आभूषण कसले लिन सक्लान् ? !

त्यससमय 'महालता-पसाधन' आभूषण जस्तो आभूषण लगाउन सक्ने केवल तीन जनः स्त्रीहरू थिए । जस्तै—(१) विशाखा स्वयं, (२) बन्धुल मल्ल सेनापतिकी भार्या बन्धुल मल्लिकादेवी^२ र वाराणशी श्रेष्ठीकी छोरी^३ । पाँच पाँच शय रथहरू भएका स्त्रीहरू पनि तिनी जना मात्र थिए ।—जस्तै (१) बिम्बिसार राजाकी छोरी चुन्दी राजकुमारी,^४ (२) विशाखा उपासिका^५ र (३) प्रसेनजित कोशलकी छोरी सुमना राजकुमारी^६ ।

अनि विशाखा उपासिका आफैले नौ कोटी एक लाख रूपैयाँ तिरौ, सो रूपैयाँ गाडामा राखी जेतवन विहारमा गई भगवान् समक्ष बिनित गरिन्—

१. घ. अ. क. पृ. २०४.

२. हेर बु. रा. पृ. १५८; घ. अ. क. पृ. २०४.

३. घ. अ. क. पृ. २०४.

४. हेर बु. रा. पृ. ७

५. घ. अ. क. पृ. १९१ : विसाखायवत्थु ।

६. अं. अ. क. II पृ. ५९६ : सुमनासुत्तं ।

“भन्ते ! यो नौ कोटी एक लाख रूपैयाँ मेरो ‘महालता-पसाघन’ आभूषणको मोल हो । सो आभूषण, श्रावस्तीवासी कसैले किन्न नसकेको हुँदा आफैले किनें । यस्तो गर्नाको कारण के भने ? — भन्ते ! म जस्ती स्त्रीको आभूषण आर्य आनन्द महास्थविर जस्ताको हातले छुन पन्थो । वहाँबाट छोडसकेको आभूषण मैले कमरी लगाउने । यसमा म अपराधी छुँ । अतएव यसको प्रायश्चित्त स्वरूप मैले सो आभूषणको मोलद्वारा ‘चतुप्रत्यय’^२ वस्तुहरूमध्ये^३ कुन प्रत्ययद्वारा तयागतलाई अर्पित गर्ने हो’ भन्ने कुरा जान्न नौ कोटी एक लाख रूपैयाँ गाडामा ल्याएकी छु, जो आज्ञा ।”

“विशाखे ! त्यसो भए तिमिले श्रावस्तीको पूर्वदिशातिर सङ्कुलाई बस्ने ठाउँ बनाऊँ ?” भनी भगवान्‌ले भन्नु भयो । विशाखाले “हवस्, भन्ते !” भनी अनुमोदन गरिन् ।

१. अ. अ. क. पृ. २२६

२. चीवर-वस्त्र, भोजन, रोगीकोनिमित्त चाहिने औषधी र आवासस्थान—यी चार वस्तुहरूलाई ‘चतुप्रत्यय’ भन्दछन् ।

३. अंगुत्तर अर्थकथा उल्लेख गर्छ कि विशाखाले गन्धकुटीमा छाडि आएको आभूषण त्यसै ल्याउन उचित छैन । यसैको दण्डकर्म स्वरूप विहार बनाइ दिनेछु भनी भगवान्‌लाई निम्तो गरी आभूषणको मूल्यद्वारा तपाईं बस्ने गन्धकुटी विहार बनाइ दिने इच्छा भएको छ भन्ने कुरा भगवान्‌लाई बिलि गरी भगवानको स्वीकृति लिइन् । I पृ. २२६.

विहार-निर्माण

हासपछि विशाखा उपासिकाले श्रावस्तीको पूर्वदिशातिर एक जग्गा खोजिन् र नौ कोटी तिरो जग्गा खरिद गरिन्^१ ।

विहार निर्माणको काम शुरू भइरहेको बेलामा, एक दिन, प्रत्युष समयमा ध्यानद्वारा भद्रीय नगरको श्रेष्ठीकुलमा जन्मेका भद्रीय श्रेष्ठीपुत्रले^२ धर्मावबोध गर्न सक्ने उपनिश्रय-सम्पत्ति^३ देखी, भगवान् बुद्ध, अनाथपिण्डक गृहपतिको घरमा भोजन-कृत्य समाप्त गरी श्रावस्ती नगरको उत्तरद्वारबाट निस्कन लाग्नु भयो ।

स्वभावतः भगवान् बुद्ध, विशाखाको घरमा भोजन गरी श्रावस्ती नगरको दक्षिणद्वारबाट निस्की जेतवन विहारमा जानु हुन्थ्यो । अनाथपिण्डक गृहपतिको घरमा भोजन गरी नगरको पूर्व-द्वारबाट निस्की पूर्वाराम विहार बनेपछि त्यहाँ जानु हुन्थ्यो । जब भगवान् उत्तरद्वारबाट निस्कनु हुन्छ अनि सबैले थाहा पाउँछन् कि भगवान् चारिकार्थ बाहिर जाँदै हुनुहुन्छ ।

त्यस दिन भगवान् 'उत्तरद्वारबाट निस्कनु' भयो भन्ने खबर सुनी हतार हतार गरी भगवान् कहाँ पुगी, बन्दना गरी विशाखा

१. ध. अ. क. पृ. २०४.

२. धेर. गा. पृ. २६९; भद्रजित्थेरगाथा; जा. अ. क. I. पृ. २८५ : महापनादजातकं, नं २६४.

३. आर्यसत्य धर्मावबोध गर्न सक्ने क्षमता ।

उपासिकाले बिनित् गरिन्—

“भन्ते ! लाग्छ कि तथागत चारिकार्थ पाल्नु हुँदछ ।”

“विशाखे ! हो ।”

“भन्ते ! त्यत्तिका धन खर्च गरी भगवान्कोनिम्ति विहार बनाउने काम शुरू गर्दछु । अतएव अनुकम्पा राख्नु भई भगवान् बस्नु भए बेश हुने थियो ।”

“विशाखे ! तथागतको यो गमन न रोकिने गमन हो ।”

भगवान्को यति कुरा सुनी विशाखाले विचार गरिन् कि अवश्यमेव भगवान्ले कुनै हेतुसम्पन्न^१ पुरुषलाई देख्नु भयो होला^२ । यति विचार गरी विशाखाले भगवान्सँग यस्तो प्रार्थना गरिन्—

“भन्ते ! त्यसो भए विहार निर्माणको काम हेर विचार गर्न सक्ने कुनै एक भिक्षुलाई छाडेर जानु भए बेश हुने थियो ।”

“विशाखे ! त्यसो भए जसलाई चाहन्छ्यौ उसको बिला पात्र माग ।”

यद्यपि विशाखा उपासिकाले आनन्द महास्थविर प्रति विशेष स्नेह राखिछन्, तर विहार निर्माणको कार्यकोनिम्ति ऋद्धि-सम्पन्न महामौद्गल्यायन महास्थविरद्वारा घेरं सघाउ पुग्न सक्ने छ

१. कुनै धर्मावबोध गर्न सक्ने सत्त्वलाई 'हेतुसम्पन्न' भन्दछन् ।

२. घ. ब्र. क. पृ. २०४.

भन्ने भावनाले, उनले महामौद्गल्यायन महास्थविरको निष्ठापात्र मागिन् । महास्थविरले भगवानको मुख ताक्नु भयो । भगवानले वहाँलाई “मौद्गल्यायन ! तिमी आफ्ना पाँचशय भिक्षु परिवारहरूका साथ यहीं बस” भनी आज्ञा दिनु भयो । अनि महास्थविर आफ्नो भिक्षु-परिषद् लिई जेतवन विहारमा फर्कनु भयो ।^१ ।

त्यसपछि महामौद्गल्यायन महास्थविरको श्रद्धिप्रभावद्वारा पचासौं योजन गई रूखहरू काट्ने र ल्याउने तथा ढुंगाहरू ओसारने कामहरू सरलतापूर्वक भयो । सोही दिनमै पचासौं योजनहरू गएर ढुंगा, काठहरू ल्याइन्थ्यो । कसैलाई कुनै किसिमको थकावट आदि लाग्दैनथ्यो । यस प्रकार निर्माण-कार्य चाँडै नै समाप्त भई दुइतले विशाल प्रासाद तयार भयो । त्यस प्रासादमा, जमिन तलामा पाँचशय कोठाहरू र माथिल्लो तलामा पाँचशय कोठाहरू गरी जम्मा एकहजार कोठाहरू थिए^२ । यस निर्माणकार्यमा जम्मा नौ कोटी धन लागेको थियो ।

यो खर्च, १००० कोठाहरू भएको दुइतले मुख्य प्रासादको

१. ध. अ. क. पृ. २०५; विमा. व. अ. क. पृ. १५१ : विहार-विमान ।

२. ध. अ. क. पृ. २०५; सुत्त नि. अ. क. पृ. ४०७ : द्वयतानु-पस्सनासुत्तं; उदा. अ. क. पृ. ११० : विसाखासुत्तं; विमा. व. अ. क. पृ. १५१ : विहारविमान ।

निमित्त मात्र होइन, परन्तु यस प्रसादलाई सुहाउँदो गरी बनाइएका अरु हज्जारौं परिवृत्त घरहरू समेतकानिम्ति लागेको हो । विहारको कम्पाउण्ड भित्र, जस्तै अनाथपिण्डिक गृहपतिले बनाएको जेतवन विहार भित्र मुख्यतया करेरिकुटी, कोसम्बककुटी, गन्धकुटी र सललागार^१ भन्ने घरहरू र अरु पनि धेरै घरहरू थिए^२ । त्यस्तै गरी यस विहार भित्र अरु दुइ दुइ गजुर भएका ५०० घरहरू, स्याना स्याना ५०० घरहरू र लामा लामा शाला (Hall) भएका ५०० घरहरू पनि थिए^३ ।

विहारको भूमि प्रमाण जेतवन विहारको आठ (८) करीस थियो^४ भने यस विहारको प्रमाण एक (१) करीस^५ मात्र थियो; । अर्थात् चवालीस (४४) पाथी धानको बिउ रोप्नसक्ने भूमिभाग^६

१. दी. नि. अ. क. I. पृ. २६९ : महापदानसुत्तं ।

२. बु. गृ. पृ. ४१

३. म. नि. अ. क. II. पृ. २४७ : चूलतण्हासङ्ख्यसुत्तं; दी. नि. अ. क. II. पृ. ६२३ : अगञ्जसुत्तं ।

४. हेर. बु. गृ. पृ. ४१

५. ११ द्रोणी (= पाथी) को १ अम्मण,--अभि. प. गा. १०३२; ४ अम्मणको १ करीस--अभि. प. गा. १९७.

६. उदा. अ. क. पृ. ११० : विसाखासुत्तं; म. नि. अ. क. II. पृ. २४७; दी. नि. अ. क. II. पृ. ६२३.

अथवा अढाइ (२॥) एकड जमिन । बिहारको कम्पाउण्ड चारैतिरबाट बरखासले घेरिएको थियो । चारवटा ढोकाहरू थिए । प्रत्येक ढोकामा बैठक कोठाहरू (Waiting Rooms) थिए^१ ।

मुख्य प्रासादमा बुद्ध अप्रश्रावकहरू बस्ने अत्यन्त सुन्दर बुद्ध कोठाहरूका बीच भगवान् बस्ने रत्नमय अतिसुन्दर कोठा थियो^२ । प्रासाद माथि साठी घडा जति पानी अट्ने प्रमाणको चैत्याकारको सुनौला गजुर (कूट), थियो^३ । बिहार निर्माणको काम जम्मै नौ (९) महीना भित्र पुरा भयो^४ । चुल्लवग्ग पालि अनुसार विशाखाले अर्को एक 'इस्तिनस्व प्रासाद' बनाउने इच्छा गरेको कुरा तल उल्लेख गरिएको सूत्रको 'सङ्घिक बिहार' भन्ने शीर्षकमा प्रष्ट भएको छ^५ ।

चारिकार्य जानु भएका भगवान् बुद्ध पनि नव महीना पछि श्रावस्तीमा फर्कनु भई जेतवन बिहारमा जानु भयो । "भगवान् चारिकाबाट फर्की जेतवन बिहारमा आइपुग्नु भयो" भन्ने खबर सुनी विशाखा उपासिका त्यहाँ गई भगवान्सँग नव निमित्त पूर्वाराम

१ सं. नि. अ. क. I पृ. ११६ : जटिलसुत्तं

२. म. नि. अ. क. II. पृ. १३७ : पासरासि वा अरियपरि-
येसनमुत्तं ।

३. घ. अ. क. पृ. २०५ : विसाखायवत्थु ।

४. घ. अ. क. पृ. २०५; विमा. व. अ. क. पृ. १५१

५. हेर. बु. रा. पृ. २५७ : 'सङ्घलाम' शीर्षकमा ।

प्रासादमा भिक्षुसङ्घ सहित चतुर्मास भरी बन्तुहुन् विन्ति गरिन् ।
भगवान्त्वे स्वीकार गर्नु भयो । अनि विशाखा उपासिकापत्ने चतुर्मासभरी
नौ कोटी धन खर्च गरी विहार महोत्सव गरिन्^१ ।

विहार महोत्सव

चतुर्मासभरी विहार महोत्सव गर्दै नौ करोड रुपैयाँ खर्च गरी
विहारलाई चाहिने फनिचरहरू तथा अन्य सरसामानहरू जम्मे राखी,
बुद्ध सहित भिक्षु सङ्घलाई चतुर्मासभरी विहारमै राखी भोजन दान
दिन थालिन् । अन्तिम दिनमा बुद्ध प्रमुख भिक्षु सङ्घलाई अनेक परि-
ष्कार सहित चीवर-वस्त्रहरू पनि प्रदान गरिन् । सङ्घको सबैभन्दा
नौलो भिक्षुलाई प्राप्त भएको चीवरादि वस्त्रहरूको मूल्य नं एकहजार
पुगेको थियो । सबै भिक्षुहरूको भिक्षा-पात्र भरी भरी औषधीहरू
प्रदान गरिन् । यसरी चार महीनासम्म दानादि पुण्यकार्य र विहार
महोत्सवकोदिमि जम्मा नौ कोटी धन खर्च भयो^२ ।

पूर्वाराम विहारको भव्यताबारे हामीने निम्न कुराबाट अनु-
मान लगाउन सक्छौं ।

विहार महोत्सव हुने बेलामा विशाखाकी एक स्त्री आई

१. ध. अ. क. पृ. २०५; म. नि. अ. क. II, पृ. २४७; दी.

नि. अ. क. II, पृ. ६२३; विमा. व. अ. क. पृ. १५१.

२. ध. अ. क. पृ. २०५; दी. नि. अ. क. II, पृ. ६२३; विमा.

व. अ. क. पृ. १५१.

विशाखालाई भनिन् — “साथी, विशाखे ! तपाइले बनाउनु भएको विहारमा र. १००० जाने एक गलेंचा बच्छघाई दिई त्यसको पुण्य लिन चाहन्छु । अतएव सो गलेंचा कहाँ राख्न ठीक होला तपाइले बताइ दिनुहोस् ।”

उनको कुरा सुनी विशाखाले यसो भनिन्

“हे साथी ! यदि मैले तपाइलाई त्यस्तो गलेंचा राख्न योग्य स्थान छैन भनी भने तपाइको मन बुल्नेछ । अतएव स्वयं प्रासादमा गई जहाँ राख्न सुहाउँछ उही राख्नुहोस् ।”

विशाखाको कुरा सुनी उनी एकहजार जाने सुन्दर गलेंचा लिई, प्रासादको सब कोठहरू घुम्ने हेर्दा कुनै पनि उपयुक्त ठाउँ नदेखी गलेंचा लिई एक कुनामा बसी रुँदै थिइन् । अनि आनन्द महास्थविरले उनलाई देखी “हे बहिनी ! यस्तो मङ्गलोत्सवको दिनमा तिम्री किन रोइरहेकी ?” भनी सोध्नु हुँदा, उनले “भन्ते ! एकहजार जाने मेरो गलेंचा राख्न सुहाउँदो स्थान देखिन, त्यसैले दुःखी भई रोइरहेकी हुँ” भनी जवाफ दिइन् । अनि महास्थविरले उनलाई आश्वासन दिनु हुँदै “बहिनी ! त्यसो भए तिम्रीले त्यो गलेंचा लिस्नो निर बच्छघाइ देऊ । भगवान् प्रनुख भिक्षुसङ्घ पाल्नु हुँदा खुट्टा घोई भित्र पस्ने बेलामा तिम्नै गलेंचालाई भगवान् सहित भिक्षुसङ्घले सर्वप्रथम परिभोग गरेको हुनेछ । अनि तिम्रीले ठूलो पुण्यफल पाउनेछौ” भनी संझाउनु भयो । उनी अत्यन्त खुशी भई आनन्द महास्थविरले बताउनु भएको उपाय बमोजिम उनले गलेंचा बच्छघाई दिइन् ।

विशालतामा जति अनाथपिण्डिक महाजनको जेतवन विहार थियो उतिनै सुन्दरतामा विशाखा मृगारमाताको पूर्वाराम विहार थियो । बुद्ध धर्म प्रति महत् श्रद्धा राखी महान त्याग गर्ने पुरुषहरू मध्येमा अनाथपिण्डिक गृहपति अग्रगण्य भए जस्तै महान त्याग गर्ने स्त्रीहरूमध्येमा विशाखा महाउपासिका अग्रगण्य थिइन् । यो कुराको पुष्ट्याई तल उल्लिखित मूल सूत्रको “अग्रस्थान” शीर्षकले गरेको छ ।

उता जेतवन महाविहारकोनिम्ति अनाथपिण्डिक महाजनले चउन्न (५४) कोटी धन खर्च गरे भने यता पूर्वाराम महाविहारकोनिम्ति विशाखा महाउपासिकाले सत्ताइस (२७) कोटी धन खर्च गरेकी थिइन् । यस्तो महान परित्याग गर्ने स्त्रीहरूमध्ये बौद्ध इतिहासमा विशाखा महाउपासिका नै अग्रगण्य छन् । महोत्सवको अन्तिम दिनमा विशाखा अत्यन्त आनन्दित थिइन् । उनको मन प्रीतिले भरिएको थियो । उनी आफूले गरेको शुद्ध पुण्यकार्यको अनुस्मरण गर्दै अत्यन्त प्रफुल्लित भइन् ।

“मैले चिताएको जन्मै पुण्यकार्य निर्विघ्नतापूर्वक सम्पन्न भयो” भन्दै अत्यन्त गद् गद् भई सोही दिनको संध्यासमयमा आपना छोरा छोरी, नाति, नातिनीहरूका बीच बसी, प्रासादमा डुल्दै उनले निम्न उद्गारहरू प्रकट गरिन्—

- (१) “कदाहं पासादं रम्मं, सुधामत्तिक लेपनं ।
विहार दानं दस्सामि, सङ्कपो मद्य पूरितो ॥
- (२) “कदाहं मच्च पीठच्च, भिसिबिम्बोहनानि च ।
सेनासन भण्डं दस्सामि सङ्कपो मद्य पूरितो ॥
- (३) “कदाहं सलाक भत्तं, सुचि मंपूपसेवनं ।
भोजन दानं दस्सामि, सङ्कपो मद्य पूरितो ॥
- (४) “कदाहं कासिकं वत्थं खोमकप्पासिकानि च ।
चीवरदानं दस्सामि, सङ्कपो मद्य पूरितो ॥
- (५) “कदाहं सप्पी नवनीतं, मधुतेलं च फाणितं ।
भेसज्जदानं दस्सामि, सङ्कपो मद्य पूरितो’ ति ॥”

Dhamma.Digital

अर्थ—

१— “सेतो चूनले पोतेको सुरम्य विहार प्रासाद कहिले दान-
दिन सकुला भन्ने जुन मेरो मनोकामना थियो त्यो आज पुरा भयो ।

२— “खाट्, मेच, तक्रिया, डसना र शयनासनका वस्तुहरू
कहिले दानदिन सकुला भन्ने जुन मेरो मनोकामना थियो त्यो आज
पुरा भयो ।

३— “शुद्धमांसयुक्त सलाक-भोजन दान कहिले दिन सकुला
भन्ने जुन मेरो मनोकामना थियो त्यो आज पुरा भयो ।

४- “काशीको वस्त्र, रेशम तथा सूतिका चीवरहरू कहिले दान दिन सकुँला भन्ने जुन मेरो मनोकामना थियो त्यो आज पुरा भयो ।

५- “घ्यू, नवनीत, मधु, तेल, तथा गूँद युक्त भ्रंषज्यं कहिले दान दिन सकुँला भन्ने जुन मेरो मनोकामना थियो त्यो आज पूरा भयो ? ।”

विशाखाले यसरी प्रीति भरित उदान गाइरहेको देखी भिक्षुहरूले भगवानसँग सोधे—

“भन्ते ! के, विशाखाको चित्त विकार त भएन अथवा पगली त भइन् । उनी खूबसँग गीत गाइरहेकी छन् ?”

“भिक्षु हो ! विशाखाको शारीरिक वा मानसिक स्थितिमा कुनै विकार भएको छैन । अघि पद्मोत्तर बुद्धको पालादेखि चिताएर आएको आफ्नो मनोकामना सिद्ध भएकोमा उनी हार्दिक प्रसन्न तथा सन्तोष भई, आफ्नो भित्री मनको प्रसन्नतालाई व्यक्त गर्दै उदान गाइ रहेकी हुन्” भन्नु हुँदा, भगवानले उपस्थित भिक्षुहरूलाई उनले अघि-देखि गरि आएको पुण्य सम्भारको प्रभावले यसजन्ममा महाधनी कुलमा उत्पन्न भई बुद्ध धर्मकोनिमित्त महान् परित्याग गरेको कुरा बताई, जस्तै—कुनै दक्ष मालाकारले फूलको थुप्रो देखेन बित्तिकै मालाहरू बुन्छ त्यस्तै विशाखाले पनि अनेक प्रकारले पुण्य चेतना

उत्पन्न हुने कुशलकर्मरूपी मालाहरू बुन्दछन् भनी निम्न गायत्री
सुनाउनु भयो—

“यथापि पुष्परासिम्हा कथिरा मालागुणे बहु ।
एवं जातेन मच्चेन कत्तब्बं कुसलं बहु” ति ॥”

अर्थ—

“फूलको ठूलो थूप्रोबाट जसरी फूल फिकी मालाकारले माला-
हरू बुन्छ त्यस्तै मनुष्यलोकमा जन्मिने मानिसले धेरै पुण्यहरू गर्न
सक्नु पर्छ” ।”

विशाखाको सामाजिक जीवन

विशाखा उपासिका सबै नाता कुटुम्बहरू तथा इष्टमित्रहरू-
सँग मिली जुली बस्नसक्ने भद्रस्वभावकी नारी थिइन् । आफूले जे
बस्तो विश्वास गरेता पनि अर्काको विश्वासमा आक्षेप वा आघात
कुन्याउने स्वभाव उनिमा थिएन । न त उनले आफ्नो धन, जन, यश-
कीर्तिको प्रभावद्वारा अरु माथि बढाउ राख्न चाहन्थिन् । बरु उनी
सबैको प्रति दया, स्नेह तथा सहानुभूति राख्न सक्ने बीर नारी थिइन् ।

एक दिनको कुरा हो— श्रावस्तीमा रक्षी पिउने उत्सव थियो^१ ।

१ छ. अ. क. पृ. २०७

२. जा. अ. क. पृ. १७९ : कुम्भजातकं, नं. ५१२

अनि विशाखाका पाँचशय साथी स्त्रीहरू आई विशाखालाई भने —
 “विशाखे ! आज उत्सव मनाउन पयो ।” उनीहरूको कुरा सुनी
 विशाखाले भनिन्— “साथी हो ! म रक्सी पिउन्न । यो उत्सव भने
 रक्सी पिउने उत्सव हो ।” विशाखाको कुरा सुनी उनीहरूले भने —
 “विशाखे ! त्यसोभए तपाइले बुद्धलाई निम्तो गरी भोजन दिनुहोस्,
 हामीहरू रक्सी आदि पिई उत्सव मनाउने छौं ।” विशाखाले उनी-
 हरूलाई न निन्दा गरिन्, न त प्रशंसा नै । बल्कि उदारतापूर्वक उनी-
 हरूको कुरालाई स्वीकार गरी बुद्धलाई निम्तो गरी भोजन दान
 दिइन् । साँफपख ती पाँचशय स्त्री साथीहरूसँग जेतवन विहारमा
 धर्मोपदेश सुन्न गइन् । ती स्त्रीहरू रक्सी पिउँदै विहारमा गए ।
 विहारको ढोकामा पुग्दा पनि रक्सी लिए । बुद्ध भगवान्ले उपदेश
 सुनाइ रहनु भएको बेलामा कुनै तरहले पनि चुप लागेर बस्न नसकेका
 ती स्त्रीहरूले अनेक तरहले हातखुट्टा चलाउन थाले । अनि केही
 कराउन थाले, केही ढगडा गर्न थाले, केहीले गाउन थाले र केहीले त
 नाच्च पनि थाले । यसप्रकार धर्मसभाभा भइरहेको महाविकारतालाई देखी
 भगवान्ले उनीहरूलाई संवेग जनाउन, विरक्त पार्न आँखी भौं को रौंबाट
 कालो रश्मी निकाल्नु भयो र महाअन्धकार भयो । महाअन्धकार भएर
 आएको देखी उनीहरू सबै भयभीत हुँदा रक्सीको रङ्ग छुटयो । त्यस-
 पछि भगवान् आसनबाट अन्तरधान भई सुमेरुको मूर्धनीमा बस्नु भई
 हजारौं सूर्यहरूको तेज फैलिएको जस्तै आफ्ना ऊर्णालोमबाट स्वच्छ
 तथा चम्किलो रश्मीको तेज प्रसार गरी, उनीहरूले सुन्ने गरी निम्न
 गाथा भन्नु भयो—

“को नु हासो किमानन्दो,
निच्चं पञ्जलिते सति ।
अन्धकारेण ओनद्धा,
पदीपं न गवेस्सथा’ ति ॥”

अर्थ—

“संघे भागोको ज्वाला दन्कीरहेको ठाउँमा के हाँस्ने र के आनन्द लिने ! अन्धकारले ढाक्दा पनि (तिमीहरूले) बस्ती किन न खोजेको ?”

यो गाथा सुन्दा सुन्दै ती स्त्रीहरूका हृदयको दियो बली उनीहरूले स्रोतापन्नफल साक्षात्कार गरे । यसपछि विशाखा उपासिकाले भगवान्‌सँग “भन्ते ! लज्जा, भय र त्रास जस्ता गुणहरू दूर गर्न सक्ने यस्तो भयंकर रक्सीको प्राबुर्भाव कहिलेदेखि भएको होला” भनी प्रश्न सोधे पछि वहाँले रक्सी उद्गम भएको कारण बताउनु हुँदा कुम्भजातकको^१ अतीत कथा सुनाउनु भयो ।

यस्तै प्रकारको कुरा धर्मपदार्थकथामा पनि समुल्लेख भएको पाइन्छ । त्यहाँ ती स्त्रीहरूका पतिहरूले विशाखासँग सत्संगत गराएका तिनीहरू सुघिने छन् भन्ने आशा गरी उनीहरूलाई विशाखाको हातमा सुम्पी दिएका थिए भन्ने कुरा उल्लेख भएको छ^२ ।

×

×

×

१. जा अ. क. V. पृ. १७९, नं. ५१२

२. घ. अ. क. पृ. ३८५ : विशाखाय सहायिकानं बत्थु ।

अर्को एक दिन, एक उपोसथको दिनमा पाँचशय जति स्त्रीहरू उपोसथिक भई पर्वाराम विहारमा गए । (१) त्यहाँ विशाखा उपासिकाले ती उपोसथिक स्त्रीहरूमध्ये एक वयोवृद्ध स्त्रीसँग “अम्मे ! किन तपाइ उपोसथिक हुनु भएको ?” भनी सोधदा उनले “दिव्यसम्पत्ति प्राप्त गर्ने आशाले” भनी जवाफ दिइन् । (२) अर्को एक अर्ध बंशे खालकी स्त्रीसँग विशाखाले “अम्मे ! तिम्रो किन उपोसथिक भएकी हौ ?” भनी सोधदा उनले “सौतेनीसँग बस्न नपरोस् भन्ने हेतुले” भनी जवाफ दिइन् । (३) फेरि विशाखाले अर्को एक युवतीसँग “अम्मे ! तिम्रो किन उपोसथिक भएकी हौ ?” भनी सोधदा उनले “पहिलो गर्भधानमै छोरा जन्माउन सक्नु भन्ने आशाले” भनी उत्तर दिइन् । (४) पुनः एक अर्को कुमारीसँग “अम्मे ! तिम्रो किन उपोसथिक भएकी हौ ?” भनी सोधदा उनले “युवती छँदै पतिकुलमा जानपाऊँ भन्ने आशाले” भनी जवाफ दिएको सुनी, ती सबै स्त्रीहरूलाई लिई भगवान्कहाँ गई, विशाखाले उनीहरूले बताएका कुरा जम्मे भगवान्लाई सुनाइन् । त्यसपछि भगवान्ले यसै सन्दर्भमा विशाखालाई आमन्त्रण गर्दै तीन प्रकारले उपोसथ ब्रत पालन गर्ने मानिसहरू छन् भनी भन्नु भयो । जुन कुरा तल उल्लिखित मूल सूत्रको “तीनप्रकारका उपोसथ ब्रतहरू” भन्ने शीर्षकमा प्रष्ट भएको छ ।

x

x

x

१. घ. अ. क. पृ. ३६६ : विसाखादिनं उपासिकानं उपोसथ-
कम्मवत्थु ।

मङ्गलसम्मत प्राप्त भएको हुँदा कसैको कुनै मङ्गलकार्यमा विशाखा उपासिकालाई निम्त्याउँदथे भन्ने कुरा तल उल्लिखित मूल-सूत्रकं “अनिश्चित नियम” भन्ने शोर्षकमै प्रष्ट देखिन्छ ।

श्रावस्ती नगरवासीहरूले भिक्षुसङ्घलाई दान दिन पर्दा पहिलै, उनीहरूले विशाखा र अनाथपिण्डक गृहपतिहरूको स्वीकृति लिन्थे र उनीहरूलाई पनि निम्त्याई भिक्षुहरूलाई भोजन गराउंथे । कसैले दान दिँदा “अनाथपिण्डक वा विशाखा उपासिका छैन” भनी भन्न-पर्दा, जतिसुकै खर्चगरी दान दिँतापनि त्यस दानकार्यलाई लोकवासी-हरूले सन्तोष व्यक्त गर्दैनथे । “अनाथपिण्डक र विशाखा नै न भएको दान, के दान होला र !” भन्ने भनाइ हुन्थ्यो । त्यसैले उनीहरूको उपस्थितिकोनिमित्त उनीहरूसँग स्वीकृति लिने चलन चलेको थियो । यसो गर्नाको अर्को कारण यिनीहरू भिक्षुसङ्घका विश्वासी थिए । यिनी-हरूले सङ्घको मनोभाव बुझी भोजन गराउने तरिका राम्ररी जान्दथे र यिनीहरूको उपस्थितिमा भिक्षुसङ्घले मनफुकाई विश्वासपूर्वक भोजन गर्दथे । यी कारणहरूलेगर्दा अनाथपिण्डक र विश्वाशा उपासिकालेख आफ्नो घरमा आउने भिक्षुसङ्घलाई स्वयं सेवा टहल गर्ने फुसद न पाउने भएको हुँदा, सङ्घसेवाकोनिमित्त विशाखाले दत्ता भन्ने नातिनीलाई र अनाथपिण्डक गृहपतिले क्रमश महासुभद्रादि छोरीहरूलाई जिम्मा दिएका थिए ।

X

X

X

देवदत्त भिक्षुको आश्रयलाई प्रव्रजित भएकी कुमार कश्यप-माताको गर्भ भएको कुरा सुनी देवदत्त भिक्षुले आफ्नो बदनमा होला भन्ने डरले, गर्भिणी भएकी भिक्षुणीकोबारेमा कुनै सत्यासत्य कुरा सम्भवनि सोधपूछ नगरी, चौबर छाड्न लगाउन लाग्दा कुमारकश्यपमाता भिक्षुणी देवदत्तकहाँबाट जेतवन विहारमा गई भगवान्बुद्धको शरणमा गइन् । सो भिक्षुणीकोबारेमा सत्यासत्य कुरा परीक्षण गराउन बुद्धभगवान्द्वारा गठित कमिशनमा विश्वाशा महाउपासिका, प्रमुख परीक्षिका थिइन् । विशाखाले निष्पक्षतापूर्वक भिक्षुणीको परीक्षा गरिन् । अनि विशाखाले भगवान्लाई कुमारकश्यपमाता, भिक्षुणी हुनुभन्दा अगावै उनको गर्भधारण भएको कुरा ब्रिन्ति गरिन् । विशाखामहाउपासिका बुद्धसहित भिक्षुसङ्घकानिम्ति परम विश्वासिनी उपासिका थिइन् ।

X

X

X

विशाखालाई पछिसम्म पानि बिभिन्न ज्ञातिकुलहरूबाट दाइजो-उपहारहरू प्राप्त हुँदै थियो । एकदिन, ज्ञातिकुलबाट आएको मणि-मुक्तादि रत्नहरूको भंसार, श्रावस्ती नगरद्वारले प्रमाणभन्दा अधिक, अन्यायपूर्वक लिनलाग्दा, उनले प्रसेनजित कोशलराजा भेट्ने प्रयत्न गरेकी थिइन् । तर बिहानभरी, खाँदै न खाई राजदरबारमा कुरेर बसेर पनि विशाखाले प्रसेनजित राजालाई भेट्न नसकी, अन्तमा कर्मचारीहरूले लगाए बमोजिम बढी भंसार तिरिन् । यसबाट उनको चित्त दुखेको हुँदा र आफ्नो अभिलाषा अनुसार राजाले निसापगरि नदिएकोले उनले

१. ध. अ. क. पृ. ४०६: कुमारकस्सपत्थेरस्समातुयावत्थु; थेर.

गा. अ. क. पृ. ३२२: कुमारकरसप; अप. अ. क. पृ. ४२९

भगवान्‌कहाँ गई राजाको गुनासो सुनाउन गएको कुरा तल उल्लिखित सूत्रको “पराधीनता दुःख हो” भन्ने शीर्षकले प्रष्ट गरेकोछ^१ ।

×

×

×

सङ्घसेवा

नित्यप्रति विहारमागई भिक्षुसङ्घको हेरचाह गर्नु, शयकडौं नाताकुटुम्ब भएकी विशाखाको दैनिक जीवनको एक अङ्ग जस्तै भइसकेको बियो ।

अनाथपिण्डिक गृहपतिको घरमा छँ उनको घरमा पनि नित्यप्रति अढाइ हजार भिक्षुहरूकोनिमित्त आसनहरू बिच्छ्याइ राखेको हुन्थ्यो^२ । विहानपख उनको घरमा काषाय-वस्त्रको वायुमण्डलले भरिएको हुन्थ्यो । विहानपख हजारौं भिक्षुहरूलाई आफ्नो घरमा आमिस भोजनहरूद्वारा संग्रह गरी, साँझपख उनी अष्टपान^३ लिनलगाई

१. उदा. अ. क. पृ. ११०: विसाखासुत्तं ।

२. घ. अ. क. पृ ७६: सुमनादेवियावत्थु ।

३. आपकोसर्वत्, जमुनाकोसर्वत्, केरा (ब्यू भएको केरा, अर्थात् भूप्री केरा, को सर्वत्, केरा (ब्यू नभएको) को सर्वत्, मधुकोसर्वत्, दाखकोसर्वत्, उत्पलादि दाठीकोसर्वत्, र फारु-सक (= फूलवर्ग) को सर्वत्—यी आठ प्रकारका सर्वत्लाई “अष्टपान” भन्दछन् । महा. व पृ. २६० : भेसज्जक्खन्धकं,

अ. क. पृ. ८१७

विहरामागई, धर्मोपदेश सुनी, भिक्षुहरूलाई अट्टपान र चतुमधु^१ इत्यादिद्वारा सङ्ग्रह गर्थिन्^२ ।

कहिले कहिले विशाखा उपासिका धर्मोपदेश सुनिसकेपछि सुप्रिया (सुप्पिया) जस्ता परममित्रसँग विहारमागई भिक्षुहरूको हेरचाह गर्न जान्थिन्^२ भन्ने कुरा माथिपनि उल्लेख भइसकेको छ ।

श्रावस्तीमा आउने कुनैपनि नयागत भिक्षु, भिक्षुणी, भ्रामणेर तथा भ्रामणेरीहरूले विशाखाको घरमा भोजन न गरेको हुन्थ्यो । जोसुकै अहोपनि विशाखाको घरमा कुनै कुनै प्रकारको भोजन उसले प्राप्त गरेको हुन्छ ।

तर एकदिन, एक जनपदबाट आएका भिक्षुले विशाखा र अनाथपिण्डिक गृहपतिको घरमा केही नपाएकोले उनीहरूको अपवाद गरेका थिए । यी भिक्षु जनपदबाट श्रावस्तीमा आई केही भिक्षुहरूसँग “श्रावस्तीमा आउने आगन्तुक भिक्षुलाई कसले खुवाउँछ” भनी सोच्दा उनीहरूले अनाथपिण्डिक र विशाखा उपासिकाले खुवाउँछन् र उनीहरू भिक्षुसङ्घका आमा बाबु जस्ता हुन भन्ने सुनी, उनी भोत्तिपट्ट उज्यालो नहुँदं विशाखाको घरमा गएका थिए । तर त्यसबेला त्यहाँ कसैलाई पनि न देखी अनाथपिण्डिकको घरमा गए । त्यहाँ पनि कसैलाई देखेनन् र उनी त्यसै फर्के । अनि यिनले विशाखा र अनाथपिण्डिकको अपवाद गरे । यसै सन्दर्भमा भगवान्‌ले उनीसँग कुरा सोधी कुबेलामा

१. घ्यू, नवनीत, तेल र मधुलाई ‘चतुमधु’ भन्दछन् ।

२. अ. नि. अ. क. I. पृ. २२६

गएर भिक्षा नपाएको कारणले उनीहरूको अपवादनर्तु ठीक छैन भनी भन्नुभयो । अतीतकालका तापसहरूले भिक्षा गएको ठाउँमा भिक्षा नपाएर पनि कसैको निन्दा गरेनन् भन्दै पोठजातकको कुरा सुनाउनु भयो ।

यस्तै दूरदर्शिता भएर नै विशाखाले भगवानसँग नित्य यागु, भोजनादि दिनपाउने आठ वरहरू मागेर लिएकी हुन् । यो कुरा तल मूलसूत्रको “आठ वरहरू” भन्ने शीर्षकमा वर्णित छ ।

दानवस्तुहरू दिनमा विशाखा बढी चतुर थिइन् । स्यानोभन्दा स्यानो, दैनिक आवश्यकताका चीजहरूमा पनि दृष्टि पुऱ्याई दान दिन जान्दथिन् भन्ने कुरा तल उल्लिखित सूत्रको “घँटो आदि दान” भन्ने र “हुमाल दान” भन्ने शीर्षकबाट प्रष्ट भएकोछ ।

एकदिन, भगवान् पूर्वाराम विहारमा बसिरहनु भएको बेलामा त्यहाँ भिक्षुहरूका बीचमा विशाखाको बुद्धिमानिता, दूरदर्शिताबारे कुरा चलिरहेको थियो—“अहो, कस्ती विचारवती होलिन् यी विशाखा ! स्त्री जाति भएरपनि कत्रो बुद्धि पुऱ्याई भगवानसँग आठ वरहरू मागेर लिएकी रहिछन् ।” यस्तो भन्दै सभामा विशाखाको प्रशंसा गर्दैथिए । अनि भगवान् त्यहाँ आइपुग्नु भई भिक्षुहरूसँग “के कुरा भइरहेको थियो” भनी सोध्नु भएपछि भिक्षुहरूले विशाखाले आठ वरहरू मागी लिएको बारे प्रशंसा भइरहेको थियो भन्ने कुरा सुनाए । त्यसपछि

भगवान्‌ले भिक्षुहरूलाई सम्बोधन गर्नु हुँदं -- “भिक्षुहो ! विशाखाको मसँग वरहरू मागेर लिएकी अहिले मात्र होइन अघि पनि मागेर लिएकी थिइन्” भनी भन्नु भई सुरुचिजातकको^१ अतीत कुरा ध्यक्त गर्नुभयो ।

पूर्वाराम विहारमा भगवान् बुद्ध

भगवान्‌बुद्धले बुद्धत्व प्राप्त गरिसक्नु भएपछि बीसौँ वर्षसम्म यत्रतत्र वर्षावास बिताउनु भयो । त्यसपछि जेतवन महाविहार र पूर्वाराम महाविहार तयार भइसकेपछि, मुख्यतया यिनै दुवै विहार-हरूमा आलोपालो गर्दै चौबीस (२४) वर्षावासहरू बिताउनु भयो^२ । यसमध्ये अनाथपिण्डिकको जेतवन विहारमा अट्टार (१८) र विशाखाको पूर्वाराम विहारमा छ (६) वर्षावासहरू बिताउनु भयो ।

Dhamma.Digital

यसबाट हामी अनुमान लगाउन सक्छौं कि जेतवन विहार निर्माण भइसकेको बत्तिपय वर्षपछि मात्र पूर्वाराम विहारको निर्माण भएको कुरा ।

१. जा. अ. क. V. पृ. ३०, नं. ४८९

२. म. नि. अ. क. II. पृ. १३७: अरियपरियेसन वा पासरासि-सुत्तं; अं. नि. अ. क. I. पृ. ३१४: दुकनिपात, समचित्त-वग्गो; दी. नि. अ. क. II. पृ. ६२३: अग्गञ्जसुत्तं; बु. रा.

पृ. १५२ को पादटिप्पणी ।

बीसौ वर्षपछि श्रावस्तीलाई मुख्य केन्द्र मानेर भगवान् बुद्ध बस्न थाल्नु भएपछि अनापिण्डिक र विशाखा उपासिका प्रति अनुकम्पाराखी क्रमश एक दिन जेतवन विहार र अर्कोदिन पूर्वाराम विहारमा बस्न थाल्नु भयो ।

जेतवन विहारमा रात बिताउनु भएको भोलिपल्ट भिक्षुसङ्घले परिर्वृत भई श्रावस्तीको दक्षिणद्वारबाट नगर भित्र पसी श्रावस्तीमा भिक्षाटन गरी नगरको पूर्वद्वारबाट निस्की दिवाविहारको निम्ति पूर्वाराम विहारमा जानु हुन्थ्यो^१ । त्यस्तै गरी पूर्वाराममा रात बिताई भोलिपल्ट पूर्वद्वारबाट नगर भित्र पसी, श्रावस्तीमा भिक्षाटन गरी नगरको दक्षिणद्वारबाट निस्की दिवा विहारकोनिम्ति जेतवन विहारमा जानु हुन्थ्यो । यस प्रकार यी दुवै महाकुलहरूको संग्रह गर्नु हुन्थ्यो । बुद्धशासनकोनिम्ति यी दुवै कुलहरूले जति परित्याग गरे त्यति कसैले पनि गरेको छैन ? ।

बुद्धको दिन-चर्या

यी युगल विहारहरूमा बस्नु हुँदा भगवान् बुद्धको दिनचर्या विशेष गरी पाँच भागमा विभाजित भएको थियो —

१. म. नि. I. पृ २०९ : पासरासिसुत्तं; अं. नि-६. पृ ५९ : नामसुत्तं ।

२. म. नि. अ. क. II. पृ. १३७; अं नि. अ. क. I. पृ. ३१४;
दी. नि. अ. क. II. पृ. ६२३; घ. अ. क. पृ. २०४.

(१) भोजन पहिलेको चर्चा, (२) भोजनपछिको चर्चा, (३) पूर्वायामको चर्चा, (४) मध्ययामको चर्चा तथा (५) पश्चिमयामको चर्चा ।

१— “भोजन पहिलेको चर्चा” मन्त्राले—विहान सबेरै उठी, मुख धुने आदि शारीरिक काम सिध्याई, भिक्षाटन गर्ने बेला नभएसम्म खुला स्थानमा बसी भगवान् बुद्ध समय बिताउनु हुन्छ । गाउँ, निगम वा शहरमा भिक्षाटन जाँदा भगवान् बुद्ध कहिले एकलं, कहिले भिक्षुसङ्घ सहित; कहिले साधारण रूपमा, कहिले असाधारण रूपमा—ध्यानमय ऋद्धि प्रातिहार्य प्रदर्शन गर्दै जानु हुन्छ । यस अवस्थामा शरीरबाट छ वर्ण रश्मी^१ पनि देखिन्छ । यसप्रकारको विशेषरूपको गमनमा केही मानिसहरू शरणागमन जान्छन्, केही मानिसहरूले समाधिस्थान गर्छन्, केहीले स्तोत्रादि फल पनि साक्षात्कार गर्छन् । अनि केही प्रव्रजित भएर जान्छन् । यसरी महाजनहरूलाई संग्रह गर्नु भई भिक्षाटनबाट फर्कनु हुन्छ । त्यसपछि अरु भिक्षुहरूको भोजन-कृत्य न सिद्धिएसम्म भगवान् बुद्ध सुवासित बुद्धासनमा बसिरहनु हुन्छ र भिक्षुहरूको भोजन-कार्य सिद्धिएपछि उपस्थित भिक्षुले भगवान्लाई त्यसको जानकारी दिन्छ । त्यसपछि भगवान् गन्धकुटीमा प्रवेश गर्नु हुन्छ । यहाँसम्मलाई “भोजन पहिलेको चर्चा” भन्दछन् ।

१. नील, पीत, लोहित, ओदात, (= सेतो), मञ्जेठ र प्रभा-
स्वर आदि छ वर्णलाई ‘छवर्ण-रश्मी’ भन्दछन् । अट्ट. सा.

पृ. ११ : निदानकथा ।

२ — “भोजन पछिको चर्या” बमाले—गन्धकुटीमा प्रवेश गर्नु भएपछि भगवान्‌ले हात छुट्टा पखास्तु हुन्छ र पीरामा बसी भिक्षुसङ्घलाई अवकाद उपदेश विनु हुन्छ—“भिक्षु हो ! बुद्धोत्पाद दुर्लभ छ, मनुष्यत्व दुर्लभ छ, क्षणसम्पत्ति^१ दुर्लभ छ प्रवज्यत्व दुर्लभ छ तथा सद्धमं श्रवण पनि दुर्लभ छ ।” अनि त्यहाँ भिक्षुहरूले भगवान्‌संग कर्मछान^२ विषयका कुराहरू सोच्छन् र भगवान्‌ले उनीहरूको चरित्रानुकूल समाधि विषय-शिक्षा दिनुहुन्छ । त्यसपछि भिक्षुहरू आ-आफना रुचि अनुसार केही दिवास्थानमा, केही रात्री स्थानमा, केही रूखमनी, केही बङ्गलमा, केही पर्वतमा तथा केही गुफामा बस्न जान्छन् । त्यसपछि इच्छा लाग्यो भने भगवान् गन्धकुटीमा, स्मृति सम्प्रजन्य भई मुहूर्त मात्र दाहिने हातमा शीर अडेस लगाई सिंहशय्या मुद्राले लेट्नु हुन्छ । शरीरलाई आराम दिएको केहीछिनपछि सिंहशय्याबाट उठी दिनको दोश्रो भाग ध्यानद्वारा लोकलाई हेर्नु हुन्छ । तेश्रो भागमा जुन गाउँ, निगम तथा नगरमा बस्नु भएको छ, त्यस गाउँ, निगम तथा नगरका बानिसहरू गुठ बस्त्र लगाई, सुवासित फूलहरू हातमा लिई विहारमा जान्छन् । भगवान् त्यस घर्मसभामा गई बिच्छुपाइ राखेको घर्मासनमा बसी उनीहरूलाई बहानि कासानुकूल, समयानुकूल घर्मोपदेश गर्नु हुन्छ । त्यसपछि समय जानी समूहलाई विदा विनुहुन्छ ।

१ संयोग सम्पत्ति । यसबारे अं. नि.द. पू. ३२८ : अक्खणमुत्तं हेतुं पछं ।

२. ध्यानकी विषय ।

मानिसहरू भगवान्लाई बन्दना गर्दै, प्रवक्षिणा गर्दै फर्कै जान्छन् । यहाँसम्मलाई “भोजन पछिको चर्या” भनी भन्दछन् ।

३— “भोजन पछिको चर्या समाप्त भइसके पछि, शरीर पखाल्ने इच्छा लागेमा (ओसिञ्चितुकामो) बुद्धासनबाट उठी नुहाउने कोठामा गई, उपस्थाकले तयार पारिराखेको पानीले शरीर पखाली शारीरिक थकावट दूर गरी, शरीर चंगा पार्नु हुन्छ । त्यतिञ्जेल उपस्थाकले गन्धकुटीको परिवेण (आंगन) मा बुद्धासन लगाई दिन्छ र रक्तवर्ण दोपट्टा चीवर एकांसगरी भगवान् त्यहाँ गई एकान्त बास गरी समाधिष्ठ भई बस्नु हुन्छ । त्यसपछि भिक्षुहरू आ-आपना स्नानबाट बुद्धको उपस्थानमा आउँछन् र बुद्धसँग कसैले ध्यानबारे तथा कसैले धर्मबारे प्रश्नहरू सोध्छन् । बुद्धले उनीहरूको अभिप्राय अनुसार कार्यसम्पादन गर्नु हुँदा “पूर्वियामको चर्या” पूरा गर्नु हुन्छ ।

४— “पूर्वियामको चर्या सिद्धिएपछि भिक्षुहरू भगवान्लाई बन्दना गर्दै फर्कै जान्छन् । अनि अवकाश पाएका दशसहस्री लोकघातुका देवगणहरू भगवान्कहाँ आउँछन् र उनीहरूले सोधेका प्रश्नहरूको उत्तर दिनु हुँदा भगवान्ले “मध्यमयामको चर्या” पूरा गर्नु हुन्छ ।

५— “बिहानवेखि व्यस्त भएको चातुर्थहामौतिक शरीरलाई केही आराम दिन भगवान् बुद्ध पत्रिमयामलाई तीन खण्डमा विभाजित गरी—(क) पहिलो खण्डमा टहस्तिनु हुन्छ र (ख) दोस्रो खण्डको समय गन्धकुटी भित्र गई स्मृति सम्प्रबन्ध भई बाहिने हातमा शीर

अडेस लगाई सिंहशय्याको भुद्रामा आराम लिनु हुन्छ । (ग) तेश्रो खण्डमा सिंहशय्याबाट उठी, अतीत कालमा बुद्धहरूका समक्ष प्रार्थना गरी, दान, शीलादि गुणधर्महरू पुरा गरी आएका, धर्माबोध गर्नसक्ने विज्ञपुरुषहरूको खोजी गर्नु हुँदा बुद्ध-चक्षु फेलाई, 'कसलाई उद्धार गर्न सकिएला' भन्दै महाकरुणा समापर्तिद्वारा ज्ञानरूपी जाल फेलाउनु हुन्छ । यसलाई 'पश्चिमयामको चर्या' भन्दछन् ।

पूर्वाराम विहारको महत्ता

यद्यपि पूर्वाराम विहारमा भगवान्ले केवल छ वर्षाकाल मात्र बिताउनु भएको थियो, तापनि पूर्वाराम विहारमा घेरें अपूर्व घटनाहरू घटेका छन् ।

एकदिन गाउँ, निगमबाट आएका शयकडौं भिक्षुहरूले "भगवान्को श्रीमुखबाट उपदेश सुन्न नपाएको घेरें दिन भइसक्यो" भनी आनन्द महास्थविरलाई सुनाए । आनन्द महास्थविरले मृगार-प्रासाद नगिन रम्मक ब्राह्मणको आश्रममा भगवान्द्वारा उपदेश हुने कुरा उनीहरूलाई सूचना दिएपछि उनीहरू त्यहाँ गएर धार्मिक कुरा गरी बसे । संध्या समयमा शरीर पखालिसकेपछि भगवान्, उपदेशकोनिम्ति त्यस आश्रममा जानु भयो । त्यहाँ भित्र भिक्षुहरूको धार्मिक चर्चा भइरहेको सुनी बाहिरै पर्खनु भयो । पछि भिक्षुहरूको

१. अं. नि. अ. क. I. पृ. ३६ : एककनिगत, छट्टोवगो;

सं. नि. अ. क. I. पृ. १८९ : कसिभारद्वाजसुतं ।

धर्मकथा सकिएपछि भगवानले उनीहरूलाई 'पासरासि वा अरिय-
वरियेसन सुत्त'^१ को उपदेश सुनाउनु भयो । चूलतण्डासङ्घ^२ सूत्रको
उपदेश पनि पूर्वाराम विहारमं गनुं भएको हो । यस सूत्रमा शक्रदेवेन्द्रले
भगवानसँग तृष्णा क्षय गर्ने बारे सोधेका कुराहरू उल्लेख भएका छन् ।
थसं गरी मज्झिम निकायको वाहितिक सुत्त^३, गणकमोगल्लान
सुत्त^४, चूलपुण्णम सुत्त^५, आनापान सुत्त^६, तथा चूलमुञ्जत
सुत्त^७, जस्ता महत्त्वपूर्ण सूत्रहरूको बेशना पनि मृगार प्रासादमै भएको
हो ।

एकदिन, भगवान् जेतवन विहारमा बस्नु भएको बेलामा,
पश्चिमयामको चर्या समाप्त गरी महाकरुणा समापत्तिद्वारा लोकमा हेरि-
रहनु भएको थियो । त्यस बेलामा वहाँले धेरै मानिसहरूद्वारा धर्माभि-
समय प्राप्त गर्ने कुरा देख्नु भयो । यस बारे अरू पनि कारणहरू
विचार गर्दा "विशाखाको रत्नमय प्रासादमा बसी धर्मसेनापति
सारिपुत्रको धर्मोपदेश सुनी, आज साँझ विशाल जनसमूहले धर्मावबोध

१. म. नि. I. पृ. २०९, अ. क. II. पृ. १३६.

२. म. नि. I. पृ. ३१०, अ. क. II. पृ. २४६.

३. म. नि. II. पृ. ३५९, अ. क. III. पृ. २३८.

४. म. नि. III. पृ. ६१, अ. क. IV. पृ. ४७.

५. म. नि. III. पृ. ८३, अ. क. IV. पृ. ५५.

६. म. नि. III. पृ. १४२, अ. क. IV. पृ. ९४.

७. म. नि. III. पृ. १६८, अ. क. IV. पृ. १०३.

अने छन् । अग्रभाषकहरूका तीन विशाल समागममध्ये यो एक हुनेछ”
अनी बुझ्नु भई, बिहानको कृत्य सिध्याई चौधर पारुपन गरी (पहिरी)
शैलनय पात्र लिई, भिक्षुसङ्घले परिवृत्त भई, दक्षिणद्वारबाट नगर
प्रवेश गरी भिक्षाटन पछि भृगारमाताको प्रासादमा नगई दक्षिणद्वार-
बाट फर्की द्वारको बाहिर खुला ठाउँमा बस्नुभयो ।

अनि त्यहाँ असीति महाश्रावकहरू^१, भिक्षुणी परिषद्, उपा-
सक परिषद् तथा उपासिका परीषद् गरी चारै परिषद्हरू भेला भए ।
त्यतिबेला भगवान् बुद्धले सारिपुत्र महास्थविरलाई आमन्त्रण गर्नु
हुँदें यसो भन्नु भयो —

“सारिपुत्र ! आज तिमी तिम्रा परिवार भिक्षुहरू लिई पूर्वा-
राम विहारमा जाऊ ।”

१. असीतिमहाश्रावकहरू यी हुन्—

१. अञ्जाकोष्ठञ्ज महास्थविर	९ सुबाहु	महास्थविर
२. वप्प	१०. पुण्णजि	”
३. भद्दिय	११. गवम्पति	”
४. महानाम	१२. उरुवेल कस्तप	”
५. अस्तसि	१३. नदी कस्तप	”
६. मालक	१४. गया कस्तप	”
७. यत्त	१५. सारिपुत्र	”
८. विशाल	१६. मोग्गल्लान	”

भगवान्को आज्ञा सुनी सारिपुत्र महास्थविर आफ्ना पाँचशय
मिक्षु परिवारहरू लिई पूर्वाराम बिहारमा जानुभयो ।

त्यसपछि क्रमशः असीतिमहाश्रावकहरू लगायत सबै परिषद्-
लाई पनि पूर्वाराम बिहारमै पठाई आफू स्वयं आनन्द महास्थविरका-
साथ जेतवन महाबिहारमा जानुभयो । बिहारमा पुगी भगवान्लाई

१७. महाकस्सप	"	३३. दब्ब	"
१८. महाकच्चान	"	३४. उपसेन	"
१९. महाकोट्टित	"	३५. खदिरवनियरेवत	"
२०. महाकप्पिन	"	३६. पुण्णमन्तानि पुत्त	"
२१. महाचुन्ध	"	३७. पुण्ण (सुनापरन्तक)	"
२२. अनुसद्ध	"	३८. सोण (कुटिकण्ण)	"
२३. कङ्कारेवत	"	३९. सोण (कोलिबीस)	"
२४. आनन्द	"	४०. राघ	"
२५. नन्धक	"	४१. सुभ्रूति	"
२६. भगु	"	४२. अंगुलिमाल	"
२७. नन्द	"	४३. वक्कली	"
२८. किम्बिल	"	४४. कालुदायी	"
२९. महिय	"	४५. महाउदायी	"
३०. राहुल	"	४६. पिलिन्धवच्छ	"
३१. सीवली	"	४७. सोभित	"
३२. उपाली	"	४८. कुमारकस्सप	"

गर्नुपर्ने सेवाटहल गरिसकेपछि आनन्द महास्थविरले पनि पूर्वाराम
महाविहारमै जाने इच्छा प्रकट गर्नुभयो । अनि भगवान्को स्वीकृति
लिई आनन्द महास्थविर पनि पूर्वाराम महाविहारमै जानुभयो ।
भगवान एकलै मात्र जेतवन महाविहारमा बस्नुभयो ।

४९. रट्टपाल	”	६५. अजित	”
५०. वङ्गीस	”	६६. तिस्समेत्तयेय	”
५१. सभिय	”	६७. पुण्णक	”
५२. सेल	”	६८. मेत्तगु	”
५३. उपवान	”	६९. घोटक	”
५४. मेघिय	”	७०. उपसिब	”
५५. सागत	”	७१. नन्द	”
५६. नागिन	”	७२. हेमक	”
५७. लकुण्टक महिय	”	७३. तोवेय्य	”
५८. पिण्डोल भारद्वाज	”	७४. कप्प	”
५९. महापन्थक	”	७५. चतुकण्णि	”
६०. चूलपन्थक	”	७६. भद्रावुष	”
६१. बककुल	”	७७. उवय	”
६२. कोण्डघान	”	७८. पोसाल	”
६३. बारुचीरिय	”	७९. मोघराज	”
६४. यसोज	”	८०. पिङ्गिय	”

त्यसदिन चारै परिवर्द्धहरू धर्मसेनापति सारिपुत्र महास्थविरकै धर्मोपदेश सुन्न चाहन्थे ।

प्रसेनजित कोशलराजा पनि आफ्नो विशाल राजपरिवारका साथ पूर्वाराम विहारमै गए । अनाथपिण्डक महाजन पनि उनका पाँचशय परिवारहरू लिई उहाँ नै गए । विशाखा महाउपासिका पनि दुइहजार परिवारसँग पूर्वाराममै गइन् । एकलाख सन्ताउन्न हजार (१,५७,०००) परिवारिक घरहरू मएका^१ र सातकरोड^२ (७,००,००,०००) जनसंख्या भएको श्रावस्तीनगरवासी जन्मै पूर्वाराम महाविहारमै वंरिए । यति मात्र नभई श्रावस्तीभन्दा एक योजन टाढाबाट समेत जनसमूह, हातमा सुवासित फूलहरूलिई पूर्वाराममै भेला भए । पूर्वाराम विहार, नानाप्रकारका रङ्गीविरङ्गी फूलहरूले सजाएको बगैँचा जस्तो विखिन्थ्यो ।

धर्मसेनापति सारिपुत्र महास्थविर पनि अचिरव्रती (राप्ती) नदीमा नुहाई, चीवर पहिरी विहारको आँगनमा आई बस्नुभयो । पछि, महास्थविरले यत्रो विशाल परिवर्द्धलाई कुन धर्मद्वारा सग्रह गर्नेहो भन्ने विचारगरी, सारा त्रिपिटक बुद्धवचनलाई छानबिनगरी अङ्गुत्तर-

१. घ. अ. क. पृ. ४७१: विसाखायवस्थु ।

२. बु. सं. पृ. १५०

निकाय अन्तरगत समचित्तवर्गको^१ पाँचौ समचित्तपटिपदासूत्रको^२ धर्मोपदेश गर्नुभयो ।

यस बीचमा भगवान् बस्नुभएकी जेतवन विहारमा गई केही समचित्त देवताहरूले भगवान्लाई पूर्वाराम विहारमा पाल्नु हुन प्रार्थना गरे । देवताहरूको प्रार्थनालाई स्वीकार गरी भगवान् पूर्वाराम विहारमा पाल्नुभयो^३ ।

यसैगरी साल्हसुत्त^४, नागसुत्त^५ तथा उपोसथसुत्त^६ पनि पूर्वाराममै देशना भएको हो ।

यी सूत्रहरूमध्ये उपोसथ सूत्रमा, भिक्षुसङ्घमित्र एक अपरिशुद्ध भिक्षुलाई देख्नु भई, भगवान् बुद्धले भिक्षुहरूलाई आफू आफूमात्र प्रातिमोक्ष-शिक्षापद् उद्देश्य गर्ने आज्ञा दिनुभएको कुरा उल्लेख छ । यो उपोसथ सूत्र उदानपालि र^७ चुल्लवग्गपालिमा^८ पनि समुल्लेख भएको छ ।

१. अं. नि-२. पृ. ६०, अ. क. I. पृ. ३१४

२. अं. नि. अ. क. I. पृ. ३१४

३. अं. नि. अ. क. I. पृ. ३१४-१५

४. अं. नि-३. पृ. १७९, अ. क. I. पृ. ४१९

५. अं. नि-६. पृ. ५९, अ. क. II. पृ. ६६८

६. अं. नि-८. पृ. ३१२, अ. क. II. पृ. ७६१

७. पृ. १२३: उपोसथसुत्तं ।

८. पृ. ३५३: पातिमोक्खुद्देशयाचना, पातिमोक्खट्टुपनवखण्डकं ।

अरु पनि धेरै सूत्रहरू पूर्वाराम मृगारमाताको प्रासादमा देशना गर्नु भएकोछ । यसमध्ये केही सूत्रहरूका नामहरू यसप्रकार छन्—

सत्तजटिलसुत्^१, द्वयतानुपस्सनासुत्^२, अगाञ्चसुत्^३, पवारणसुत्^४, पुण्णसुत्^५, जराधम्मसुत्^६ पठमपुञ्जारासुत्^७ इत्यादि ।

यिनीहरूमध्ये पवारणसूत्रमा भगवान्ले पनि पवारणा^८ गर्नु भएको कुरा र जराधम्म सूत्रमा भगवान्को शरीर जरस्व भएको कुराहरू समुल्लेख भएका छन् ।

अन्तिम घडी

बालककालदेखि जीवनपर्यन्त विशाखा महाउपासिकाले अनेक समाज सेवा र अनेक दानादि कुशल काम गरीन् र १२० वर्ष

१. उदा. पा. पृ. १४०, अ. क. पृ. २३२; सं. नि. I. पृ. ७६,

अ. क. I. पृ. ११६

२. सुत्त. नि. पृ. ३८०, अ. क. पृ. ४०६

३. दी. नि. III. पृ. ६३, अ. क. II. पृ. ६२१

४. सं. नि. I. पृ. १९०, अ. क. I. पृ. २१३

५. सं. नि. II. पृ. ३२३, अ. क. II. पृ. २२४

६. सं. नि. IV. पृ. १८८, अ. क. III. पृ. १९३

७. सं. नि. IV. पृ. १९२, अ. क. III. पृ. १९६

८. वर्षावास सिद्धिएको भोलिपल्ट प्रतिपदाको दिनमा गर्नुपर्ने विनयकर्मलाई “पवारणा” भन्दछन् ।

सम्म बाँची, भगवान् बुद्धको परिनिर्वाणको निकै समय पछि आफ्नो कर्मानुसार उनी परलोक भइन् ।

विशाखाले दान दिएको पुर्वाराम विहारको अनुमोदन—अत्यन्त शुद्ध तथा प्रसन्नचित्तले गरी त्रयस्त्रिंशद् देवलोकमा उत्पन्न भएकी विशाखाकी साथी, देवपुत्रीले अनुरुद्ध महास्थविरलाई दिएको उत्तर अनुसार आफूले भन्दा विशाखाले धेरै महान पुण्यकार्यहरू गरेकोहुँदा उनी निर्माणरति देवलोकमा उत्पन्न भएको कुरा विमानवत्थु अर्थकथामा समुल्लेख भएकोछ । बुद्धधर्म अनुसार दानचेतना जस्तै अनुमोदन चेतनाको पनि महत्फल हुन्छ भन्ने कुरा यत्संबाट प्रष्ट देखिन्छ ।

विशाखा महाउपासिकाको देहान्त, पन्चास शय वर्षभन्दा पनि बढी भइसकेता पनि उनको आदर्शमय जीवनको यशकीर्ति बुद्धधर्म रहुञ्जेलसम्म अमर नै रही, सबै कुशलकामी मानवहरूकानिमित्त प्रेरणाको श्रोत भएको छ र विशाखाको आन्तरिक स्वरूप अहिलेसम्म पनि जीवितनै रहेकोछ ।

भिन्नाभिन्नै विशाखाहरू

पाणिवाङ्मयमा भेटिएका विभिन्न विशाखाका नामहरू र उनीहरूका परिचय यसप्रकार छन्—

- (१) विशाखा— यिनी प्रियदर्शी बुद्ध भगवान्को अग्र उपस्थायिका थिइन् । बु. वं. पृ. ३५२ः
पियवस्सीबुद्धवंसो, अ. क. पृ. १७८

- (२) विशाखा — अर्धदर्शी बुद्ध भगवान्को पिता सागर, माता सुदर्शना तथा वहाँकी पत्नी विशाखा थिइन् । बु. वं. पृ. ३५३: अत्यदस्ती-बुद्धवंसो, अ. क. पृ. १७८
- (३) विशाखा — यिनी अग्निवत्त ब्राह्मणका पुत्र क्रकुच्छन्द् बुद्ध भगवान्की माता हुन् । बु. वं. पृ. ३७१: ककुसन्धबुद्धवंसो, अ. क. पृ. २०९; दी. नि. II. पृ. ८ महापदानमुत्तं, अ. क. I. पृ. २६९
- (४) विशाखा — यिनी वर्तमान सिद्धार्थगौतमको वर-वारमा बस्नेहुन् । पछि यिनी प्रजापति गौतमी महारानीसंगे प्रव्रजित भएकी थिइन् । थेरी. गा. पृ. ४०५: विशाखा-थेरीगाथा, अ. क. पृ. १६
- (५) विशाखा — यिनी अनागतमा हुने मेत्तेय्य (=मैत्रेय) बुद्धको शासनमा ८४ हजार स्त्रीहरूलाई प्रव्रजित हुन जाने हुन् । अना. वं. गाथा: ६३, D.P.P. II. पृ. ९०४
- (६) विशाखा — यिनी ओक्काक राजाकी पाँच स्त्रीहरू-मध्येका एक हुन् । दी. नि. अ. क. I. पृ. १८०: अम्बुहुत्तं; सु. नि. अ. क. पृ.

३०६: सम्मापरिब्बाजनियमुत्तं; बु. एव.
पृ. ११८

- (७) विशाखा महाउपासिका— यिनी अङ्गदेशस्थित भद्रीय
नगरको मैण्डक श्रेष्ठी र सुमनाको छोरा
धनञ्जय श्रेष्ठीकी छोरी हुन् । पछि सा-
केत नगरमा बसेपछि भ्रावस्ती नगरको मृ-
गार श्रेष्ठीको छोरा पूर्णवर्धनसंग विवाह
भइन् । यिनकै कुरा यहाँ प्रस्तुत गरेको
छ । यिनी अतीतकालमा किक्की भन्ने राजा
की सातवटी छोरीहरूमध्येका सङ्खदाधि-
का भन्ने थिइन् । थेरी. अ. II. पृ. २१८:
खेमाथेरीअपदानं; पृ. २२७: उप्पलवण्ण-
थेरीअपदानं; पृ. २३६: कुण्डलकेसाथेरी
अपदानं; पृ. २३९: पटाचाराथेरीअप-
दानं; पृ. २४४: धम्मदिग्गथाथेरीअपदानं;
पृ. २४०: किसागोतमीथेरीअपदानं ।

- (८) विसाखा(सुत्तं)— उदा. पा. पृ. ८३, अ. क. पृ. १०९;
उदा. पा. पृ. १७४, अ. क. पृ. २९७;
अं. ति. - ८. पृ. ३५२, ३६२

×

×

×

वंशवृक्ष

मेण्डक श्रेष्ठी = चन्द्रपद्मा

|

घनञ्जय = सुमनादेवी

|

विशाखा = पूर्णवधन

|

छोराछोरीहरू : १० पुत्रहरू १० पुत्रीहरू

|

|

नातिहरू : प्रत्येक पुत्रको प्रत्येक पुत्रीको पनि दश दश
दश दश पुत्र र पुत्री- पुत्र र पुत्रीहरू गरी जम्मा
हू गरी जम्मा २०० २०० पुत्र पुत्रीहरू ।
पुत्र पुत्रीहरू ।

|

|

यनातीहरू : प्रत्येक २०० जनाका प्रत्येक पुत्रीको पनि दश
दश दश पुत्र र पुत्रीका दश पुत्र र पुत्रीका हिसा-
हिसाबले ४००० सन्तान- बले ४००० सन्तानहरू ।
हू ।

विशाखाका केही सन्तानहरूका नामहरू—

(१) मृगार कुमार— प्रथम पुत्र ।

(२) मृगजाल कुमार— द्वितीय पुत्र ।

- (३) साल्ह— नाति ।
(४) वत्ता— नातिनी ।
(५) मुजाता — कांछी बहिनी ।

×

×

×

मूल पालि—

१- आठ वरहरू

अनि इच्छानुसार वाराणशीमा बस्नु भएका भगवान् श्रावस्ती-
मा चारिकाकोनिमित्त जानुभयो^१ । क्रमशः चारिका गर्नुहुँदा जहाँ श्रावस्ती
हो त्यहाँ पुगुभई श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जेतवनाराममा
बस्नुभयो ।

त्यस समय विशाखा मृगारमाता जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो
त्यहाँ गइन् । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा
बसिन् । एक छेउमा बसेकी विशाखा मृगारमातालाई भगवान्ले धार्मिक
कथाद्वारा सन्देशित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्साहित तथा सम्प्रहर्षित पार्नुभयो ।
अनि भगवान्को धार्मिक कथाद्वारा सन्देशित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्साहित
तथा सम्प्रहर्षित भएकी विशाखा मृगारमाताले भगवान्सँग बिनित्तरिन्—

“भन्ते ! भोलिकोनिमित्त भिक्षुसङ्घ सहित भोजन स्वीकार
गर्नुहोस् ।”

१ महा. व. पृ. ३०६: विस्साखावत्थु, चीवरक्खन्धकं, अ. क.

भगवान्‌ले तूष्णिभावद्वारा स्वीकार गर्नुभयो ।

भगवान्‌ले तूष्णिभावद्वारा भोजन स्वीकार गर्नुभएको बुझी विशाखा भृगारमाता आसनबाट उठी, भगवान्‌लाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणा गरी फर्कैर गइन् ।

त्यसबखत, त्यस रात बितिसकेपछि चातुर्वीपीय महा वर्षाद् भयो । अनि भगवान्‌ले भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नुभयो —

“भिक्षुहो ! जस्तो यस जैतवनाराममा वर्षाद् हुंदेछ उस्तै चारैद्वीपहरूमा पनि वर्षाद् हुंदेछ । भिक्षुहो ! वर्षाद्‌मा शरीर नुहाऊ । यो अन्तिम चातुर्वीपीय वर्षाद् हो ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी भगवान्‌लाई प्रत्युत्तर दिई चीवरहरू छाडी ती भिक्षुहरू वर्षाद्‌मा शरीर नुहाउन थाले ।

विशाखा भृगारमाताले प्रणीत खादघ्न भोज्य तयारपारी दासी-लाई आज्ञा विद्वन् —

“हे जे ! जाऊ, आराममा गई ‘भोजनको समय भयो’ भनी निवेदन गर ।”

“हवस्, आर्या !” भनी प्रत्युत्तरदिई त्यो दासी आराममागई । भिक्षुहरू चीवरहरू छाडी वर्षाद्‌मा शरीर नुहाउन लागि रहेको देखी “आराममा भिक्षुहरू छैनन्, आजीवकहरू’ मात्रं वर्षाद्‌मा शरीर

नुहाउँदैछन्” भन्दै जहाँ विशाखा मृगारमाता थिइन् त्यहाँगई विशाखा मृगारमातालाई भनी—

“आर्या ! आराममा भिक्षुहरू छैनन्, आजीवकहरू मात्रं वर्षाद्मा शरीर नुहाउँदै छन् ।”

यो कुरा सुनी पण्डितनी, व्यक्ता, तथा मेघाविनी विशाखा मृगारमाताले यस्तो सोचिन्—

“अवश्यनं आर्यहरू चीवरहरू छाडी वर्षाद्मा शरीर नुहाउँदै होलान् र यो मूर्खले यस्तो ठानी कि ‘आराममा भिक्षुहरू छैनन्, आजीवकहरू मात्रं वर्षाद्मा शरीर नुहाउँदै छन्’ ।”

फेरि दासीलाई आज्ञादिइन्— “हे जे ! जाऊ, आराममा गई ‘भोजनको समय भयो’ भनी निवेदन गर ।”

ती भिक्षुहरू शरीर शीतल तथा हल्का गरी चीवरहरूलिई आ-आफना विहार (कोठा) भित्र गए । सो दासी पनि फेरि आराममा गई । त्यहाँ भिक्षुहरू कोही पनि (बाहिर) न देखी ‘आराममा भिक्षुहरू छैनन्, आराम शून्य छ’ भन्दै जहाँ विशाखा मृगारमाता थिइन् त्यहाँगई मृगारमातालाई भनी—

“आर्या ! आराममा भिक्षुहरू छैनन्, आराम शून्य छ ।”

अनि, पण्डितनी, व्यक्ता, तथा मेघाविनी विशाखा मृगारमाताले यस्तो सोचिन्—

“अवश्यनं आर्यहरू शरीर शीतल तथा हल्का गरी चीवरहरूलिई आ-आफना विहार (=कोठा) भित्र पसेका होलान् र यो मूर्खले यस्तो ठानी कि ‘आराममा भिक्षुहरू छैनन्, आराम शून्य छ’ ।”

फेरि पनि विशाखा मृगारमाताले दासीलाई आज्ञाविद्गन्—
 “हे जे ! जाऊ, आराममा गई ‘भोजनको समय भयो’ भनी
 निवेदन गर ।”

त्यसबेला भगवान्‌ले भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नुभयो —

“भिक्षुहो ! पात्र-चीवरहरू तयार पार, भोजनको समय भयो ।”

“हवस, भन्ते !” भनी भिक्षुहरूले भगवान्‌लाई प्रत्युत्तर दिए ।

भगवान् पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरो, पात्र-चीवर ग्रहणगर्नु
 भई जस्तै कुनै बलवान् पुष्यले खुम्चेको हातलाई पसाछ र पसारेको
 हातलाई खुम्च्याउंछ त्यस्तैगरी जेतवनमा अन्तरधान भई विशाखाको
 कोठामा प्रकट हुनुभयो । अनि त्यहाँ बिच्छ्याइराखेको आपनमा भगवान्,
 भिक्षुसङ्घका साथ बस्नुभयो । अनि — “अहो आश्चर्य ! अहो अद्भुत !
 कस्तो तथागतको महान् ऋद्धि ! कस्तो महानुभाव ! घुँडासम्म पानी
 आउनेगरी महामेघ वर्षिरहेको बेलामा, कम्मरसम्म पानी आउने गरी
 महामेघ वर्षिरहेको बेलामा पनि कुनैपनि भिक्षुको न पैतलाहरू नै
 भिजेका छन्, न त चीवर नै” भन्दै विशाखा मृगारमाता हर्षले
 गद् गद् भई, बुद्धसहित भिक्षुसङ्घलाई आफ्नै हातले प्रणीत खादघ
 भोज्यहरू पस्की, सन्तृप्तगराई; भोजन सिध्याएर भगवान्‌ले पात्र एक-
 छेउमा राख्नु भएपछि उनी एक छेउमा बसिन् । एक छेउमा बसेकी
 विशाखा मृगारमाताले भगवान्‌सँग यस्तो प्रार्थना गरिन्—

“भन्ते ! भगवान्‌सँग आठवटा वरहरू माग्न चाहन्छु ।”

“विशाखे ! तथागत वरबाट मुक्त छ । (कुनै पनि वर माग्नु-
 सक्छौ)”

“भन्ते ! जुन (बरहरू) योग्य छन्, जुन (बरहरू) निरवद्य छन्—त्यस्तै बरहरू माग्नेछु ।”

“विशाखे ! भन ।”

“भन्ते ! म सङ्गलाई जीवनभर (१) वर्षादको कपडा^१ दिन चाहन्छु, (२) आगन्तुक-भोजन^२ दिन चाहन्छु, (३) गमिक भोजन^३ दिन चाहन्छु (४) रोगी-भोजन^४ दिन चाहन्छु, (५) रोगी-सेवक-भोजन^५ दिन चाहन्छु, (६) रोगीलाई औषधी दिन चाहन्छु, (७) सधैं यागु (चामलको जाउलो वा खोले) दिन चाहन्छु तथा (८) भिक्षुणी-सङ्गलाई नुहाउँदा लगाउने कपडा (उदकसाटिक) दिन चाहन्छु ।”

“विशाखे ! कति कारणले तिमिले तथागतसँग यी आठ बरहरू मागेकी ?”

“भन्ते ! यहाँ, मैले दासीलाई आज्ञादिएँ— ‘हे जे ! जाऊ आराममागई ‘भोजनको समय भयो’ भनी निवेदन गर’ ।”

१— “भन्ते ! अनि सो दासी आराममा जाँदा भिक्षुहरू चीवरहरू छाडी वर्षादमा शरीर नुहाइरहेको देखी ‘आराममा भिक्षुहरू छैनन्, आजीवकहरू मात्र वर्षादमा शरीर नुहाइरहेका छन्’ भनी म भएको

१. वर्षादको समयमा प्रयोग गरिने कपडा वा स्नानको समयमा प्रयोग गरिने कपडा ।

२. अभ्यागतहरूलाई दिइने भोजन ।

३. यात्रामा जानलागिरहेकालाई दिइने भोजन ।

४. रोगीलाई विशेषरूपले दिइने भोजन ।

५. रोगीलाई सेवागर्नेकानिम्ति दिइने भोजन ।

ठाउँमा आई मलाई यस्तो भनी — 'आर्या ! आराममा भिक्षुहरू छैनन्, आजीवकहरू मात्र वर्षादमा शरीर नुहाउन लागि रहेका छन्' । भन्ते ! नग्नता भनेको अपवित्र हो, घृणित हो तथा प्रतिकूल हो । भन्ते ! यिनै कारणलाई देखी मैले भिक्षुसङ्घलाई जीवनभर वर्षाद्-कपडा दिन चाहेकी हुँ ।

२- "भन्ते ! फेरि, आगन्तुक भिक्षुहरूले बाटो-घाटो राम्ररी चिन्दैनन्, गोचर कुशल हुँदैनन्, कष्टपूर्वक भिक्षाटन् गर्छन् । मैले दिएको आगन्तुक-भोजन गरेपछि उनले बाटो-घाटो राम्ररी चिनी, गोचर-कुशल पनि भई बिनाकष्टपूर्वक भिक्षाटन् गर्न सक्नेछन् । भन्ते ! यिनै कारणलाई देखी मैले भिक्षुसङ्घलाई जीवनभर आगन्तुक भोजन दिन चाहेकी हुँ ।

३- "भन्ते ! फेरि, गमिकभिक्षु (कहीं यात्रामा जाने भिक्षु) आफैले भिक्षाको खाँजी गर्नुपर्दा उनको वाहनहरू पनि छुट्न सक्छन्, जहाँ जानुपर्नेहो त्यहाँ पुग्दा कुवेला पनि हुन सक्छ, कष्टपूर्वक बाटो हिड्नुपर्छ । मैले दिएको गमिक-भोजन गरेपछि वाहन पनि छुट्दैन, जहाँ जानुपर्ने हो त्यहाँ समयमै पुग्न सकिन्छ, कष्टपूर्वक बाटो हिड्नुपर्ने पनि हुन्न । भन्ते ! यिनै कारणलाई देखी मैले भिक्षुसङ्घलाई जीवनभर गमिक-भोजन दिन चाहेकी हुँ ।

४- "भन्ते ! फेरि, रोगीभिक्षुले पथ्यभोजन न पाउँदा उनको रोग बढ्न पनि सक्छ, मृत्यु पनि हुन सक्छ । मैले दिएको पथ्यभोजन गर्दा उनको रोग पनि बढ्ने छैन, मृत्यु पनि हुने छैन । भन्ते यिनै कारणलाई देखी मैले भिक्षुसङ्घलाई जीवनभर रोगी-भोजन दिन चाहेकी हुँ ।

५- “भन्ते ! फेरि, रोगीको सेवागर्ने भिक्षुले आफ्नो भोजन आफैले खोजीगर्नुपर्दा उनले रोगीको निमित्त समयमै भोजन ल्याउन सक्ने छैनन्, रोगी भिक्षु भोकै पर्न सक्छन् । मैले दिएको रोगी-सेवक-भोजन गरी उनले रोगीलाई समयमै भोजन पुऱ्याइदिनेछन् र रोगी भिक्षु भोकै बस्नुपर्ने छैन । भन्ते यिनै कारणलाई देखी मैले भिक्षुसङ्घलाई जीवनभर रोगी-सेवक भोजन दिन चाहेकी हुँ ।

६- ‘ भन्ते ! फेरि, रोगीभिक्षुले पथ्य औषधी न पाउँदा उनको रोग बढ्न पनि सक्छ, मृत्यु पनि हुनसक्छ । मैले दिएको पथ्य औषधी सेवनगरी उनको रोग पनि निकोहुन सक्छ, मृत्युबाट पनि बच्नसक्छन् । भन्ते ! यिनै कारणलाई देखी मैले भिक्षुसङ्घलाई जीवनभर रोगीको औषधी दिन चाहेकी हुँ ।

७- “भन्ते ! फेरि, भगवान्ले अन्धकविन्दमा^१ यागुका दश गुणहरू^२ प्रकाशित गर्नुभई यागुको अनुमति दिनु भएकोछ । सोही

१. महा. व. पृ. २३७: यागुमधुगोलकानुजाननं, भेसज्जक्खन्धक ।

२. अन्धकविन्द भन्ने गाउँ राजगृहबाट ३ गाउत पल्लोतिरपछि ।

(सम. पा. पृ. ७८३) यस गाउँमा एक ब्राह्मणले हज्जारौं रुपैयाँ खर्चगरी बुद्ध सहित भिक्षुसङ्घलाई ‘यागु’ (= चामलको जाउलो वा खोले) दान दिएको बेलामा भगवान् बुद्धले यागुका दश गुणहरू बताउनु भएको थियो । यी हुन्—(१) यागु दिदा आयु दिएको हुन्छ, (२) वर्ण दिएको हुन्छ, (३) सुख दिएको हुन्छ, (४) बल दिएको हुन्छ, (५) ज्ञान (पटिभान) दिएको हुन्छ, (६) यागु पिउनेको क्षुधा दूर हुन्छ, (७) पिपा

कारणलाई ध्यानमाराखी संले भिक्षुसङ्घलाई जीवनभर नित्य-यागु विन चाहेकी हुँ ।

८- “मन्ते ! यहाँ, भिक्षुणीहरू अचिरवती (राप्ती) नदीको तीर्थस्थानमा वेश्याहरूसँग नांगा भई नुहाउँछन् । मन्ते ! ती वेश्याहरूले ती भिक्षुणीहरूलाई जिस्क्याउँछन् -- ‘आर्या ! किन यौवन अवस्थामै भिक्षुणी भएर तपाइहरूले ब्रह्मचर्य (= मैथुन त्याग्ने) पालन गर्नुभएको ? पहिले कामभोग गर्नुपर्छ, अनि बुढी भएपछि पो ब्रह्मचर्य पालन गर्नुपर्छ ।

सा दूर हुन्छ, (८) वायु समन हुन्छ, (९) दिसा सफा हुन्छ तथा (१०) खाएको पचनसक्ने गरी आमास सक्ति बढ्छ ।

महा. व. पृ. २३७:

१- “यो सञ्जतानं परदत्तभोजिनं,
कालेन सक्कच्च ददातियागुं ।
दमस्सठानानि अनुप्पवेच्छति,
आयुं च वण्णं च सुखंबलं च ।

२- “पटिभानमस्स उपजायते ततो,
खुदं पिपासं च व्यपनेति वातं ।
सोधेति वत्थि परिणामेतिभुत्तं,
भेसज्जमेतं सुगतेन वण्णितं ॥

३- “तस्माहियागुं अलमेवदातुं,
निच्चंमनुस्सेन सुखत्थिकेन ।
दिब्बानि वा पत्थयतासुखानि,
मनुस्ससोभग्गतमिच्छता वा’ति ॥” महा. व. पृ. २३८

बसो गर्नु भएदेखि तपाइहरूको उभयार्थ लाभ हुनेछ ।' भन्ते ! ती बेरयाहरूले जिस्क्याउँदा ती भिक्षुणीहरू चुपलागी बस्दथे । भन्ते ! स्त्रीहरूको नग्नता अपवित्र छ, घृणित छ तथा प्रतिकूल पनि । भन्ते यिनै कारणलाई ध्यानमा राखी मैले भिक्षुणीसङ्गलाई जीवनभर नुहाउने-कपडा (उदकसाटिक) दिन चाहेकी हुँ ।"

"विशाले ! के गुण देखेर तिमिले तथागतसँग आठवटा बरहरू मागेकीहौ ?"

"भन्ते ! यहाँ, विशाविदिशामा वर्षावास बसेका भिक्षुहरू भगवान्को दर्शन गर्न श्रावस्तीमा आउँछन् । उनीहरूले भगवान्कहाँ आई यस्तो सोध्न सक्छन् — 'भन्ते ! फलाना भिक्षुको मृत्यु भयो । उसको के गति वा के अभिसम्पराय भयो होला ?' त्यसको उत्तरमा भगवान्ले बसो भन्न सक्नुहुनेछ— 'सो भिक्षु स्रोतापन्न^१ भयो, सकृदागामी^२ भयो, अनागामी^३ भयो अथवा अरहन्त^४ भयो ।' अनि ती भिक्षुहरूकहाँ गई मैले सोध्ने छु — 'भन्ते ! वहाँ आर्य, के श्रावस्तीमा अधि आउनु भएको थियो ?' वहाँहरूले मलाई भन्नुहुनेछ— 'वहाँ आर्य,

१. निर्वाणको स्रोतमा पुगिसकेका, बढीमा सातपटक सम्म मात्र जन्मलिई निर्वाण प्राप्त गर्न सक्ने पुरुष ।
२. निर्वाण प्राप्तिकोनिमित्त केवल एक मात्र जन्म लिन पर्ने सत्त्व ।
३. निर्वाणप्राप्तिकोनिमित्त यसलोकमा आउन नपर्ने पुरुष, ब्रह्मलोकबाटै निर्वाण प्राप्त हुने पुरुष ।
४. यसै जीवनमा राग, द्वेष तथा मोहलाई नाशगरी निर्वाणप्राप्त गर्ने पुरुष ।

‘अधि श्रावस्तीमा आइसक्नु भएको छ ।’ अनि म निश्चयनै निष्कामा पुग्नेछु कि त्यसोभए वहाँ आर्यले अवश्यनै मैले दिएको वर्षादिको कपडा, आगन्तुक भोजन, गमिक-भोजन, रोगीको भोजन, रोगी सेवकको भोजन, रोगीको औषधी अथवा नित्य-यागुहरू मध्ये कुनै एक परिशोध गर्नु भएको छ ।’ भन्ते ! यस्तो कुरा स्मरणगर्दा मेरो मनमा प्रमोद उत्पन्न हुनेछ, प्रमोद उत्पन्न भएपछि प्रीति उत्पन्न हुनेछ, प्रीतिमय मन भएपछि शरीर हल्लुका (शान्त) हुनेछ, शरीर हल्लुका भएपछि सुखानुभव हुनेछ, सुखी भएको चित्त समाधिष्ठ हुनेछ । अनि सोही समाधिष्ठ चित्त मेरोनिमित्त इन्द्रिय-भावना^१, बल-भावना^२, तथा बोध्यङ्ग-भावना^३ पनि हुनेछ । भन्ते ! यिनै गुणहरू देखी मैले तयागतसँग आठवटा वरहरू मागेकी हुँ ।”

‘साधु ! साधु ! विशाखे ! रात्रं हो विशाखे ! जो तिमिले

१. श्रद्धेन्द्रिय, वीर्येन्द्रिय, स्मृति-इन्द्रिय, समाधि-इन्द्रिय, तथा प्रज्ञेन्द्रिय । यी पाँच इन्द्रियहरूलाई प्रधानतागरी भावना गर्नेलाई ‘इन्द्रिय-भावना’ भन्दछन् ।

२. श्रद्धाबल, वीर्यबल, स्मृतिबल, समाधिबल तथा प्रज्ञाबल । यी पाँच बलहरूलाई प्रधानतागरी भावनागर्नेलाई ‘बल-भावना’ भन्दछन् ।

३. स्मृति-बोध्यङ्ग, धर्मविचय-बोध्यङ्ग, वीर्य-बोध्यङ्ग, प्रीति-बोध्यङ्ग, प्रशब्धि-बोध्यङ्ग, समाधि बोध्यङ्ग तथा उपेक्षा-बोध्यङ्ग । यी सप्त-बोध्यङ्गहरूलाई प्रधानतागरी भावना-गर्नेलाई ‘बोध्यङ्ग-भावना’ भन्दछन् ।

यी गुणहरूलाई देखेर तथागतसँग आठवटा वरहरू माग्छथौ । विशाखे !
तिमीलाई आठवटा वरहरूको अनुमति दिन्छु ।”

त्यसपछि विशाखालाई भगवान्ले निम्न गाथाद्वारा अनुमोदन
कर्नुभयो —

१- ‘या अन्नपानं ददतिपमोदिता^१,
सील्वपपन्ना सुगतस्स साविका ।
ददाति दानं अभिभुय्य मच्छरं,
सोवगिकं सोकनुदं सुखावहं ॥

२- ‘दिब्बं सा लभते आयु’^२,
आगम्म मगं विरजं अनङ्गणं ।
सा पुब्बकामा सुखिनी अनामया,
स्रग्ग्मिह कायमिह चिरं पमोदती’ ति ॥”

अर्थ —

१- “सुगतको जुन शीलवती शिष्याले प्रमुदित भई, मात्सर्य-
मललाई दमनगरी, स्वर्गीय, शोकरहित, सुखदायी अन्नपानहरू दान
दिन्छे—

१. सिंहलमा र स्याममा: ‘ददती पमोदिता’; रोमनमा: ‘अति-
पमोदिता’ ।

२. स्याममा: ‘दिब्ब बलं सा लभते च आयु’ ।

२- “अनि निर्मल, निर्दोष मार्गमा आई उसले दिव्य-आयु लाभ गर्छे र पुण्यकामिनी, निरोगिनीभई स्वर्ग-कायमा चिरकालसम्म प्रमुदित हुन्छे ।”

विशाखा मृगारमातालाई यी गाथाद्वारा अनुमोदन गर्नुभई भगवान् आसनबाट उठेर जानुभयो ।

यसपछि भगवान्ले, यसै सन्दर्भमा, यसै प्रकरणमा धार्मिक कथा सुनाउनु भई भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नुभयो—

“भिक्षुहो ! वर्षादको कपडा, आगन्तुक-भोजन, गमिक-भोजन, रोगीको भोजन, रोगी-सेवकको भोजन, रोगीको औषधी, नित्य-यागु तथा भिक्षुणीसङ्गलाई नुहाउने कपडा स्वीकार गर्ने अनुज्ञा दिन्छु ।”

{x

x

x

मूल पालि—

२- घँटो आदि दान

इच्छानुसार भर्गो^१ (भग) देशमा बस्नुभएका भगवान् जहाँ श्रावस्ती हो त्यहाँ चारिकार्थ जानुभयो^२ । चारिका गर्नुहुँदै क्रमशः श्रावस्तीमा पुगुभयो । त्यहाँ भगवान्, श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जेतवनाराममा बस्नुभएको थियो ।

त्यसबखत विशाखा मृगारमाता घँटो, पाऊ सफागर्ने बुरूष (कतकं) र कुचो लिई जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गइन् । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसिन् । एक छेउमा बसेकी विशाखा मृगारमाताले भगवान्सँग ब्रिन्ति गरिन्—

“मन्ते ! भगवान्‌ले यो घँटो, पाऊ सफागर्ने बुरूष (कतकं) र कुचो ग्रहण गर्नु होस् जो मेरोनिम्ति दीर्घकालसम्मकोलागि हिताय सुखाय हुनेछ ।”

भगवान्‌ले घँटो र कुचो मात्र ग्रहण गर्नु भयो । पाऊ सफागर्ने बुरूष ग्रहण गर्नु भएन । त्यसपछि विशाखा मृगारमातालाई भगवान्‌ले

१. वर्तमान भारतको मिर्जापुर जिल्लास्थित गङ्गाको दक्षिण भागको केही प्रदेशहरू । हि सं. नि. पृ. ९: भूमिका ।

२. चुल्ल. व. पृ. २१८: धट-कतकादि, खुद्कवत्थुबन्धकं, अ. क. पृ. ८९४

धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, ... तथा सम्प्रहर्षित पानुं भयो । विशाखा मृगारमाता पनि भगवान्को धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, ... तथा सम्प्रहर्षित भई आसनबाट उठी भगवान्लाई अभिवादन तथा प्रशिक्षणा गरी फर्केर गइन् ।

पछि यसै सन्दर्भमा, यसै प्रकरणमा भगवान्ले भिक्षुहरूलाई धार्मिक कथा सुनाउनु भई आमन्त्रण गर्नु भयो —

“भिक्षुहो ! घं टो र कुचो स्वीकार गर्ने अनुमति दिन्छु । भिक्षुहो ! तर पाऊ सफा गर्ने (कतकं) प्रयोग गर्नु हुन्छ । जसले प्रयोग गर्छ त्यसलाई दुष्कृत्यपाचित्तिय दोष लाग्नेछ । भिक्षुहो ! तीन प्रकारले पाऊ सफा गर्ने अनुमति दिन्छु — ढुंगाले, काठले र समुद्रफिजले ।”

अर्को एकदिन विशाखा मृगारमाता विधूपनं (चमर) र तालका पंखाहरू लिई जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गइन् । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसिन् । एक छेउमा बसेकी विशाखा मृगारमाताले भगवान्सँग बित्तिगरिन्—

“भन्ते ! भगवान्ले चमर र तालका पंखाहरू ग्रहण गर्नुहोस् । जो मेरोनिम्ति दीर्घकालसम्मको लागि हिताय सुखाय हुनेछ ।”

भगवान्ले चमर र तालका पंखाहरू ग्रहण गर्नु भयो ।

त्यसपछि विशाखा मृगारमातालाई भगवान्ले धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, ... तथा सम्प्रहर्षित पानुं भयो । विशाखा मृगारमाता पनि

भगवान्को धार्मिक कथाद्वारा सन्देशित, ... तथा सम्प्रहर्षित भई आसन-
बाट उठी भगवान्लाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणा गरी फर्केर गइन् ।

अनि यसै सन्दर्भमा, यसै प्रकरणमा भगवान्ले भिक्षुहरूलाई
धार्मिक कथा सुनाउनु भई आमन्त्रण गर्नुभयो —

“भिक्षुहो ! चमर र तालका पंखाहरू स्वीकार गर्ने अनुमति
दिन्छु ।”

x

x

x

Dhamma.Digital

मूल पालि -

३- रुमाल दान

एकदिन विशाखा मृगारमाता मुख पुछ्ने कपडा (रुमाल) लिई जहाँ भगवान् हनुहुन्थ्यो त्यहाँ गइन् । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसिन् । एक छेउमा बसेकी विशाखा मृगारमाताले भगवान्सँग बिनित्तिगरिन् -

“मन्ते ! भगवान्ले मेरो मुख पुछ्ने कपडा (रुमाल) स्वीकार गर्नुहोस् । जो मेरोनिम्ति दीर्घकालसम्मकालागि हिताय सुखाय हुनेछ ।”

अनि भगवान्ले मुखपुछ्ने कपडा स्वीकार गर्नुभयो ।

त्यसपछि भगवान्ले विशाखा मृगारमातालाई धार्मिक कथाद्वारा सन्देशित, ... तथा सम्प्रहर्षित पार्नुभयो । विशाखा पनि भगवान्को धार्मिक कथाद्वारा सन्देशित, ... तथा सम्प्रहर्षित भई आसनबाट उठी भगवान्लाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणा गरी फर्केर गइन् ।

भगवान्ले यसं सन्वसंमा, यसं प्रकरणमा धार्मिक कथा सुनाउनु जई भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नुभयो -

“भिक्षुहो ! मुखपुछ्ने कपडा (रुमाल) को अनुमति बिल्छु ।”

×

×

×

मूल पालि —

४- रत्नहरू लिनुहुन्न

त्यस समय बुद्धभगवान् श्रावस्तीस्थित खनाथपिण्डिकको जेतवनाराममा बस्नुभएको वियौ ^१ ।

त्यसबखत एक भिक्षु अचिरवती^२ नदीमा नुहाइरहेका थिए । एक ब्राह्मण पनि पाँचशाय (५००) को थैली भूमिमा राखी त्यही नदीमा नुहाइसकेपछि थैली लिन बिसेर गए । सो भिक्षुले (थैली देखी) — “सो ब्राह्मणको थैली न हराओल” भन्ने विचारले थैली लिइराखे । पछि ब्राह्मणले संकी हतरपत्त दौडेर गई सो भिक्षुसँग सोधे —

“के तपाइले मेरो थैली देख्नु भएकोछ ?”

“हो, ब्राह्मण” भन्दै सो भिक्षुले थैली दिए ।

अनि सो ब्राह्मणको मनमा “कुन उपायबाट यी भिक्षुलाई यो

१. पावि. पा. पृ. २१४: चतुरासीतिमपाचित्तियं, पाचित्तियकण्ठं,
अ. क. पृ. ६५४

२. यस नदीलाई वर्तमानसमयमा राप्ती वा ऐरावती भन्दछन् ।

यो सरयूनदीको शाखा नदी हो । G. D. पृ. १

‘पूर्णथैली’ दिन न परोस्’ भन्ने विचार गरी “भो ! मेरो थैलीमा त एक हजार थियो, पाँचसय होइन” भनी कुरा लगाई भिक्षुलाई छाडि-
दिएर ।

त्यसपछि आराममा गई सो भिक्षुने यो कुरा अरु भिक्षुहरूलाई सुनाए । जो भिक्षुहरू अल्पेच्छी, सन्तुष्टी, लज्जालु, संकोची तथा शिक्षा-
कामी थिए ती भिक्षुहरू कराउन थाले, छिन्नहुन थाले र घिबकानं थाले— “कस्तरी यो भिक्षुले रत्न लिन्छन् !” त्यसपछि ती भिक्षुहरूले यो कुरा भगवान्लाई सुनाए । भगवान्ले यसं सन्दर्भमा, यसं प्रकरणमा भिक्षुहरूलाई एकत्रित गराउनुभई सो भिक्षुसंग सोध्नु भयो -

“हे भिक्षु ! साँच्चं हो के तिमीले रत्न लिएको ?”

“साँच्चं हो, भगवान् !”

Dhamma.Digital

अनि सो भिक्षुलाई निन्धागर्नुहुँदं— “भोघपुरुष, तिमीले अनु-
चित, अननुलोमिक, अप्रतिरूप, अध्यात्मिक, अयोग्य तथा गर्नु नहुने-
काम गर्नु ।... ” भनी भन्नुभयो ।

भिक्षुहो ! तिमीहरूले बस्ती शिक्षापद उद्देश्य गर—

१. पाँचसय सम्म अट्ने थैलीलाई त्यसबखत ‘पूर्णथैली’ भनिन्थ्यो ।

सम. पा. पृ ६५४

२. भिक्षुलाई केही दिन पर्लाभन्ने विचारले उल्टो भिक्षुलाई बापत लगाई ‘भइहाल्यो पाँचसय भएपनि लिनेछु’ भन्दै गए ।

“जो भिक्षुले रत्न वा रत्नसम्मत वस्तुहरू लिन्छ वा लिन सगार्छ, उतलाई पाचिस्तिय दोष लाग्नेछ ।”

भगवान्‌ले यिनै शिक्षापत्र भिक्षुहरूकानिम्ति प्रज्ञापन गर्नु भएको थियो ।

विशाखाको आभूषण

त्यस समय श्रावस्तीमा महोत्सव थियो । मानिसहरू आभूषणहरू लगाई, अलंकृत भई उदघानमा गए । विशाखा मृगारमाता पनि आभूषणहरू लगाई, अलंकृत भई उदघानमा जान्छु भनी गाउँबाट बाहिर निस्कन् । (केही छिन पछि बीच बाटैमा) “उदघानमा गएर के गर्ने, बर भगवान्‌को सःसगत गर्न जानेछु” भनी आभूषणहरू फुकाली उत्तरासङ्ग (= खास्टो)मा पोकोपारी “हन्व जे ! यो पोको सिइराख” भनी दासीलाई अन्हाइन् ।

अनि विशाखा मृगारमाता जहाँ भयवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गइन् । त्यहाँ पुगेपछि भनवान्‌लाई अग्निबादनगरी एक छेउमा बसिन् । एक छेउमा बसेकी विशाखा मृगारमातालाई भगवान्‌ले धार्मिक कथाद्वारा सन्देशित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्साहित तथा सम्प्रहर्षित पार्नु भयो । त्यसपछि विशाखा मृगारमाता पनि भगवान्‌को धार्मिक कथाद्वारा सन्देशित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्साहित तथा सम्प्रहर्षित भई अगसनबाट उठी अग्निबादन तथा प्रदक्षिणागरी फर्कै गइन् । दासीले स्रो पोको लिन बिसी ।

अनि भिक्षुहरूले देखी भगवान्लाई बिन्ति गरे । भगवान्ले “भिक्षुहो ! त्यसोभए लिई कहीं एकठाउँमा राखिछाड” भनी मन्नुभयो ।

त्यसपछि यसै सन्दर्भमा, यसै प्रकरणमा धार्मिक कुरा सुनाउनु भई भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नु भयो—

“भिक्षुहो ! आराम भित्र रत्न वा रत्नसम्पत्त वस्तुहरू लिई वा लिनलाई ‘त्रपत्ते हो उत्रते लिनेछ’ भनी एकठाउँमा राखिछाड्न लगाउनु ।”

यस सम्बन्धी यस्तो शिक्षापत्र उद्देशण गर्नु—

“जो भिक्षु ने रत्न वा रत्न सम्पत्त वस्तुहरू—आराम भित्र बाहेक— लियो वा लिन लगायो भने पाचिस्तिय दोष लाग्नेछ ।”

भगवान्ले यिनै शिक्षापत्र भिक्षुहरूकानिम्ति प्रज्ञापन गर्नु भएको थियो ।

(यसपछिको कुराको सम्बन्धमा ‘बुद्धकालीन गृहस्थीहरू’को पृष्ठ ८९ मा ‘कर्मान्त गाउँ’ भन्ने शीर्षकमा सपुल्लेख भइसकेको हुँदा यहाँ त्यसपछिको सम्बन्धित कुरामात्र उल्लेख गरेको छु ।)

अतएव, भिक्षुहो ! तिमीहरूले यस्तो शिक्षापत्र उद्देशण गर्नु—

“जो भिक्षुले रत्न वा रत्नसम्पत्त वस्तुहरू— आराम भित्र वा आवासथ भित्र बाहेक— लिनेछ वा लिन लगाउँछ भने पाचिस्तिय दोष

लाग्नेछ । रत्न वा रत्नसम्मत वस्तुहरू आराम भित्र वा आवासथ भित्र लुई वा लिनलगाई राखिछाड्नुपर्छ— 'जसको हो उसले लिनेछ'— यही नै यहाँ कर्तव्य हुनेछ ।'

आराम भित्र वा आवासथ भित्र 'जसको हो उसले लिनेछ' भन्ने विचारले रत्न वा रत्नसम्मत वस्तुहरू लिन्छ वा लिनलगाई राखिछाड्छ भन्ने आपत्ति लाग्नेछैन । विश्वासको कारणले, केही समयकोलागि अथवा पांसुकूल संज्ञीभई ग्रहण गर्नेलाई पनि आपत्ति छैन तथा बहुलालाई र प्रारम्भिक क्रिया गर्नेलाई पनि ।

x

x

x

मूल पालि--

५-साङ्खिक विहार

त्यस समय विशाखा मृगारमाताले सङ्घकोनिम्ति आलिनदा
तहितको हस्तीनख स्वरूपको एक प्रासाद बनाउन चाहेकि थिइन् ।
भिक्षुहरूलाई यस्तो लाग्यो—

“भगवान्ले प्रासाद परिभोग गर्ने अनुज्ञा दिनु भएको छ कि
छैन ।”

भगवान्संग यसबारे बिनित्त गरे । अनि भगवान्ले यस्तो भन्नु
भयो--

“भिक्षु हो ! सबै प्रकारका प्रासादहरू परिभोगगर्ने अनुमति
दिन्छु ।”

x

x

x

१. चुल्ल. व. पृ. २६५ : सङ्घिकवत्थु, सेनासनक्खन्धकं, अ...

क. पृ. ११२.

Downloaded from <http://www.dhamma.digital>

मूल पालि —

६-कौशम्बिक भिक्षुहरू

त्यसबेला विशाखा मृगारमाताले सुनिन — “सङ्गमा ङ्गडा गन, कलह गर्ने, विवाद गर्ने, कुरा गराउने—ती कौशम्बिक भिक्षुहरू’ भावस्तीमा आउँदैं छन्^२ ।”

अनि विशाखा मृगारमाता जहाँ भगवान् हुनु हुन्थ्यो त्यहाँ गइन् । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसिन् । एक छेउमा बसेकी विशाखा मृगारमाताले भगवानसँग सोधिन्—

१. भगवान् कौशम्बीमा बस्नु भएको बेलामा केही नियमको कारणले भिक्षुहरूका बीच केही मतभेद हुँदा भगवान्ले उनीहरूलाई मिलाउन लाग्दा पनि उनीहरू मानेका थिएनन् । ती भिक्षुहरू कौशम्बिका थिए । त्यसो हुनाले यिनीहरूलाई ‘कौशम्बिक भिक्षुहरू’ भनिएको हो । यसको कुरा महा. व. पृ. ३६८ : कोसम्बक विवादकथा, कोसम्बक-वखन्धकमा उल्लेख भएको छ ।

२. महा. व. पृ. ३८७ : अट्टारसवस्थुकथा, कोसम्बकवखन्धक ।

“भन्ते ! सङ्घमा ढगडा गर्ने कलह गर्ने, विवाद गर्ने, कुरा चाराउने—ती कौशम्बिक भिक्षुहरू श्रावस्तीमा आउंदेखन् । उनीहरू प्रति मैले के कस्तो व्यवहार गर्नु पर्ला ?”

“विशाखे ! त्यसोभए तिमिले ती दुवै थरीलाई दान देऊ । दुवै थरीलाई दान दिई, दुवै थरीका कुराहरू सुन । दुवै थरीका धर्मका कुराहरू सुनिसकेपछि त्यसमध्ये जुन भिक्षुहरू धर्मवादी हुन् उनीहरूका दृष्टि, धारणा तथा विचारलाई स्वीकार गर ।”

×

×

×

मूळ सूत्र—

७-अग्रस्थान

“एतदमां, भिक्खवे, मम साविकानं दायिकानं यदिदं
विसाखा भिगारमाता ।”

अर्थ--

“भिक्खु हो ! मेरा आविका दायिकाहरू मध्येमा विशाखा
भृगारमाता अग्रछिन् ।”

×

×

×

मूल सूत्र—

८-पत्नीगुण

एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित मृगारमाताको पूर्वाराम प्रासादमा बस्नु भएको थियो ।

त्यसबखत विशाखा मृगारमाता जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गइन् । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसिन् । एक छेउमा बसेकी विशाखा मृगारमातालाई भगवान्ले निम्न उपदेश दिनु भयो—

“विशाखे ! आठ गुणहरूले युक्त हुने नारी, शरीर छाडी मरण भएपछि मनापकायिका देवताहरूकहाँ उत्पन्न हुन सक्छ । कुन आठ भने ?--

(१) “विशाखे ! यहाँ जुन नारीको आमा बाबुहरूले आफ्नी छोरीको अर्थकामना हितकामना, तथा अनुकम्पा राखी जुन पुरुषलाई दिन्छन् उ (आफ्नो पतिभन्दा) पहिले उठ्ने, पछि सुत्ने, के काम-कार्य गर्नुपर्छ भनी खोजतलास गर्ने, मन लगाई काम गर्ने र प्रियवादिनी पनि हुन्छे ।

(२) “आफ्नो पतिको जो ती पूजनीय-मातापिता, श्रमण-ब्राह्मणहरू हुन्-तिनीहरूको सत्कार, सम्मान, गौरव तथा पूजा गर्छे र अभ्यागतहरूलाई आसन तथा पानी दिई पूजा सत्कार पनि गर्छे ।

(३) “आफ्नो पतिको जो ती आभ्यन्तरिक कामहरू हुन् जस्तै-ऊनहरू वा कपासहरू छुट्ट्याउने तथा बुन्ने काम हो-त्यसमा दक्ष हुन्छे, निरालसो हुन्छे, त्यस त्यस काममा विचार पुऱ्याई काम गर्न सिपालु तथा कामकाजको संविधान र प्रबन्ध मिलाउनुमा पनि सिपालु हुन्छे ।

(४) “आफ्नो पतिको, जो ती आभ्यन्तरिक मानिसहरू हुन् जस्तै-दास, प्रेष्य वा कामदारहरू-उनीहरूले गरेको कामलाई ‘गरे’ भनी जान्दछे, नगरेको कामलाई ‘गरेनन्’ भनी जान्दछे । रोगी हुँदा उनीहरूको बलाबल पनि जान्दछे, उनीहरूलाई जति खादनीय, भोजनीय पदार्थहरू दिनपर्ने हो त्यो पनि दिन्छे ।

(५) “जो धन, धान्य वा रुपैयाँ पैसाहरू पतिले घरमा ल्याउँछे त्यसको राख्ने सुसंविधान गरी, गुप्तिका साथ जतन गरी सुरक्षा गर्छे; अनि आफू पनि अधूतिनी, अचोरिनी, अमद्यपायिनी तथा अवि-आशिनी भई बस्छे ।

(६) “बुद्ध, धर्म तथा सङ्घको शरणमा गई उपासिका भई बस्छे ।

(७) “प्राणीहिंसाबाट विरत भई, अविभ्रादानबाट विरत भई, काममिथ्याचारबाट विरत भई, मृषावादबाट विरत भई तथा सुरा-मेरय मद्य-प्रमादस्थानहरूबाट विरत भई शीलवती भई बस्छे ।

(८) “त्यागवान हुन्धे, मात्सर्यमलरूपी चेतनालाई दूर गरी घरमा बस्छे । त्यागिनी भई, दानद्वारा हात शुद्ध गरी, दिनेकार्यमा अग्रसर भई, याचकहरूलाई दान दिने काममा मन लगाई बस्छे ।

“विशाखे ! यिनं आठ कारणहरूले युक्त हुने नारी शरीरछाडी, मरण भएछि मनापकायिका देवताहरूकहाँ उत्पन्न हुन सक्छे ।”

१- “यो नं भरति सब्बदा, निच्चं आतापि उम्सुको ।
तं सब्बकामदं^१ पोसं, भत्तारं नातिमञ्चति ॥

२- “न चा पि सोत्थि भत्तारं, इस्सावादेन रोसये ।
भत्तु च गरुनो सब्बे, पटिपूजेति पण्डिता ॥

३- “उट्टाहिका अनलसा, सङ्गहितपरिज्जना^२ ।
भत्तु मनापं चरति, सम्भतं अनुरक्खति ॥

४- “था एवं वत्तति नारी, भत्तु छन्दवसानुगा ।
मनापा^३ नाम ते^३ देवा, यत्थ सा उपपज्जती^३ ति ॥”

अर्थ—

१- “स्त्रीको मनोकामना पूरा गर्नकोनिम्ति सधैंभरी आतपत तथा उत्सुकतापूर्वक भरण पोषण गर्ने पतिको अनमान नगर्न ।

१. सिंहल, स्याम, रोमनमा, ‘सब्व कामहरं’ छ ।

२. स्याममा: ‘सङ्गहीत परिज्जना’ ।

३. सिंहलमा: ‘मनापकायिका’ ।

२- “स्वस्ती कामना गर्ने पतिलाई ईर्ष्यायुक्त वचनले प्रहार नगर्न, बलिक बुद्धिमती भई पतिको पूजनीय आमा बाबु लगायत सबैलाई गौरव तथा सम्मान गर्नु पर्छ ।

३- “वीर्यवान, निरालसो स्वभावकी स्त्रीले परिजनहरूलाई संग्रहित गरी, आफ्नो स्वामीको मन भर्ने गरी व्यवहार गर्छे र ल्याएको सम्पत्ति पनि सुरक्षित गर्छे ।

४- ‘जो स्त्री पतिको इच्छाधीन भई उपर्युक्त गुणहरूलाई व्यवहारमा ल्याई घर बस्छे, उ मनापकायिका देवताहरूकहाँ उत्पन्न हुन्छे ।’

+

+

+

मूल सूत्र—

९—उपोसथ-व्रत

एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित मृगारमाताको पूर्वाराम प्रासादमा बस्नु भएको थियो ।

त्यस बखत विशाखा मृगारमाता जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गइन् । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसिन् । एक छेउमा बसेकी विशाखा मृगारमातालाई भगवान्ले निम्न उपदेश सुनाउनु भयो—

“विशाखे ! अष्टाङ्गयुक्त उपोसथ-व्रत पालन गर्नु महत्फल, महानिसंस (महानृशंस्य), महत्द्योतक तथा महत् विस्फार हुन्छ ।

“विशाखे ! कसरो अष्टाङ्गयुक्त उपोसथ-व्रत पालन गर्दा महत्फल, महानिसंस, महत् द्योतक तथा महत् विस्फार हुन्छ भने ?—

“विशाखे ! यहाँ आर्यश्रावकले यस्तो मनमा विचार गर्छ—

(१) ‘अरहन्तहरू जीवनभर प्राणीहिंसा त्यागी, प्राणीहिंसाबाट विरत भई बस्छन् । वहाँहरू दण्डत्यागी, शस्त्र त्यागी, लज्जालु,

१. अं. नि-द. पृ. ३५२ : विसाखामुत्तं ।

दयालु तथा सबै भूत-प्राणीहरू प्रति हितानुकम्पी भई बस्नुहुन्छ । म पनि आज यो दिन र रातभरी प्राणीहिंसा त्यागी, प्राणीहिंसाबाट विरत भई,— दण्डत्यागी, शस्त्र त्यागी, लज्जालु, दयालु तथा सबै भूत-प्राणीहरू प्रति हितानुकम्पी भई बस्छु । यो अङ्गद्वारा पनि मैले अरहन्तहरूको अनुकरण गरेको हुनेछ र मेरो उपोसथ-व्रत पनि पालन भएको हुनेछ ।’

‘विशाखे ! यही पहिलो अङ्ग हो ।

(२) ‘अरहन्तहरू जीवनभर अदिन्नादान (= चोरी) त्यागी अदिन्नादानबाट विरत भई बस्छन् । दिएको मात्र ग्रहण गर्ने, दिएको मात्र प्रतिकांक्षा गर्ने भई वहाँहरू शुद्धात्म भाव लिई बस्नु हुन्छ । म पनि आज यो दिन र रातभरी अदिन्नादान त्यागी, अदिन्नादानबाट विरत भई, दिएको मात्र ग्रहण गर्ने, दिएको मात्र प्रतिकांक्षा गर्ने भई शुद्धात्मभाव लिई बस्छु । यो अङ्गद्वारा पनि मैले अरहन्तहरूको अनुकरण गरेको हुनेछ र मेरो उपोसथ-व्रत पनि पालन भएको हुनेछ ।’

‘विशाखे ! यही दोश्रो अङ्ग हो ।

(३) ‘अरहन्तहरू जीवनभर अब्रह्मचर्य (= मैथुन) त्यागी, मैथुन धर्मबाट विरत भई, टाढा बसी तथा दूर रही, ब्रह्मचारी भई बस्छन् । म पनि आज यो दिन र रातभरी अब्रह्मचर्य (= मैथुन) त्यागी, मैथुन धर्मबाट विरत भई, टाढा रही, मैथुन धर्मबाट दूर भई ब्रह्मचारी भई बस्छु । यो अङ्गद्वारा पनि मैले अरहन्तहरूको अनुकरण गरेको हुनेछ र मेरो उपोसथ व्रत पनि पालन भएको हुनेछ ।’

“विशाखे ! यही तेभ्रो जङ्ग हो ।

(४) ‘अरहन्तहरू जीवनभर मृषावाद (= कूटो कुरा) त्यागी मृषावादबाट विरत भई सत्यवादी भई बस्छन् । वहाँहरू सत्यमा आधारित, स्थीर वचन तथा विश्वसनीय कुरा गर्नु हुन्छ र लोकवासीहरूलाई कूटो न बोल्ने भई बस्नु हुन्छ । म पनि आज यो दिन र रातभरी मृषावाद त्यागी, मृषावादबाट विरत भई—सत्यवादी भई, सत्यमा आधारित, स्थीर वचन तथा विश्वसनीय कुरा गर्ने छु र लोकवासीहरूलाई कूटो न बोल्ने भई बस्छु । यो अङ्गद्वारा पनि मैले अरहन्तहरूको अनुकरण गरेको हुनेछ र मेरो उपोसथ-व्रत पनि पालन भएको हुनेछ ।

“विशाखे ! यही चौथो अङ्ग हो ।

(५) ‘अरहन्तहरू जीवनभर सुरा-मेरय मद्य-प्रमाद-स्थानलाई त्यागी, सुरा-मेरय-मद्य-प्रमादस्थानबाट विरत भई बस्छन् । म पनि आज यो दिन र रातभरी सुरा-मेरय-मद्य-प्रमादस्थानलाई त्यागी, सुरा-मेरय-मद्य-प्रमादस्थानबाट विरत भई बस्छु । यो अङ्गद्वारा पनि मैले अरहन्तहरूको अनुकरण गरेको हुनेछ र मेरो उपोसथ-व्रत पनि पालन भएको हुनेछ ।’

“विशाखे ! यही पाँचौं अङ्ग हो ।

(६) ‘अरहन्तहरू जीवनभर एक छाके हुन्छन् । रातपनुंभन्दा अगाडि विकाल’ भोजनबाट विरत भई बस्छन् । म पनि आज यो दिन

१. मध्याह्न समय पछि र रातपनुं भन्दा अगाडिको समयलाई

‘विकाल’ भन्दछन् । अं. अ. क. I. पृ. ४३१.

र रातभरी एकछाके हुन्छ । रातपनु भन्दा अगाडि विकाल भोजनबाट विरत भई बस्छु । यो अङ्गद्वारा पनि मैले अरहन्तहरूको अनुकरण गरेको हुनेछ र मेरो उपोसथ-व्रत पनि पालन भएको हुनेछ ।’

“विशाखे ! यही छैटौं अङ्ग हो ।

(७) ‘अरहन्तहरू जीवनभर नृत्य-गीत-वाद्य-विसूकदर्शन र माला-गन्ध-विलेपन-धारण-मण्डन तथा विभूषणहरू त्यागी, नृत्य-गीत-वाद्य-विसूक दर्शन र माला-गन्ध-विलेपन-धारण-मण्डन तथा विभूषणहरूबाट विरत हुन्छन् । म पनि आज यो दिन र रातभरी नृत्य-गीत-वाद्य-विसूक दर्शन र माला-गन्ध-विलेपन-धारण-मण्डन तथा विभूषणहरू त्यागी, नृत्य-गीत-वाद्य-विसूक दर्शन र माला-गन्ध-विलेपन-धारण-मण्डन तथा विभूषणहरूबाट विरत भई बस्छु । यो अङ्गद्वारा पनि मैले अरहन्तहरूको अनुकरण गरेको हुनेछ र मेरो उपोसथ-व्रत पनि पालन भएको हुनेछ ।’

“विशाखे ! यही सातौं अङ्ग हो ।

(८) ‘अरहन्तहरू जीवनभर उच्चाशयन महाशयन त्यागी, उच्चाशयन महाशयनबाट विरत भई होचो आसनमा खाट्मा वा तृण-स्थरणमा शयन गर्छन् । म पनि आज यो दिन र रातभरी उच्चाशयन महाशयन त्यागी, उच्चाशयन महाशयनबाट विरत भई होचो आसनमा शयन गर्छु—खाट्मा वा तृणस्थरणमा । यो अङ्गद्वारा पनि मैले अरहन्तहरूको अनुकरण गरेको हुनेछ र मेरो उपोसथ-व्रत पनि पालन भएको हुनेछ ।’

“विशाखे ! यो आठौं अङ्ग हो ।

“विशाखे ! यसप्रकार अष्टाङ्ग युक्तमई बसेको उपोसथ-व्रत महत्फल, महानिसंस, महत्दधोतक तथा महत्विस्फार हुन्छ ।”

दिव्य-सुख र आयु

“विशाखे ! (उपरोक्त आकारले बनेको अष्टाङ्गिक उपोसथ-व्रतको फल) कति महत्फल, कति महानिसंस कति महत्दधोतक तथा कति महत्विस्फार हुन्छ भने ?—

“विशाखे ! प्रसस्तरूपले सप्तरत्नहरू^१ भरिपूर्ण भएको — अङ्ग^२, मगध^३, काशी^४, कोशल^५, वृजो^६ (वज्जो), मल्ल^७, चेतिय^८,

१. सुन, चाँदी, मोती, मणी, वैदूर्य (= लाल), हीरा र मूगा । अभि. प. पृ. ६८: गा. ४९०
२. अङ्ग— वर्तमान भारतको भागलपुर र मुंगेर जिल्लाको दक्षिणभाग । यसको राजधानी पठ्चाल नगर हो । हि. बु. च. पृ. २२४
३. मगध— वर्तमान भारतको पटना र गया जिल्ला, हजारी-बागको केही उत्तरी भाग । यसको राजधानी राजगृह हो । हि. बु. च. पृ. ३८१
४. काशी— वर्तमान भारतको बनारस, गाजीपुर, मिर्जापुर जिल्लाको गंगाबाट उत्तरकोभाग, तथा आजमगढ र जौनपुर जिल्लाको अधिकांशभाग, र बलिया जिल्ला पनि । हि. बु. च. पृ. ३८० यसको राज-धानी वाराणशी हो ।

वङ्ग^१, कुरु^{१०}, पञ्चाल^{११}, मत्स्य^{१२} (मच्छ), सूरसेन^{१३},

५. कोशल— वर्तमान भारतको प्रायः अवध र बस्ती जीनपुर जिल्लाको केही भागहरू; फैजाबाद, गोंडा, बहराइच, बाराबंकी जिल्ला । हि. बु. च. पृ. ३४१, ३८० यसको राजधानी श्रावस्तीहो ।
६. वज्जी (वृज्जी)— वर्तमान भारतको चम्पारन, मुजफ्फरपुरको सम्पूर्ण जिल्ला; दरभंगा जिल्लाको अधिकांश र छपरा जिल्लाको दीघवारकी महीनदी गंगामा संगम हुने पुरानो स्थानको पूर्वतिरका सबै भागहरू । हि. बु. च. पृ. ३८० यसको राजधानी वैशालीहो ।
७. मल्ल— वर्तमान भारतको देवरिया र छपरा (सारन) जिल्लाको सम्पूर्ण प्रदेश । हि. बु. च. पृ. ३८० यसको राजधानी दुइवटा छन् अनूपिया र थूनग्राम (हि. सं. नि. I. पृ. ४: भूमिका) ।
८. चेतिय— वर्तमान भारतको बुन्दलखण्ड । यमुना नदीको नजीक । यसको राजधानी सोत्थिवती नगरहो । हि. सं. नि. I. पृ. ४: भूमिका ।
९. वङ्ग— वर्तमान वङ्गाल । पालि साहित्यमा १६ महाजनपदहरूको नामावलीमा बाहेक अन्त कहीं कतै प्रसंग आएको देखिदैन । रिग्वेदको ऐतरेय आरण्यकमा सर्वप्रथम उल्लेख भएको कुरा G.D. पृ. २२ मा उल्लेख भएकोछ ।
१०. कुरु— वर्तमान भारतको मेरठ कमिश्नरी (हि. बु. च. पृ. १०८) । सोनपत, अभिन, कर्नाल, तथा पानिपतको जिल्ला (हि. सं. नि. I. पृ. ५: भूमिका) । यसको राजधानी इन्द्रपट्टन (= इन्द्रप्रस्थ) हो ।

अश्वक^{१४} (अस्सक), अवन्ती^{१५}, गन्धार^{१६} तथा कम्बोज^{१७}—

११. पञ्चाल— वर्तमान भारतको बदाऊँ, फर्रुखाबाद पछे । उत्तर पञ्चाल र दक्षिण पञ्चाल गरी दुइ भाग छन् । उत्तर पञ्चालको राजधानी अहिच्छत्र नगर हो जो वर्तमानको बरेली जिल्ला हो; दक्षिण पञ्चालको राजधानी कम्पिल्य नगर हो जो वर्तमान फर्रुखाबाद जिल्लामा पछे । हि. सं. नि. I. पृ. ५: भूमिका ।

१२. मत्स्य (मच्छ) — वर्तमान भारतको जयपुर राज्य । यस अन्तर्गत अलवर राज्य र भरतपुरका केही भागहरू पनि पर्दछन् । यसको राजधानी विराट-नगर हो । हि. सं. नि. I. पृ. ५: भूमिका ।

१३. मथुरा (शूरसेन) — मथुरा देशको राजधानी मथुरा वा मथुरा हो । वर्तमान भारतको मथुरानगरबाट ५ माइल दक्षिण-पश्चिमस्थित महोली भन्ने ठाउँ प्राचिन मथुरा हो । हि. सं. नि. I. पृ. ५: भूमिका ।

१४. अस्सक (= अश्वक, अस्मक) — वर्तमान दक्षिण भारतको गोदावरीको किनारसम्म पर्दछ । वर्तमान पैठन जिल्ला । हि. सं. नि. I. पृ. ६: भूमिका । यसको राजधानी पोतन नगर हो । वर्तमान समयको हैदराबाद राज्यको औरंगाबाद र बीरको दुइजिल्ला तथा आसपासका प्रदेशहरूहुन सक्छन् । (हि. बु. च. पृ. ३५०) ।

१५. अवन्ती — वर्तमान भारतको मालवा (हि. बु. च. पृ. ३६८) । मालवा, निमार तथा मध्यभारतको निकट-

यी सोऱ्ह महाजनपदहरूको ऐश्वर्याधिपति भई कसैले राज्य गर्छ भने, त्यो राज्य अष्टाङ्गयुक्त उपोसथ-व्रतफलको अगाडि सोऱ्हभागमा एक भाग पनि हुँदैन । किन भने, दिव्य सुखको अगाडि मानुषीय राज्य-सुख कृपण (= कौडी) समान जस्तै हो ।

(१) “विशाले ! मनुष्यहरूको पचास^१ (५०) वर्ष चातुर्महा-

र्वात प्रदेशहरू पदंछन् । उत्तर अवन्तीको राजधानी उज्जैनी नगर र दक्षिण अवन्तीको राजधानी महिष्मती हो । हि सं. नि. १. पृ ६: भूमिका ।

१६. गन्धार— वर्तमान पेशावर र रावलपिण्डी जिल्लाको खोस्पा र इन्दू नदीको बीचको काबुल नदीको तीरमा स्थितछ । यसको राजधानी पुरुषपुर र तक्षशिला हो । G. D. पृ. ६०; हि. बु. च. पृ. ५३७

१७. कम्बोज— वर्तमान अफगानिस्तानको पूर्वभाग । G. D. पृ. ८७. यसको राजधानी द्वारका ढो तर गुजरातको द्वारका होइन । हि. बु. च. पृ. १६८ मा ताजिकिस्तान उल्लेख भएकोछ ।

उपरोक्त नामहरूको बारे पूर्ण अध्ययनकोनिम्ति G. D. तथा D. P. P. हेर्नु योग्यछ ।

१. मनुष्यहरूको ५० वर्ष चातुर्महाराजिक देवताको १ दिन,
 “ १,५०० ” “ ” १ महीना,
 “ १८,००० ” “ ” १ वर्ष,
 “ ९०,००,००० ” “ ” ५०० वर्ष ।

राजिक देवताहरूको एक दिन-रात हुन्छ । सोही रातले तीस रातको एक महीना हुन्छ । सोही महीनाले बान्ह महीनाको एक वर्ष हुन्छ । सोही वर्षले पाँचशय (५००) वर्षहरू चातुर्महाराजिक देवताहरूको दिव्य-आयु हुन्छ । विशाले ! यहाँ कुनै स्त्री वा पुरुष अष्टाङ्गयुक्त उपोसथ-व्रत पालन गरी, शरीर त्यागी मृत्युपछि चातुर्महाराजिक देवलोकमा पनि उत्पन्न हुन सक्छ । यसै कुरालाई ध्यानमा राखी मानुषीय राज्य-सुखलाई दिव्य-सुखको अगाडि कृपण समान भनिएको हो ।

(२) “विशाले ! मनुष्यहरूको एकशय’ (१००) वर्ष त्रयस्त्रिंश देवताहरूको एक दिन-रात हुन्छ । सोही रातले तीस रातको एक महीना हुन्छ । सोही महीनाले बान्ह महीनाको एक वर्ष हुन्छ । सोही वर्षले एक हजार (१०००) वर्षहरू त्रयस्त्रिंश देवताहरूको दिव्य-आयु हुन्छ । विशाले ! यहाँ कुनै स्त्री वा पुरुष अष्टाङ्गयुक्त उपोसथ-व्रत पालन गरी, शरीर त्यागी मृत्युपछि त्रयस्त्रिंश देवलोकमा पनि उत्पन्न हुन सक्छ । यसै कुरालाई ध्यानमा राखी मानुषीय राज्य-सुखलाई दिव्य-सुखको अगाडि कृपण समान भनिएको हो ।

१. मनुष्यहरूको १०० वर्ष त्रयस्त्रिंश देवताको	१	दिन,
” ३,००० ” ” ”	१	महीना,
” ३६,००० ” ” ”	१	वर्ष,
” ३,७०,००,००० ” ” ”	१,०००	वर्ष ।

(३) “विशाखे ! मनुष्यहरूको दुइशय^१ (२००) वर्ष यामा देवताहरूको एक दिन-रात हुन्छ । सोही रातले तीस रातको एक महीना हुन्छ । सोही महीनाले बाह्र महीनाको एक वर्ष हुन्छ । सोही वर्षले दुइहजार (२०००) वर्षहरू यामा देवताहरूको दिव्य-आयु हुन्छ । विशाखे ! यहाँ कुनै स्त्री वा पुरुष अष्टाङ्गयुक्त उपोसथ-व्रत पालनगरी, शरीर त्यागी मृत्युपछि यामा देवलोकमा पनि उत्पन्न हुन सक्छ । यसै कारणलाई ध्यानमा राखी मानुषीय राज्य-सुखलाई दिव्य-सुखको अगाडि कृपण समान भनिएको हो ।

(४) ‘विशाखे ! मनुष्यहरूको चारशय^२ (४००) वर्ष तुषित देवताहरूको एक दिन-रात हुन्छ । सोही रातले तीस रातको एक महीना हुन्छ । सोही महीनाले बाह्र महीनाको एकवर्ष हुन्छ । सोही वर्षले चारहजार (४०००) वर्षहरू तुषित देवताहरूको दिव्य-आयु हुन्छ । विशाखे ! यहाँ कुनै स्त्री वा पुरुष अष्टाङ्गयुक्त उपोसथ-व्रत

१. मनुष्यहरूको	२००	वर्ष	यामा	देवताको	१	दिन,
”	६,०००	”	”	”	१	महीना,
”	७२,०००	”	”	”	१	वर्ष,
”	१४,४०,००,०००	”	”	”	२,०००	वर्ष ।
२. मनुष्यहरूको	४००	वर्ष	तुषित	देवताको	१	दिन,
”	१२,०००	”	”	”	१	महीना,
”	१,४४,०००	”	”	”	१	वर्ष,
”	५७,६०,००,०००	”	”	”	४०००	वर्ष ।

पालनगरी, शरीर त्यागी मृत्युपश्चि तुषित लोकमा पनि उत्पन्न हुन सक्छ । यसै कारणलाई ध्यानमा राखी मानुषीय राज्य-सुखलाई दिव्य-सुखको अगाडि कृपण समान भनिएको हो ।

(५) “विशाखे ! मनुष्यहरूको आठशय^१ (८००) वर्ष निर्माणरति देवताहरूको एक दिन-रात हुन्छ । सोही रातले तीस रातको एक महीना हुन्छ । सोही महीनाले बाह्र महीनाको एक वर्ष हुन्छ । सोही वर्षले आठहजार (८०००) वर्षहरू निर्माणरति देवताहरूको दिव्य-आयु हुन्छ । विशाखे ! यहाँ कुनै स्त्री वा पुरुष अष्टाङ्गयुक्त उपोसथ-व्रत पालनगरी, शरीर त्यागी मृत्युपश्चि निर्माणरति देवलोकमा पनि उत्पन्न हुनसक्छ । यसै कारणलाई ध्यानमा राखी मानुषीय राज्य-सुखलाई दिव्य-सुखको अगाडि कृपण समान भनिएको हो ।

Dhamma.Digital

(६) “विशाखे ! मनुष्यहरूको सो-हशय^२ (१६००) वर्ष

---

१. मनुष्यहरूको	८०० वर्ष	निर्माणरति देवताको	१ दिन,
"	२४,००० "	" "	१ महीना,
"	२,८०,००० "	" "	१ वर्ष,
"	२,४०,००,००,००० "	" "	८००० वर्ष ।
२. मनुष्यहरूको	१,६०० वर्ष	परनिमित्तवशवर्ती देवताको	१ दिन,
"	३०,००० "	" "	१ महीना,
"	३,६०,००० "	" "	१ वर्ष
"	५,७६,००,००,००० "	" "	१६,००० वर्ष ।

परनिर्मितवशवर्ती देवताहरूको एक दिन-रात हुन्छ । सोही रातले तीस रातको एक महीना हुन्छ । सोही महीनाले ऋतु महीनाको एक वर्ष हुन्छ । सोही वर्षले सोह्रहजार (१६,०००) वर्षहरू परनिर्मित वशवर्ती देवताहरूको दिव्य-आयु हुन्छ । विशाले ! यहाँ कुनै स्त्री वा पुरुष अष्टाङ्गयुक्त उपोसथ-व्रत पालन गरी, शरीर त्यागी मृत्युपछि परनिर्मितवशवर्ती देवलोकमा पनि उत्पन्न हुनसक्छ । यसै कारण-लाई ध्यानमा राखी मानुषीय राज्य-मुखलाई दिव्य-मुखको अगाडि कृपण-समान भनिएको हो ।”

पुनश्च —

१- “ पाणं न हृञ्चे^१ न चदिन्नमादिये^२,
मुसा न भासे न च मञ्जपो सिया ।
अब्रह्मचरिया विरमेय्य मेथुना,
रत्ति न भुञ्जेय्य विकाल भोजनं ॥

२- “ मालं न धारे^३ न च गन्धमाचरे,
मञ्चे छमार्यं व सयेथ सन्थवे ।
एतं हि अट्टङ्गिकमाहुपोसथं,
बुद्धेन दुक्खन्तगुना पकासितं ॥

१ सिंहलममा ‘हाने’ ।

२. स्याम र रोमनमा ‘चादिन्नमादिये’ ।

३. स्याम र रोमनमा ‘धारये’ ।

- ३- “ चन्दो च सुरियो^१ च उभो सुदस्सना,
ओभासयं^२ अनुपरियन्ति यावता ।
तमोनुदा ते पन अन्तलिक्खगा,
नभे पभासन्ति दिसाविरोचना ॥
- ४- “ एतस्मिं^३ यं विज्जति अन्तरे धनं,
मुत्ता मणि वेलुरियं च भद्रं ।
सिङ्गी सुवणं अथवा पि कञ्चनं^४,
यं जातरूपं हटकं ति बुद्धति ॥
- ५- “ अट्टङ्गुपेतस्स उपोसथस्स,
कलं पि ते नानुभवन्ति सोलसिं ।
चन्दपभा तारगणा च^५ सञ्चे ॥
- ६- “ तस्मा हि नारी च नरो च सीलवा,
अट्टङ्गुपेतं उपवम्सुपोसथं ।
पुञ्चानि कत्वान सुखुद्रयानि,
अनिन्दितो सग्गमुपेन्ति ठानं^६ ति ॥”

१. स्याममा 'सूरो' ।

२. स्वाममा 'ओभासयन्ता अनुयन्ति' ।

३. स्याममा 'एतस्मिं' ।

४. स्याममा 'काञ्चनं' ।

५. स्याम र रोमनमा 'व' ।

अर्थ—

१- “प्राणीहिंसा नगर, अविन्नादान (= चोरी) नगर, मृषावाद न बोल र मदचपान पनि न गर । मैथुन छाडी, अन्नह्यचर्यलाई त्यागी देऊ, विकालमा र रातमा भोजन न गर ।

२- “भाला न लगाऊ, सुगन्ध पनि न लगाऊ, खाटमा वा भुइँमा मात्र सुत । यसैलाई अष्टाङ्गयुक्त उपोसथ भन्दछन् भनी दुःखान्त गर्नु भएका बुद्धले प्रकाशित गर्नु भएको हो ।

३- “राम्ररी देखिने चन्द्र र सूर्य दुवैले अन्धकार नाशगरी, आभा प्रकाश पाउँ, चारैतिर विचरण गरी जतिसम्म आकाशमा उज्यालो पारी दिशानुदिशा तेजिलो पाछिन् —

४- “त्यस भित्र जे जति मोती, मणी, वेदूर्य (= लाल) आदि धनहरू पाइन्छन्; जे जति सुवर्ण तथा कञ्चन विशेषता र चाँदी तथा चाँदीको विशेषता पाइन्छन्;

५- “अष्टाङ्गयुक्त उपोसथ-व्रतको अगाडि तिनीहरू सोन्ह भागमा एक भाग पनि पुग्न सक्दैनन्; न त चन्द्रप्रभा सहित सबै तारा-गण नै ।

६ “त्यसैले अष्टाङ्गिक उपोसथ-व्रत पालन गरी नरनारीहरू शीलवान् होउन् । ताकि मुखदायी पुण्यकार्यगरी, अनिन्दितभई स्वर्गलोकमा पुग्न सकुन् ।”

मूल सूत्र—

१०— इहलोक र परलोकको विजय

एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थि मृगारमाताको पूर्वाराम प्रासादमा बस्नु भएको थियो? ।

त्यसबखत विशाखा मृगारमाता जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गइन् । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसिन् । एक छेउमा बसेकी विशाखा मृगारमातालाई भगवानले निम्न उपदेश सुनाउनु भयो—

“विशाखे ! चार गुणधर्महरूले सम्पन्न भएकी स्त्रीले इहलौकिक विजय प्राप्तगरी सफलता पनि हासिल गर्छे । कुन चार भने ?—

“विशाखे ! (१) कामकाजमा सुसंविहित हुने, (२) परजनलाई संग्रह गर्ने, (३) स्वामी प्रति राम्रो व्यवहार गर्ने र (४) प्राप्त धनको राम्ररी सुरक्षा गर्ने स्त्री ।

१— “विशाखे ! कसरी यहाँ स्त्री कामकाजमा सुसंविहित हुन्छे भने ?— विशाखे ! यहाँ जो ती पतिका मित्री कामहरू हुन् जस्तै— ऊनहरू वा कपासहरू छुट्याउने काम । त्यसमा सिपालु हुन्छे,

१. अं. नि-८. पृ. ३६४: पठमइधलोकिकसुत्तं, अ. क. II.

पृ. ७७३

निरालसी हुन्छे, त्यस त्यस काममा विचार पुऱ्याई काम गर्न समर्थ हुन्छे ।
कामकाजको संविधान गर्न र प्रबन्ध मिलाउनमा पनि सिपालु हुन्छे ।
विशाखे ! यसरी स्त्री कामकाजमा सुसंविहित हुन्छे ।

२- “विशाखे ! कसरी यहाँ स्त्रीले परजनलाई संग्रहित गर्छे भने ?— विशाखे ! यहाँ जो ती आफ्नो पतिको आभ्यन्तरिक दास, प्रेय्य अथवा कामदारहरू हुन्, उनीहरूले गरेको कामलाई पनि न गरेको कामलाई पनि जान्दछे । उनीहरूलाई जे जति खादनीय र भोजनीय पदार्थहरू दिनपर्ने हो उति दिन्छे । विशाखे ! यसरी स्त्रीले परजनलाई संग्रह गरेकी हुन्छे ।

३- “विशाखे ! कसरी यहाँ स्त्रीले स्वामी प्रति राम्रो व्यवहार गर्छे भने ?— विशाखे ! यहाँ स्त्रीले, जुन कुरा स्वामीले मनपराउँदैन सो कुरा ज्यान गएपनि गर्दैन । विशाखे ! यसरी स्त्रीले स्वामी प्रति राम्रो व्यवहार गरेकी हुन्छे ।

४- “विशाखे ! कसरी यहाँ स्त्रीले प्राप्त धन आरक्षा गर्छे भने ?— विशाखे ! यहाँ जुन धन-धान्य अथवा रूपैयाँ पैसाहरू आफ्नो पतिले घरमा ल्याउँछ, त्यसको राम्ररी संविधान गरी, गुप्तिका साथ जतनगरी सुरक्षा गर्छे । आफु पनि अधूर्तनी, अचोरिनी, अमद्व्यपायिनी तथा अविनाशिनी भई बस्छे ।

“विशाखे ! यिनै चार गुणधर्महरूले सम्पन्न भएकी स्त्रीले इहलौकिक विजय प्राप्तगरी सफलता पनि हासिल गर्छे ।

“विशाखे ! चार गुणहरूले सम्पन्न भएकी स्त्रीले पारलौकिक विजय प्राप्तगरी, पारलौकिक सफलता पनि हातिल गर्छे । कुन चार भने ? —

“विशाखे ! (१) श्रद्धासम्पन्न हुने, (२) शीलसम्पन्न हुने, (३) त्यागसम्पन्न हुने र (४) प्रज्ञासम्पन्न हुने स्त्री ।

१- “विशाखे ! कसरी यहाँ स्त्री श्रद्धासम्पन्न हुन्छे भने ? —
विशाखे ! यहाँ स्त्री श्रद्धालुहुन्छे, तथागतको बोधि प्रति श्रद्धा राख्छे—
'वहाँ भगवान् अरहत् हुनुहुन्छ, वहाँ भगवन् सम्यक्सम्बुद्ध हुनुहुन्छ,
वहाँ भगवान् विद्याचरण सम्पन्न हुनुहुन्छ, वहाँ भगवान् सुगत हुनु-
हुन्छ, वहाँ भगवान् लोकविद् हुनुहुन्छ, वहाँ भगवान् अनुत्तर हुनुहुन्छ,
वहाँ भगवान् पुरुषदम्य सारथी हुनुहुन्छ, वहाँ भगवान् देवमनुष्यका
शास्ता (= गुरु) हुनुहुन्छ तथा वहाँ भगवान् बुद्ध हुनुहुन्छ ।' विशाखे !
यसरी यहाँ स्त्री श्रद्धासम्पन्न हुन्छे ।

२- ‘विशाखे ! कसरी यहाँ स्त्री शीलसम्पन्न हुन्छे भने ?—
विशाखे ! यहाँ स्त्री प्राणीहिंसाबाट विरत हुन्छे, अदिन्नादानबाट विरत
हुन्छे, काममिथ्याचारबाट विरत हुन्छे, मृषावाकबाट विरत हुन्छे र सुरा
मेरय नदच प्रमादस्थानबाट पनि विरत हुन्छे । विशाखे ! यसरी यहाँ
स्त्री शीलसम्पन्न हुन्छे ।

३- “विशाखे ! कसरी यहाँ, स्त्री त्यागसम्पन्न हुन्छे भने ?—
विशाखे ! यहाँ स्त्री मात्सर्यमलरूपो चेतनालाई दूरगरी त्यागिनी गर्छे

घरमा बस्छे— दानद्वारा हात शुद्ध पाछे, दिने कार्यमा अग्रसर हुन्छे, याचकहरूलाई दान दिनमा मन लगाउँछे । विशाखे ! यसरी यहाँ स्त्री त्यागसम्पन्न हुन्छे ।

४- “विशाखे ! कसरी यहाँ, स्त्री प्रज्ञा सम्पन्न हुन्छे भने ?— विशाखे ! यहाँ प्रज्ञावान् हुन्छे— उदयारतगामिनी प्रज्ञाले सुसम्पन्न हुन्छे, सम्यक् दुःखक्षयगामिनी आर्य निर्वेदिक प्रज्ञाले युक्त हुन्छे । विशाखे ! यसरी यहाँ स्त्री प्रज्ञासम्पन्न हुन्छे ।

“विशाखे ! यिनै चार गुणधर्महरूले सम्पन्न भएकी स्त्रीले पारलौकिक विजय प्राप्तगरी, पारलौकिक सफलता पनि हासिल गर्छे ।”

१- “सुसंविहित कम्मन्ता^१, सङ्गहितपरिज्जना^२ ।

भत्तु मनापं चरति, सम्भतं अनुरक्खति ॥

२- “सद्धासीलेन सम्पन्ना^३, वदब्बु वीतमच्छरो^४ ।

निच्चं मगं विसोधेति, सोत्थानं सम्परायिकं ॥

३- “इच्चेते अट्ट धम्मा च, यस्सा विज्जन्ति नारिया ।

तं पि सीलवतिं आहु, धम्मट्टं सच्चवादिनिं ॥

१. स्याममा ‘...कम्मन्तो’ ।

२. स्याममा ‘...परिज्जतो’ ।

३. स्याममा: ‘सम्पन्नो’ ।

४. स्याममा: ‘वीतमच्छरो’ ।

४- “सोलसाकारसम्पन्ना, अट्टङ्गसुसमागता ।
तादिसी^१ शीलवती उपासिका,
उपपज्जति देवलोकं मनापं^२ ति ॥”

अर्थ—

१- “संविधानपूर्वक काम गर्ने, परजनलाई संग्रह गर्ने, स्वामीको मनोभाव अनुसार आचरण गर्ने तथा प्राप्त धनको सुरक्षा गर्ने—

२- “श्रद्धा र शीलले सम्पन्न हुने, माग्नेको मनोभावलाई बुझी, मात्सर्यमल दूरगर्ने, पारलौकिक स्वस्तिकोनिमित्त नित्यप्रति मार्ग सोधन गर्ने—

३- “जो स्त्रीमा यी आठ गुणधर्महरू विद्यमान हुन्छन्, उसलाई धर्मस्थित, सत्यवादी तथा शीलवती भन्दछन् ।

४- “अष्टाङ्ग गुणले युक्तभई सोन्ह^३ आकारले युक्त हुने,— शीलवती उपासिका मनापकायिका देवलोकमा उत्पन्न हुन्छे ।”

×

×

×

१. सिंहलमा: ‘सा तादिसी’ ।

२. आफूले पालन गर्ने अष्टाङ्गिक शील र अर्कालाई पालन गराउने अष्टाङ्गिक शीलसमेतलाई सोन्ह आकार भनिएको हो । अ, नि, अ, क. II. पृ. ७७३

मूल सूत्र—

११- पराधीनता दुःख हो

यस्तो मैले सुनें ! ।

एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित मृगारमाताको पूर्वाराम प्रासादमा बस्नु भएको थियो ।

त्यसबखत विशाखा मृगारमाताको केही सम्पत्ति राजा प्रसेनजित कोशलको हातमा परेको थियो । राजा प्रसेनजित कोशलले त्यस सम्बन्धी कुनै उचित निर्णय (विशाखाको इच्छानुसार) गरेका थिएनन् ।

अनि विशाखा मृगारमाता दिनको मध्याह्न समयमै जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गइन् । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अधिवादन गरी एक छेउमा बसिन् । एक छेउमा बसेकी विशाखा मृगारमातासँग भगवान्ले सोध्नु भयो—

“विशाखे ! आज कहाँबाट दिनको मध्याह्न समयमै आएकी ?”

“भन्ते ! यहाँ (मेरो) केही सम्पत्ति राजा प्रसेनजित कोशलको

हस्तमा परेको छ । त्यसबारे राजाले कुनै उचित निर्णय गरि
बिफनन् ।”

जनि यस कुरालाई कुनै भगवान्ले त्यसबेला विभ्र उवाच
अकट वतु भयो—

“सब्बं परवसं दुःखं, सब्बं इस्सरियं सुखं ।

साधारणे विहव्वन्ति, योगाहि दुरितक्कमा’ ति ॥

अर्थ—

“पराधीनता जति सबं दुःख हुन्, स्वाधीनता जति सबं सुख
हुन् । यस्तो बन्धनबाट पारतर्न नसकनाले नै साधारण जनताहरू
दुःखी भएका हुन् ।”

×

×

×

मूल पाठि—

१२-अनिश्रित नियम (क)

त्यस बखत बुद्ध भगवान् श्रातस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जेतवनाराममा बस्नु भएको थियो ।

त्यसबेला आयुष्मान् उदायी श्रावस्तीको कुलगृहमा बहुक्तर जान्थे । धेरै कुलगृहका मानिसहरू पनि आयुष्मान् उदायीकहाँ आउँदथे । त्यस बखत आयुष्मान् उदायीको उपस्थाक कुलकी कुमारीकालाई एक कुलगृहको कुमारलाई दिएको थियो ।

एक दिन आयुष्मान् उदायी पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरो, पात्र चीवर ग्रहण गरी जहाँ ती उपस्थाकको घर हो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि मानिसहरूसँग सोधे— “फलानी कहाँ गइन् ?”

उनीहरूले जवाफ दिए— “भन्ते ! फलाना कुलगृहको कुमारलाई दिइसक्यो ।”

त्यो कुलगृह पनि आयुष्मान् उदायीकै उपस्थाक थियो । अनि

१. पारा. पा. पृ. २७८ : पठमअनियतो, अनियतकण्डं, अ. क.

पृ. ४५५.

आयुष्मान् उदायी त्यही कुलगृहमा गए । त्यहाँ पुगेपछि मानिसहरूसँग सोधे —

“फलानी कहाँ छे ?”

उनीहरूले जवाफ दिए— “आर्य ! ऊ, त्यहाँ कोठामा बसिरहेकी छे ।”

त्यसपछि आयुष्मान् उदायी जहाँ ती कुमारीका थिइन् त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगी एकलै एकली ती कुमारीकासँग एकान्त, प्रतिच्छन्न तथा काम (= मंथुन) गर्न सक्ने आसनमा बसी, कहिले धर्मका कुराहरू, कहिले अरु नै कुराहरू गरिरहे ।

त्यस समय विशाखा मृगारमाताका घेरै पुत्र-पुत्रीहरू, घेरै नाति-नातिनीहरू थिए । तिनीहरू स्वस्थ थिए । विशाखा मृगारमाता मङ्गलसम्मत थिइन् । यज्ञ (= दान) कार्यमा, पर्वदिनहरूमा तथा उत्सवहरूमा विशाखा मृगारमातालाई निम्त्याई मानिसहरूले सर्वप्रथम उनलाई ख्वाउँथे । अतः सो कुलगृहले पनि निम्त्याएको हुँदा विशाखा मृगारमाता त्यहाँ गइन् । त्यहाँ उनले आयुष्मान् उदायीलाई एकलै एकली ती कुमारीकासँग एकान्त, प्रतिच्छन्न तथा काम (= मंथुन) गर्न सक्ने आसनमा बसी, कहिले धर्मका कुराहरू, कहिले अरु नै कुराहरू गरी, बसिरहेको देखिन् र आयुष्मान् उदायीलाई यसो भनिन् —

“भन्ते ! यो उचित छैन, प्रतिरूप छैन; जो कि तपाइ आर्य एकलै एकली स्त्रीका साथ एकान्त प्रतिच्छन्न तथा काम (= मंथुन) गर्न

सक्ने आसनमा बस्नु हुन्छ । भन्ते ! यद्यपि तपाइ आर्यले त्यस्ता कामको अपेक्षा गर्नु हुँदैन । किन्तु अप्रसन्न हुने मानिसहरूलाई विश्वास दिलाउन गहारो पर्छ ।”

यस्तो भन्दा पनि आयुष्मान् उदायीले विशाखा मृगारमाताको कुरालाई वास्ता राखेनन् । अनि घरबाट बाहिर निस्किसकेपछि विशाखा मृगारमाताले भिक्षुहरूलाई सो कुरा सुनाइन् । जो भिक्षुहरू अल्पेच्छी, सन्तुष्टी, लज्जालु, संकोची तथा शिक्षा कामी थिए, ती भिक्षुहरू कराउन थाले, खिन्न हुन थाले र धिक्कार्न पनि थाले— “कसरी यी आयुष्मान् उदायी एकलै एकली स्त्रीका साथ एकान्त प्रतिच्छन्न तथा काम (=मैथुन) गर्न सक्ने आसनमा बस्छन् !” अनि ती भिक्षुहरूले आयुष्मान् उदायीलाई अनेक प्रकारले निन्दा गरी यी कुरा भगवान्लाई सुनाए ।

यसै सन्दर्भमा, यसै प्रसङ्गमा भगवान्ले भिक्षुसङ्घलाई एकत्रित गराउनु भई आयुष्मान् उदायीसँग सोध्नु भयो—

“उदायी ! साँच्चै हो के तिम्रो एकलै एकली स्त्रीकासाथ एकान्त, प्रतिच्छन्न तथा काम (=मैथुन) गर्न सक्ने आसनमा बसेको ?”

“भगवान् ! साँच्चै हो ।”

अनि भगवान्ले आयुष्मान् उदायीलाई निन्दा गर्नु हुँदैन “भोग्यपुरुष ! तिम्रो अनुचित गन्यो, अननुलोमिक गन्यो, अप्रतिरूप

गन्थी, अध्यात्मिक गन्थी, अयोग्य गन्थी तथा गर्न नहुने काम गन्थी ।
कसरी तिम्रो एकलै एकली स्त्रीका साथ एकान्त प्रतिच्छन्न तथा काम
(= मैथुन) गर्न सक्ने आसनमा बसेको ? मोघपुरुष ! तिम्रो यस
कार्यद्वारा न अप्रसन्न हुनेलाई प्रसन्न पार्न सक्छ, न प्रसन्न हुनेलाई नै
बढी प्रसन्न पार्न सक्छ, बल्कि तिम्रो यस कार्यद्वारा अप्रसन्न हुने ऊन
अप्रसन्न हुने छन् र प्रसन्न हुने कुनै कुनैको प्रसन्नतालाई पनि अन्यथा
पार्न सक्छ" भनी भन्नु भयो ।

अतएव भिक्षु हो ! तिम्रोहरूले यस्तो शिक्षापद उद्देशण गर—

“जो भिक्षु एकलै एकली स्त्रीका साथ एकान्त प्रतिच्छन्न तथा
काम (= मैथुन) गर्न सक्ने आसनमा बस्छ र उसलाई विश्वसनीय
उपासिकाले देखी 'पाराजिका,^१ सङ्घादिशेष^२ अथवा पाचित्तिय^३
यी तीन दोषहरूमध्ये कुनै एक दोष लगाएमा—बसिरहेको भिक्षुसँग
सोधी पाराजिका, सङ्घादिशेष अथवा पाचित्तिय—यी तीन दोषहरूमध्ये

१. मैथुन, चोरी, मनुष्यघात तथा आफूले नजानेको समाधि
इत्यादि जान्दछु भनी भन्ने भिक्षु पाराजिका हुन्छ । अर्थात्
भिक्षु भावमा बस्न अयोग्य ठहरिन्छ ।

२. जुन दोषको प्रतिकारकोलागि संघको आवश्यकता हुन्छ
त्यस्तो दोषलाई 'सङ्घादिशेष' भन्दछन् ।

३. माथि उल्लेख भएका दोषहरूका तुलनासा तेश्रो स्तरको
दोषलाई 'पाचित्तिय' भन्दछन् ।

१५४]

बुद्धकालीन महिलाहरू

कुनै एक दोष लगाउनु पर्छ अथवा ती श्रद्धेय उपासिकाले जुन दोष
देखाउँछिन् उही दोष लगाउनु पर्छ । (त्यसो हुनाले) यो नियम
अनिश्चित नियम हो ।”

Dhamma.Digital

×

×

×

मूल पात्त्रि—

१३— अनिशिचत नियम (ख)

त्यस समय बुद्धभगवान् भ्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जेत-
वनाराममा बस्नु भएको थियो ।

त्यसबेला आयुष्मान् उदायी “भगवान्ले ‘एकलं एकली स्त्रीका
साथ एकान्त, प्रतिच्छन्न तथा काम (= मंथुन) गर्नसक्ने आसनमा बस्नु
हुन्न’ भनी भन्नु भएकोछ” भन्दै एकलं एकली सोही कुमारिकासँग एकान्त
ठाउँमा बसी, कहिले धर्मका कुराहरू कहिले अरुनै कुराहरू गर्दै बसिरहे ।

दोश्रोपटक पनि विशाखा मृगारमाता निम्तो पाई सोही कुल-
गृहमा गइन् । त्यहाँ विशाखा मृगारमाताले आयुष्मान् उदायीलाई
एकलं एकली उही कुमारिकासँग एकान्त ठाउँमा बसिरहेको देखिन् र
आयुष्मान् उदायीलाई भनिन्—

“भन्ते ! यो उचित छैन, यो प्रतिकूल छैन, जो कि तपाइ बाबु
एकलं एकली स्त्रीसँग एकान्त ठाउँमा बस्नु हुन्छ । भन्ते ! यद्यपि तपाइ

१. पारा. पा पृ. २८२: दुतियअनियतो, अनियतकण्डं, अ. क.

पृ. ४५८

आयले त्यस्ता कामको अपेक्षा गर्नुहुन्न । किन्तु अप्रसन्न हुने मानिसहरूलाई विश्वास दिलाउन गहारो पछ ।”

यस्तो भन्दा पनि आयुष्मान् उदायीले विशाखा मृगारमाताको कुरालाई वास्ता राखेनन् । अनि घरबाट बाहिर निस्किसकेपछि विशाखा मृगारमाताले भिक्षुहरूलाई यो कुरा सुनाइन् । जो भिक्षुहरू अल्पेच्छी? ... तथा शिक्षाकामी थिए ती भिक्षुहरू कराउन थाले, खिन्न हुनथाले र धिक्कार्न पनि थाले — “कसरी यी आयुष्मान् उदायी एकलै एकली स्त्रीसँग एकान्त ठाउँमा बस्छन् ।” अनि ती भिक्षुहरूले आयुष्मान् उदायीलाई अनेक प्रकारले निन्दा गरी यी कुरा भगवानलाई सुनाए ।

भगवान्‌ले यसै सन्दर्भमा, यसै प्रसङ्गमा भिक्षुसङ्घलाई एकत्रित गराउनु भई आयुष्मान् उदायीसँग सोध्नुभयो —

“उदायी ! साँच्चै हो के तिम्रो एकलै एकली स्त्रीसँग एकान्त ठाउँमा बसेको ?”

“साँच्चै हो, भगवान् !”

अनि भगवान्‌ले आयुष्मान् उदायीलाई निन्दागर्नुहुँदै — “मोघ-पुरुष ! तिम्रो अनुचित? ... तथा गननहुने काम गर्‍यो । कसरी तिम्रो एकलै एकली स्त्रीसँग एकान्त ठाउँमा बसेको ? मोघपुरुष ! तिम्रो यस कार्यद्वारा न अप्रसन्न हुनेलाई प्रसन्न पार्नसक्छ, न प्रसन्न हुनेलाई नै

बडी प्रसन्न पार्नसक्छ, बल्कि तिम्रो यस कार्यद्वारा अप्रसन्न हुने क्
 अप्रसन्न हुनेछन् र प्रसन्न हुने कुनै कुनैको प्रसन्नतालाई पनि अग्यथा
 'पार्नसक्छ' भनी भन्नुभयो ।

अतएव भिक्षुहो ! तिमिहरूले यस्तो शिक्षापद उद्देशण गर —

‘न त प्रतिच्छन्न ठाउँ हुन्छ, न त काम (= मैथुन) गर्न सक्ने ठाउँ-
 हुन्छ, परन्तु स्त्रीसंग दुट्टुल्ल (असभ्य, फोहोरी) कुराहरू गर्नसक्ने ठाउँ-
 हुन्छ । जो भिक्षु त्यस्तो ठाउँमा एकलं एकली स्त्रीसंग एकान्त ठाउँमा
 बस्छ र उसलाई विश्वसनीय उपासिकाले देखी सङ्घादिशेष वा पाचि-
 त्तिय’ यी दुइ दोषहरूमध्ये कुनै एक दोष लगाएमा—बसिरहेको भिक्षुसंग
 सोधी-सङ्घादिशेष वा पाचि-त्तिय यी दुइ दोषहरूमध्ये कुनै एक दोष
 लगाउनु पर्छ अथवा ती श्रद्धेय उपासिकाले जुन दोष देखाउँछिन् उही
 दोष लगाउनुपर्छ । (त्यसैले) यो नियम पनि अनिश्चित नियमहो ।’

×

×

×

मूल पालि—

१४- नियम बनाउन हुन्न

त्यस समय श्रावस्तीका सङ्घले यस्तो नियम (कतिका) बनाएको थियो— “वर्षाकाल भित्र प्रव्रजित नगर्ने ? ।”

विशाखा मृगारमाताको नातिले भिक्षुहरूकहाँ गई प्रव्रज्या माग्दा भिक्षुहरूले यस्तो भने—

“आवुसो ! सङ्घले ‘वर्षाकाल भित्र प्रव्रजित नगर्ने’ भन्ने नियम बनाएकोछ । त्यसो हुनाले भिक्षुहरूको वर्षावास न सिद्धिएसम्म पर्खेर बस ।” वर्षावास सिद्धिएपछि ती भिक्षुहरूले विशाखा मृगारमाताको नातिलाई बोलाई भने—

“आवुसो ! अब आऊ, प्रव्रजित होऊ ।”

उनले भने— ‘ भन्ते ! यदि म अधिनं प्रव्रजित हुन पाएको भए, मनलगाई बस्ने थिएँ । भन्ते ! अब म प्रव्रजित हुन चाहन्न ।’

यो कुरा सुनी विशाखा मृगारमाता कराउन थालिन्, खिन्न

हुन थालिन् र धिक्कारं पनि थालिन्— “कसरी आर्यहरूले ‘वर्षाकाल भित्र प्रव्रजित नगर्ने’ भन्ने नियम बनाउनु भएको । कुन समयमा धर्म पालन गर्न हुन्न र !”

भिक्षुहरूले, विशाखा मृगारमाता कराएकी, खिन्न भएकी तथा धिक्कारेकी कुरा सुने । अनि ती भिक्षुहरूले यो कुरा भगवान्लाई सुनाए । अनि भगवान्ले यस्तो भन्नुमयो —

“भिक्षुहो ! ‘वर्षाकाल भित्र प्रव्रजित नगर्ने’ भन्ने नियम बनाउन हुन्न । जसले बनाउँछ उसलाई दुष्कृत्य आपत्ति लाग्नेछ ।”

×

×

×

— मूल सूत्र —

१५— तीन प्रकारका उपोसथ-व्रतहरू

यस्तो मैले सुने ? ।

एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित मृगारमाताको पूर्वाराम प्रासादमा बस्नुभएको थियो ।

त्यस समय विशाखा मृगारमाता, उपोसथको दिनमा जहाँ भगवान् नुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गइन् । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसिन् । एक छेउमा बसेकी विशाखा मृगारमातासँग भगवान्ले सोध्नुभयो —

“विशाखे ! तिमि कहाँबाट आज दिनको मध्याह्न समयमा आएकी !”

“भन्ते ! आज म उपोसथ (व्रत) पालन गर्दछु ।”

“विशाखे ! उपोसथ व्रतहरू तीन प्रकारका हुन्छन् । कुन तीन भने ? — (१) गौपालक-उपोसथ, (२) निगण्ठ (= निर्ग्रन्थ) -उपोसथ र (३) आर्य-उपोसथ ।”

(१) गौपालक-उपोसथ

“विशाखे ! कसरी गौपालक उपोसथ हुन्छ ?”

“विशाखे ! जस्तै गौपालकले सन्ध्यासमयमा आफ्नो मालिक-लाई गाईहरू जिम्मादिई मनमा यस्तो विचार गर्छ —

‘अमुक अमुक ठाउँमा आज गाईहरू चरे । अमुक अमुक ठाउँमा पानी पिए । भोलि अमुक अमुक ठाउँमा गाईहरू चर्नेछन् । अमुक अमुक ठाउँमा पानी पिउने छन् ।’

“विशाखे ! त्यस्तैगरी यहाँ कुनै कुनै उपोसथिकले मनमा यस्तो विचार गर्छ —

‘आज मैले यी यी खाद्यपदार्थहरू खाएँ, यी यी भोज्यपदार्थहरू भोजन गरे’ । भोलि मैले यस्ता यस्ता खाद्यपदार्थहरू खानेछु, यस्ता यस्ता भोज्यपदार्थहरू भोजन गर्नेछु ।’

“विशाखे ! यसरी आहारमा आशा राखी उत्तले दिन बितार्नेछ । यस्तो व्रतलाई गौपालक-उपोसथ भन्दछन् । यसरी बसेको गौपालक-उपोसथ व्रतको फल महान् हुँदैन, न महाप्रभावशाली हुन्छ, न महादियोतक हुन्छ, न त महाविस्फार नै ।”

(२) निगण्ठ (= निर्ग्रन्थ) उपोसथ

“विशाखे ! निर्ग्रन्थ-उपोसथ भनेको कस्तो हुन्छ ?”

“विशाखे ! निर्ग्रन्थ (= निगण्ठ) भन्ने श्रमण सम्प्रदाय छ । उनीहरूले आफ्ना श्रावकहरूलाई यस्तो करार गराउन लगाउँछन् — ‘हे पुरुष ! तिमिहरू यता आऊ । पूर्वदिशातिरको शय योजन भन्दा पर जे जति प्राणीहरू छन्, उनीहरूमाथि दण्ड निक्षेप (= प्रहार) गर’, (शय योजन भन्दा यताकालाई न गर); पश्चिमदिशातिरको शय योजन भन्दा पर जे जति प्राणीहरू छन्, उनीहरूमाथि दण्ड निक्षेप गर, (शय योजन भन्दा यताकालाई न गर); उत्तरदिशातिरको शययोजन भन्दा पर जे जति प्राणीहरू छन्, उनीहरूमाथि दण्ड निक्षेप गर, (शय योजनभन्दा यताकालाई न गर); दक्षिणदिशातिरको शययोजनभन्दा पर जे जति प्राणीहरू छन्, उनीहरूमाथि दण्ड निक्षेप गर, (शययोजन भन्दा यताकालाई न गर)।’ यसरी उनीहरूले केही प्राणीहरू प्रति अनुदया र अनुकम्पा राख्न लगाउँछन्; केही प्राणीहरू प्रति अनुदया र अनुकम्पा राख्न लगाउँदैनन् । उनीहरूले उपोसथ-व्रतको दिनमा आफ्ना श्रावकहरूलाई यस्तो व्रत लिन लगाउँछन् — ‘म केही होइन, म कसैको कोही होइन, न मसँग कसैको प्रपञ्च नै छ; मेरो केही छैन, मेरो कोही

१. यसको तात्पर्य—शययोजन उतातिरका प्राणीहरूमाथि शस्त्र अस्त्र दण्ड प्रहार गरे पनि हुन्छ तर शययोजन यतातिरका प्राणीहरूलाई गर्नु हुन्न भन्ने हो ।

छैन, न मवाद कसैलाई प्रपञ्च नै छ ।' किन्तु उसका आमाबाबुले उसलाई जान्दछन् कि 'यो मेरो छोरा हो', उसले पनि जान्दछ कि 'यो मेरा आमाबाबु हुन्' । उसका स्त्री-पुत्रहरूले पनि उसलाई जान्दछन् कि 'यो हाम्रो स्वामी हो', उसले पनि जान्दछ कि 'यी मेरा स्त्री-पुत्रहरू हुन्' । उसका दासकामदारहरूले पनि उसलाई जान्दछन् कि 'यी हाम्रा मालिक हुन्', उसले पनि जान्दछ कि 'यिनीहरू मेरा दासकामदारहरू हुन्' । जुनबेला (आफ्ना भावकहरूलाई) सत्यतामा राख्न पर्दथ्यो, त्यस बेला (उनीहरूले आफ्ना भावकहरूलाई) असत्यतामा राख्छन् । यस कारणबाट उनीहरू असत्यवादी हुन् भनी भन्दछु; त्यस रात बितिसकेपछि उसले ती वस्तुहरू कसैले न बिइकनै परिभोग गर्छ । यसकारणले (उ) अदिन्नादायी हुन्छ भनी भन्दछु । विशाले ! यस्तालाई निर्ग्रन्थ (= निगण्ठ)-उपोसथ भन्दछन् । यसरी बसेको निर्ग्रन्थ-उपोसथ व्रतको कल महान हुँदैन, न महाप्रभावशाली हुन्छ, न महादघोतक हुन्छ, न त महाविस्कार नै ।"

(३) आर्य-उपोसथ

“विशाले ! कसरी आर्य-उपोसथ हुन्छ ?”

१- “विशाले ! मलिन चित्तलाई क्रमशः उपायद्वारा परिशुद्ध गरिन्छ । विशाले ! कसरी मलिनचित्तलाई क्रमशः उपायद्वारा परिशुद्ध गरिन्छ भने ?—

१- बुद्धानुस्मरण - “विशाखे ! यहाँ आर्य श्रावकले तथागतको अनुस्मरण गर्छ - 'वहाँ भगवान् अरहन्त हुनुहुन्छ, वहाँ भगवान् सम्प्रक्सम्बुद्ध हुनुहुन्छ, वहाँ भगवान् विद्याचरण^१ सम्पन्न हुनुहुन्छ, वहाँ भगवान् सुगत हुनुहुन्छ, वहाँ भगवान् लोकविद् हुनुहुन्छ, वहाँ भगवान् अनुत्तर (= अनुपम) हुनुहुन्छ, वहाँ भगवान् पुरुषदम्य-साम्प्रणी हुनुहुन्छ, वहाँ भगवान् देवमनुष्यका शास्ता (= गुरु) हुनुहुन्छ तथा वहाँ भगवान् बुद्ध हुनुहुन्छ ।' यसरी तथागतका गुणहरू अनुस्मरण गर्दा उसको चित्त प्रसन्न भई प्रमुदित हुन्छ । त्यसबखत चित्तको मलिनता (= उपक्लेश) दूर हुन्छ । विशाखे ! जस्तै मयल परेको शीरलाई क्रमशः उपायद्वारा परिशुद्ध गरिन्छ त्यस्तै हुन्छ ।

११- “विशाखे ! कसरी मयल परेको शीरलाई क्रमशः उपायद्वारा परिशुद्ध गरिन्छ भने ? -

“विशाखे ! अमिलोद्वारा, माटोद्वारा, पानीद्वारा तथा पुरुषको आफ्नो उत्साह र मेहनतद्वारा मयल परेको शीरलाई क्रमशः उपायद्वारा परिशुद्ध गरिन्छ । विशाखे ! यस्तैगरी मलिन चित्तलाई पनि क्रमशः उपायद्वारा परिशुद्ध गरिन्छ ।

विशाखे ! कसरी मलिनचित्तलाई क्रमशः उपायद्वारा परिशुद्ध गरिन्छ भने ? -

“विशाखे ! यहाँ आर्यश्रावकले तथागतको अनुस्मरणगर्छ - 'वहाँ भगवान् अरहन्त हुनुहुन्छ^२, ... तथा वहाँ भगवान् बुद्ध हुनुहुन्छ ।'

१. त्रिदशचरण भनेको केहो भन्ने बारे हेर. बु. डा. पृ. ३००

२. माथि जस्तै दोह्याउनु ।

यसरी तथागतका गुणहरू अनुस्मरण गर्दा उसको मनमा प्रसन्नता र प्रामोदय उत्पन्न हुन्छ । अनि उसको मनको मलिनता दूर हुन्छ ।

‘विशाखे ! यसैलाई भन्दा कि ‘आर्यश्रावकले ब्रह्म’ उपोसथ पालनगर्छ, आर्यश्रावक ब्रह्मसंगै बस्छ, ब्रह्म अनुस्मरणको हेतुले उसको चित्त प्रसन्न तथा प्रमुदित हुन्छ । अनि चित्तको मलिनता दूर हुन्छ ।’ विशाखे यसप्रकार क्रमशः उपायद्वारा मलिनचित्त परिशुद्ध हुन्छ ।

२- “विशाखे ! मलिनचित्तलाई क्रमशः उपायद्वारा परिशुद्ध गरिन्छ । विशाखे ! कसरी मलिनचित्तलाई क्रमशः उपायद्वारा परिशुद्ध गरिन्छ भने ? —

२- धर्मानुस्मरण — “विशाखे ! यहाँ आर्यश्रावकले धर्मको अनुस्मरण गर्छ— ‘भगवान्को धर्म सु-आख्यातछ, भगवान्को धर्म सन्दृष्टिक (= यसै जीवनमा फल पाउने) छ, भगवान्को धर्म अका-
लिक (= समयको प्रतिबन्ध न भएको) छ, भगवान्को धर्म ‘आऊ हेर !’ भनी भन्न योग्यछ, भगवान्को धर्म औपनयिक (= निर्वाणतिर पुऱ्याउने) छ तथा भगवान्को धर्म विज्ञपुरुषद्वारा प्रत्यक्षरूपले अवबोध गर्न सकिन्छ ।’ यसरी धर्मका गुणहरू अनुस्मरण गर्दा उसको चित्त प्रसन्न भई प्रमुदित हुन्छ । त्यसबखत चित्तको मलिनता दूर हुन्छ ।

१ यहाँनिर सम्यक् सम्बुद्धलाई ब्रह्म शब्द प्रयोग गरिएको छ । बुद्धलाई नै ‘ब्रह्म’ भनिएको हो । ‘ब्रह्मा उच्चति सम्मासम्बुद्धो’, ‘ब्रह्म नार्सद्धि संवसती’ ति सम्मासम्बुद्धेन सद्धि संवसति’ ।
अ. नि. अ. क. I. पृ. ४२८

विशाखे ! जस्तै मैलो शरीरलाई क्रमशः उपायद्वारा परिशुद्ध गरिन्छ त्यस्तै हुन्छ ।

२५- “विशाखे ! कसरी मैलो शरीरलाई क्रमशः उपायद्वारा परिशुद्ध गरिन्छ भने ?—

‘ विशाखे ! ढुंगाद्वारा, चूर्णद्वारा, पानीद्वारा तथा पुरुषको आफ्नो उत्साह र मेहनतद्वारा मैलो शरीरलाई क्रमशः उपायद्वारा परिशुद्ध गरिन्छ । विशाखे ! यस्तैगरी मलिनचित्तलाई पनि क्रमशः उपायद्वारा परिशुद्ध गरिन्छ ।

“विशाखे ! कसरी मलिनचित्तलाई क्रमशः उपायद्वारा परिशुद्ध गरिन्छ भने ?—

‘विशाखे ! यहाँ आर्यश्रावकले धर्मको अनुस्मरणगछ — ‘भगवान्को धर्म सु-आख्यात छ, ‘... तथा भगवान्को धर्म विज्ञपुरुषद्वारा प्रत्यक्षरूपले अवबोध गर्न सकिन्छ ।’ यसरी धर्मको अनुस्मरणगर्दा उसको मनमा प्रसन्नता र प्रामोदच उत्पन्न हुन्छ । अनि उसको मनको मलिनता दूर हुन्छ ।

“विशाखे ! यस्तैलाई भन्दछन् कि ‘आर्यश्रावकले धर्म उपोसन्नपालन गर्छ, आर्यश्रावक धर्मसँगै बस्छ, धर्म अनुस्मरणको हेतुले उसको

चित्त प्रसन्न तथा प्रमुदित हुन्छ । अनि चित्तको मलिनता दूर हुन्छ ।
विशाखे ! यसप्रकार क्रमशः उपायद्वारा मलिनचित्त परिशुद्ध हुन्छ ।

३- “विशाखे ! मलिनचित्तलाई क्रमशः उपायद्वारा परिशुद्ध
गरिन्छ । विशाखे ! कसरी मलिनचित्तलाई क्रमशः उपायद्वारा परिशुद्ध
गरिन्छ भने ? —

३-सङ्खानुस्मरण — “विशाखे ! यहाँ आर्यश्रावकले सङ्घको अनुस्म-
रणगर्छ— ‘भगवान्को श्रावकसङ्घ सु प्रतिपन्न छ, भगवान्को श्रावकसङ्घ
ऋजुप्रतिपन्न छ, भगवान्को श्रावकसङ्घ न्याय (= निर्वाण) मार्गमा
लागेकोछ, भगवान्को श्रावकसङ्घ सम्पानपूर्वक अनुकूल मार्गमा लागे-
कोछ — यी चार जोडा’ पुरुषहरू अर्थात् आठ पुद्गलहरू भगवान्का
श्रावकहरू हुन् । जो पूजनीय छन्, पाहुना बनाउन योग्य छन्, दक्षिण्य
छन् तथा हातजोरी नमस्कार गर्न योग्यछन् ।’ यसरी सङ्घका गुणहरू
अनुस्मरण गर्दा उसको चित्त प्रसन्नभई प्रमुदित हुन्छ । त्यसबखत
चित्तको मलिनता दूर हुन्छ । विशाखे ! जस्तै मैलो परेको कपडालाई
क्रमशः उपायद्वारा परिशुद्ध गरिन्छ त्यस्तै हुन्छ ।

१. स्रोतापन्न मार्गमा पुग्ने र फलमा पुग्ने, सकृदागामी मार्गमा
पुग्ने र फलमा पुग्ने, अनागामी मार्गमा पुग्ने र फलमा पुग्ने
तथा अरहन्त मार्गमा पुग्ने र फलमा पुग्नेलाई नै चारजोडा
पुरुषहरू भनिएको हो ।

३४-विशाले ! कसरी मैलो परेको कपडालाई क्रमशः उपाय-द्वारा परिशुद्ध गरिन्छ भने ?—

“विशाले ! उष्मताद्वारा, क्षारद्वारा, गोबरद्वारा, पानीद्वारा तथा पुरुषको आफ्नो उत्साह र मेहनतद्वारा मैलो कपडालाई क्रमशः उपायद्वारा परिशुद्ध गरिन्छ । विशाले ! यस्तै गरी मलिन चित्तलाई पनि क्रमशः उपायद्वारा परिशुद्ध गरिन्छ ।

“विशाले ! कसरी मलिन चित्तलाई क्रमशः उपायद्वारा परिशुद्ध गरिन्छ भने ?—

“विशाले ! यहाँ आर्यश्रावकले सङ्घको अनुस्मरण गर्छ— ‘भगवान्को श्रावकसङ्घ सु-प्रतिपन्न छ, ^१...तथा हातजोरी नमस्कार गर्न योग्य छ ।’ यसरी सङ्घको अनुस्मरण गर्दा उसको मनमा प्रसन्नता र प्रामोद्य उत्पन्न हुन्छ । अनि उसको मनको मलिनता पनि दूर हुन्छ ।

“विशाले ! यसैलाई भन्वछन् कि ‘आर्यश्रावकले सङ्घ उपोसथ पालन गर्छ, आर्यश्रावक सङ्घसँग बस्छ, सङ्घ अनुस्मरणको हेतुले उसको चित्त प्रसन्न तथा प्रमुदित हुन्छ । अनि चित्तको मलिनता पनि दूर हुन्छ ।’ विशाले ! यसप्रकार क्रमशः उपायद्वारा मलिन चित्त परिशुद्ध हुन्छ ।

४- “विशाले ! मलिन चित्तलाई क्रमशः उपायद्वारा परिशुद्ध

गरिन्छ । विशाखे कसरी मलिन चित्तलाई क्रमशः उपायद्वारा परिशुद्ध गरिन्छ भने ? —

४-शीलानुस्मरण - “विशाखे ! यहाँ आर्यश्रावकले आफ्नो अखण्डित, अखिद्रित, निर्वागी, क्रमसहित, स्वातन्त्र्य, विज्ञप्रशंसित, दृष्टिद्वारा अपरामशित तथा समाधि संबर्तनिक शीलको अनुस्मरण गर्छ । शील अनुस्मरण गर्दा उसको चित्त प्रसन्न भई प्रमुवित पनि हुन्छ । त्यसबखत चित्तको मलिनता दूर हुन्छ । विशाखे ! जस्तै मैलो परेको ऐनालाई क्रमशः उपायद्वारा परिशुद्ध गरिन्छ त्यस्तै हुन्छ ।

४a- “विशाखे ! कसरी मैलो परेको ऐनालाई क्रमशः उपायद्वारा परिशुद्ध गरिन्छ भने ? --

“विशाखे ! तेलद्वारा, खरानीद्वारा, ब्रुशद्वारा तथा पुरुषको आफ्नो उत्साह र मेहनतद्वारा मैलो परेको ऐनालाई क्रमशः उपायद्वारा परिशुद्ध गरिन्छ । विशाखे ! यस्तैगरी मलिन चित्तलाई पनि क्रमशः उपायद्वारा परिशुद्ध गरिन्छ ।

“विशाखे ! कसरी मलिन चित्तलाई क्रमशः उपायद्वारा परिशुद्ध गरिन्छ भने ? —

“विशाखे ! यहाँ आर्यश्रावकले आफ्नो अखण्डित, ... तथा समाधि संबर्तनिक शीलको अनुस्मरण गर्छ, शील अनुस्मरण गर्दा उसको मनमा प्रसन्नता र प्रामोद्य उत्पन्न हुन्छ । अनि उसको मनको मलिनता दूर हुन्छ ।

“विशाखे ! यसैलाई भन्दछन् कि ‘आर्यश्रावकले शील-उपो-सथ पालन गर्छ, आर्यश्रावक शीलसँग बस्छ, शील अनुस्मरणको हेतुले उसको चित्त प्रसन्नता तथा प्रमुदित हुन्छ । अनि चित्तको मलिनता दूर हुन्छ ।’ विशाखे ! यसप्रकार क्रमशः उपायद्वारा मलिन चित्त परिशुद्ध हुन्छ ।

५- “विशाखे ! मलिन चित्तलाई क्रमशः उपायद्वारा परिशुद्ध गरिन्छ । विशाखे ! कसरी मलिन चित्तलाई क्रमशः उपायद्वारा परिशुद्ध गरिन्छ भने ? -

५-देवतानुस्मरण- “विशाखे ! यहाँ आर्यश्रावकले यसरी देवताको अनुस्मरण गर्छ- (१) ‘चातुर्माहाराजिका भन्ने देवताहरू पनि छन्, (२) त्रयस्त्रिंश भन्ने देवताहरू पनि छन्, (३) यामा भन्ने देवताहरू पनि छन्, (४) तुषित भन्ने देवताहरू पनि छन्, (५) निर्माण रति भन्ने देवताहरू पनि छन्, (६) परनिर्मितवशवर्ति भन्ने देवताहरू पनि छन्, (७) ब्रह्मकायिक भन्ने देवताहरू पनि छन् तथा तिनीहरूभन्दा उत्तरोत्तर देवताहरू पनि छन् । जस्तो श्रद्धाले युक्त भई ती देवताहरू यहाँबाट च्युत भई त्यहाँ उत्पन्न भए, त्यस्तो श्रद्धा ममा पनि विद्यमान छ । जस्तो शीलले युक्त भई ती देवताहरू यहाँबाट च्युत भई त्यहाँ उत्पन्न भए, त्यस्तो शील ममा पनि विद्यमान छ । जस्तो श्रुतिले युक्त भई ती देवताहरू यहाँबाट च्युत भई त्यहाँ उत्पन्न भए, त्यस्तो श्रुति ममा पनि विद्यमान छ । जस्तो त्यागले युक्त भई ती देवताहरू यहाँबाट च्युत भई त्यहाँ उत्पन्न भए, त्यस्तो त्याग ममा पनि विद्यमान

‘छ । जस्तो प्रज्ञाले युक्त भई ती देवताहरू यहाँबाट च्युत भई त्यहाँ उत्पन्न भए, त्यस्तो प्रज्ञा ममा पनि विद्यमान छ ।’ अनि उसको आफ्नो र ती देवताहरूको श्रद्धा, शील, श्रुति, त्याग तथा प्रज्ञाको अनुस्मरण गर्दा उसको आफ्नो चित्त प्रसन्न भई प्रमुदित पनि हुन्छ । त्यसबखत चित्तको मलिनता दूर हुन्छ । विशाले ! जस्तै कसर भएको सून-चाँदीलाई क्रमशः उपायद्वारा परिशुद्ध गरिन्छ त्यस्तै हुन्छ ।

५३- “विशाले ! कसरी कसर भएको सून चाँदीलाई क्रमशः उपायद्वारा परिशुद्ध गरिन्छ भने ? —

“विशाले ! हल्लाद्वारा, नुनद्वारा, गेरु (नीसागर) द्वारा, कुँघो-द्वारा, सेंनासोद्वारा (सण्डास) तथा पुरुषको आफ्नो उत्साह र मेहनतद्वारा कसर भएको सून चाँदीलाई क्रमशः उपायद्वारा परिशुद्ध गरिन्छ ।

“विशाले ! कसरी मलिन चित्तलाई क्रमशः उपायद्वारा परिशुद्ध गरिन्छ भने ? —

“विशाले ! यहाँ आर्यश्रावकले देवताको अनुस्मरण गर्छ
 ‘(१) चातुर्मेहाराजिका भन्ने देवताहरू छन्,^१...तथा तिनीहरूभन्दा उत्तरोत्तर देवताहरू पनि छन् । जस्तो श्रद्धाले^२...जस्तो प्रज्ञाले युक्त भई ती देवताहरू यहाँबाट च्युत भई त्यहाँ उत्पन्न भए, त्यस्तो प्रज्ञा ममा पनि छ ।’ अनि उसको आफ्नो र ती देवताहरूको श्रद्धा, शील, श्रुति, त्याग, तथा प्रज्ञाको, अनुस्मरण गर्दा उसको आफ्नो मनमा प्रसन्नता र प्रामोद्य उत्पन्न हुन्छ । अनि उसको मनको मलिनता दूर हुन्छ ।

“विशाखे ! यसैलाई मन्दछन् कि आर्यश्रावकले देवता-उपोसथ पालन गर्छ, आर्यश्रावक देवतासंगै बस्छ, देवता अनुस्मरणको हेतुले उसको चित्त प्रसन्न तथा प्रमुदित हुन्छ । अनि चित्तको मलिनता पनि दूर हुन्छ । विशाखे ! यसप्रकार क्रमशः उपायद्वारा मलिन चित्त परिशुद्ध हुन्छ ।

अरहन्त अनुकरण

“विशाखे ! अनि सो आर्यश्रावकले यस्तो पनि मनमा विचार गर्छ—

अष्टशील — १- ‘अरहन्तहरू जीवनभर प्राणीहिंसा त्यागी— प्राणीहिंसाबाट विरत भई बस्छन् । वहाँहरू दण्ड त्यागी, शस्त्र त्यागी, लज्जालु, दयालु तथा सबै भूत-प्राणीहरू प्रति हितानुकम्पी भई बस्छन् । म पनि आज यो दिन र रातभरी प्राणीहिंसा त्यागी— प्राणीहिंसाबाट विरत भई बस्नेछु । दण्ड त्यागी, शस्त्र त्यागी, लज्जालु, दयालु तथा सबै भूत-प्राणीहरू प्रति हितानुकम्पी भई बस्छु । यो अङ्गद्वारा पनि मैले अरहन्तहरूको अनुकरण गरेको हुनेछ र मेरो उपोसथ-व्रत पनि पालन भएको हुनेछ ।’

२- ‘अरहन्तहरू जीवनभर अदिग्नादान (= चोरी) त्यागी अदिग्नावानबाट विरत भई बस्छन् । दिएको मात्र ग्रहण गर्ने, दिएको मात्र आकांक्षा गर्ने भई गुह्यात्मभाव लिई बस्छन् । म पनि आज, यो दिन र रातभरी अदिग्नादान त्यागी, अदिग्नावानबाट विरत भई

बस्नेछु । दिएको मात्र ग्रहण गन, दिएको मात्र आकांक्षा गर्ने भई युद्धा-
त्मभाव लिई बस्छु । यो अङ्गद्वारा पनि मंले अरहन्तहरूको अनुकरण
गरेको हुनेछ र मेरो उपोसथ-व्रत पनि पालन भएको हुनेछ ।'

३- 'अरहन्तहरू जीवनभर अब्रह्मचर्य (= मंथुन) त्यागी,
मंथुन धर्मबाट विरत भई, टाढा बसी तथा दूर रही ब्रह्मचारी भई
बस्छन् । म पनि आज, यो दिन र रातभरी अब्रह्मचर्य (= मंथुन)
त्यागी, मंथुन धर्मबाट विरत भई, मंथुन धर्मबाट टाढा बसी, दूर
रही ब्रह्मचारी भई बस्छु । यो अङ्गद्वारा पनि मंले अरहन्तहरूको
अनुकरण गरेको हुनेछ र मेरो उपोसथ-व्रत पनि पालन भएको
हुनेछ ।'

४- 'अरहन्तहरू जीवनभर मृषावाद (= असत्य कुरा)
त्यागी, मृषावादबाट, विरत भई—सत्यवादी भई बस्छन् । बर्हाहरू
सत्यमा आधारित, स्थीर वचन तथा विश्वसनीय कुरा गछन् र
लोकवासीहरूलाई असत्य न बोल्ने भई बस्छन् । म पनि आज, यो
दिन र रातभरी मृषावाद त्यागी, मृषावादबाट विरत भई, सत्यवादी
भई, सत्यमा आधारित, स्थीर वचन तथा विश्वसनीय कुरा गर्नेछु र
लोकवासीहरूलाई भूटो नबोल्ने भई बस्ने छु । यो अङ्गद्वारा पनि
मंले अरहन्तहरूको अनुकरण गरेको हुनेछ र मेरो उपोसथ-व्रत पनि
पालन भएको हुनेछ ।'

५- 'अरहन्तहरू जीवनभर सुरा-मेरय मद्य प्रमादस्थानलाई
त्यागी - सुरा-मेरय-मद्य-प्रमादस्थानबाट विरत भई बस्छन् । म पनि

आज यो दिन र रातभरी सुरा-मेरय मद्य-प्रमादस्थानलाई त्यागी—
सुरा-मेरय-मद्य-प्रमादस्थानबाट विरत भई बस्नेछु । यो अङ्गद्वारा पनि
मंले अरहन्तहरूको अनुकरण गरेको हुनेछ र मेरो उपोसथ-व्रत पनि
पालन भएको हुनेछ ।'

६- 'अरहन्तहरू जीवनभर एक छाके हुन्छन् । रातपर्नुभन्दा
अगाडि विकाल! भोजनबाट विरत भई बस्छन् । म पनि आज, यो
दिन र रातभरी एकछाके हुन्छु । रातपर्नुभन्दा अगाडि विकाल भोजन
बाट विरत भई बस्नेछु । यो अङ्गद्वारा पनि मंले अरहन्तहरूको अनु-
करण गरेको हुनेछ र मेरो उपोसथ-व्रत पनि पालन भएको हुनेछ ।'

७- 'अरहन्तहरू जीवनभर नृत्य गीत-वाद्य विसूक-दर्शन र
माला-गन्ध-विलेपन-धारण-मण्डन तथा विभूषणहरू त्यागी—नृत्य-गीत-
वाद्य-विसूक-दर्शन र माला-गन्ध-विलेपन-धारण-मण्डन तथा विभूषणहरू-
बाट विरत हुन्छन् । म पनि आज, यो दिन र रातभरी नृत्य-गीत-
वाद्य-विसूकदर्शन र माला-गन्ध-विलेपन-धारण-मण्डन तथा विभूषणहरू
त्यागी—नृत्य-गीत-वाद्य-विसूकदर्शन र माला-गन्ध-विलेपन-धारण-मण्डन
विभूषणहरूबाट विरत भई बस्ने छु । यो अङ्गद्वारा पनि मंले अर-
हन्तहरूको अनुकरण गरेको हुनेछ र मेरो उपोसथ-व्रत पनि पालन
भएको हुनेछ ।'

८- 'अरहन्तहरू जीवनभर उच्चशयन, महाशयन त्यागी —

१. मध्यान्ह समय पछि र रातपर्नुभन्दा अगाडिको समयलाई
'विकाल' भन्दछन् । अं. नि. अ. क. I, पृ. ४३१.

उच्चशयन, महाशयनबाट विरत भई होचो आसनमा शयन गर्छन—
खाट्मा वा तृणस्थरणमा । म पनि आज, यो दिन र रातभरी उच्च-
शयन महाशयन त्यागी—उच्चशयन, महाशयनबाट विरत भई होचो
आसनमा शयन गर्नेछु—खाट्मा वा तृणस्थरणमा । यो अङ्गद्वारा
पनि मैले अरहतहरूको अनुकरण गरेको हुनेछ र मेरो उपोसथ-व्रत
पनि पालन भएको हुनेछ ।’

‘विशाखे ! यसरी आर्य-उपोसथ-व्रत हुन्छ । विशाखे !
यसरी बसेको आर्य-उपोसथ-व्रतको फल महान् हुन्छ, महाप्रभावशाली
हुन्छ, महाद्योतक हुन्छ र महाविस्फार पनि ।’

दिव्य-सुख र आयु

‘विशाखे ! (उपरोक्त आकारले बसेको उपोसथ-व्रतको फल)
कति महत्फल, कति प्रभावशाली, कति महाद्योतक तथा कति महा-
विस्फार हुन्छ भने ?—

‘विशाखे ! प्रसस्तरूपले सप्तरत्नहरू परिपूर्ण भएको—अङ्ग,
मगध, काशी, कोशल, वृजी, मल्ल, चेतिय, वज्ज, कुरु, पञ्चाल,
मत्स्य, सुरसेन, अश्वक, अवन्ती, गन्धार, तथा कम्बोज—यो
सोऽह महा जनपदहरूको ऐश्वर्याधिपति भई कसैले राज्य गर्छ भने,
त्यो राज्य अष्टाङ्गयुक्त उपोसथ-व्रत फलको अगाडि सोऽह भागमा
एक भाग पनि हुँदैन । कारण के त भने ? दिव्य-सुखको अगाडि
मानुषीय राज्य-सुख कृपण (= कौडी) समान छैँ हो ।

१- 'विशाखे ! मनुष्यहरूको पचास (५०) वर्ष चातुर्महाराजिका देवताहरूको एक दिन रात हुन्छ । यस अनुसार तीस रातको एक महीना हुन्छ । सोही महीनाले बाह्र महीनाको एक वर्ष हुन्छ । सोही वर्षले पाँचशाय (५००) वर्षहरू चातुर्महाराजिका देवताहरूको दिव्य-आयु प्रमाण हुन्छ । विशाखे ! यहाँ कुनै स्त्री वा पुरुष अष्टाङ्गयुक्त उपोसथ-शील पालन गरी, शरीरत्यागी मृत्युपछि चातुर्महाराजिका देवलोकमा पनि उत्पन्न हुन सक्छ । यस कुरालाई ध्यानमा राखी मानुषीय राज्य-सुख, दिव्य-सुखको अगाडि कृपण समान भनिएको हो ।

(२) "विशाखे ! मनुष्यहरूको शय (१००) वर्ष त्रयस्त्रिंश देवताहरूको एक दिन-रात हुन्छ । यस अनुसार तीस रातको एक महीना हुन्छ । सोही महीनाले बाह्र महीनाको एक वर्ष हुन्छ । सोही वर्षले एक हजार (१०००) वर्षहरू त्रयस्त्रिंश देवताहरूको दिव्य-आयु प्रमाण हुन्छ । विशाखे ! यहाँ कुनै स्त्री वा पुरुष अष्टाङ्गयुक्त उपोसथ-शील पालन गरी, शरीर त्यागी मृत्युपछि त्रयस्त्रिंश देवलोकमा पनि उत्पन्न हुन सक्छ । यस कुरालाई ध्यानमा राखी मानुषीय राज्य-सुखलाई...कृपण समान भनिएको हो ।

(३) "विशाखे ! मनुष्यहरूको दुइशय (२००) वर्ष यामा देवताहरूको एक दिन-रात हुन्छ । यस अनुसार तीस रातको एक महीना हुन्छ । सोही महीनाले बाह्र महीनाको एक वर्ष हुन्छ । सोही वर्षले दुइ हजार (२०००) वर्षहरू यामा देवताहरूको दिव्य-आयु

प्रमाण हुन्छ । विशाखे ! यहाँ कुनै स्त्री वा पुरुष अष्टाङ्गयुक्त उपोसथ-शील पालन गरी, शरीर त्यागी मृत्युपछि यामा देवलोकमा पनि उत्पन्न हुन सक्छ । यसै कारणलाई ध्यानमा राखी मानुषीय राज्य-सुखलाई... कृपण समान भनिएको हो ।

४- 'विशाखे ! मनुष्यहरूको चारशय (४००) वर्ष तुषित देवताहरूको एक दिन-रात हुन्छ । यसै अनुसार तीस रातको एक महीना हुन्छ । सोही महीनाले बाह्र महीनाको एक वर्ष हुन्छ । सोही वर्षले चारहजार (४०००) वर्षहरू तुषित देवताहरूको दिव्य-आयु प्रमाण हुन्छ । विशाखे ! यहाँ कुनै स्त्री वा पुरुष अष्टाङ्गयुक्त उपोसथ शील पालन गरी, शरीर त्यागी मृत्युपछि तुषित देवलोकमा पनि उत्पन्न हुन सक्छ । यसै कारणलाई ध्यानमा राखी मानुषीय राज्य-सुखलाई... कृपण समान भनिएको हो ।

५- 'विशाखे ! मनुष्यहरूको आठशय (८००) वर्ष निर्माण-रति देवताहरूको एक दिन-रात हुन्छ । यसै अनुसार तीस रातको एक महीना हुन्छ । सोही महीनाले बाह्र महीनाको एक वर्ष हुन्छ । सोही वर्षले आठहजार (८०००) वर्षहरू निर्माणरति देवताहरूको दिव्य-आयु प्रमाण हुन्छ । विशाखे ! यहाँ कुनै स्त्री वा पुरुष अष्टाङ्ग-युक्त उपोसथ-शील पालन गरी, शरीर त्यागी मृत्युपछि निर्माणरति देवलोकमा पनि उत्पन्न हुन सक्छ । यसै कारणलाई ध्यानमा राखी मानुषीय राज्य सुखलाई... कृपण समान भनिएको हो ।

६- 'विशाखे ! मनुष्यहरूको सोह्रशय (१६००) वर्ष पर-

निर्मितवशवर्ती देवताहरूको एक दिन-रात हुन्छ । यसै अनुसार तीस रातको एक महीना हुन्छ । सोही महीनाले बाह्र महीनाको एक वर्ष हुन्छ । सोही वर्षले सोह्र हजार (१६०००) वर्षहरू परनिर्मित वशवर्ती देवताहरूको दिव्य आयु प्रमाण हुन्छ । विशाखे ! यहाँ कुनै स्त्री वा पुरुष अष्टाङ्गयुक्त उपोसथ शील पालन गरी, शरीर त्यागी मृत्युपछि परनिर्मितवशवर्ती देवलोकमा पनि उत्पन्न हुन सक्छ । यसै कारणलाई ध्यानमा राखी मानुषीय राज्य-सुखलाई दिव्य-सुखको अगाडि कृपण समान भनिएको ।”

१- “पाणं न हव्वे^१ न च दिन्नमादिये^२,
मुसा न भासे न च मज्जपो सिया ।
अब्रह्मचरिया विरमेय्य मेथुना,
रत्ति न भुज्जेय्य विकाल भोजनं ॥

२- “मालं न धारे^३ न च गन्धमाचरे,
मव्वे छमायं व सयेथ सन्थवे ।
एतं हि अट्टङ्गिकमाहु पोसथं,
बुद्धेन दुक्खान्तगुना पकासितं ॥

१. सिंहलमा : ‘हाने’ ।

२. स्याम र रोमनमा : ‘चादिन्नमादिये’ ।

३. स्याम र रोमनमा : ‘धारये’ ।

- ३- “चन्दो च सुरियो^१ च उभो सुदस्सना,
ओभासयं^२ अनुपरियन्ति^३ यावता ।
तमोनुदा ते पन अन्तल्लिक्खगा,
नभे पभासन्ति दिसाविरोचना ॥
- ४- “एतस्मिं^४ यं विज्जति अन्तरे घनं,
मुत्ता मणि वेजुरियं च भहकं ।
सिङ्गी सुवण्णं अथवा पि कच्चनं^५,
यं जातरूपं हटकं ति वुञ्चति ॥
- ५- “अट्टङ्गपेतस्स उपोसथस्स,
कल पि ते नानुभवन्ति सोलसि ।
चन्दप्पभा तारगणा च^६ सब्बे ॥
- ६- “तस्मा हि नारी च नरो च सीलवा,
अट्टङ्गपेतं उपवस्सुपोसथं ।
पुब्बानि कत्वान सुखुद्धानि,
अनिन्दितो समामुपेति ठानं^७ ति ॥”

१. स्याममा : ‘सूरो’ ।

२. स्याममा : ‘ओभासयन्ता अनुयन्ति’ ।

३. स्याममा: ‘एतस्मिं’ ।

४. ऐ. ‘काच्चन’ ।

५. ऐ. र रोमनमा: ‘व’ ।

अर्थ—

१- “प्राणीहिंसा न गर, अविज्ञादान (=चोरो, न गर, मृषावाद न बोल र मद्यपान पनि न गर । मंथुन छाडी, अबल्लक्य-लाई त्यागी देऊ, विकालमा र रातमा भोजन न गर ।

२- “माला न लगाऊ, सुगन्ध पनि न लगाऊ, खाटमा वा भुइँमा मात्र सुत । यसंलाई अष्टाङ्गयुक्त उपोसथ भन्दछन् भनी दुःखान्त गर्नु भएका बुद्धले प्रकाशित गर्नु भएको हो ।

३- “राम्ररी देखिने चन्द्र र सूर्य दुवैले अन्धकार नाश गरी आभा प्रकाशपार्दै, चारैतिर विचरण गरी जतिसम्म आकाशमा उज्यालोपारी विशानुविशा तेजिलो पार्छन्—

४- “त्यस भित्र जे जति मोती, मणी, वंदूर्य (=स्वाल) आदि धनहरू पाइन्छन्; जे जति सुवर्ण तथा कञ्चन विशेषता र चाँदी तथा चाँदीको विशेषता पाइन्छन्—

५- “अष्टाङ्गिक उपोसथ व्रतको अगाडि सोःह भागमा एक भाग जति पनि तिनीहरू हुँदैनन्; न त चन्द्र प्रभा सहित सब तारागण नै ।

६- “त्यसैले अष्टाङ्गिक उपोसथ व्रत पालन गरी नरनारीहरू गोलवान् होऊन् । ताकि सुखदायी पुण्यकार्य गरी, अनिन्दित भई स्वर्गलोकमा पुग्न सकुन् ।”

x

x

x

मूढ सूत्र—

१६— जतिप्रेम उति दुःख

यस्तो मैले सुने' ।

एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित मृगारमाताको पूर्वाराम
भ्रासादमा बस्नुभएको थियो ।

त्यससमय विशाखा मृगारमाताकी प्रिय तथा सान्हे मनपर्ने नाति-
नीको मृत्युभयो । अनि विशाखा मृगारमाता भिजेको बस्त्र र भिजेको
केश सहित दिनको मध्याह्न समयमै जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गइन् ।
त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसिन् । एक छेउमा
बसेकी विशाखा मृगारमातासँग भगवान्ले संधु भयो —

“उपासिके ! आज कहाँबाट दिनको मध्याह्न समयमै भिजेको
बस्त्र र भिजेको केश सहित यहाँ आएकी ?”

“मन्ते ! मेरी अति प्रिय तथा सान्हे मनपर्ने नातिनीको मृत्यु
भयो । त्यसैले म भिजेको बस्त्र र भिजेको केश सहित दिनको मध्याह्न
समयमै यहाँ आएकी हुँ ।”

“विशाखे ! के तिमी, यस श्रावस्तीमा जति मानिसहरू छन्^१ उति पुत्रहरू तथा नाति-नातिनीहरू चाहन्छ्यौ ?”

“भगवान् ! चाहन्छु । यस श्रावस्तीमा जति मानिसहरू छन् उति नै पुत्रहरू तथा नाति-नातिनीहरू चाहन्छु ।”

“विशाखे ! यस श्रावस्तीमा दिनका कति मानिसहरू मर्छन् नि ?”

“भन्ते ! यस श्रावस्तीमा दिनको दशजना मानिसहरू पनि मर्छन् नौजना पनि मर्छन्, आठजना पनि मर्छन्, सातजना पनि मर्छन्, छजना पनि मर्छन्, पाँचजना पनि मर्छन्, चारजना पनि मर्छन्, तीनजना पनि मर्छन्, दुइजना पनि मर्छन् र एकजना मानिस मात्र पनि मर्छ । भन्ते ! श्रावस्तीमा कहील्यै पनि मानिस मर्ने खालि हुन्छ ।”

“विशाखे ! त्यसोभएदेखि के तिमी कुनै पनि दिन सुकेको वस्त्र, सुकेको केश भएकी हुन मक्छ्यौ त ?”

“भन्ते ! सविदन । भन्ते ! भइहाल्यो, मलाई त्यतिका पुत्रहरू, त्यतिका नाति-नातिनीहरू चाहिन्नन् ।”

“विशाखे ! जसलाई शय प्रेम हुन्छ, उसलाई शयनै दुःख

१ श्रावस्तीमा ७ कोटी जनसंख्या छ । घम्म. अः क. पृ ४७१ः बिसाखायवत्थु ।

हुन्छ । जसलाई नब्बे प्रेम हुन्छ, उसलाई नब्बेने दुःख हुन्छ । जसलाई
असी प्रेम हुन्छ, उसलाई असीने दुःख हुन्छ । जसलाई सत्तरी प्रेम हुन्छ,
उसलाई सत्तरीने दुःख हुन्छ । जसलाई साठी प्रेम हुन्छ, उसलाई साठीने
दुःख हुन्छ । जसलाई पचास प्रेम हुन्छ, उसलाई पचासने दुःख हुन्छ । जस-
लाई चालीस प्रेम हुन्छ, उसलाई चालीस ने दुःख हुन्छ । जसलाई तीस प्रेम
हुन्छ, उसलाई तीस ने दुःख हुन्छ । जसलाई बीस प्रेम हुन्छ, उसलाई
बीस ने दुःख हुन्छ । जसलाई दश प्रेम हुन्छ उसलाई दशने दुःख हुन्छ ।
जसलाई नौवटा प्रेम हुन्छ, उसलाई नौवटाने दुःख हुन्छ । जसलाई
आठवटा प्रेम हुन्छ, उसलाई आठवटा दुःख हुन्छ । जसलाई सातवटा प्रेम
हुन्छ, उसलाई सातवटा दुःख हुन्छ । जसलाई छवटा प्रेम हुन्छ, उस-
लाई छवटै दुःख हुन्छ । जसलाई पाँचवटा प्रेम हुन्छ, उसलाई पाँचवटा
दुःख हुन्छ । जसलाई चारवटा प्रेम हुन्छ, उसलाई चारवटा दुःख हुन्छ ।
जसलाई तीनवटा प्रेम हुन्छ, उसलाई तीनवटै दुःख हुन्छ । जसलाई
दुइवटा प्रेम हुन्छ, उसलाई दुइवटै दुःख हुन्छ । जसलाई एउटै प्रेम
हुन्छ, उसलाई एउटै मात्र दुःख हुन्छ । जसलाई प्रेमने छैन, उसलाई
दुःख पनि छैन, शोक पनि छैन, तथा उनी शोकसन्तापविलापबाट
दूर हुन्छ भनी भन्दछ ।”

अनि यसै कारणलाई बुझ्नु भई भगवान्‌ले त्यसबेला निम्न
उद्दान प्रकट गर्नुभयो—

१- “ ये केचि सोका परिदेविता वा,
दुक्खा च लोकस्मि मनेकरूपा ।

पियं पटिच्चपभवन्ति एते,
पिये असन्ते न भवन्ति एते ॥

२- “ तस्मा हि ते सुखिनो वीतसोका,
येसं पियं नत्थि कुहिञ्चिलोके ।
तस्मा असोकं विरजं पत्थयानो,
पियं न कयिराथ कुहिञ्चिलोके’ ति ॥”

अर्थ—

१- “प्रेमको कारणले गर्दा यो लोकमा मानिसहरूलाई अनेक-
रूपले शोक, विलाप आदि अनेकरूपका दुःख हुन्छ, प्रेम न भएदेखि
ही जन्मै हुँदैनन् ।

२- “जसको यो लोकमा कससँग प्रेम हुँदैन, उनीहरू सोही
कारणले शोक रहित भई, सुखी रहन्छन् । अतएव रागरूपी रजबाट
मुक्तभई वीतशोकी हुन चाहनेले यो लोकमा कससँग प्रेम नगर्नु ।”

३. खुज्जुतरा उपासिका

प रि च य

बुद्धधर्मको इतिहासमा गृहस्थिनी उपासिकाहरूमध्ये खुज्जुतरा उपासिकाले बहुश्रुत तथा प्रज्ञाको क्षेत्रमा विशिष्ट स्थान प्राप्तगरेकी विइन् । कौशम्बीवासो^१ घोषित वा घोषक श्रेष्ठीको कुलगृहमा एक धाईको कोखमा उनको जन्म भएको थियो । उनको नाम 'उत्तरा' दियो^२ ।

खुज्जुतरा उपासिकाकोबारेमा केही कुरा उल्लेख गर्नुमन्दा अगाडि, सर्वप्रथम, घोषक श्रेष्ठीको सम्बन्धमा केही पष्टिकरण दिनु आवश्यक ठान्दछु ।

घोषकोत्पत्ति

बुद्धभगवान्को समयमा कौशम्बी नगरमा घोषक, कुक्कुट, तथा पावारिय भन्ने तीनजना नामी सेठहरू थिए^३ । यिनीहरूमध्ये घोषक

-
१. प्राचीन कौशम्बीलाई वर्तमान भारतको इलाहाबादबाट करीब ३० माइल पश्चिम यमुना नदीको किनारास्थित 'कोसम' भन्ने गाउँलाई निर्धारण गरिएको छ । G.D. पृ. ९६
  २. इति. वु. अ. क. पृ. २३: निदानवण्णना ।
  ३. हेर. बु. रा. पृ: ४१९, ४२७

श्रेष्ठीको उत्पत्ति तथा उनी कसरी कौशम्बी नगरको श्रेष्ठी भए भन्ने सम्बन्धमा र उनको जीवनमा घटेका केही घटनाहरू यहाँ उल्लेखनीय छन् ।

घोषकको जन्म कौशम्बीवासी एक गणिकाको कोखमा भएको कुरा अंगुत्तरनिकाय र धम्मपद अर्थकथाहरूमा^१ समुल्लेख भएको पाइन्छ^२ ।

छोरा जन्मेको देखी गणिकाले उसलाई सडकको कसिगर फाल्ने ठाउँमा फाल्न लगाएपछि बालकलाई कौवाहरूले घेरी राखे । त्यसबेला कौशम्बी सेठको एक कर्मचारी सेठको घरमा जान लागि-रहेको बेलामा उसले बाटोमा कौवाहरूको बयान देखी “के रहेछ” भनी हेर्दा भर्खरै जन्मेको एक बालक देखी, पुत्रस्नेह उत्पन्न गरी बालकलाई आफ्नो घरमा लग्यो^३ । उसको नाम ‘घोषक’ थियो ।

त्यसबेला कौशम्बिक सेठ पनि राजाको चाकरीबाट फर्क-रहेको थियो र उसले बाटोमा एक ज्योतिषी पुरोहित ब्राह्मण भेट्यो ।

१. अं. नि. अ. क. I. पृ. २२८ : एककनिपात; धम्म. अ. क.

पृ. ८७ : उदेनकथाको घोषकवत्थु ।

२. हेर. बु. रा. पृ ४२५-२६

३. अं. नि. अ. क. I. पृ. २२८; धम्म. अ. क. पृ. ८७ मा कौशम्बी सेठको कर्मचारी भन्ने कुरा उल्लेख भएको देखिदैन ।

अदि उनीसंग उसले “पुरोहित बाजे ! आज, नक्षत्रको के हाल खबर छ नि, नक्षत्र योग कस्तो छ त ?” भनी सोधदा उनले त्यहीं बसी आँला गिन्तीगरी नक्षत्र योग विचार गरी भने —

“भो सेठ ! आज जन्मिने बालक यस नगरको सेठ हुनेछ ।”

त्यस समय सेठकी धर्मपत्नी गर्भिणी थिई र भरे-भोलि भएकी थिई । त्यसैले हतारो हतारो गरी सेठ घरफर्की पत्नी सुत्केरी भइकी भइन भन्ने जात्र चाहन्थ्यो । पत्नी सुत्केरी भइनसकेकीले उसको मनमा यस्तो कल्पना उठयो—

“नगरमा आज कसको घरमा बालक जन्मेको पाएमा मैले उसलाई ल्याउने छु र पछि मेरो पनि छोरे जन्मेमा त्यसलाई मान्न लगाउने छु । अनि मेरे छोरो यस नगरको सेठ हुनेछ । केही भएर छोरो पाएमा उसलाई मेरो छोरो दिई आफ्नै घरमा राख्ने छु ।”

यस्तो सोची उसले त्यसै दिन जन्मेको बालक खोजी गर्न पठायो । संयोगवश आफ्नै कर्मचारीको घरमा त्यसैदिनमा जन्मेको बालक पाई, उसलाई एकहजार कार्षापण दिई सो बालक आफ्नै घरमा ल्याई राख्यो ।

केही दिनपछि सेठकी पत्नीले छोरा जन्माई । त्यसपछि सेठले त्यो बालकलाई माने संकल्प गऱ्यो । त्यो बालक नभएमा आफ्नै बालक नगरको सेठ हुनेछ भन्ने विश्वास लियो । यसै पापसंकल्पको हेतुले उसले घोषक बालकलाई माने निश्चय गऱ्यो ।

सङ्कल्प अनुसार काम गरिन्छ । खराब सङ्कल्प भए खराब काम, असल सङ्कल्प भए असल काम गरिन्छ । त्यसैले धम्मपदमा^१ सबै कर्मको मूलकारण मन नै हुन्छ भनी भनिएको हो । बुद्धिमानीले पापसङ्कल्पलाई 'पापसंकल्प' भनी जानी त्यसबाट मुक्त हुने सद्प्रयत्न गर्छ र मूर्खले पापसंकल्पलाई 'पापसंकल्प' भनी बुझ्न नसकी पापसंकल्पमै डुब्दै जान्छ ।

हत्याको षड्यन्त्र

(१) पापमा डुब्ने चित्त प्रवृत्ति भएको कौशम्बिक सेठले घोषक बालकलाई मार्ने नै नियत गरी, एक दिन आफ्नी काली^२ भन्ने दाशीलाई अह्लाई सर्वप्रथम गोठको द्वारनिर छाड्न लगायो । तर सेठ घोषक बालकले अघिल्लो जन्ममा कुबकुर हुँदा एक प्रत्येक बुद्धको निकै हेरविचार गरेको थियो र प्रत्येक बुद्ध प्रति उ अधिक स्नेह राख्दथ्यो । त्यसैको प्रभावले उ देवलोकमा उत्पन्न भई, त्यहाँबाट च्युत भई, यहाँ मनुष्यलोकमा जन्मेको हो^३ । उसको कर्म बल असाध्यै बलियो थियो ।

१. यमकवग्गो गाथा १.

२. धम्म. अ. क. पृ. ८८.

३. अं. नि. अ. क. १. पृ. २२७; धम्म. अ. क. पृ. ८६ : घोषक-वत्थु ।

गोठको ढोका खोल्दा, अरु अरु दिनमा भए गोठका ठूला ठूला गाई गोरूहरू सबभन्दा पछि निस्कन्थे । तर त्यसदिन गोठको ढोका खोल्ने बित्तिकै, गोठको सबभन्दा ठूलो गोरू बाहिर निस्की सो वालकलाई आरक्षा गर्दै हज्जारौं गाई गोरूहरूको घक्का खाएर पनि अडिग भई, निश्चल भई त्यहीं नै दैलोनिर उभिए रह्यो । गोठालोले देखी, आश्चर्य मानी “आज यो गोरू किन सबभन्दा पहिले निस्की दैलोनिर सबैलाई असजिलो पार्दै उभिएरहेको होला !” भनी हेर्न जाँदा गोरूको टाङ्गमनी एक दुधे वालक देखी, विश्रुत भई “यो वालकको प्राण बचाउन यसरी उभिरहेको रहेछ” भन्ने बुझी वालक प्रति स्नेह उत्पन्न गरी, वालकलाई घरमा ल्यायो ।

(२) जब सेठले वालक नमरेको र उसलाई गोठालोले आफ्नो घरमा लगेको खबर सुन्यो अनि उसले गोठालोलाई एकहजार कार्षा-पण दिई पुनः वालकलाई आफ्नो घरमा ल्यायो । समय बित्दै गएपछि पुनः एक दिन सेठले अर्को उपाय सोचेंद सोही काली दाशोलाई अह्राई वालकलाई मसानमा छाड्न लगायो ।

त्यस दिन आफ्नै अजपाल सोही मसानतिर बोका, बाख्राहरू चराउन गयो । बाख्राहरू मध्येबाट एउटा ठूलो बाख्राले सो वालक भएको ठाउँमा गई, घुँडामारी टाङ्गमनी वालकलाई राखी बूध ल्हाई हज्जारौं बोका र बाख्राहरूको फुल्पाइबाट वालकलाई बचायो । सबै बाख्राहरू चर्दै गएर पनि उ त्यहीं नै घुँडामारी बसि नै रहेको देखी, अजपाल गई हेर्दा वालकलाई बूध ल्हाइरहेको देखी बडो आश्चर्य मानी वालकलाई आफ्नो घरमा ल्यायो ।

(३) सेठले फेरि पनि बालक बाँचिन रहेको मात्र नभई उसलाई आफ्नै अजपालले आफ्नो घरमा लगी पालिराखेको खबर सुनी, उसलाई पनि एकहजार कार्षापण दिई बालक फिर्ता ल्यायो ।

पापचेतनाद्वारा गरेको काम सफल नभएकोले उसको मनमा फन् फन् डाह भयो र मूढतावस फन् उत्तरोत्तर उसको चिन्ता बढ्दै गयो । पाप गर्ने मूर्खहरूको चित्तवृत्ति दिनपरदिन पापमै रमाए जस्तै पुण्य गर्ने पुण्यात्माहरूले पापबाट आफ्नो चित्तलाई हटाई पुण्यमै लगाउन थाल्छन् । तर कौशम्बिक सेठ माथिल्लो श्रेणीको भएको हुँदा उसले एकमाथि अर्को दुरुण उपाय सोच्दै बालकलाई गाडा ल्याउने बाटोमा कुल्चाउनकोनिमित्त राख्न पठाउने अडोट गर्‍यो । यसै संकल्प अनुरूप उसले एक दिन, हजारौं गाडाहरू ल्याउने बाटोमा अर्थात् गाडाजाने लीगमा राखिदिनकोनिमित्त काली दाशीलाई अह्वायो । बिहानको भोर नहुँदै सो बाटोमा शयकडौं गाडाहरू आए । जब सो बालक भएको ठाउँनिर पुग्यो अनि गाडाको दुवै गोरूहरू कति पनि डेग चलेनन् । गाडीवानहरूले गोरूहरूलाई धेरै कुटे, चुट्टन सम्म चुटे, सासना गरे तैपनि गोरूहरूका खुट्टाहरू कीला ठोके जस्तै भएका थिए । गाडीवानहरूले बेस्करी चुटेपछि गोरूहरू फन् भुईँमा टासिएका जस्तै गरी थुचुक्क बसिदिए । गोरूहरू नार्न अनेक कोशिस गर्दागर्दै उज्यालो भएर आयो । आकाशमा सूर्यको कीरण देखिन थालेपछि गाडीवानहरू 'आज यी गोरूहरू किन ढिटाहा भई बसेका होलान्' भनी यता उता हेरी अगाडिपट्टि हेर्न जाँदा एक बालकलाई देखे । अनि गाडीवानहरूले गोरूको प्रकृया देखी विस्मित भई

“घन्य ! घन्य !! यी गोरूहरू !!!” भन्दै उनीहरूले सो बालक लिएर गए । यस्तै देवी शक्तिलाई नै कर्मशक्तिको प्रभाव भन्दछन् ।

(४) उता सेठले फेरि पनि बालक नमरेको खबर सुनी उसको मनमा फून् फून् डाह र ईर्ष्या बढेर आयो । फेरि गाडीवानसँगबाट एकहजार कार्बापण विई घोषकलाई फर्काएर ल्यायो । सेठहरूको निम्ति सो बालक आँखाको छारो समान हुन थाल्यो । व्यर्थमा बालक मान्ने मनोवृत्ति फून् फून् बढ्दै गयो, मन पोल्न थाल्यो । तैपनि उपाय सोच्न छाडेको थिएन र भीरबाट खसालि दिऊँ भन्ने विचार गरी एक दिन, सोही दाशीलाई अह्लाई भीरबाट खसाल्न पठायो । किन्तु बालकको कर्मशक्ति यत्तिको बलियो थियो कि त्यहाँबाट खसाल्दा एउटा बाँसको काँडमा परी मानो कुनै कोलीमा राखे जस्तै गरी त्यहीँ काँडमा अड्क्यो । त्यसै दिन बाँसको काम गर्ने मानिसहरू बाँस काट्न जाँदा काँडबाट आएको बालकको आवाज सुनी हेर्दा एक बालक देखी, खुशी भई उसलाई लिएर गए ।

(५) यो खबर सुनी सेठको मन फून् पोल्न थाल्यो । के गरौँ कसो गरौँ भई बालकलाई सोफो आँखाले पनि हेर्न सकेन । यसलाई न मारेसम्म आफ्नो बालक नगरको सेठ हुन सक्ने छैन भन्ने तिर मात्र विचार गर्ई, ईर्ष्याले जलो जे गरेर भएपनि यसलाई नमारी छाड्ने छैन भन्ने भावना फून् दरिलो पायो । त्यसपछि उसले फून् भयानक उपाय सोच्यो ।

सेठको एक विश्वासी कुह्याले साथी थियो ? उसलाई भनी

बालकलाई मान्न लगाई, अवालभित्र हाली पोलिदिने दानवी विचार गन्यो । अनि उसले कुह्याले कहाँ गई भन्यो—

“साथी ! आज म तिमोकहाँ एक विश्वासको कुरा गर्न आएको हुँ । मेरो घरमा एक कुजात बालक छ । उसलाई काटी तिम्रो अवाल पोल्ने बेलामा त्यसभित्र हाली भष्म पार्न परेको छ ।”

सेठको कुरा सुनी कुह्यालेले दुवै हातले कान बन्द गरी “अहो, यस्तो काम कसरी गर्ने !” भन्दै डराउन थाल्यो ।

यस्तो भन्दा सेठले उसलाई फकाई एकहजार कार्षापणको थंली अगाडि राखि दियो । एक हजारको थंली देखेने बित्तिकै कुह्यालेको मन फर्क्यो र “त्यसो भए, फलाना दिनमा मेरो अवालमा भाँडा पोलिने छ, त्यस समय बालकलाई पठाइ दिनुहोस्” भनी कुह्यालेले सुस्तरी जवाफ दियो ।

त्यसपछि कुह्यालेको अवालमा आगे राहने दिनमा सेठले घोषकलाई बोलाई भन्यो— “पुत्र ! तिम्रो आज फलाना हाभ्रा साथीको घरमा गई ‘बाबुले भनेको काम गरिदेऊ’ भनी भक्ष जाऊ” भनी पठायो ।

उनीहरूका बीच यस्तो कुरा भएको थियो कि सो दिनमा पठाइने बालकलाई काटी अवालभित्र हाली आगे लगाइ दिने ।

घाम ढुल्किने बेलामा सेठले घोषकलाई कुह्यालेको घरमा जाने काम अह्लायो । बिचरा सीधासाधा घोषक बालकको, मृत्युको द्वार

आज कुह्यालेको घर हुन गयो । बाटोमा उसले आफ्नो सहे भाई भनी संकी राखेको सेठको छोरालाई भेट्यो । उ त्यहाँ गुच्चा खेल्नरहेको थियो । दाइचाहिंलाई देखेर उसले भन्यो—

“भो दाइ ! दिनभरी गुच्चा खेली रोटीहरू मैले जम्मे हारे । एउटा पनि रोटी जित्न सकिन । अतएव मेरोनिमित्त गुच्चा खेल्न देऊ ।”

अनि घोषकले भन्यो— “भाइ ! मलाई बाबुले कुह्यालेकहाँ गएर आऊ भनी काम अहाएको छ । म खेल्न सकिदैन ।”

“भो दाइ ! त्यसो न भन । तिमी गुच्चा खेल्न सियालु छौ । मलाई रोटी जिताइ देऊ । बरू म कुह्यालेकहाँ गई बाबुले अहाएको काम गरेर आउने छु ।”

भाइ चाहिंले सारं जिद्दी गरेपछि घोषकले उसलाई भन्यो—

“त्यसो भए, तिमी त्यहाँ गई ‘मेरो बाबुले भनेको काम गरि- देऊ’ भनी कुह्यालेलाई भनी आऊ ।”

अनि सो बालक दाइचाहिंको कुरा सुनी साँफ पख सरासर कुह्यालेको घरमा गयो । कुह्यालेले सो बालक आउनासाथ उसलाई दुइ टुक्रापारी, काटकुटपारी माटोको भाँडामा राखी, अवाल भित्र हाली हत्तरपत्त आगो लगाइ दियो ।

उता घोषक कुमारले गुच्चा खेली धेरै रोटी जित्यो । भाइ आउला भनी धेरैबेरसम्म बाटोमा पर्खिरह्यो । साँफपरी सबै पबि-

भाइचाहि फर्केर नआएकोले उ कुह्यालेको घरतिर हेर्न गयो । उसलाई त्यहाँ न देखेपछि “घर फर्क सक्थो होला” भन्ने विचार गरी आफू पनि सरासर घर फर्क्यो ।

टाढेदेखि घोषक फर्किरहेको देखी कौशम्बिक सेठ चकित भई घोषकलाई “किन तँ कुह्यालेकहाँ न गएको ? जा तुरुन्त फर्को !” भन्दै गालि गर्दै हप्काउँदा घोषकले विनम्रतापूर्वक आफू गइरहेको बेलामा भाइचाहिले आफूलाई बाटोमा देखी उसले सारै जिद्दी गरेको हुँदा आफू गुच्चा खेली उ कुह्यालेकह गएको कुरा सुनाउने बित्तिकै आफ्नो ज्यू भरी तातो पानी खन्याइदिएको जस्तो भई, पसिना बघाउँदै सेठ दगुदै कुह्यालेको घरमा गयो । टाढे देखि सेठ चिच्याउँदै “पख् पख्” भन्दै कराउँदै कुह्यालेको घरमा आएको देखी कुह्यालेले “धेरै हल्ला नगर्नुहोस्, काम जम्मै सिद्धिसकेको छ” भनी सेठलाई सुनाउने बित्तिकै सेठ त्यहीं नै बेहोस भयो । त्यहाँ देखि उसको चित्त र मगज बिघी पागल हुन थाल्यो । त्यसपछि चाल्नी जस्तै हृदय लिई सेठ घर फर्क्यो ।

त्यसैले धम्मपदमा दण्डरहित तथा दोष रहित प्राणीलाई हिंसागर्नेलाई दश कारणहरूमध्ये कुनै न कुनै एक कारण यसै जन्ममा भोग्नुपर्छ भनी भनेको हो—

- (१) “यो दण्डेन अदण्डेषु, अप्पदुट्ठेषु दुस्सति ।
दसन्नमब्धतरं ठानं, खिप्पमेव निगच्छति ॥
- (२) “वेदनं फरुसं जानिं, सरीरस्स च भेदनं ।
गरुकं वा पि आबाधं, चित्तक्खेपं व पापुणे ॥
- (३) “राजतो वा उपसगं, अब्भक्खाणं व दाहणं ।
परिक्खयं व वातीनं, भोगानं व पभङ्गुरं ॥
- (४) “अथ चस्स अगारानि, अग्गि ड्हति पावको ।
कायस्स भेदा दुप्पब्बो, निरयं सोपपज्जती’ ति^१ ॥”

अर्थ—

१-४ “जसले दण्डरहित निर्दोषी प्राणीलाई दण्ड दिन्छ वा दोष लगाउँछ, उसले दश कारणहरूमध्ये कुनै कुनै एक कारण छिटै भोग्नु पर्छ— (१) टाउको दुख्ने आदि तीव्र वेदना, (२) केहीन केही प्रकारको हानी, (३) अंग भंग वा जीवन नाश, (४) तीव्र रोग, (५) चित्तविक्षेप वा बोलाहापन, (६) राजदण्डादिको भय, (७) कठोर निन्दा वा उपहास, (८) नाता कुटुम्बहरूको हानी, नोकसानी, (९) भोगसम्पत्तिको हानी नोकसानी तथा (१०) घरमा आगलागी । त्यस्तो मूर्ख पुरुष मृत्युपछि नर्कमा पनि उत्पन्न हुन्छ ।”

१. धम्म. प. गाथा १३७, वर्ग १०,

(६) चित्तविक्षेप भएर बहुलाहा जस्तो हुँदा पनि कौशम्बिक सेठको विचारधारामा कुनै परिवर्तन आएन । उसको मन पापचेतनाले भरिएको थियो । आफ्नो प्राण छुउञ्जेलसम्म कुविचार गर्न छोडेन । मान्ने षड्यन्त्र गर्दा गर्दै घोषक कुमार पनि तन्नेरी हुँदै आयो ।

फेरि एक दिन, सेठले घोषकलाई टाढाको एक आफ्नो गाउँमा पठाई मान्न लगाउने विचारले प्रेरित भई, आफ्नो गाउँको मुखियालाई एक पत्र लेखी घोषकको तुनामा बाँधी, उसलाई त्यहाँ पठायो । घोषक विचरा फेरि आफ्नै मृत्युको सन्देश आफैले बोकी सो गाउँमा गयो । एकदिनमा सो गाउँमा पुग्न नसक्ने भएकोले घोषकले सेठसँग विनम्रतापूर्वक बाटोखर्च माग्यो । सेठले उसलाई 'बाटोखर्च चाहिँदैन । फलाना गाउँमा एक सेठको घर छ । उनी हाम्रा साथी हुन् । अतएव उनकै घरमा एकरात बास बसी मं.लिपल्ट जाऊ' भनी भन्यो ।

सीधासाधा तथा आज्ञाकारी घोषक सो गाउँमा पुगेपछि सेठको घर खोज्दै गयो । त्यसबेला सो सेठ दान्ही बनाउँदै थियो । घोषकले सो सेठको घर पत्तो लगाई त्यहाँ गई सेठलाई नमस्कार गर्‍यो । सेठले उसँग कहाँबाट आएको ह्वै र कसको छोरा ह्वै भनी सोधेपछि घोषकले सबै वृत्तान्त बतायो । सेठ बडो खुशी भयो ।

सो सेठकी पन्द्र सोन्ह वर्षकी एक सुन्दरी छोरी थिई । त्यस बेला उसकी नोकनी फूल किन्न घरबाट बाहिर जान लाभेको देखी, सेठले उसलाई बोलाई घोषकलाई बस्ने कोठा इत्यादि तयार पार्न अर्‍हायो । सेठले अर्‍हाएको काम गरिसकेपछि उ फूल किनी फर्कँदा

सेठकी छोरीले उसलाई “किन अबेरगरी आएको?” भनी हप्काउँदै मालि गरी । अनि उसले अबेर भएको कारण सबै सुनाई ।

‘घोषक’ भन्ने नाउँ सुन्ने बित्तिकै कुमारीका मनमा स्वतः प्रेम बहिर्रो प्रेम उत्पन्न भयो । पिनीहरू बुवै यसभन्दा चार जन्म अगाडि पति र पत्नी भई बसेका थिए । कुमारीले त्यस जन्ममा एक प्रत्येक बुद्धलाई एक कुखाको भात पकाई अत्यन्त श्रद्धापूर्वक दान दिएको थिई । सोही कुशलकर्मको प्रभावले यस जन्ममा उ सेठको कुलमा जन्मेकी हो^१ । पूर्वजन्ममा स्नेहपूर्वक एकैसाथ बसेर आइ सकेको वासनाको हेतुले गर्दा अहिले उसको नाम सुन्ने बित्तिकै पानी माथि फुत्तुखक निस्केको कमलको फूल छँ उसको हृदयमा प्रेम उत्पन्न भएको हो ।

त्यसैले यसो भनिएको हो—

“पुब्बेव सङ्गिवासेन, पञ्चुप्पन्न हितेन वा ।

एवं जायते पेमं उत्पलं व यथोदके’ ति^२ ॥”

अर्थ—

“पूर्वजन्ममा एकसाथ बसिसकेको र वर्तमान समयमा पनि भेट-घाट हुँदा—पानीमा उत्पन्न हुने कमलको फूल छँ प्रेम उत्पन्न हुन्छ ।”

१. अं नि. अ. क. I. पृ. २३१.

२. धम्म. अ. क पृ. ९१

३. जातकपालि I पृ. ६१ : साकेत जातकं, नं. २३७

अनि सो कुमारी दाशीसँग घोषक कुमार सुतिरहेको कोठामा हेर्न गई । त्यसबेला उसको आँखा घोषकको छातिनिर तुनामा बाँधि राखेको कागजको टुक्रोमा पर्न गयो र उसले “के रहेछ ?” भनी तुना फुकाली हेर्दा सो पत्रमा “यो पत्र वाहक मेरो घरको एक कुजात पुत्र हो । यसलाई मारी चर्बीको खाडलमा गाडी त्यसको खबर पठाएमा तिम्रो मबाट पुरस्कृत हुनेछो” भनी उल्लेख गरेको कुरा पढ्दा उसलाई बडो दुःख लाग्यो र उसले त्यसको बदलामा “यस पत्रवाहक मेरो जेठो छोरो हो । तपाइ भाउँलेहरू सब मिली फलाना गाउँको सेठकी कन्याकुमारी मागी, विवाह मङ्गल गरी मलाई सूचना पठाउनुहोस्” भनी अर्को पत्र लेखी उसकै तुनामा बाँधि दिई ।

भोलिपल्ट सो गाउँमा पुगी गाउँको मुखियालाई घोषकले पत्र दियो । पत्र पाई गाउँका मुखिया सहित सब गाउँलेहरू अत्यन्त खुशी भए । अनि पत्रमा उल्लेख भए अनुसार सोही गाउँको सेठसँग कन्या मागी विवाह मङ्गलोत्सव सिध्याई कौशम्बिक सेठकहाँ खबर पठाए ।

सो खबर सेठले पाउने बित्तिकै उ बडो अचम्भ भयो । चिताए कं एउटै पनि काम नभई कन् जन्मै काम उल्टो उल्टो मात्र भएकोले अन्तमा उसले घोषकलाई “चाँडै आऊ” भनी खबर पठायो ।

घोषककी पत्नीले त्यस गाउँका सब मानिसहरूलाई भनी राखेकी थिई कि “कुनै पनि खबर आएमा पहिले मलाई नभनिकन मेरो पतिलाई नभन्नु ।”

कौशम्बिक सेठको खबर त्याउने मानिसलाई घोषककी पत्नीले मानमिज्यास गरी, केही दिनसम्म पखिरहने कुरा बताई ।

अर्को पनि खबर लिएर मानिस आयो । उसलाई पनि त्यस्तै भनी । अर्को पनि मानिस खबर लिएर आयो । अनि उसँग घोषककी पत्नीले सेठको हालखबर सोधी । नन्देश बाहकले “अब त सेठ सिकिस्त छ । आज भोलि नै मृत्यु हुन सक्छ” भन्ने खबर सुनायो । त्यसपछि घोषककी पत्नीले आफ्नो पतिलाई “कौशम्बीमा फर्कने बेला भयो” भनी भन्दै उसलाई सिकाउनु पर्ने अति बुद्धि दिई । यिनीहरू कौशम्बीमा आइपुग्ने दिनमै सेठको पनि मृत्यु भयो । मृत्यु हुने बेलामा सेठले आफ्नो स्वजाञ्चलिसँग “नगद सम्पत्ति कति छ ?” भनी सोधदा खजाञ्चलीले “चालीस कोटी छ” भनी भन्दा सेठले “यो धन घोषकलाई न दिनु”, भन्ने विचार गरी बोली प्रकाश गर्न खोज्दा उल्टै “यो धन घोषकलाई दिनु” भनी भन्यो । यत्तिकैमा उसको प्राण पनि गयो ।

त्यसपछि कौशम्बीको राजाले घोषक कुमारलाई बोलाई चालीस कोटी धनको मालिक उसलाई बनाई ‘श्रेष्ठोपद’ पनि दिए ।

यही नै कौशम्बीवासी घोषक सेठको उत्पत्ति कथा हो^१ ।

१. अं. नि. अ. क. I. पृ. २२८-३२ : एककनिपातवर्णना;
धम्म. अ. क. पृ. ८७-९४ : उदनराजाको कथामा घोषक-
वस्तु ।

घोषक श्रेष्ठीको पुण्यचेतना

श्रेष्ठीपद प्राप्त गरी रथमा बसी नगर परिक्रमा गरी आइ-
रहेका घोषक श्रेष्ठीलाई देखी उनकी पत्नीले काली दाशीलाई
सम्बोधन गर्दै भनिन् —

“अम्मे ! तिम्रा मालिकले यो ऐश्वर्य जन्म मेरो कारणले
पाएका हुन् ।”

“कसरी ?” भनी काली दाशीले सोधी ।

“आपनो मृत्युको सन्देश पत्र लिई गइरहेको बेलामा यी
कुमारले हाम्रो घरमा बास बसेका थिए । मंले सो पत्र च्याती अर्को
पत्र लेखी पठाएको थिएँ । त्यसैले आज यिनले यत्रो श्रीसम्पत्ति
पाए” भन्दै आफूले गरेको कुरा जन्म घोषककी पत्नीले काली दाशी
लाई सुनाइन् । अनि कालीले भनी—

“अम्मे ! तपाइलेत यति कुरा मात्र जान्नु भएको रहेछ ।
किन्तु यी घोषक श्रेष्ठीको इतिहास निक्कं लामो छ । यी कुमारलाई
कौशम्बिक सेठले बालककालदेखिनै मानेँ षड्यन्त्र गर्दै आएको थियो ।
तर यिनको पुण्यभाग यस्तो बलियो रहेछ कि यिनलाई मानेँ
नसकी सेठ आफैँ मरेर गयो । अम्मे ! सबप्रथम यिनको जन्म हुनासाथ

---

१. कहीं कहीं अथंकथामा ‘घोषित श्रेष्ठी’ भन्ने पनि उल्लेख
भएको पाइन्छ ।

यिनलाई बाटोमा पयाकेको थियो । यिनको आमा बाबु को हुन् भन्ने कुरा आजसम्म कसैलाई थाहा छैन । यिनलाई कौशम्बिक सेठले पैंसा तिरौ ल्याएको थियो । पछि सेठको आफ्नो छोरा जन्मे पछि यिनलाई मानेँ षडयन्त्र गरेको थियो । मानेँकोनिमित्त अनेकौँ प्रयत्न गन्यो तर कुनै पनि प्रयत्न सफल हुन सकेन । हज्जारौँ रूपैयाँ खर्च गन्यो । अम्मे ! कर्मबल भनेको सारं ठूलो हुँदो रहेछ ! पुण्यको प्रभाव भनेको यत्तिको शक्तिसम्पन्न हुँदो रहेछ ! आखिरमा ज्योतिषले भने बमोजिम यी कुमार यस नगरको श्रेष्ठी नै भइ छोडे' भन्दै बडो संवेग-बँपुक बितेका घटनाका कुराहरू जम्मै सुनाई ।

यी कुराहरू सुनी घोषककी पत्नीलाई बडो आश्चर्य लागी जिरिङ्ग भयो । त्यसपछि एक दिन, उनले आफ्नो पतिको अतीत इतिहासको कुरा जम्मै उनलाई सुनाइन् । घोषक श्रेष्ठीले पत्नीको कुरा सुनी काली दाशीसँग पनि सोधे । अनि काली दाशीलाई आमा समान गरी राखे । त्यसपछि यिनीहरूले बितेका घटनाहरूलाई मनमा राखी “यस्तो आश्चर्यजनक, अजीब जीवन हुने हामीले प्रमादी भई जीवन बिताउनु हुन्न, अप्रमादी भई बस्नु पर्छ” भनी धर्मचेतना राखी प्राणी प्रति वया राखी दिनको हज्जारौँ रूपैयाँ परित्याग गरी गरीब कुरुवा, अन्धा, कृपण आदिहरूकानिमित्त नित्य खाद्यपदार्थ दान दिने दानशाला खोले । त्यस दानशालामा दिनको हज्जारौँको संख्यामा गरीब कुरुवाहरूले खाना लिन आउँदथे ! ।

खुज्जुत्तराको जन्म

यस्तो कठिनाइताबाट उत्तीर्ण भएर आएका बानी, धर्मतिमा घोषक श्रेष्ठीकी एक धाई आमाको कोखमा खुज्जुत्तरा उपासिका को जन्म भएको थियो । उनी देवलोकबाट च्युत भई यहाँ जन्मेकी थिइन् । जन्मेदेखि उनी लंगडी थिइन् । उनको नाम “उत्तरा” हो^१ । तर उनी “खुज्जुत्तरा” भन्ने नामले नै प्रसिद्ध थिइन् । पालि (मागधि) भाषानुसार खुज्जा + उत्तरा = खुज्जुत्तरा । अर्थात् खुज्जा = लंगडी, उत्तरा उनको नाम हो । “लंगडी उत्तरा” भन्ने अर्थले “खुज्जुत्तरा” भन्ने चलन भएको हो ।

खुज्जुत्तराको पूर्वकर्म

उनी लंगडी हुनाको पूर्वकर्मको कारण बताउँदै अंगुत्तरनिकाय अर्थकथा र धम्मपद अर्थकथाहरूले^२ यस्तो उल्लेख गरेका छन्—

अतीतकालमा बाराणशी राजाको घरमा नित्य भिक्षा लिन आउने एक लंगडो स्वभावको प्रत्येकबुद्ध हुनु हुन्थ्यो । वहाँलाई देखी उनले (= खुज्जुत्तराले) आफ्नो स्त्री परिषदको अगाडि प्रत्येकबुद्ध-

१. अं. नि. अ. क. I. पृ. २३२; इति. बु. अ. क. पृ. २३ :

निदानवण्णना ।

२ अं. नि. अ. क. I. पृ. २३८; धम्म अ. क. पृ. ११३

लाई गिज्याउंदें, खिसीगदैं लंगडो भई देखाउंदथिन् । त्यसैको प्रभावले उनी लंगडोभई जन्मेकी हुन् ।

×

×

×

त्यस्तंगरी, काश्यप बुध्दको पालामा उनी (= खुज्जुतरा) वाराणशीवासी एक सेठकी छोरी थिइन् । उनको घरमा एक क्षीणा-स्रवी भिक्षुणी^१ समय समयमा आउंदथिन् । एक दिन, सो सेठकी छोरी श्रृङ्गार गरिरहेको बेलामा, उनको घरमा आइरहनु भएकी सो अर्हत, भिक्षुणीलाई उनले काम अन्हाएकी थिइन् । त्यस समय उनको घरमा कुनै दासी थिएनन् । उनले सो क्षीणास्रवी भिक्षुणीलाई “आर्या ! त्यो मेरो श्रृङ्गार तथा गहनाको बट्टा यता ल्याईदिनुहोस्” भनी अन्हाइन् । त्यसबखत सो भिक्षुणीले सोचिन्— “यो कुमारीले अन्हाएको काम नगरी दिएमा, यिनले म प्रति रीस गर्नेछिन् । अनि यिनी सोही रीसको हेतुले नर्कलोकमा जानेछिन् । यदि मले यिनले अन्हाएको काम गरिदिएमा यिनी यसैको फल भोग्दें धेरै जन्मसम्म प्रेशकारी (= नोकर्नी) हुनेछिन् भन्ने जानी नर्कलोकभन्दा नोकर्नी हुनु नं बेश” भनी सो क्षीणास्रवी भिक्षुणीले उनको श्रृङ्गार तथा गहनाको बट्टा ल्याइ दिइन् । यसै कर्मको प्रभावलेगर्दा उनी धेरै

१. इति. वु. अ. क. पृ. २४ : निदानवण्णना; अं. ति. अ. क. I.

पृ. २३८.

२. अंगुत्तरनिकाय अर्थकथामा एक श्रामणरी भन्ने उल्लेख भएको छ । पृ. २३८.

जन्मसम्म नोकर्नी कुलमा जन्मेकी थिइन् र अहिले पनि नोकर्नी नै हुन परेकी हो! ।

×

×

×

अतीतकालमा, एक दिन, वाराणशी राजाको दरबारमा पात्र भरि तातो पायस भोजन भिक्षालिई गइरहेका आठजना प्रत्येकबुद्धहरूको हात, तातो पात्रले पोतिरहेको देखी, उनले (= खुज्जुत्तराले) आफूले लगाई राखेका आठवटा दाँतका चूरीहरू वहाँहरूलाई प्रदान गरी वहाँहरूको हात पोल्नबाट बचाइ दिइन् । चूरी पाई प्रत्येकबुद्धहरूले उनको मुख ताक्नु भयो । उनले कारण बुकी “भन्ते ! यी चूरीहरू तपाइहरूलाई नै प्रदान गरिसके ” भनिन् यसै दानको प्रभावले गर्दा उनी त्रिपिटक धारी महाप्राज्ञा भएकी हुन् । भनिन्छ ती आठवटा चूरीहरू नन्द्मूलक पर्वतमा अद्यापि यथावत् छन् । प्रत्येकबुद्धहरूलाई उपस्थान गरेको पुण्यको प्रभावले उनले अहिले स्वोतापन्नफल साक्षात्कार गर्न सकेकी हुन्^२ ।

पाण्डित्यता

लंगडी भएता पनि सुज्जुत्तराको ज्ञानशक्ति लंगडो थिएन ।

१. धम्म अ. क. पृ. ११४; अ. नि. अ. क. I. पृ. २३८; इति.

वु अ. क. पृ. २४

२. धम्म अ. क. पृ. ११३; अ. नि. अ. क. I. पृ. २३८; इति.

वु अ. क. पृ. २४.

उनी निक्कं बुद्धिमानो थिइन् र उनको स्मरणशक्ति तथा प्रज्ञालाई बुद्धले पनि प्रशंसा गर्नु भएको मात्र नभई 'खुज्जुत्तरा जस्तै हुन सक्' भनी प्रेरणा समेत दिनु भएको छ। पछि उनी श्यामावती महारानीकी सेविका हुन पुगिन्। उनी श्यामावती महारानीको अति विश्वासिनी थिइन्। विशेष गरी उनले श्यामावती महारानीको निम्ति फूल किनेर ल्याउने काम गर्दथिन्।

भगवान् बुद्ध सर्वप्रथम कौशम्बीवासी घोषकादि सेठहरूको निमन्त्रणामा कौशम्बी नगरमा आउनु हुँदा, एक दिन, भगवान् सहित भिक्षुसङ्घलाई सुमन मालाकारले निम्त्याएको थियो^१।

खुज्जुत्तराले सधैं उसको घरबाट फूल किनेर लैजाने गरेकी थिइन्। त्यस दिन पनि खुज्जुत्तरा फूल किन्न उसको घरमा गइन्। अनि उनलाई सुमन मालाकारले 'अहमे ! आज मेरो घरमा भगवान् बुद्ध सहित भिक्षु सङ्घलाई निम्त्याएको छु। तिमी पनि भगवान् बुद्धको सेवा टहल गरी, वहाँको धर्मोपदेश सुनिसके पछि फूल लिएर जाऊ' भनी भन्यो^२। खुज्जुत्तराले स्वीकार गरी बुद्धको सेवा टहल गरिन् तथा धर्मोपदेश पनि सुनिन्। बुद्धको उपदेश सुनी खुज्जुत्तराले स्त्रोतापन्न फल साक्षात्कार गरिन्^३।

१. हेर. बु. रा. पृ. ४२७-२८.

२. हेर. बु. रा. पृ. ४२८.

३. अं. नि. अ. क. I. पृ. २३७; धम्म. अ. क. पृ. १०५ =

मरणदीपित उदेनवत्थु।

जब कुनै व्यक्तिले स्त्रोतापन्न फल अवबोध गर्छ तब उसको पञ्चशीलमा कुनै त्रुटी हुँदैन । उसको पञ्चशील परिशुद्ध तथा निर्मल हुन्छ । स्त्रोतापन्न फल-साक्षात्कार भएपछि पूर्णरूपेण पञ्चशील पालन हुन्छ । बुद्ध, धर्म तथा सङ्घ प्रति उसको श्रद्धा अटल हुन्छ । प्राण गए पनि उसले हिंसादि पञ्च पापकर्म गर्दैन^१ । उ नरकगामी पनि हुन्न^२ । स्त्रोतापन्न भएकोबेला देखि उसको पञ्चशील अखण्डित तथा निर्मलरूपले पालन भएको हुन्छ र उसको शीललाई आर्यकान्त शील पनि भन्दछन्^३ ।

स्त्रोतापन्न हुने व्यक्तिलाई स्वभावतः उपरोक्त गुणहरू निहीत हुने भएकोले खुज्जुत्तरा उपासिकाले अघि-अघि फूल किन्दा जुन कपट गर्दथिन्-त्यस दिन, ती जन्म परित्याग गरी, आठै कार्षापण-हरूको फूल किनेर श्यामावती महारानीकहाँ गइन् । त्यसदिन अरु अरु दिनहरूमा भन्दा धेरै फूल देखेर श्यामावती महारानीले उनीसँग सोधिन्—

“अम्मे ! आज मालाकार निषकं खुशी भएको जस्तो लाग्छ । अरु अरु दिनभन्दा आज निषकं धेरै फूल ल्यायो त ! किन आज यत्तिका फूल ल्याएको ?”

अनि खुज्जुत्तराले प्रष्ट शब्दमा बताइन्—

१. हेर. बु. गृ. पृ. ८५, ११४-१७

२ हेर. बु. गृ. पृ. २७५.

३. हेर. बु. गृ. पृ. ६९

‘देवी ! अरु अरु दिनमा ममा अँध्यारोपन थियो । आज सो अँध्यारोपन मबाट हटिसक्यो । अघि अघि मैले आठ कार्षापणमध्ये-बाट चारं कार्षापणको मात्र फूल किनेर ल्याउँथे । किन्तु आज आठ कार्षापणको फूल किनेर ल्याएँ । आज मेरो भाग्य खुल्यो, मनको मलिनपन छुट्यो तथा मनको दियो पनि बल्यो । आज मैले उज्यालोपन पनि देखेँ । सुमन मालाकारको घरमा बुद्ध भगवान् सहित भिक्षु सङ्घलाई निम्तो गरेको थियो । उसले मलाई बुद्धको धर्मोपदेश सुनेर मात्रं जाऊ मनी भन्यो । अनि मैले भगवान् बुद्धको दर्शन गरी वहाँको उपस्थान समेत गरें । वहाँले दिनु भएको अमृतमय धर्मोपदेश पनि सुनें । वहाँको उपदेशद्वारा मेरो मनलाई असल बाटोमा राखि दियो । अब उपरान्त मबाट कहिले पनि त्यस्तो छलकपट हुने छैन । सत्यमा जरो बसिसक्यो । त्यसैले आज मैले अघि अघि गरिरहेको मिथ्याजीविकालाई छोडी सम्यक् जीविकाको शरण लिई तपाइले दिनु भएको आठं कार्षापणको फूल किनेर ल्याएकी हुँ । अघि अघि मैले चारं कार्षापणको मात्र फूल ल्याउँदथे । त्यसैले आज बढता फूल देखिएको हो, मालाकार खुशी भएकोले होइन ।”

खुज्जुत्तराको कुरा सुन्दा सुन्दं श्यामावती महारानीको मन र शरीर हलुँगो भई “बुद्ध, बुद्ध” भन्ने शब्द सुनी उनको मन बुद्धारम्मण प्रीतिले भरिन थाल्यो । अनि महारानीले उनलाई भनिन्—

“अम्मे ! त्यसो भए तिमिले पिएको धर्माभूत हामीलाई पनि पिलाऊ । बुद्धले दिनु भएको उपदेश हामीलाई पनि सुनाऊ ।”

“देवी ! तिम्रो मए एक धर्माशन तयार पार्न लगाउनु होस् । अनि मात्र तपाइहरूलाई उपदेश सुनाउने छु धर्माश्रित पनि पिलाउनेछु।”

अनि श्यामावती महारानीले एक सुन्दर धर्माशन तयार पार्न लगाई, खुज्जुत्तरा उपासिकालाई सोन्ह घडा सुगन्धित पानीले नुहाई, शुद्ध वस्त्र पहिराई, धर्माशनमा बसाली सम्मानपूर्वक उनलाई अभिवादन गरी, आफ्ना पाँचशय परिवार स्त्रीहरूका साथ धर्म श्रवणार्थ आफू भुइँमा बसिन् । खुज्जुत्तरा उपासिकाले पनि शंक्षप्रतिसम्भ्रदामाः प्रतिष्ठित भई बुद्धसंग मुनेर आएका सबै उपदेश, मधुर स्वरले श्यामावती महारानी सहित पाँचशय स्त्रीहरूलाई सअक्षर सुनाइन् । उपदेशको अन्तमा श्यामावती सहित सबै पाँचशय स्त्रीहरूले धर्मावबोध गरी स्त्रीतापन्नफल साक्षात्कार गरेर ।

यसपछि श्यामावती महारानीले खुज्जुत्तरालाई “अम्मे ! आजदेखि तिम्रो मेरो नोकर्नीबाट मुक्त भयो । आज देखि तिम्रो मेरो मातृस्थानमा र धर्मकथिकाचार्यको स्थानमा रही दिनदिने मगवान् बुद्धको उपदेश सुनी हामोलाई पनि बुद्धोपदेश सुनाई धर्माश्रितपान गराऊ” भनी खुज्जुत्तरालाई दाशताबाट मुक्तगरी, मातृस्थानमा र धर्मकथिकाचार्यको स्थानमा राखिन ।

१. इति. वु. अ. क. पृ. २२.

२. अं. नि. अ. क. I. पृ. २३७; धम्म. अ. क. पृ. १०६

३. धम्म अ. क. पृ. १०६; अं. नि. अ. क. I. पृ. २३७.

खुज्जुत्तराले पनि त्यसदिन देखि विनहुँ बुढकहाँ गई उपदेश सुनी, सो उपदेश श्यामावती सहित उनका पाँचशय स्त्रीहरूलाई सुनाउन थालिन् । खुज्जुत्तरा उपासिकाले उपदेश सुनाई श्यामावती महारानी सहित पाँचशय स्त्रीहरूलाई खोतापत्र फलमा प्रतिष्ठित गराएको समाचार चारै परिषद्हरूका^१ बीचमा चर्चाको विषय हुन थाल्यो । बहुश्रुतता, धर्मकथिकता, स्मरणशक्ति तथा प्रतिभाण (= बुझ्न सक्ने दक्षता) सम्पत्ति आदि उनका गुणको बयान गरी भगवान्‌ले उनलाई बहुश्रुत हुनेहरूमध्येमा अग्रगण्य स्थानमा राख्ने कुराको घोषणा पनि गर्नु भयो । जुन कुरा तल मूल सूत्रको “अग्रस्थान” मन्ने शीर्षकले प्रष्ट गरेको छ ।

खुज्जुत्तरा उपासिकाले शैक्ष^२ प्रतिसम्भिदा^३ प्राप्त गरेकी थिइन्^४ ।

१. भिक्षु परिषद्, भिक्षुणी परिषद्, उपासक परिषद् तथा उपासिका परिषद्—यी चार परिषदलाई ‘चार परिषद्’ भन्दछन् ।

२. “शैक्ष” र “अशैक्ष” भन्ने के हो भन्ने बारेमा बु. गृ. पृ. २६९, २७३ मा हेर्नु; इति. बु. अ. क. पृ. ४८ : प५मसेख-सुत्तं; पृ १५८ : मारधेय्यसुत्तं ।

३. “प्रतिसम्भिदा” भनेको विभिन्न प्रकारले ज्ञानावबोध गर्न-सक्ने ज्ञानशक्ति हो । विशेषत चार विषय सम्बन्धी अवबोध गर्ने ज्ञान हो । जस्तै— (१) अर्थ-प्रतिसम्भिदा—अर्थसम्बन्धी

उत्कृष्ट जीवन

यद्यपि खुञ्जुत्तरा उपासिकाको बारेमा सविस्तर चरित्रकथा पालिसाहित्यमा उपलब्ध छैन तापनि जति कारणहरू सूत्र र अर्थकथा-

अवबोध गर्न सक्ने ज्ञान, (२) धर्म-प्रतिसम्भ्रदा— धर्म सम्बन्धी अवबोध गर्न सक्ने ज्ञान, (३) निरुक्तिप्रतिसम्भ्रदा— भाषा, व्याकरणादि विषय अवबोध गर्न सक्ने ज्ञान तथा (४) प्रतिभान-प्रतिसम्भ्रदा— कसैले बोलेको कुगलाई विविधाकारले बुझ्न सक्ने ज्ञान । विसुद्धिमग्गो पृ. ३२९ परिच्छेद १४

यी चतुप्रतिसम्भ्रदा ज्ञान कुनै कुनै अरहन्तहरूमा मात्र हुन्छ । अरहन्त हुनेको प्रतिसम्भ्रदालाई 'अशैक्ष-प्रतिसम्भ्रदा' र अरहन्त नहुनेको प्रतिसम्भ्रदालाई 'शैक्ष-प्रतिसम्भ्रदा' भन्दछन् ।

अरहन्त नभईकनै यी ज्ञान प्राप्त गर्नेहरू—(१) आनन्द महास्थविर, (२) चित्र गृहपति (हेर. बु. गृ. पृ. १३७ देखि), (३) धर्मिक उपासक (धम्म. अ. क. पृ. ६४), (४) उपालि गृहपति (म. नि. II. पृ. ४३ : उपालिसुत्तं), तथा (५) खुञ्जुत्तरा उपासिका (इति. वु. अ. क. पृ. २२ निदान कथा) हुन् । विसु. म. पृ. ३३०, परिच्छेद १४, विभं. अ. क. पृ. २७३ : पटिसम्भ्रदा विभङ्गनिद्देशो ।

४. उदा अ. क. पृ. २६९ : उदेनसुत्तं ।

हहमा उपलब्ध छन् त्यतिले नै खुज्जुत्तराको बारेमा जानकारी प्राप्त गर्न पर्याप्त छ ।

खुज्जुत्तराको जीवन यति उच्च छ कि भगवान् बुद्ध स्वयंले “यदि कुनै एक पौत्रिक गृहस्थीले आफ्नो छोरोको अभिवृद्धि चाहन्छ भने खुज्जुत्तरा उपासिका जस्तै हुन सक्नु भनी प्रार्थना गर” भनी भन्नु भएको कुराबाट पनि प्रमाणित हुन्छ । “यदि कुनै उपासिकाको बीच दाँजो लगाउने हाँ भने खुज्जुत्तरा नै मापदण्ड हुन्” भनी भन्नु भएबाट पनि हामीले उनको जीवनको उत्कृष्टताबारे अनुमान लगाउन सक्छौं । यी दुवै कुराहरू तल उल्लिखित मूल सूत्रको ‘माप-दण्ड’ र “आयाचना” भन्ने शीर्षकबाट प्रष्ट हुन्छ ।

भगवान्का युगल भिक्षु अप्रश्रावकहरू— सारिपुत्र महास्थविर र मौद्गल्यायन महास्थविरहरू, युगल भिक्षुणी श्राविकाहरू— क्षेमा र उत्पलवर्णा महास्थविरनीहरू, युगल उपासक श्रावकहरू— चित्र गृहपति र हस्तक आलवक, तथा युगल उपासिका श्राविकाहरू— वेलु-कण्डकी नन्दमाता र खुज्जुत्तरा हुन्^१ भन्नेबाट पनि खुज्जुत्तरा उपासिकाको महत्ता बुझ्न सकिन्छ । यस्तै कुरा बुद्धवंस पालिमा पनि

१. धम्म. अ. क. पृ. १७० : विड्डभवत्थु; थेर. अप. II. पृ.

६६ : धम्मरुचियत्थेर अपदानं ।

समुल्लेख भएको पाइन्छ^१ ।

अघिल्ला जन्महरू

अघिल्ला जन्महरूमा खुज्जुत्तरा उपासिका बोधिसत्त्वका वरिवारहरूमध्येमै रहेको कुरा जातक साहित्यबाट पनि प्रमाणित हुन्छ ।

शाक्यमुनी गौतम बुद्ध अघिल्ला जन्महरूमा बोधिसत्त्व छँदा एक जन्ममा वहाँ वाराणसी देशमा, एक ब्राह्मण कुलमा जन्मी कृषीकर्मद्वारा जीविका गर्नु हुन्थ्यो । त्यसबखत सर्बले उसी वहाँको छोराको खेतमा मृत्यु भएको थियो । छोराको मृत्यु भएर पनि बोधिसत्त्व रुनु भएको थिएन । यो आश्चर्य देखि इन्द्र परीक्षा गर्न त्यहाँ आएका थिए । त्यसबखत बोधिसत्त्व ब्रह्मणको ६ जना परिवारहरूमध्ये खुज्जुत्तरा उपासिका बोधिसत्त्वकी दासी बिइन्^२ ।

X

X

X

१. पृ. ३८१—

“कोलितो उपतिस्सो च, द्वे भिक्खु अग्गसावकम् ।

आनन्दो नामुग्गट्ठाको, सन्तिकाववरो मम ।

खेमा उपपलवण्णा च, भिक्खुनी अग्गसारविका ॥

“चित्तो हत्थालवको च, अग्गुपट्टाकुपासका ।

नन्दमाता च उत्तरा, अग्गुपट्टिकुपालिका ॥”

२. जा. अ. क I I. पृ. ११६ : उरणजातकं, वं. ३५४.

भिसजातक अनुसार बोधिसत्व ८० कोटी धनका मालिक
 भएका ब्राह्मणको कुलमा जेठो छोरो भई जन्मिनु भएको थियो ।
 वहाँको नाम महाकञ्चन कुमार थियो । वहाँका जम्मा सात भाइहरू
 र एक बहिनी थिई । त्यस बखत पनि खुञ्जुत्तरा उपासिका
 महाकञ्चन ब्राह्मणको घरमा बासीकं रूपमा बस्थिन्^१ ।

× × ×

अर्को एक जातक अनुसार बोधिसत्व सुदर्शन नगरको राजाको
 कुलमा जन्मिनु हुँदा वहाँको नाम सुतसोम कुमार थियो । बोधि-
 सत्वका चन्द्रदेवी प्रमुख मोह हज्जार स्त्रीहरू थिए । त्यस समय
 खुञ्जुत्तरा उपासिका त्यस राजवरवारमा धाइ आमाको रूपमा
 थिइन्^२ ।

× × ×

कुसजातक अनुसार हाम्रा बोधिसत्व, मल्ल राज्यको कुशा-
 बती नगरको राजकुलमा कुशाराजकुमार भई जन्मिनु भएको थियो ।
 कुश राजकुमारको पत्नी प्रभावती देवीको सेविका भई खुञ्जुत्तरा
 उपासिका त्यस समय पनि खुञ्जुत्तरा नामले नै प्रसिद्ध थिइन् । त्यस
 बखत पनि उनी लंगडी (= खुन्जा) नै थिइन्^३ ।

× × ×

१. जा. अ. क. V पृ. २९, नं. ४८८.

२. जा. अ. क. VI पृ. ७० : चुल्लसुतसोमजातकं, नं. ५२५.

३. जा. अ. क. VI पृ. १६७ : कुसजातकं, नं. ५३१

तस उल्लिखित मूल सूत्रको “अनिष्फल मरण” भन्ने शीर्षक अनुसार श्यामावती महारानी सहित वहाँका पाँचशय स्त्रीहरू घरको आगोमा परी मृत्यु भएको बेलामा खुञ्जुत्तरा उपासिका एक मात्र त्यस आगोमा परिनन् । श्यामावतीहरूले पूर्वजन्ममा गरेको अपराध कार्यमा^१ खुञ्जुत्तरा उपासिका सामेल थिइनन्^२ ।

भिन्नाभिन्नं खुञ्जा (=लंगडी) हरू

१. खुञ्जा— यिनी थेरीअपदानकी हुन् । यिनी पनि लंगडी थिइन् । यिनलाई दासीहरूले बोक्दथे । पछि यिनी प्रव्रजित भई अरहत् पनि भइन् । थेरीअपदान पृ. १९६
२. खुञ्जा— यिनी कुश राजाकी पत्नी प्रभावती देवीकी दासी थिइन् । जा. पा. पृ. ७२ : कुसजातकं, अ. क. VI. पृ. १६७, नं. ५३१
३. खुञ्जा— खुञ्जा + उत्तरा = खुञ्जुत्तरा । यिनकं चरित्रकथा यहाँ उल्लेख गरिएको छ ।

x

x

x

१. यस सम्बन्धी कुराहरू तल श्यामावती महारानीकी चरित्र कथामा उल्लेख भएका छन् ।

२. उदा. अ. क. पृ. २६९ : उदेनसुत्तं ।

मूल सूत्र —

१-मापदण्ड

यस्तां मैले सुने ।

एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जेत-
वनाराममा बस्नु भएको थियो । त्यहाँ भगवान्ले “भिक्षुहो !” भनी
आमन्त्रण गर्नु भयो । “भदन्त” भनी भिक्षुहरूले भगवान्लाई प्रत्युत्तर
दिए । अनि भगवान्ले भिक्षुहरूलाई भन्नुभयो—

“भिक्षुहो ! लाभसत्कार तथा यशकीर्ति भनेको अति बरुण,
कटु, तथा खरो हुन्छ । त्यसैले तिम्रोहरूले ‘उत्पन्न भएको लाभसत्कार
र यशकीर्तिलाई छाड्ने छौं, उत्पन्न भएको लाभसत्कार र यशकीर्ति-
लाई चित्तले समात्न लगाउने छौं’ भनी सिकनु पर्छ ।”

“श्रद्धालु एक पौत्रिक उपासिकाले आफ्नी प्यारी तथा मन-
पर्ने पुत्रीको असल कामना गर्ने हो भने— ‘आर्या ! तिम्रो खुज्जुत्तरा

उपासिका र वेलुकण्डकी^१ नन्दमाता जस्ती हुन सक' भनी कामना गर्नुपर्छ ।”

(१) “भिक्षुहो ! मेरा श्राविका उपासिकाहरूमध्येमा खुज्जुत्तरा उपासिका र वेलुकण्डकी नन्दमाता नै मापदण्ड हुन् तथा प्रमाणकर पनि हुन् ।”

‘आर्या ! यदि तिम्रो घरबार छाडी, अनगारिक भई प्रव्रजित हुन चाहन्छ्यौ भने — तिम्रो क्षेमा र उत्पलवण्णा भिक्षुणीहरू जस्तै हुन सक ।’

(२) “भिक्षुहो ! मेरा श्राविका भिक्षुणीहरूमध्येमा क्षेमा र उत्पलवण्णा भिक्षुणीहरू नै मापदण्ड हुन् तथा प्रमाणकर पनि हुन् ।”

‘आर्या ! तिम्रोलाई शैक्षत्व^२ प्राप्त नभइकन लाभसत्कार तथा यशकीर्ति प्राप्त नहोस्’ (भगवान्ले भन्नु भएको छ कि) ‘भिक्षुहो ! यदि भिक्षुणीलाई शैक्षत्व प्राप्त नभइकन लाभसत्कार तथा यशकीर्ति प्राप्त भयो भने उनकोनिम्ति विघ्न हुनेछ ।’

१ ‘वेलुकण्डकी’ भन्ने पनि उल्लेख भएको पाइन्छ ।

२. स्त्रीतापन्न मार्ग—फल, सकृदागामी मार्ग—फल, अनागामी मार्ग फल तथा अरहत् मार्ग प्राप्त गर्नेलाई “शैक्ष” भन्दछन् । अरहत्—फल प्राप्त गर्नेलाई “अशैक्ष” भन्दछन् । अर्थात् कुनै पनि सिक्नु पर्ने बाँकि नरहेको ।

“भिक्षुहो ! यसप्रकार – लाभसत्कार तथा यशकीर्ति भनेको अति दुरुण, कटु, तथा खरो हुन्छ । अनुत्तरयोगक्षेप प्राप्तिकानिम्ति विघ्नकारक हुन्छ । अतएव तिमिहरूले ‘उत्पन्न भएको लाभसत्कार र यशकीर्तिलाई छाड्ने छौं तथा उत्पन्न भएको लाभसत्कार र यशकीर्तिलाई चित्तले समाप्त लगाउने छौं’ भनी सिक्नु पर्छ ।”

Dhamma.Digital

x

x

x

मूल सूत्र —

२-अग्रस्थान

“एतदगं, भिक्खवे, मम साविकानं उपासिकानं बहुसु-
तानं यदिदं खुज्जुत्तरा^१ ।”

अर्थ—

“भिक्षुहो ! मेरा बहुश्रुता श्राविका उपासिकाहरूमध्येमा
खुज्जुत्तरा उपासिका अग्रस्थिन् ।”

+

+

+

मूल सूत्र —

३-आयाचना

“भिक्षुहो ! श्रद्धालु उपासिकाले सम्यक् रूपे आयाचना
गर्णे हो मने यसप्रकार आयाचना गर्नु पर्छ— ‘त्यस्ती हुन सको जस्ती
खुज्जुतरा उपासिका र वेलुकण्डकी नन्दमाता उपासिका छन् ।’

“भिक्षुहो ! मेरा श्राविका उपासिकाहरूमध्येमा खुज्जुतरा
उपासिका र वेलुकण्डकी नन्दमाता उपासिका नं तुलादण्ड हुन् तथा
प्रमाणकर हुन् ।”

---

१. अ. नि-२. पृ. ८१ : आयाचनवग्गो, अ. क. I. पृ. ३३४;

अं नि-४. पृ. १७४ : आयाचनमुत्तं ।

४. श्यामावती महारानी

प रि च य

चेतिय^१ राज्यस्थित^२ भद्रवतीय^३ (भद्रवतिय) वा भद्र-
वतिका^४ (भद्रवतिका) नगरमा भद्रवतीय (भद्रवतिय) भन्ने सेठको

---

१. चेतिय वा चेति वा चेदिय राज्य (जनपद) बुद्धकालको
१६ महाजनपदहरूमध्ये एक हो । हेर बु. रा. पृ. ९५ को
पादटिप्पणीमा ।

२. D. P. P. II. पृ. ३५१

३. घम्म. अ. क. पृ. ९५ मा भद्रवति (भद्रवति) नगर भन्ने
उल्लेख भएको पाइन्छ । अ. अ. क. I. पृ. २३२ अनुसार
भद्रवतीय राष्ट्रमा भद्रिय नगर भन्ने उल्लेख भएको
पाइन्छ ।

४. पाचि. पा. पृ. १४९ : एकपञ्चासमपाचित्तियं ।

एक परिवार थियो^१ । यो परिवार र कौशम्बीका घोषित^२ सेठको परिवार, परस्पर अदृष्ट मित्रहरू थिए^३ ।

कौशम्बी नगरबाट आएका व्यापारीहरूबाट घोषित सेठको र भद्रवतीय नगरबाट आएका व्यापारीहरूबाट भद्रवतीय सेठको बयान सुनी, यी दुवै सेठहरूका बीच परस्पर उपहारहरू तथा पत्र-हरूका आदान प्रदानद्वारा मित्रता स्थापना भएको कुरा धर्मपद-अर्थकथामा 'समुल्लेख' भएको पाइन्छ^४ ।

श्यामावतीको जन्म भद्रवतीय सेठकी पत्नीको कोखमा भएको थियो । उनको नाम "श्यामा" भन्ने राखेको थियो^५ ।

१. बु. रा. पृ. ४२६ मा 'अङ्गराज्यको भद्रवती नगरको' भनी उल्लेख भएकोमा 'त्रैतिय राज्यको भद्रवतीय नगरको' भनी पढनु हुन सूचित गरिएको छ ।

२. 'घोषित' र 'घोषक' भन्ने एउटै व्यक्तिको नाम हो । कहीं 'घोषक' कहीं 'घोषित' भन्ने उल्लेख भएको पाइन्छ । यसको उत्पत्ति कथाबारे माथि पृ. १८५ 'घोषकोत्पत्ति' शीर्षकमा उल्लेख भइसकेको छ ।

३. धम्म. अ. क. पृ. ९५ : सामावतिवत्थु ।

४. धम्म. अ. क. पृ. ९५.

५. अं. ति. अ. क. I. पृ. २३२ : एककनिपातवण्णना; धम्म. अ. क. पृ. ९५.

अहिवातक रोग

एक दिन सो सेठको घरमा 'अहिवातक'^१ भन्ने रोग लाग्यो । अनिन्छ कि यो रोग लाग्दा सबप्रथम किंवा अनि कीटपतंग, मूसा, कुखुरा, सुगूर, गाई तथा दाशदाशीहरू मर्छन् र अन्तमा घरका मालिकहरू मर्छन् । यस्तो बेलामा जो पुरुष घरको भित्ता फोरी निस्केर जान्छ उसको ज्यान बच्छ^२ । त्यसैले श्रीसम्पत्ति जन्मै छाडी घरको भित्ता फोरी यिनीहरू घरबाट निस्केका थिए । यिनीहरू कौशम्बीवासी आफ्नो मित्र घोषित सेठकहाँ जान चाहन्थे^३ ।

१. 'अहिवातक रोग' को शब्दार्थ — 'सर्प बायु जन्य रोग' हो ।

'अहिवात रोग' भनेको कस्तो रोग हो भन्ने कुरा पालि-टेक्स्त शब्दकोषले पनि यकीन गरी उल्लेख गरेको छैन । तर डा० मल्लशेकरले D. P. P. II. पृ. ११०२ मा 'प्लेग' भनी उल्लेख गरेका छन् । यसका लक्षणहरू त माथि उल्लेख भएकै छन् । अंगुत्तरनिकाय अर्थकथाले भने 'छातक भयं उप्पज्जि' अर्थात् दुर्भिक्ष भय उत्पन्न भयो भनि उल्लेख गरेको छ । पृ. २३२.

२. अं. नि. अ. क. I. पृ. २३२ मा भने— "नगरमा दुर्भिक्ष भय हुँदा मानिसहरू भकाभक नगर छाड्दै ज्यान जोगाउन अन्यत्र जान लाग्दा यिनीहरू पनि घोषित सेठकहाँ गएका हुन्" भन्ने उल्लेख भएको छ ।

३. धम्म. अ. क पृ ९५

कौशम्बी जाँदा यिनीहरू केवल तीन जना मात्र गएका थिए । भद्रवतीय सेठ, उनकी पत्नी र श्यामा भन्ने छोरी । कौशम्बी जाने बाटोमा यिनीहरूले निष्कं दुःख पाए । बाटोखर्च सिद्धिएको हुँदा भोक र पिपासा सहँदै यिनीहरू बडो कष्टपूर्वक, बल्ल बल्ल कौशम्बी नगरमा पुगे । नगरमा पुगेपछि यिनीहरूले सोचे — “यस्तो विरूप तथा कृपण अवस्था लिई मित्रको घरमा जाँदा, मित्रलाई त के जन्माउने आमाबाबुलाई पनि प्रियंकर हुन्न । अतएव, एक ठाउँमा नुहाई धुवाई गरी, एक बुइ दिन बसी, शरीर तन्दुरुस्त पारेर मात्र मित्रकहाँ जानु पर्ला ।”

आमाबाबुको मृत्यु

यस्तो विचार गरी नुहाई धुवाई उनीहरू नगरको एक सत्तलमै बास बसे ।

घोषित सेठ धनी मात्र होइनन् महादानी पनि थिए । उनले दिनहुँ हज्जारौं कार्षापण खर्च गरी याचक, गरीब, कुरुवा, लूला लंगडा आदिकानिमित्त सदावर्त दान-शाला खोली राखेका थिए । त्यहाँ दिनको हज्जारौंको संख्यामा खाना लिन जान्थे । यिनीहरूले पनि सोही दान शालामा एकाघदिन खाना मागी पेट भर्ने विचार गरी भोलिपल्ट श्यामालाई खाना माग्नु पठाए । पेटकोनिमित्त जीवनमा कहिल्यै नगरेको काम गर्नु पर्दा श्यामा लज्जाले भुत्तुक

भइन् । तर आमाबाबुको आज्ञा शिरोपर गरी श्यामाले लज्जा शरम त्यागी एक भांडां लिई घोषित सेठको दान-शालामा खाना माग्नु गइन् । कन्याकेटी श्यामाको जीवनमा यो एक ठूलो सङ्घर्षमय जीवन थियो ।

जस्तै अरू याचक कृपणहरू हुलमुलमा घँचेटा-घँचेट गर्दै, धक्का दिँदै आफू अगाडि जान खोज्थे त्यस्तै गरी जाने हिम्मत श्यामा कुमारीमा थिएन । किनकि श्यामाको स्वभाव यसको विपरीत थियो । हुल सिद्धिएपछि मात्र अगाडि जाने विचार लिई उनी अत्यन्त लज्जित भई संकोचपूर्वक शीर फुकाई एक छेउमा उभइरहेकी थिइन् । त्यस समय दान शालामा काम गर्ने केही मानिसहरूको आँखा श्यामामाथि पर्न गयो र उनीहरूले “यी केटी त रूपसम्पन्न मात्र न भई प्रतिभासम्पन्न पनि देखिन्छिन्” भनी मनमनं कल्पना गरी केटीसँग सोधे —

“हे नानी ! तिमी किन अगाडि नबढी अरूहरूले जस्तै खाना लिएर न गएकी ?”

“भो काकाहो ! यस्तो भीडमा कमरी पस्ने !”

अनि उनीहरूले सोधे — “त्यसो भए तिमिलाई कति भाग चाहन्छि त ?”

---

१. अं. नि. अ. क. I. पृ. २३२-३३; तर धम्म. अ. क. पृ. ९५ मा भने उनी कृपणहरूको सरहमै गइन् भनी उल्लेख गरेको छ ।

उनीहरूको कुरा सुनी श्यामा कुमारी लाजले झुत्क भइन् र बल्ल बल्ल सुस्तरी “तीन भाग” भनिन् । त्यसपछि उनीहरूले तीन भाग खाना दिए ।

सो खाना लिई फर्की श्यामाले आमाबाबुहरूलाई दिइन् । त्यस पछि आमा चाहिँले बाबुचाहिँलाई “भो स्वामी ! विपत्ति भनेको जस्तो मुकं ठूलो कुलीनलाई पनि आइपछि । अतएव हात्रो मुख न ताकी भोक भेटाउनकोनिम्ति खाना खानुहोस्” भनी अनेक प्रकारले आश्वासन दिई खाना खाउन लगाइन् । केहि दिनदेखि खान न पाई क्षुधाले पीडित भएका सेठले खाना खाए । तर सो खाना पचाउन नसकी अरुणोदयको समयमै सोही सत्तलमं सेठको देहान्त भयो । रुँदै कराउँदै आमा र छोरी दुवैले सेठको दाहसंस्कार गरिसकेपछि फेरि श्यामा भाँडो लिई भिक्षा माग्नु गइन् र दुइ भाग मात्र मागेर ल्याइन् । अनि शोकसन्तप्ता आमालाई संझाई बुझाई श्यामाले खाना खाइन् । विपत्ति माथि त्रिपत्ति परेकी श्यामाकी आमाले पनि सो खाना पचाउन नसकी रात बित्दा बित्दै उनको पनि मृत्यु भयो^१ ।

अकस्मात् आमा बाबुको मृत्यु भएकोले श्यामा कुमारीको कलिलो हृदयमा सारं चोट लाग्यो । तर श्यामाले घ्यंको सहारा लिई आफ्नो शोकलाई सँभाली, गर्नुपर्ने दाहसंस्कार गरी, फेरि पनि पेटको कारणले उहाँ गई भिक्षा माग्नु गइन् । श्यामाले त्यसदिन

१. अं. नि. अ. क. I. पृ. २३२-३३; धम्म. अ. क. पृ. ९५

२. अं. नि. अ. क. I. पृ. २३३; धम्म. अ. क. पृ. ९५

एक भाग मात्र खाना मागेको देखी, दान-शालामा बस्ने मित्र' भन्ने कुटुम्बीले बडो मैत्रीपूर्वक श्यामासँग सोधे—

“हे नानी ! तिमिले पहिलो दिनमा तीन भाग खाना मागेकी थियौ, दोश्रो दिनमा दुइ भाग र आज एक भाग मात्र खाना माग्नाको कारण के हो ?”

मित्र कुटुम्बीको सहानुभूतिपूर्ण कुरा सुनी श्यामाले बितेका तीन दिन मित्रका घटनाहरूलाई दुःखपूर्वक सुनाएपछि मित्र कुटुम्बीले श्यामासँग “तिमी कुन गाउँ वा नगरकी हौ ?” भनी सोधदा श्यामाले सबै कुरा सुनाउँदै घोषित सेठ मेरो मित-वा पदंछन भन्ने कुरा पनि सुनाइन् । श्यामाको हृदयस्पर्शी कुरा सुनी मित्र कुटुम्बी प्रभावित भई “त्यसो भए तिमि त हात्रा घोषित सेठकी छोरी नै रहिछौ” भन्दै “नानी ! घन्टा नमान । मेरो पनि छोरी छैन अतः तिमि आजदेखि मेरो छोरीको रूपमा मेरो घरमा बस” भनी निधारमा चुम्बन गरी श्यामालाई आफ्नो घरमा लगे ३ ।

१ धम्म. अ. क. पृ. ९६.

२. यहाँनिरको कुरामा धर्मपदार्थकथा (पृ. ९६) को र अंगुत्तरार्थकथा (पृ. २३३) को भात्राभिव्यक्तिमा केही भिन्नता देखिन्छ । लेखकले अंगुत्तर अर्थकथाको अनुशरण लिएको छ ।

३. अं. नि. अ. क. I. पृ. २३३; धम्म. अ. क. पृ. ९६.

श्यामावती भन्ने नाम

एक दिन घर्मपिताको रूपमा रहेका मित्र कुटुम्बीसँग श्यामाले सोधिन्—

“तात ! यो दान-शालामा किन हो हल्ला मात्र भएको ? हो हल्ला नगरी दान दिन सकिन्न ?”

“अम्मे ! धेरै माग्नेहरू आउने ठाउँमा यस्तै हुन्छ । कसैले रोक्न सक्दैन ।

“तात ! सकिन्छ नि !”

“अम्मे ! कसरी ?”

“तात ! त्यसो भए, चारैतिर बार लगाउन लगाई त्यसको बीचमा दोहोरो बार लगाई, एकातिरबाट आउने र अर्कोतिरबाट जाने गरिदिएमा हो हल्ला कम हुन सक्छ तथा खाना लिनआउने-हल्लाई पनि सुविधा हुनेछ ।”

“राम्रो हो” भनी उनले श्यामाको अति अनुसार चारैतिर बार राख्न लगाए । अनि दान-शालामा दान लिन आउनेहरूको हो हल्ला कम भयो र शान्त वातावरण पैदा भयो ।

याहि भाषाले बारलाई “वृत्ति” भन्द छ । श्यामाले भने बमोजिम बार लगाइदिएको हुँदा त्यहाँवेखि श्यामाको नाम, बार

राखि दिने श्यामा भन्ने अर्थले श्यामा + वती = श्यामावती रहन गएको हो ।

दान-शालामा हुने हो हल्लाको आवाज सुनी घोषित सेठ “दान दिंदै छन्” भन्दै खुब खुशी हुन्थे । बार राखेदेखि दानशालामा हो हल्लाको आवाज कम भयो र दुइ तीन दिनदेखि उनले हो हल्लाको आवाज सुनेनन् । अनि एकदिन, उपस्थानमा आएको मित्र कुटुम्बीसँग “के दानशालामा दान दिइन्छ ?” भनी सोधदा मित्र कुटुम्बीले “दिइंदै छ” भनी उत्तर दिए ।

“त्यसो भए दुइ तीन दिन देखि किन कुनै आवाज सुनिंदैन त ?” भनी सेठले सोधे ।

मित्र कुटुम्बीले “हो हल्ला नहुने गरी प्रबन्ध मिलाइएको हुँदा” भनी जवाफ दिए ।

“पहिले नै त्यस्तो प्रबन्ध किन नगरेको त ?”

“स्वामी ! न जानेर ?”

“अहिले कसरी जान्यो त ?”

“स्वामी ! मेरी छोरीले बताइ दिएको उपायद्वारा ।”

“हँ ! मले त तिच्चो छोरी छे भन्ने कुरा कहिले पनि सुनेको थिइन ।”

यति कुरा सुनेपछि, मित्र कुटुम्बीले भद्रवतीय सेठ अहिवातक (= प्लेग) रोगको कारणले आफ्नो देश छाडी आए देखिको कुरा जम्मं सुनाउँदै श्यामावतीलाई आफ्नी छोरीको रूपमा राखेको कुरा समेत बताए । अनि घोषित सेठले “यस्तो कुरा यतिका दिनसम्म मलाई किन न भनेको ? मेरो मितकी छोरी मेरै छोरी समान हो । जाऊ, उनलाई यहाँ लिएर आऊ” भनी अन्हाए ।

मित्र कुटुम्बीले मन न पराइ नपराइ श्यामावतीलाई लिएर आए । अनि घोषित सेठले उनीसँग सोधे—

“नानी ! के तिमी भद्रवतीय सेठकी छोरी हौ ?”

“हो, तात !” भनी उनले जवाफ दिएपछि सेठले उनलाई “अम्मे ! घन्दामान्नु पर्दैन । मितकी छोरी मेरी आफ्नै छोरी जस्तै हो” भन्दै उनको निधारमा चुम्बन गरी, समययस्क पांचशय स्त्री बरिवारहरू दिई महान स्वागत सरकारका साथ आफ्नो घरमा राखे ।

त्यसदिन देखि श्यामावती घोषित सेठकी छोरी भई उनकै घरमा बसिन् ।

श्यामावतीको विवाह

एक दिन कौशम्बी नगरमा ठूलो चाड थियो । यो चाडको दिनमा शहरका सबै स्त्रीहरू गङ्गामा स्नान गर्न जान्छन् । श्यामा-

वती पनि आफ्ना पाँचशय स्त्रीहरूका साथ उदयन (उदेन) राजाको दरबार अगाडिबाट गङ्गामा स्नान गर्न गइन्^१ । त्यस बखत राजा उदयनले झ्यालबाट श्यामावती सहित उनका पाँचशय स्त्री परिवार-हरूलाई देखी “यिनीहरू कसका स्त्रीहरू रहेछन् ?” भनी सोध्दा “महाराज ! कसको होइन” भन्ने उत्तर सुनेपछि राजाले “त्यसो भए कसकी छोरी हुन् त ?” भनी सोधे । अनि “घोषित सेठकी छोरी श्यामावती हुन् र पाँचशय स्त्रीहरू पनि उनकै परिवार स्त्रीहरू हुन्” भन्ने बित्ति गरे^२ ।

श्यामावतीलाई देखेमा राजाको मनमा स्नेह उत्पन्न भई, राजाले घोषित सेठकहाँ “राजाले तिम्नी छोरी चाहनु हुन्छ” भनी भन्न पठाए । यो कुरा सुनी सेठले भने—

“मेरा अरू छोरी बेटी छैनन् । यही एउटी छोरी मात्र छे । अतएव एकलौटी छोरीलाई सौतेनी^३ भएको ठाउँमा विदा उतले दुःख कष्ट भोग्नु पर्दछ । यसै भयले गर्दा म दिन सकिदैन ।”

यो कुरा सुनी रिसाएका राजाले सेठ र सेठनीलाई हातमा बाँध्न लगाई उनीहरूको घरमा लाहाछाप लगाउन लगाई उनीहरूलाई घर बाहिर राखे ।

१. अं. नि. अ. क. I. पृ. २३३ मा कडा गर्न गएको हुन् भनी उल्लेख भएको छ ।

२. धम्म अ. क. पृ. ९७.

३. अं. नि. अ. क. पृ. २३३

श्यामावती गङ्गामा स्नान गरी घरफर्कदा आमा बाबुहरूलाई घरबाहिर देखी, घरमा ताला र राजमुद्रा लगाइराखेको देखी श्यामावतीले आमा बाबुहरूसँग ‘तात ! अम्मे ! क्याहो यस्तो, के भयो ?’ भनी सोधिन् । सेठले जम्मै कुरा बताएपछि उनले ‘भो तात ! राजाको आज्ञालाई त्यसरी जवाफ दिन नहुने । किन तपाइहरूले त्यस्तो जवाफ दिनु भएको नि । बरु सौतेनीसँग मेरी छोरी एकल बस्न सक्ने छैन, उनका पाँचशय परिवार स्त्रीहरूसँग लैजानु हुने भए दिनेछु भनी राजासँग भन्नु पर्छो । अहिलेसम्म पनि त्यसो भन्न पठाउनु भए बेश हुने छ’ भनिन् ।

“त्यसो भए त्यस्तै भन्न पठाउने छु । हामीलाई तिम्रो मनको कुरा थाहा नभएकोले हामीले त्यसो भनेका हौं” भनी पुनः सेठले राजाकहाँ खबर पठाए ।

खबर सुन्नासाथ अति प्रसन्न भएका राजाले “पाँचशय स्त्री त के हजारौं भए पनि साथमा ल्याउन सक्छु” भनी उत्तर दिए । त्यसपछि असल लगन विचार गराई श्यामावतीलाई उनका पाँचशय परिवार स्त्रीहरूका साथ राजदरबारमा ल्याई, अप्रमहिषीको अभिषेक दिई बेग्लै दरबारमा राखी पाँचशय परिवार स्त्रीहरूलाई पनि महारानीकै परिवार घोषित गरि दिए ।

सौतेनीहरू

श्यामावती महारानीका दुइ सौतेनीहरू थिए । वासुलदत्ता^१ र मागन्दीय (मागन्दिब) महारानी^२ ।

धम्मपदअर्थकथानुसार यिनीहरूको मर्यादा क्रममा सर्वप्रथम श्यामावती अनि वासुलदत्ता र मागन्दीय छन्^३ । तर अङ्गत्तर अर्थकथानुसार^४ सर्वप्रथम वासुलदत्ता त्यसपछि श्यामावती र मागन्दीय जस्तो लाग्छ^५ । जे भए पनि उदयन राजाका तीन अप्र-महिषीहरू थिए^६ । यिनीहरूमध्ये मागन्दीय सौतेनीले श्यामावती महारानीलाई निबकं चुक्ली तथा ईख फेरेको कुरा तलका कुराहरूबाट राम्ररी बुझिन्छ ।

श्यामावती महारानी बुद्धको अटल भक्तिनी भएपछि माग-न्दीय महारानीले बुद्ध प्रति भएको आफ्नो ईख श्यामावती महारानी संग फेरेकी हुन्^७ ।

१ हेर. बु. रा. पृ. ४२२.

२ हेर. बु. रा. पृ. ४२६.

३ धम्म अ. क. पृ. १०८ : मरणपरिदीपित उदेनवत्थु ।

४ अ. नि अ. क. I पृ. २३३, २३६.

५ त्यहाँका कुराहरू मननगर्दा वासुलदत्ता, मागन्दीय अनि श्यामावती जस्तो लाग्छ ।

६ बु. रा. पृ. ४२१.

७ बु. रा. पृ. ४२७.

एकदिन मागन्दीय कुमारीलाई उनको आमा बाबुले बुद्धलाई समर्पण गर्न जाँदा, बुद्धले तिरस्कार गर्नु भई “बोधिमण्डपमा^१ दिव्य सुन्दरी मारका छोरीहरू^२ देखदा त मेरो मनमा कुनै प्रकारको रागा-दिविक्त उत्पन्न भएन भने अहिले यस्ता मलमूत्र भरित शरीर भएकी यिनलाई देखेर त गोडाको आँलाले पनि छुन चाहन्छ^३” भनी भन्नु भएको कुरा सुनी मागन्दीय कुमारी बुद्ध प्रति रिसाई उनले बरमाव राखेकी थिइन् ।

यो घटना कौशम्बीवासी घोषितादि तीन सेठहरूले कौशम्बीमा विहारहरू बनाई भगवान् बुद्धलाई जेतवन विहारबाट कौश-

१. भगवान् बुद्धले बुद्धत्व प्राप्त गर्नु भएको पीपल वृक्षमनीको आसनलाई ‘बोधिमण्डप’ भन्दछन् ।

२. सं. नि. I. पृ. १२३ : मारधीतुसुत्तं; जा. अ. क. I. पृ. ३४७ : पञ्चगरुकजातकं, नं. १३२.

३. धम्म अ. क. पृ. १०२ : मागन्दियवस्थु; पृ. ४३० : मारधीतरानवस्थु ।

“दिस्वान तण्हं अरतिं रगञ्च,

नाहोसि छन्दो अपि मेथुनस्मि ।

किमेविदं मुत्तकरीसपुण्णं,

पादापि नं सम्फुसितुं न इच्छे’ति ॥” उदा...

अ. क. पृ. २६८; सु. नि. पृ. ३९८ : मागण्डियसुत्तं; अ...

नि. अ. क. I पृ. २३६ : एककनिपातवण्णना ।

श्वीमा पाल्नु हुन खबर पठाएपछि^१ भगवान् बुद्ध श्रावस्तीबाट कौशम्बीकोनिम्ति निस्कनुभई बीच बाटैबाट कुशदेशको कम्मा-सद्म्म भन्ने निगममा जानु भएको थियो । त्यहाँ मागन्दीय ब्राह्मण-हरूलाई भेट्नु भएको बेलामा घटेको कुरा अंगुत्तरनिकायार्थकथामा^२ समुत्लेख भएको छ । त्यसबखत मागन्दीय पति-पत्नी ब्राह्मणहरू-सँग भएको वार्तालापको कुरा सुत्तनिपातमा^३ र धर्मपदार्थकथामा समुत्लेख भएको पाइन्छ^४ । बुद्धको उपदेश सुनी दुवै पति-पत्नीहरू अनागामी भई पछि प्रव्रजित पनि भएर अरहन्त भए^५ ।

भगवान् बुद्ध सर्वप्रथम कौशम्बीमा घोषित सेठहरूको निमन्त्रणामा आउनु भएको थियो ।

मागन्दीय महारानीले, “भगवान् बुद्ध कौशम्बीमा आइपुग्नु भयो” भन्ने खबर सुनी, बुद्ध प्रतिको रीस फेर्ने विचार गरी कौशम्बी नगर भित्र भिभाटन आइरहनुभएका बुद्धलाई, मानिसहरू लगाई

१. हेर. बु. रा. पृ. ४२७.

२. I. पृ. २३५.

३. पृ. ३९८ : मागण्डियसुत्तं, अ. क. पृ. ४३६.

४. धम्म अ. क. पृ. ४३० : मारधीतरानं वत्थु ।

५. अं. नि अ. क. I. पृ. २३६; धम्म. अ. क. पृ. १०२; सु. नि. अ. क. पृ. ४९० : मागण्डियसुत्तं ।

दश आक्रोश^१ वचनले गालि गर्न लगाइन् । एक बुद्ध दिन मात्र होइन एक सप्ताहसम्म नै गालि गर्न लगाइन् । तर भगवान् बुद्धलाई यी वचनहरूले कुनै पनि असर न परेको देखी महारानी स्वयं लाचार भइन् । भगवान् बुद्ध अटल हुन् हुन्थ्यो । यद्यपि यस आक्रोश वचनहरू सुनी आनन्द महास्थविर हडबडाउनु भएको कुरा धर्मपदार्थ-कथामा^२ समुल्लेख भएको पाइन्छ । यति मात्र होइन, यस्ता आक्रोश वचनहरूलाई दिनका दिन सुन्नुपर्दा आनन्द महास्थविरले भगवान् बुद्धसँग अन्ततिर भिक्षाटन जाने प्रार्थना गर्नु भएको थियो । अनि भगवान् बुद्धले आनन्द महास्थविरलाई संफाउनु भयो—

“आनन्द ! यदि त्यहाँ पनि त्यस्तै आक्रोश वचनहरू सुन्नु परेमा कहाँ जाने ? त्यसैले आनन्द ! जुन अपवाद जहाँ उत्पन्न हुन्छ सो अपवाद त्यहीं नै दूर नभइकन अन्त जानु ठीक छैन । इतःस नमान, एक सातापछि यो बनावटी अपवाद स्वतः साम्य भएर

१. दश आक्रोश भनेका यी हुन्—(१) चोर व्ही, (२) मूखं व्ही, (३) मूढ व्ही, (४) ऊँट व्ही, (५) गोरू व्ही, (६) गघाहा व्ही, (७) नर्कगामी व्ही, (८) तिरश्चीनगति गामी व्ही, (९) तिम्रो सुगति छैन तथा (१०) तिम्रो गति दुर्गति नै हुनेछ ।

बाने छ । आनन्द ! तथागत अष्टलोक-धर्मबाट' कम्पित छन ।”

त्यसपछि भगवान्‌ले निम्न गाथा पनि सुनाउनु भयो —

‘अहं नागो व सङ्गामे, चापातो पतितं सरं ।

अतिवाक्यं तित्तिक्खिस्सं, दुस्सीलो हि बहुज्जनां’ ति^२ ।

अर्थ —

‘आफूमा पर्न आउने प्रहारलाई जसरी रण संग्राममा जाँदा हात्तीले सहन्छ त्यसरी नै यो लोकवासीहरूको अतिवाक्य (गाली लाई म सहन गर्छु, किन भने—यो लोकमा ज्ञानी तथा शीलवान्‌ भन्दा अज्ञानी र दुःशीली नै धेरै छन्’ ।

मागन्दीयको षड्यन्त्र

एक दिन श्यामावती महारानीकी खुज्जुत्तरा भन्ने सेविक सुमन मालाकारको घरमा सधैं कैं फूल किन्न जाँदा, उसको घरमा भगवान्‌ बुद्धलाई निम्त्याएको थियो । खुज्जुत्तराले भगवान्‌को उपदेश

१. यी आठ कारणहरूलाई ‘अष्टलोक धर्म’ भन्दछन्—

(१) लाभ, (२) अलाभ, (३) यश, (४) अयश, (५) निन्द

(६) प्रशंसा, (७) सुख र (८) दुःख ।

२. धम्म. प. पृ. ४७ गा. ३२०, वर्ग २३.

३. ध. अ. क. पृ. १०७ : मरणपरिदीपित, उदेनवत्थु ।

सुनिसकेपछि राजाले दिएको आठ कार्षापणक फूल किनेर ल्याइन् । अघि अघि उनले केवल चार कार्षापणको मात्र फूल किनेर लैजान्थिन् । त्यस दिन धेरै फूल देखी श्यामावती महारानीले फूल धेरै ल्याएको कारण सोधदा खुज्जुत्तरा उपासिकाले सत्य कुरा सुनाएपछि श्यामावती महारानीले उनलाई धर्माशनमः राखी उनीसँग बुद्धका उपदेशहरू सुनिन् । उपदेशको अन्तमा श्यामावती प्रमुख सबै पाँचशय स्त्रीहरूले स्रोतापन्न फल साक्षात्कार गरे ।

यहाँदेखि श्यामावती महारानी सहित उनका सबै पाँचशय स्त्री परिवारहरू पनि, बुद्धको दर्शन विना नै बुद्धको परम भक्तिनी भई, अटल श्रद्धावती भई बसे ।

+

+

+

(१) एकदिन मागन्दीय महारानी, श्यामावती महारानीस्यै दरबार भित्र घुम्न जाँदा उनले श्यामावती महारानीको खोपीको भित्तामा प्वाल पारिराखेको देखी, उदयन राजालाई यसबारे चुप्ली लगाइन् । राजाले कारण बुझ्न लगाउँदा “भिक्षाट आउनु हुने बुद्ध भगवान्को दर्शन गर्न फ्याल नभएकोले त्यसो गरेकी हुँ” भन्ने बयाफ्न माएपछि, राजाले त्यहाँनिर ऊचाल हात्न लगाइदिए ।

(२) अर्को एक दिन मागन्दीय महारानीले जिउँदं कुखुरा ल्याई उदयन महाराजलाई भनिन्—

१. यो कुरा जम्मै माथि खुज्जुत्तराको कथामा उल्लेख भइसकेको छ । पृ. २०५

“महाराज ! यदि श्यामावती महारानीले तपाईं प्रति कत्तिको स्नेह र ममता राख्दो रहिछन् अथवा रहिन छन् भन्ने परीक्षा गर्न चाहनु हुन्छ भने यी कुखुराहरू काटो, यसको मासु पकाई त्याऊ भनी भन्न पठाउनु होस् । मलाई लाग्छ उनले पकाउने छैनन् ।”

राजाले कुखुराहरू दिन पठाए । श्यामावती महारानीले “जिउंदो कुखुरालाई मान्न सकिदैन” भनी फर्काएर पठाइन् । यस कुरालाई लिएर पनि मागन्दीयले राजालाई खूब कुरा सुनाइन् । अनि उनले फेरि भनिन्— “महाराज ! तपाइले मेरो कुरा पत्याउनु हुन्न । यदि यिन कुखुराहरू मारी यसको मासु पकाई श्रमण गौतमलाई पठाऊ भनी भन्न पठाउनु होस् त उनले पकाई पठाउने छन् कि छैनन् ।”

राजाले पनि त्यस्तै भन्न पठाए । मागन्दीयले पहिले नै प्रबन्ध मिलाई मानिसहरूलाई कुरा सिकाई राखेकी थिइन् । अनि दूतहरूले जिउंदो कुखुराको सट्टा मारेका कुखुराहरू लिई श्यामावती महारानी-कहाँ गई “यसको मासु पकाई बुद्धकहाँ पठाइदिनू” भनी राजाले भन्नु भएको छ भनी भन्दा श्यामावती महारानीले “मारेको वा मरेको कुखुराको मासु त पकाउन सक्छु” भन्दै कुखुराहरू लिइन् ।

यस कुरालाई लिएर पनि मागन्दीय महारानीले राजालाई हुनसम्म चुक्ली लगाइन् । तर राजाले श्यामावतीलाई राम्ररी चिन्दथे । मागन्दीयको कुरा भाथि उत्तिसारो विश्वास गर्दैन थो ।

(३) मागन्दीयले यस कृत्रिम रचनाद्वारा पनि राजालाई रिस उठाउन नसकेपछि उनले अर्को षड्यन्त्रको रचना गर्न थालिन् । ए

दिन उनले आफ्ना काकालाई भनी बाँत फ्रिकेको एउटा सर्प ल्याउन लगाइन् । अनि उनले सर्पलाई उदयन राजाको हस्तिकन्त वीणाको प्वालभित्र पसाली, प्वालमा फूलको थुंगाले बन्दगरिदिइन् ।

राजा एक एक हप्ताको पालोगरी क्रमश श्यामावती, वासुल-
दत्ता र मागन्दीय महारानीहरूका खोपीमा जाने गर्दथे^१ । भोलिपल्ट
श्यामावती महारानीको खोपीमा जाने पालो थियो । अनि मागन्दीयले
राजालाई बिन्ति गरिन् —

“महाराज ! आज मैले निककं नरात्रो स्वप्न देखे । महाराज !
भोलि तपाईं श्यामावती महारानीको खोपीमा न जानुहोस् । उनी
तपाइलाई भन्दा ध्रमण गौतम प्रति बढता स्नेह र ममता राखिछन् ।
उनले तपाइको भलो चिन्ताउँदिनन् । मलाई लाग्छ शायद, उनले
तपाइको ज्यान पनि लिन बेर छैन । यस्तो नरात्रो स्वप्न त मैले
जीवनमा कहिले पनि देखेकी छैन । अवश्य पनि तपाइलाई केहीन केही
आपद् आउन सक्छ । अतएव म तपाइलाई छाड्न सकिदैन । म पनि
तपाइको साथमै श्यामावतीको खोपीमा आउने छु ।”

राजा नियमानुसार श्यामावती महारानीको खोपीमा हस्तिक-
कन्त वीणा लिई गए । मागन्दीय महारानी पनि साथमै गइन् ।

१. हेर. बु. रा. पृ. ४२२-२३. ‘हस्तिलिङ्ग वीणा’ पनि भन्द
छन् ।

२. धम्म. अ. क. पृ. १०८ : मरणपरिदीपित उदेनवत्थु ।

दरबारमा खान-पान गरी, रसरंगपछि राजा शयनागारमा जाँदा मागन्दीयले राजाको आँखा छली आफूले नं सिहाननिर राखेको वीणाको प्वालको फूल झिकि दिइन् । दुइ तीन दिनदेखि वीणाभिन्न बसिरहेको सर्प, डरलाग्दो आवाज निकाल्दै एकं चोटि प्वालबाट बाहिर निस्क्यो । यत्तिकैमा मागन्दीय चिच्याउन थालिन्—

“महाराज ! मैने तपाइलाई बिग्लि गर्दै थिएँ । यो श्यामावतीले तपाइको भलो गर्ने छैनन् । किन्तु तपाइले मेरो कुरामा विश्वास गर्नु भएन । धिक्कार होस् यो श्यामावतीलाई ! कस्ती अलच्छिनी होलिन् यो ! राजालाई मारेर के पाऊँछिन् होलिन् ! राजाबाट त्यत्रो श्रीसम्पत्ति पाएर पनि अरु राजाकै ज्यान लिन चाहन्छिन् ! !”

ज्यानको माया कसलाई लाग्दैन र ! यसपछि आफ्नो ज्यानको समेत खतरा देखेर आगो लागेको बाँसको काड् कें, तातो कराइमा राखेको नून कें क्रोधले चूर भई “मागन्दीयको त्यत्तिकै कुराहरूलाई अनपत्यार गरी बसेको थिएँ तर आज यस्तो चाल !” भन्ने विचार गरी तुरन्त श्यामावती सहित उनका पाँचसय परिवार स्त्रीहरूलाई समेत एकपाछि अर्कोलाई राखी, सिंहधनुष तयार पारी धनुष तान्दै, आवाज निकाल्दै राजाले विषमरित बाण धनुषमा चढाउन थाले ।

मैत्रीको प्रभाव

त्यस बखत श्यामावती महारानीले आफ्ना पाँचशय स्त्रीहरू-लाई सग्ल्याई बुझाई अति दिइन् —

“ अम्मे ! यस्तो आपद् अवस्थामा हामीहरूको निम्ति अरु कुनै पनि शरण छैन । अतएव राजा प्रति पनि, देवी मागन्दीय प्रति पनि तथा आफ्नो आत्मभाव प्रति पनि समान चित्त राखी मैत्री-चित्त बढाऊ, मैत्री-चित्त फेलाऊ । कसै प्रति पनि द्वेषभाव न राख । सबै प्रति एक समान मैत्री भावना गर । यहीनै हाम्रो लागि तारण हुनेछ । ”

त्यसपछि श्यामावती सहित सबै स्त्रीहरूले एकाग्र चित्तगरी औदिश्य^१ (ओदिस्स) मैत्री-चित्त फेलाए ।

धनुषमा चढाएको वाण राजाले न तान्न सके, न फिक्न सके नत हान्न न सके । यो अनौठो घटना देखी राजाको शरीरबाट पसिना निस्कन थाल्यो, मुटु काँप्न थाल्यो, अनि मुखबाट च्याल चूहिन थाल्यो,

१. औदिश्य—मैत्री चित्त भनेको उद्देश्य गरी मैत्री भावलाई फेलाउनु हो । यसबारेमा विशेष कुराहरू पटि. म. पृ. ३८० मा समुल्लेख भएको छ ।

जिउ थर थर काँप्न थाल्यो अनि राजा डराउन थाले ? ।

श्यामावती महारानीले राजासँग सोधिन्—

“महाराज ! किन थर थर काँपी डराउनु भएको, किन हड्ढाउनु भएको ?”

“श्यामे ! मैले यो बाँण, न हान्न सकेँ, न फिक्न सकेँ, न त उचाल्न नै सकेँ । के यस्तो आश्चर्य ! श्यामे ! मलाई शरणमा लेऊ ! च्चुबलीको कुरा सुनी, कुनै छानबिन नगरी एक्कासी तिम्रो प्रति द्वेष राखी, क्रोधमा आवेश भई मैले यस्तो अपराध गरेँ । यो निर्जोत्र धनुषबाँणले पनि तिम्नो निर्दोषतालाई जान्दो रहेछ तर मैले भने जान्न सकिन । मलाई क्षमा गर !”

अनि श्यामावती महारानीले “राजाको हातबाट धनुषबाँण छुटेोस्” भनी अधिष्ठान गरी राजालाई “महाराज ! त्यसो भए धनुषबाँण सुर्दमा छाडी दिनुहोस्” भनी बित्तिगर्दा राजाको हातबाट बाँण झुड्दमा खस्यो^२ ।

१. विसु. म. पृ. २८४: इद्धिबिधनिद्देशो-१२ मा श्यामावती अग्रमहिषी भएकीले मागन्दियले श्यामावतीलाई मारी आफू अग्रमहिषीहुन चाहेकी थिइन् भन्ने पनि उल्लेख भएको छ ।
२. अं नि. अ. क. I. पृ २३६-३९; धम्म. अ.क.पृ. १०६-९

त्यसपछि राजा तुरन्त पानीमा डुक्कीलगाई भिजेको वस्त्र र भिजेको कपाल लिई श्यामावती महारानीको अगाडि गई घुंङा टेकी दुइहात जोरी राजाले श्यामावतीसँग बिनित्त गरे—

“सम्मुह्यामि पमुह्यामि, सब्बा मुह्यन्ति मे दिसा ॥
सामावति मं तायस्सु, त्वं च मे सरणं भवा'ति ॥”

अर्थ—

‘श्यामे ! म सम्मोहित छु, प्रमोहित छु, मेरोनिमित्त सबै दिशा सम्मोहित छ । श्यामावतीले नै मलाई तारण गर, तिमोने मेरो शरण होऊ ।’

अनि श्यामावती महारानीले “हुन्छ, मेरो शरणमा जानुहोस्” भनी नभनी “महाराज ! जसको शरणमा म गएकी छु, उसैको शरणमा तपाइ पनि जानुहोस्” भन्दै तिम्न भाषा सुनाइन्—

(१) “इदं वत्वा सामावती, सम्मासम्बुद्ध साविका ।
मा मं त्वं सरणं गच्छ, यमहं सरणं गतं ॥

(२) “एस बुद्धो महाराज, एस बुद्धो अनुत्तरो ।
सरणं गच्छ तं बुद्धं, त्वं च मे सरणं भवा'ति ॥”

अर्थ —

१—“जतको शरणमा म गएको छु, उसकै शरणमा तराइ पनि जानुहोस् भनी सम्यक् सम्बुद्धकी श्राविका श्यामावतीले भनिन् ।

२—“महाराज ! वहाँ नै बुद्ध हुनुहुन्छ, वहाँ नै अनुपम सम्यक् सम्बुद्ध हुनुहुन्छ, वहाँकै शरणमा जानुहोस् र मेरो शरण पनि तपाइ हुनुहोस् ।”

उनको बचन सुनी राजाले “अब ऊन् म डराउन थाल्छे” भन्दै निम्न गाथा सुनाए—

“एस भिय्यो पमुह्यामि, सब्बा मुह्यन्ति मे दिसा ।
सामावती मं तायस्सु, त्वंच मे सरणं भवांति ॥”

अर्थ —

“अब त म ऊन् प्रमोहित भएँ, मेरोनिमित्त सबै दिशा सम्मोहित छ श्यामावतीले नै मलाई तारण गर तथा तिमिने मेरो शरण होऊ ।”

केरि पनि श्यामावती महारानीले पहिले जस्तै प्रतिकोप गरेपछि राजाले “त्यसो भए तिमी पनि शरणमा गर्छु र बुद्धको

बनि शरणमा पछुं । तिम्रीलाई वरदान पनि दिन चाहन्छु”
 भनी भन्दा श्यामावती महारानीले “महाराज ! वरदान लिंदे
 गर्नेछु” भनिन् । त्यसपछि भगवान् बुद्धकहाँ गई बुद्ध प्रमुख
 भिक्षुसङ्घलाई एकसातासम्मकानिम्ति राजा निम्तो गरे ।
 अनि राजाले श्यामावती महारानीलाई “वरदान लेऊ” भनी
 भने । उनले भनिन्—

“महाराज ! मलाई कुनै वस्तुको आवश्यकता छैन ।
 मलाई त्यस्तो वर दिनुहोस् ताकि मैले दिनहुँ बुद्ध सहित पाँच-
 शय भिक्षुहरूलाई भोजन गराउन सकूँ ।”

त्यसपछि राजाले श्यामावतीको इच्छानुसार भगवानसँग
 प्रार्थना गर्दा भगवान्ले यस्तो उत्तर दिनुभयो—

“महाराज ! सधैंभरी एकं ठाउँमा बुद्ध जानु उचित
 हुँदैन । अरू मानिसहरूले पनि प्रतीक्षा गरिरहेका हुन्छन् ।”

“भन्ते ! त्यसोभए कुनै एक भिक्षुलाई आज्ञा दिनुहोस् ।”

अनि भगवान्ले आनन्द महास्थविरलाई आज्ञा दिनु भयो ।

त्यहाँदेखि पाँचशय भिक्षुहरूलाई लिई आनन्द महास्थविर
 दिनहुँ श्यामावती महारानीको दरबारमा भोजन ग्रहण गर्न जान
 थाल्नु भयो । श्यामावती महारानी सहित उनका पाँचशय

परिवार स्त्रीहरूले पनि आनन्द महास्वविर प्रमुख भिक्षुसङ्घलाई भोजन गराई उपदेश सुन्न थाले^१ ।

उपरोक्त अपूर्व घटना श्यामावती महारानीको भौत्रीको प्रभावद्वारा घटेको हो । यस प्रभावलाई 'समाधि विस्फार-ऋद्धि' भनी भनिएको छ^२ ।

विशुद्धिमाग^३, प्रतिसम्भिदामार्ग^४ र बुद्धवंश अर्थकथानुसार,^५ श्यामावती महारानीको अलावा 'समाधि-विस्फार-ऋद्धि (—सिद्धि) हुनेहरूमध्ये सारिपुत्र महास्थविर^६, सब्जीव महा-

Dhamma.Digital

१. धम्म. अ. क. पृ. १०९-१०

२. विसु म. पृ. २८३-८४ इद्धिविघनिहेसो-१२; बु. वं अ. क. पृ. २४: निदानवण्णना; पटि. म. पृ. ४७५: इद्धिकथा, अ. क पृ. ४९८;

३. पृ. २८३-८४

४. पृ. ४७५

५. पृ. २४

६. उदा. पा पृ. १०८: यस्खपहारसुत्तं. अ. क. पृ. १७१;

थेर. गा. पृ. ३६७: सारिपुत्त त्थेरगाथा, अ. क. II.पृ.११६.

स्थविर^१, खाणुकौण्डिन्य महास्थविर^२ तथा उत्तरा उपासिका
पनि हुन^३ ।

मैत्रीको फल

मैत्री भावना तथा मैत्री भावनालाई आफ्नै अङ्ग-प्रत्यङ्ग
जस्तैगरी बहुलतर अभ्यास तथा सुपरिचित गरी बस्ने ध्यानीले
प्रत्यक्षरूपमै एघारवटा फल पाउन सक्छ । जस्तै— (१) सुखपूर्वक
निदाउँछ, (२) सुखपूर्वक बिउँफिन्छ, (३) खराब स्वप्न देख्दैन,
(४) मनुष्यहरूले प्यार गर्छन् (५) अमनुष्यहरूले पनि प्यार गर्छन्,
(६) देवताहरूले रक्षा गर्छन्, (७) आगो, बीष, तथा शस्त्र अस्त्रहरूले
हानी गर्न सक्दैनन्, (८) चाँडैने समाधिष्ठ हुन्छ, (९) मुखवर्ण
प्रफुल्लित हुन्छ, (१०) अमोहित भई मृत्यु हुन्छ तथा (११) उत्तरोत्तर
(धर्मको) अवबोध गर्न न सकेता पनि ब्रह्मलोक त अवश्यनै पुग्छ^४ ।

१. म. नि. I. पृ. ४०७- मारतज्जनीयसुत्तं । यससूत्रमा
'विधुर संजीव' भनी उल्लेख भएको छ ।

२. धम्म. अ. क. पृ. ३३६: खाणुकौण्डञ्जत्थेरस्सवत्थु, वर्ग ८

३. धम्म. अ. क. पृ. ४८२: उत्तरायवत्थु, वर्ग १७; अं. नि. अ.

क. I पृ. २४१; तलपनि यसको कथा उल्लेख भएको छ ।

४. अं नि- ११, पृ. ३८३: मेत्तासुत्तं वा मेत्तानिसंसमुत्तं, अ.

क. II पृ. ८६५

यस्तैगरी मैत्रीका आठ गुणहरूको बारेमा पनि अङ्गुत्तर-निकायमा नै समुल्लेख भएको छ^१ ।

मैत्रीचित्तको प्रभावको बारेमा प्रकाश पार्नु हुँदै भगवान् बुद्धले अघिल्लो जन्ममा आफूले सातवर्षसम्म मैत्रीचित्त भाविता गरी, त्यसको प्रभावद्वारा सात संवर्तकल्प (प्रलय), सात विवर्तकल्प (श्रृष्टि) सम्म यसलोकमा आउन नपरेको कुरा इतिवृत्तक पालिमा^२ र मंत्री भावनाद्वारा नै ब्रह्मसहवासमा^३ पुग्नसक्ने कुरा पनि बताउनु भएको छ । मैत्रीभावनाद्वारा के के फल प्राप्त गर्न सकिन्छ^४ भन्ने कुरा र मैत्री-भावना राम्रोसँग गरेमा मनमा शान्ति सनेत प्राप्त हुन सक्ने कुरा संयुक्तनिकायमा^५ नै समुल्लेख भएको पाइन्छ । कसरी मैत्री भावना गर्नुपर्छ^६ भन्ने कुराको साथ साथै मंत्री भावना गर्नुमा समुत्साहित पारी आफ्नो प्रिय पुत्र राहुल (अमण) कुमारलाई मंत्रीभावनाद्वारा व्यापाद पनि दूर भएर जाने कुरा मज्झिमनिकायमा^७ बताउनु भएको छ ।

१. अं. नि. ८ पृ. १७०: मेत्तमुत्तं, अ. क. II पृ. ७३६.

२. पृ. १९३: मेत्तसुत्तं ।

३. दी. नि. I पृ. २१०: तेविज्जमुत्तं; हेर बु. ब्रा. पृ. ३४५

४. सं. नि. IV पृ. १०३: मेत्तासहगतमुत्तं, अ. क. III पृ. १४४

५. पृ. ११५ IV मेत्तासुत्तं ।

६. म. नि. I पृ. १६९: ककचूपमसुत्तं, अ. क. II पृ. ७८.

७. II पृ. १०४: महाराहुलवादसुत्तं, अ. क. III पृ. ८९.

मैत्री भावनाद्वारा न उत्पन्न भएका द्वेष तथा व्यापाद दूर हुन्छन् अनि उत्पन्न नभएका द्वेष तथा व्यापाद पनि उत्पन्न हुंदैनन् भन्ने कुरा अङ्गुत्तरनिकायले^१ प्रष्ट गरेको छ । वानादि पुण्यको फलभन्दा मैत्री भावनाको पुण्यफल धेरै उत्कृष्ट हुन्छ भन्ने कुरा इतिवृत्तकपालिमा^२ तथा मैत्री भावना अट्ट पान्कानिम्बि विशेष गरी मिक्षुहरूलाई समुत्साहित गर्नुहुँदै भगवान्ले 'एकद्धिन मात्र अर्थात् चुट्की बजान्ने क्षणसम्म अथवा दूध दुहन थुनमा हातराख्ने बेलासम्म भएरि जसले मैत्री भवना गर्छ उसले अतुच्छ-ध्यानी भई राष्ट्रपिण्ड खाएको हुनेछ' भन्नुहुँदै मैत्री भावनाको महत्ता बताउनु भएको छ^३ । मैत्री विहारलाई नै ब्रह्म-विहार^४ पनि भनिन्छ । मैत्री आनिसंसको कुरा बुझ्न अरक-जातक^५ को कुरा पनि हेर्नु योग्य छ ।

मैत्री भावनाको विषयमा श्यामावती महारानीले विशेष

१. अं. नि-१. पृ. ५: नीवरणपहाणवग्गो, अ. क. I पृ. २८; अं.

नि-१, पृ. १८६. अञ्जतिथियसुत्तं, अ. क. II. पृ. ४२३.

२. पृ. १९६: मेत्ताभावनासुत्तं ।

३. अं. नि-१ पृ. १०: अच्छरासङ्घातवग्गो, अ. क. I पृ. ४०;

अं. नि-१ पृ. ३९: अपर अच्छडासङ्घातवग्गो, अ. क. I

पृ. २६७; सं. नि. II. पृ. २२०: ओक्खासुत्तं, अ. क. II. पृ. १६४.

४. खु. पा. पृ. १२ मेत्तसुत्तं; सु. नि. पृ. २९०: मेत्तसुत्तं ।

५. जा. अ. क. II. पृ. ४२०, नं. १६९.

अधिकार प्राप्त गरेको हुनाले भगवान् बुद्धले मैत्री विहारी उपासिकाहरूमध्येमा उनलाई अग्रस्थानमा राख्नु भएको हो । जुन कुरा तल उल्लिखित सूत्रको “अग्रस्थान” भन्ने शीर्षकमा प्रस्ट भएको छ ।

मरण

आनन्द महास्थविर सहित भिक्षुसङ्घलाई श्यामावती महारानीले दिन दिने भोजन गराई उपदेश सुन्ने गरेकोले मागन्दीय महारानीको हृदय फल्न थाल्यो । अझ एक दिन श्यामावती महारानीले आनन्द महास्थविरलाई पाँचशय चीवरहरू प्रदान गरेको मात्र होइन वहाँले पाएका चीवरहरू सम्बन्धी प्रश्न सोध्दा आनन्द महास्थविरले दिनुभएको उत्तरमा^१ प्रभावित भई राजा उदयनले अरू पनि पाँचशय चीवरहरू प्रदान गरेको कुरा सुन्नपर्दा मागन्दीय महारानी फल्न अत्यन्त छट्पटाउन थालिन ।

---

१. घम्म. अ. क. पृ. ११०; अ. ति. अ. क. I. पृ. २३९.

राजाले आनन्द महास्थविरसँग सोधेको र राजालाई उत्तर दिएको कुराहरू ‘बुद्धकालीन राजपरिवार’ पृ. ४४४ मा उल्लेख भएको हुँदा यहाँ उल्लेख गरेको छैन, उही हेनू ।

आफूले रचेको काम जम्मै उल्टै मात्र भएकोले मागन्दीय महारानी सारै चिन्तित भइन् । उनको मनमा कति पनि शान्ति भएन । ईर्ष्याको कारणले उनको हृदय आगोले पोले कं पोल्न थाल्यो । तै पनि उनले ईर्ष्यालाई संभाल्न सकिनन् । बरु कुनै उनले श्यामावती महारानीलाई नै मान्ने निश्चय गरिन् । ईर्ष्या र क्रोधको हेतुले अन्धी जस्तै भई, योग्य अयोग्य, धर्म अधर्म केही पनि सोचन नसकी अन्तमा दानवतापूर्ण क्रूर काम गर्न थालिन् । यही दानवतापूर्ण सोचाइको फलस्वरूप उनले एकदिन, आफ्नो काका मागन्दीयलाई “श्यामावती महारानी बस्ने वरबारमा तेलको कपडाले बेरी, श्यामावती सहित उनकी सबै परिवार स्त्रीहरूलाई कोठामा बन्दगरी, आगो लगाइदेऊ” भनी आज्ञा दिइन् ।

उपरोक्त क्रूर तथा दानवीय काम सिद्ध गर्ने नियतले एकदिन, मागन्दीय महारानीले उद्यन राजालाई उदयान कृडागर्ने बहानाले उदयानमा लगिन् । त्यसबेला उनको काका मागन्दीयले श्यामावती महारानीको वरबारमा गई भकाभक तेलको कपडाले वरबारको लट्टाहरू बेनै थाले । यस्तो क्रियादेखी श्यामावती महारानीले सोधिन्—

“काका ! के गर्न लाग्नु भएको ?”

“अम्मे ! राजाले घर बलियो पार्नै यस्तो गराएको हो । तपाइहरू यहाँ न बस्नुहोस्, कोठाभित्र बसिरहुनुहोस्” भनी श्या-

मावती सहित सबैलाई कोठाभित्र राखी ताल्चा मारिदियो ।
हत्तरपत्त तेलका कपडाहरू ठाउँ ठाउँमा बेन्ही तुरन्तै आगो पनि
सल्काई दियो । दरबारमा एकं चोटि आगो दन्क्यो ।

त्यसबेला श्यामावती महारानीले आफ्ना परिवार स्त्रीहरू-
लाई उपदेश गरिन्—

“अम्मे ! यस अनन्त भवचक्रमा हामीहरू कतिचोटि
आगोमा परी मरेर आइसक्यौं होला । शायद बुद्ध भगवान्‌ले पनि
त्यसको अन्त लिनसक्नु हुन्न होला । अतएव अप्रमादी भई
समाधिष्ठ होऊ !”

यति अतिबुद्धि दिई श्यामावती महारानी सहित सबै
‘वेदना-परिग्रह^१’ भन्ने ध्यानमा तल्लीन भए । त्यसपछि कसैले
सकृदागामी, कसैले अनागामी मार्ग-फल साक्षात्कार गरे^२ ।
यसकुराको उल्लेख तल मूल सूत्रको “अनिष्फल मरण” भन्ने
शीर्षकमा प्रष्ट भएको छ ।

यस आगोमा खुज्जुत्तरा उपासिका^३ एकमात्र परेकी
थिइन् । अरु जम्मै परे ।

१. शब्दार्थ— वेदनालाई जित्न सक्ने ।

२. धम्म. अ. क. पृ. १११

३. उदा. अ. क. पृ. २३९: उदेनसुत्तं ।

पूर्वजन्ममा गरेका कर्मानुसार “उपपीडककर्म” को फल भोग्दै उनीहरू सबै आगलागीमा परी भस्म भएका हुन् भनी अर्थकथामा उल्लेख भएको छ ।

१. ‘कर्मभोग’ वा ‘कर्मफल’ भन्नाले मानिसले गरेको जेसुकै कर्मको फल भोग्नु पर्ने हुन्छ । कर्मविभाजन अनुसार कुनै कर्मको फल यसै जन्ममा भोग्नु पर्ने भए कुनै कर्मको फल अर्को जन्ममा र कुनै कर्मको फल जन्मजन्मान्तरमा समेत समय समयमा भोग्नु पर्ने हुन्छ । अनि कुनै कर्मको फलचाहिँ निश्चित समयभित्र भोग्न नपरेमा स्वतः समाप्त पनि हुन्छ । यदि सबै कर्मको फल भोग्न परेमा ‘निर्वाण’ वा ‘मोक्ष’ पाउन सक्ने छैन । यस सिद्धान्त अनुसार कर्मको विभाजन विशुद्धिमाग अनुसार बाह्र (१२) प्रकारका छन् -

(१) दृष्टधर्म-- वेदनीय (= यसैजन्ममा भोग्नुपर्ने) कर्म, (२) उपपदच-वेदनीय (= अनन्तर जन्ममा भोग्नुपर्ने) कर्म, (३) अपरापर्य-वेदनीय (= जन्मजन्मान्तरमा भोग्नुपर्ने) कर्म, (४) अहोसि (= थियो = समाप्त भयो) कर्म, (५) यदगरू (= जुन गरूंगो हुन्छ) कर्म, (६) यद् बहुल (= जुन धेरै हुन्छ) कर्म, (७) यदासन्न (= जुन नजिकमा आइपुग्छ) कर्म, (८) कृतत्वात् (= अभ्यास

श्यामावती महारानीको दरबारमा आगो लाग्यो भन्ने खबर सुनी उदयन राजा उवचानबाट हतारो हतारो गरी फर्केँदा फर्केँदै, आगो निभाउनु अगावै श्यामावती महारानी सहित सबै स्त्रीहरू आगोमा परी भस्म भएको हेर्नुपर्दा राजालाई सारै दुःख लाग्यो । त्यस पछि राजाले आगो लगाउने को रहेछ भन्ने चिवाचर्चा गर्न थाले । राजाको मनमा मागन्दीय महारानी प्रति शंका त छँदै थियो । त्यसैले एकदिन राजाले भारदारहरूको एक सभामा “अघि श्यामावती महारानी छँदा, राजा सधैं जसो आशंकितभई बस्नुपर्यो । अब बत्ल राजा निःशंकी भई बस्नु हुनेछ । यो काम गर्नेलाई त विशेष पुरस्कार नै दिइनु पर्दछ” भन्ने कुरा मागन्दीय महारानी पनि उपस्थित भएको मौका पारी कुरा गर्न लगाए । यो कुरा सुनि मागन्दीयले “महाराज ! मैले बाहेक यस्तो काम अरु कसले गर्न सक्ला र !” भनी भनिन् ।

धेरै भएको) कर्म, (९) जनक (= जन्म दिन सम्म) कर्म, (१०) उपस्थम्भक (= टेवादिने) कर्म, (११) उपपीडक (= फेरि फेरि पेलने) कर्म र (१२) उपघातक (= बिघ्न, विनाशगर्ने) कर्म । विसु. म. पृ. ४५१-५२; कङ्खावितरण विसुद्धिनिद्देशो-१९; अङ्गुत्तर निकायार्थकथा, तिकनिपातमा ‘अहोसिकर्म’ बाहेक अरु ११ कर्महरूको कुरा उल्लेख भएको पाइन्छ — पृ. ३६४: निदानसुत्त ।

राजाले आपनो भित्री मनमा भएको कोपाग्नीलाई छोप्दै 'मागन्दीयलाई "त्यसोभए तिम्रा नाताकुटुम्बहरू सबैलाई बोलाऊ । तिम्री सहित उनीहरू सबैलाई पुरष्कार दिनेछु" भनी आज्ञा दिएपछि मागन्दीयले अपना नाताकुटुम्बहरू सबैलाई बडो हर्षित भई एकत्रित पारिन् । त्यसपछि राजाले तिनीहरू सबैलाई राजआज्ञा बिई प्राणदण्ड दिए । मागन्दीयलाई त उनको मासुको चोभटा काट्दै उनलाई नै खुवाउँन थाले ।

X

X

X

पूर्वकर्म

श्यामावती महारानीको दरबारमा आगलागी भई श्यामावती महारानी सहित उनका सबै परिवार स्त्रीहरू समेत आगोमा परी भस्म भएको कुरा सारा शहरमा तुरन्तै फैलियो । साँझपख धर्मसभामा भिक्षुहरूका बीच "त्यस्ती श्रद्धासम्पन्ना श्यामावती महारानीको मृत्यु बडो अयोग्यतापूर्ण ढंगले भयो" भन्ने चर्चा भएको थियो । त्यसबेला भगवान् बुद्ध सो सभामा आइपुग्नु भयो । अनि भगवान्ले भिक्षुहरूसँग "के कुरा भइरहेको थियो" भनी सोध्नु

१. धम्म. अ. क. पृ. ११२; मरणपरिदीपित उदेनवत्थु; अं. नि.
अ. क. I. पृ. २४०.

भएपछि भिक्षुहरूले श्यामावती महारानी अयोग्यतापूर्ण ढंगले मृत्यु भएको बारे कुरा भइरहेको थियो भनी सुनाएपछि भगवान्‌ले— “भिक्षुहो ! अहिने हेर्दा श्यामावतीको मृत्यु अयोग्य तरिकाले भएको जस्तो लागेता पनि उनले परापूर्वकालमा गरेको कर्म हेर्दा, सोही अनुरूप उनले फल भोगिन्” भनी भन्नु भएपछि भिक्षुहरूले “भन्ते ! परापूर्वकालमा उनले के कर्म गरेकी रहीछन् ?” भनी सोध्दा भगवान्‌ले उनले गरेको कुरा प्रकाश गर्नुहुँदो त्यसको रहस्य उदघाटन गर्नुभयो ।

अतीत कालमा बाराणसीमा ब्रह्मदत्त राजाले राज्य चलाइ रहेको बेलामा राजगृह नगरको राजदरबारमा नित्यप्रति आठ प्रत्येकबुद्धहरू^१ भिक्षालिन जानुहुन्थ्यो । वहाँहरूमध्ये सातजना प्रत्येक बुद्धहरू भिक्षागच्छि हिमखण्डमा जानुहुन्थ्यो र एकजना एक नदीको किनारमा ढड्डी (एक प्रकारको घास) भित्र बसी समापत्ति^२ ध्यानमा बस्नुहुन्थ्यो ।

१. तीन प्रकारका बुद्धहरू छन्— (१) सम्यक् सम्बुद्ध, (२)

प्रत्येक बुद्ध र (३) श्रावक बुद्ध ।

२. ‘यति घण्टा वा दिनपछि ध्यान खोलायो’ भन्ने अधिष्ठान गरी समाधिष्ठ भई बस्ने ध्यानलाई ‘समापत्ति’ भन्दछन् । यस प्रकारको ध्यानमा बस्नेलाई कुनै प्रकारको दिछन बाधाले असर पार्न सक्दैन, नत कुनै आगोले पोल्छ, न पानीले बघाउन सक्छ ।

एकदिन ती प्रत्येकबुद्धहरूलाई भिक्षा दिइसकेपछि राजा पाँचशय स्त्रीहरू साथमालिई नदीमा खेल्न गए । ती स्त्रीहरू दिनभरी नदीमा खेली नुहाइरहँदा जाडोलागी आगो तापने विचारले, ऊारपातहरू भएको ठाउँ खोज्दैजाँदा सोही प्रत्येकबुद्ध बसिरहुनु भएकं ठाउँमा ढडडी देखी, उनीहरूले त्यहाँ आगो लगाई तापन थाले । केहीछिन पछि त्यसभित्र प्रत्येकबुद्ध देखे । अनि “अहो, अब-भने हाम्रो सत्यानाश हुनेछ । राजाको दरबारमा सधैं भिक्षाको-निमित्त पाल्नुहुने प्रत्येकबुद्ध पो हुनुहुँदो रहेछ ! राजाले थाहा-पाएमा हामीलाई टुकैटुका पार्नेछन् । त्यसैले यिनलाई चाँडै भस्म पार्नु पर्छ” भन्दै प्रत्येकबुद्धलाई जलाई मार्ने नियत राखी ऊारपातहरू र काठहरू खोजी ल्याई, प्रत्येकबुद्धमाथि थुपारी, आगो वनकाई दिए । “यत्तिले अवश्य पनि भस्म हुने छु” भन्ने धारणा लिई उनीहरू फर्केर गए ।

प्रत्येकबुद्ध एकसाता पछि समापत्तिबाट उठी वस्त्र टक्-टक्याई जानुभयो ? ।

उनीहरूको पहिलो क्रिया असंचेतनिक थियो तर पछिल्लो

क्रिया संचेतनिक अर्थात् माने चेतना थियो । त्यसैले कर्मबद्ध हुन गएको हो ।

उपरोक्त कुराकै सन्दर्भमा भगवान् बुद्धले भिक्षुहरूलाई आमन्त्रणगरी तल उल्लिखित ‘अनिष्फल मरण’ भन्ने शीर्षकको सूत्र देशना गर्नु भएको हो ।

अर्को एकदिन धर्मसभामा श्यामावती र मागन्दीय महारानीहरूको मृत्युबारेमा “चर्चाहुँदा, यिनीहरूमध्ये ककसको मृत्यु भयो तथा को को बाँचे होलान्” भन्ने कुरा भइरहेको बेलामा भगवान् त्यहाँ आइपुग्नु भई “भिक्षुहो ! के कुरा चल्दै थियो” भनी सोध्नु भएपछि भिक्षुहरूले सो कारण बताए । त्यसपछि वहाँले भिक्षुहरूलाई सम्बोधन गरी “भिक्षुहो ! जो अप्रमादी हुन्छ उसको मृत्यु भएपनि बाँचेकै समान हुन्छ तर जो प्रमादी हुन्छ उ मरेकोभए पनि, बाँचेकोभएपनि, मरेकै समान हुन्छ” भनी भन्नुभयो । अनि धम्मपदको निम्न गाथाहरू प्रकाश पार्नु भयो ।

(१) ‘अपमदादो अमतपदं, पमादो मच्चुनोपदं ।

अपमत्ता न मीयन्ति, ये पमत्ता यथामता ॥

(२) “एवं विसेसतो वत्वा, अप्पमादिम्ह पण्डिता ।
अप्पमादे पमोदन्ति, अरियानं गोचरे रता ॥

(३) “ते ऋयिनो साततिका, निच्चं दल्हपरक्कमा ।
फुसन्ति घीरा निब्बानं, योगक्खेमं अनुत्तरं ॥”

अर्थ —

१—“अप्रमाद निर्वाणको बाटो हो, प्रमाद मृत्युको बाटो हो;
प्रमादीहरू मर्ने र्हेँ अप्रमादीहरू मर्दैनन् ।

२—“आर्यमार्गमा नियुक्तभएका पण्डितहरूले अप्रमादमा
भएको जुन विशेषता हो, त्यसलाई देखेर अप्रमादी हुनुमाने रुचि
देखाउँछन् ।

३—“धैर्य राख्न सक्ने ध्यानीहरूले आफ्नो बीर्यलाई ध्यानको
सहाराले बढाएर, अनुत्तर योगक्षेमरूपी जन्म-मरण रहित निर्वाण-
पदलाई साक्षात्कार गर्छन् ।”

श्यामावतीको नाम प्रमुख उपासिकाहरूका नामावलीमा पनि
समुल्लेख भएको छ ।

१. सिंहल, स्थाम र रोमनमा: ‘एतं’ ।

२. अं. नि.द. पृ. ४२८: सामञ्जसगो, अ. क. II. पृ. ७९९

भिन्ना भिन्नै सामा (= श्यामा) हरू

१. श्यामा (सामा)— यिनी ककुसन्ध (ककुच्छन्द) बुद्धको युगल अग्रधाविकाहरूमध्ये एक हुन् । बु. वं. पृ. ३७२: ककुसन्धबुद्धवंसो, अ. क पृ. ११२

२. श्यामा— यिनी कोणागमन बुद्धको युगल अग्र-उपस्थायिकाहरूमध्ये एक हुन् । बु. वं. पृ. ३७४: कोणागमन-बुद्धवंसो, अ क पृ २१३.

३. श्यामा— यिनी कौशम्बीस्थित एक महाधनी कुलकी पुत्री हुन् । श्यामा (६) महारानीकी संगिनी बिइन् । श्यामा महारानीको दुःखदायी मृत्युको कुरा सुनी विरक्त भई प्रव्रजित भएर, श्यामावतीको चिन्तालेषदा यिनले कुनै विशेष प्रतिफल पाउन सकेकी बिइन्न् । पद्मि आनन्द महास्थविरको उपदेश सुनी क्षु-प्रति-सम्भवा ज्ञान सहित अरहत् भएकी बिइन् । बेरी गा. अ. क. पृ. ३५: सामाथेरीगाथा ।

४. श्यामा— यिनी पनि कौशम्बोक हुन् । यिनी पनि श्यामा (६) क अत्यन्त नजिककी संगिनी बिइन् । श्यामावती महारानीको दुःखद मृत्युको खबरसुनी विरक्तभई प्रव्रजित भएकी बिइन् । पञ्चवीस खण्डस्य

बिनले श्यामाको शोकले कुनै प्रतिफल पाउन सकिनन् । पछि बुढी भइसकेपछि, बुढको उपदेश सुनी प्रतिसम्भवा ज्ञान सहित अरहत् भएकीथिइन् । थेरी. गा. अ. क. पृ. ३६: अपरासामाथेरीगाथा ।

३. श्यामा—यिनी भ्रावस्तीवासी एक कुलपुत्रकी अघिल्लो जन्मकी स्त्री हुन् । अघिल्लो एक जन्ममा यिनी वारणशी नगरमा श्यामा भन्ने गणिका थिइन् । त्यसबखत मार्नलगेको एक चोरलाई देखेदित्तिकै उसमाथि यिनी आसक्त भएकीथिइन् । जा. अ. क. III पृ. ४२: कणवेरजातकं, नं. ३१८

६. श्यामा—यिनी भद्रवतीय नगरको भद्रवतीय सेठकी छोरी हुन् । यिनको नाम श्यामा थियो । घोषित सेठले दिइरहेको दानसासामा बार (= बति) लगाई दिएको कारणले यिनको नाम 'श्यामावती' भन्ने रहन गएको हो । यिनकै चरित्रकथा यहाँ उल्लेख गरिएको छ ।

×

+

+

मूल सूत्र—

१— अग्रस्थान

“एतद्गं, भिक्खवे, मम साविकानं उपासिकानं मेत्ता-
विहारीनं यदिदं सामावती’ ।”

अर्थ—

“भिक्षुहो ! मेरा मैत्रीविहारिणी आविका उपासिकाहरूमध्येमा
श्यामावती उपासिका अप्रच्छिन् ।”

Dhamma.Digital

×

×

×

मूल सूत्र—

२- अनिष्फल मरण

यस्तो मैले सुने ? ।

एक समय भगवान् कौशम्बीस्थित घोषिताराममा बन्नु
भएको थियो ।

त्यस समय उदेन (= उदयन) राजा उद्यानमा गइरहेको बेलामा
अन्तःपुरमा आगो लाग्यो । त्यसमा परी श्यामावती सहित पाँचशय
स्त्रीहरू मरे ।

केही भिक्षुहरू पूर्वाह्नसमयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहण
गरी कौशम्बीमा पिण्डार्थ गए । कौशम्बीमा पिण्ड चारिका गरी,
मिक्षाटनबाट फर्की, भोजनोपरान्त जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए ।
त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक
छेउमा बसेका ती भिक्षुहरूले भगवान्लाई निम्न कुरा सुनाए—

१. उदा. पा. पृ. १६० : उदेनसुत्तं, बर्मीमा: 'उतेनसुत्तं', ब.

क. पृ. २६८.

“भन्ते ! यहाँ, उदेन (= उदयन) राजा उद्यानमा गइरहेको बेलामा अन्तःपुरमा आगो लाग्यो । सो आगोमा परी श्यामावती सहित पाँचशय स्त्रीहरूको मृत्यु भयो । भन्ते ! अब, ती उपासिकाहरूको कुन गति वा के अभिसम्पराय भयो होला ?”

“भिक्षुहो ! त्यसमा स्रोतापन्न^१ भएका, सकृदागामी^२ भएका, अनागामी^३ भएका उपासिकाहरू छन् । भिक्षुहो ! ती सबै उपासिकाहरूको गण अनिष्फल नै छ ।”

यस पछि भगवानले यस कारणलाई मनन गर्नु भई त्यसबेला निम्न उदान प्रकट गर्नु भयो—

“मोहसम्बन्धनो लोको भञ्जरूपो व दिस्सति ।
उपधिबन्धनो बालो, तमसा परिवारितो ।
सस्सतोरिव^४ खायति, पस्सतो नत्थि
किञ्चन^५ ति ॥”

१. धेरैमा सातपटकसम्म यसलोकमा जन्मलिई परिनिर्वाण हुने सत्त्वलाई ‘स्रोतापन्न’ भन्दछन् ।
२. यस लोकमा केवल एकपटक मात्र जन्मलिई परिनिर्वाण हुने सत्त्वलाई ‘सकृदागामी’ भन्दछन् ।
३. यसलोकमा जन्म नलिई ब्रह्मलोकबाटै परिनिर्वाण हुने सत्त्वलाई ‘अनागामी’ भन्दछन् ।
४. रोमनमा: ‘सस्सरिव’; स्याममा: ‘सस्सतो विय’ ।

अर्थ—

“मोह परिबेष्टित यो लोक, मग्यरूप जस्तं देखिन्छ । यो लोकमा बस्ने बालमूर्खहरू आशा तृष्णाले बाँधिएर अन्धकारले घेरिएका छन् । शाश्वत जस्तं देखिने यो लोकमा—राम्ररीहेर्दा कुनै सार पाइँदैन ।”

Dhamma.Digital

५. उत्तरानन्दमाता उपासिका

प रि च य

“संधं कृष्णपक्ष हुन्न, गरीब संधं गरीब नं हुन्न” भन्ने कुराको प्रमाण उत्तरानन्दमाताको पिता बरिद्री पूर्णसिंहको जीवनबाट प्रष्ट बुझिन्छ ।

मूल सूत्रमा “उत्तरानन्द माता” भन्ने नाम उल्लेख भए तापनि अर्थकथाहरूमा संक्षेपरूपले यिनको नाम उल्लेख गर्दै “उत्तरा” मात्र भनिएको छ । यिनको “नन्द” भन्ने कुनै पुत्र भएको हुन सक्छ । त्यसैले पछि यिनलाई “नन्दको माता उत्तरा” भन्ने अर्थले व्यवहारमा “उत्तरानन्द माता” भन्ने उपनाम रहन गएको होला ।

त्रिपिटक पालि वाङ्मयमा “नन्दमाता” भन्ने उपनाम भएका उपासिकाहरू केवल “उत्तरानन्दमाता” र “बेलुकण्टकी वा बेलुकण्टकी नन्दमाता” भन्ने दुइ मात्र छन् । डा० मल्लसेकरको पालि संज्ञा नामावली कोषमा पनि यिनै दुइ जनाका नामहरू मात्र समुल्लेख भएको पाइन्छ ।

एतद्भ्रम मूल पालिका शब्दार्थहरूको व्याख्या गरिने मनोरञ्ज-
'पूरणीमा' पनि उत्तरानन्दमातालाई प्रायः संक्षेपरूपले "उत्तरा"
मात्र उल्लेख गरेको पाइन्छ । मूल सूत्र तथा अर्थकथाहरूको अनुसरण
लिई उत्तरानन्दमाता नै उत्तरा हुन् र उत्तरा नै उत्तरानन्दमाता
हुन् भन्ने कुरालाई ध्यानमा राखी उनको बारेमा मूल सूत्र तथा
अर्थकथाहरूबाट उपलब्ध हुनसकेका कारणहरूलाई एकत्रित पारी
यहाँ प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरेको छु ।

पूर्णसिंह दरिद्री

अंगुत्तरनिकाय, धम्मपद तथा विमानवत्थु अर्थकथाहरू
अनुसार उत्तरानन्दमाता वा उत्तरा उपासिका, राजगृहवासी सुमन
सेठको आश्रय लिई जीविका गर्ने पूर्णसिंह^२ (पुण्णसीह) भन्ने एक
दरिद्रीकी छोरी हुन्^३ । पूर्णसिंहलाई पनि अरु अर्थकथाहरूमा संक्षेप
रूपले 'पूर्ण' मात्र भन्ने उल्लेख गरिएको छ ।

एक दिन, एक सार्वजनिक ठूलो चाडको दिनमा सुमन सेठले
दरिद्री पूर्णसिंहलाई^४ बोलाई सोधे -

१. I. पृ. २४० : एककनिपातवण्णना, एतदग्गसुत्तं ।

२ अं नि-अ. क. I पृ. २४०

३. धम्म. अ. क. पृ. ४८२ : उत्तरायवत्थु; विमा. व. अ. क.

पृ. ५० : उत्तराविमान ।

४. पूर्णको संक्षेप कथा. म. नि. अ. क. IV. पृ. ३ मा पनि

उल्लेख भएको छ । देवदहसूत्र वर्णनामा ।

“हे पूर्ण ! आज ठूलो चाड हो । तिमी के गर्छौ ? चाड मनाउँछौ कि काम नै गर्न जान्छौ ?”

“भो मालिक ! हामीहरू जस्ता दरिद्रीहरूको निमित्त के को चाड, के को उपोसथ ! हामीहरूलाई चाड-वाडले के गर्छ र ! यी चाड-वाडहरू त धनीमानीहरूको निमित्त मात्र हुन् । भोलि खानको-निमित्त घरमा केही छैन, अतएव हलो तथा गोरुहरू पाएमा खेत नै जोत्न जानेछु ।”

पूर्णसिंहको कुरा सुनी सेठले उसलाई हलो र गोरुहरू दिए । उ हलो र गोरुहरू लिई आफ्नो पत्नीलाई “हे स्त्री ! धनीमानीहरू चाड-वाड मनाई भोज खान्छन् । म दरिद्री भएको हुनाले ज्याला-पकाउन जानेछु । यदि सबैछथौ भने तिमीले आज मलाई दुई भाग जति खाना पकाई ल्याऊ” भन्दै खेत जोत्न गयो ।

सारिपुत्र-सेवा

भगवान्को अप्रश्नावक सारिपुत्र महास्थविर साप्ताहिक निरोधसमापत्ति ध्यानबाट उठनु भई “आज कसको उद्धार गर्न सक्छुला” भनी ध्यान दृष्टिले विचार गरी हेर्नु हुँदा पूर्णसिंह दरिद्रीको उपनिश्रय^१ सम्पत्ति तथा उसले महा धनसम्पत्ति समेत पाउन सक्ने

१. भ नि. अ. क. I. पृ. २४०; धम्म. अ. क. पृ. ४८२;

विमा व. अ. क. पृ. ५१.

२. पूर्वकर्मको पुण्यको प्रभाव ।

कुरा जानी, महास्थविर पात्र चीवर धारण गरी पूर्णसिंहले काम गरिरहेको खेततिर लाग्नु भयो । पूर्णसिंहले पनि महास्थविरलाई बेखी, हल्ला जोत्ने काम छाडी, पञ्चाङ्ग प्रणाम गर्‍यो । महास्थविरले उत्तंग “यहाँ पानी भएको ठाउँ कहाँनिर छ होला ?” भनी सोध्दा उसले बुझ्यो कि महास्थविर मुख धुन चाहनु हुन्छ । अनि उसले कट्ट बगुरी दतिवन ल्याई दियो । महास्थविरले दतिवन गरुञ्जेलसम्म महास्थविरको भिक्षा-पात्र र पानी छान्ने लिई, भिक्षा-पात्र भरी पानी ल्याइदियो । मुख धुनु भइसकेपछि महास्थविरले विचार गर्नु भयो—

“पूर्णसिंहको परिवार शहरको एक छेउमा, अर्काको घरमा बस्छ । यदि म उनोहरू बस्ने घरमा भिक्षा लिन गएँ भने पूर्णकी पत्नीले मलाई देख्ने छैन । अतएव उ, उसको पतिकोनिम्ति खान्दा ल्याउने बेला, बाटोमा भेटहुने गरी गएको खण्डमा उसले मलाई देखी संग्रह गर्नेछे । यसरी उसलाई पनि मबाट संग्रह तथा उपकार हुनेछ ।”

यति विचार गर्नु भई महास्थविर भिक्षाजाने बेला नभएसम्म वहाँ नै पर्खेर बस्नु भयो ।

त्यसपछि भिक्षाजाने बेला भएपछि, लोम्नेकोनिम्ति खान्दा पुन्याउन पूर्णसिंहकी पत्नी घरबाट निस्कीसकेपछि महास्थविर पनि उ आउने बाटोबाट भिक्षाटनकोनिम्ति जानु भयो ।

आपनी पत्नी आउने बाटोतिरबाट महास्थविर भिक्षाटनकोनिम्ति जानु भएको देखी पूर्णसिंहले यस्तो विचार गर्‍यो—

“महास्थविर शायद हामीहरूकै संग्रह गर्न त्यस बाटोतिर लाग्नु भएको जस्तो लाग्छ । अहा ! मेरी पत्नीले मलाई ल्याउने खाना जम्मै महास्थविरकै भिक्षा-पात्रमा राखिविए कति राम्रो हुन्थ्यो ।”

पूर्णसिंहकी पत्नी, “आज चाड हो” भन्दै आफ्नो घरमा भएको रूखा सुख्खा खाना पकाई पतिलाई खाना लैजान बाटो लागी । अनि उसले बाटोमा सुन्दर तथा शान्त मुद्रामा भिक्षाटन पाल्नु भएको महास्थविरलाई भेटि र सोची — “कहीले कहीले महास्थविर भेट हुँदा मेरो हातमा कुनै दानदिने बस्तु हुँदैन, दान दिने बस्तु हातमा हुँदा महास्थविर भेटिनु हुन्न । किन्तु आज यी दुवै संयोग पर्न आएका छन् । यो अपूर्व मौका गुमाउन हुन्न । यस्ता मौकाको सदुपयोग गर्न सक्नुपर्छ । यो खाना महास्थविरको भिक्षापात्रमा राखी पतिको-निमित्त अर्को खाना बनाएर लैजाने छु ।”

दृढताका साथ यति सोची महास्थविरको पात्रमा खाना राख्न उनी अघिल्लिर बढेको देखी, महास्थविरले पनि हातकोभिक्षा-पात्र अगाडि बढाउनु भयो । त्यसपछि उसले अत्यन्त शुद्ध चेतना लिई, विनेबस्तुमा लेसमात्र पनि लोभ-लालचा नराखी, शुद्ध त्याग चेतना लिई, प्रसन्न तथा प्रफुल्लितमई बडो भक्तिपूर्वक आफ्नो भाँडाबाट महास्थविरको पात्रमा भात खन्याउँदै “मन्ते ! हामी गरीबहरूको रूखा सुख्खा खानालाई स्वीकार गर्नुभई हामीलाई पारलौलिक संग्रह गर्नुहोस्” भनी बिनित्त गरी ।

भाँडाको खाना आघा जति भिक्षापात्रमा खन्याएकोदेखी महा-

स्थविरले भिक्षापात्र हातले छोपन लागदा पूर्णसिंहकी पत्नीले यमो-
मनी —

“मन्ते ! यो, एकजनाको मात्र भाग हो । अतएव एक भाग
खानालाई आधापारेर दिन सकिन्न, सबै नै दिन चाहन्छ ।”

यति मनी सबै खाना भिक्षापात्रमा छन्याई “मन्ते तपाइले
जुन धर्म प्रत्यक्षीकरण गर्नु भएको छ, सोही धर्मलाई हामीले पनि
प्रत्यक्षीकरण गर्नसको र यस दरिद्रताबाट पनि मुक्त हुन सकौं” मन्ते
आशिका गरी ।

महास्थविरले पनि “‘यसं होस्’ मनी आशिर्वाद दिई, दानानु-
मोदना गर्नु भई, एक अनुकूल पानी भएको ठाउँमा बसी, भोजन
सिध्याएर फर्कनु भयो ।

पूर्णसिंहलाई श्रेष्ठीपद

उ पनि घरफर्की चामल खोजी पतिकोनिम्ति भात पकाई
खेतमा गई । पूर्ण पनि अधकरीस^२ प्रमाण भूमिभाग जोती, भोक
सहन नसकी, काम छाडी आफ्नी पत्नी आउने बाटो ताकन थाल्यो ।

१. अं. नि. अ. क. I. पृ. २४१; धम्म. अ. क. पृ. ४८३;

विमा. व. अ. क. पृ. ५२

२. ४४ पाथी जति ब्यू रोप्न सक्ने भूमि प्रमाणलाई वा २।।

एकइ प्रमाण भूमिलाई एक करीस भन्दछन् ।

पूर्णासिंहकी पत्नी खेतमा आइपुग्दा आफ्नो पति बाटोतिर हेर्दै बसिरहेको देखी “मेरो पति भोकले पीडितभई म आउने बाटो तकिरहेका रहेछन् । यदि उनी ममाथि रिसाएको खण्डमा मैले गरेको दानकार्य व्यर्थ हुनेछ” भन्ने विचार गरी, खेतमा पुग्नासाथ आफ्नो स्वामीलाई “भो स्वामी ! आज एक दिन तपाइ नरिसाउनु होस् र आफ्नो चित्त प्रसन्न पार्नुहोस् । खाना लिई म बिहानै आएको थिएँ किन्तु बाटोमा हाम्रा पूज्य सारिपुत्र महास्थविरलाई भेटेँ र मैले वहाँलाई तपाइकोनिमित्त ल्याएको खाना दान दिएँ । त्यसैले फेरि घरफर्की चामल खोजी भात पकाई ल्याउन परेकोले अबेर हुन गएको हो” भन्दै विनम्रतापूर्वक संझाई । पूर्णाले दोहःप्याई उसंग सोध्यो “के भनेकी ?” उसले पनि फेरि सोही कुरा सुनाई । अनि पूर्णासिंह सारं खुशीभई आफूले पनि बिहानपख सारिपुत्र महास्थविरलाई सेवा-टहल गरेको कुरा सहर्ष सुनायो र उसले दिएको दानकार्य प्रति अत्यन्त प्रसन्नता व्यक्तगदैं पूणले “धन्य ! धन्य भन्द्रे !! म किन रिसाउँथेँ र । महास्थविर तिम्री आउने बाटोतिर लागेको देखेर मैले पनि चिताएको थिएँ कि ‘मलाई ल्याउने खाना तिमिले महास्थविरलाई दान दिए कति बेश हुने थियो ।’ मैले चिताएकं तिमिले पनि दान दियो । अहा ! कति राम्रो हामी बुबेको मनोभाव एक रहेछ” भनी अत्यन्त खुशी भई “हाम्रोनिमित्त यो ठूलो लाभ हो, हामीहरूको ठूलो भाग्य हो !” भनी गद् गद् भयो ।

यसरी दानानुमोदना गरी मध्याह्न समयमा भात खाई सके-
पछि पूर्णासिंह थकाइमानं आफ्नी पत्नीकं काखमा सिहान गरी

एकछिन निदायो । एकछिन निदाई उठ्दा उसले बिहानं जोतिराखेको खेतमा कर्णिकार फलहरू जस्तै जम्मै सुनं सुन देख्यो । अनि उसले आफनी पत्नीलाई भयो —

“भद्रे ! किन होला ? मेरो आँखाले त जोतिराखेको खेत जम्मै सुनं सुन देख्द छ !”

“स्वामी ! आज तपाइले अवेर गरी खानु भएको हुँदा र मध्याह्नको धूपमा पर्नु भएको तथा धेरै थाक्नु भएकोले आँखा तिमिरायो होला ।”

“भद्रे ! होइन । तिमिले पनि राम्रोसँग हेर त । मलाई त जम्मै सुनं सुन देखिन्छ ।”

त्यसपछि उसले पनि खेततिर हेरी । उसले पनि सुनं सुन देख्न थाली । अनि पूर्णसिंह उठेर गई एक टुक्रा सुन ठोकेर हेर्दा माटो जं न फुटी मैनाको डल्लो थेंचिए जस्तै भयो । अनि आफनी पत्नीलाई पनि बोलाई देखाएपछि उनीहरूले ठाने “कुनै माटोको खेतमा कुनै बिउ रोप्दा त्यसको फल पाक्न तीन चार महीना जति लाग्छ, किन्तु आज हामीले सारिपुत्ररूपी पुण्यक्षेत्रमा रोपेको श्रद्धारूपी बिउको फल आज पायो ।”

“स्वामी ! त्यसोभए अब के गर्नु हुन्छ नि ?”

“भद्रे ! यत्तिका सुन त्यसै लुकाई वा छिपाई लिन सकिन्छ । राजालाई जाहेर गर्नु पर्छ” भनी उसलाई त्यही छाडी, घात त्याएको

भांडो भरी सुन राखी, राजदरबारमा गई “एक मानिस भांडो भरी सुन लिएर आएको छ” भनी राजाकहाँ खबर पुऱ्याईदेऊ भनी राजा-कहाँ खबर पठायो ।

राजाले उसलाई बोलाई “तिमी को ह्वौ ?” भनी सोधदा उसले “महाराज ! म पूर्णसिंह भन्ने एक दरिद्री हु” भनी जवाफ दिएपछि राजाले फेरि सोधे—

“कहाँबाट तिमिले यो सुन ल्याएको हो ?”

“महाराज ! खेतबाट ।”

“कुन खेतबाट ?”

“महाराज ! ज्यालामा जोतेको खेतबाट ।”

“कसरी त्यहाँ सुन पायो त ?” भनी राजाले संघेपछि पूर्णसिंहले भएभरको जम्मे कुरा सुनायो । राजा अत्यन्त प्रसन्न भई “बुद्धको अग्रश्रावक सारिपुत्र महास्थविरलाई दिएको दानको फल यसले आज पायो” भन्ने मनमा सोची “त्यसो भए अब के गर्न पऱ्यो त ?” भनी सोधे । उसले “महाराज ! गाडाहरू पठाई सुन ल्याउनु होस्” भनी बिनित्ति गऱ्यो । अनि राजाले गाडाहरू दिई मानिसहरू पठाए ।

१. अं. नि. अ. क. I. पृ. २४२; धम्म. अ. क. पृ. ४८३;

विमा. व. अ. क. पृ. ५३.

गएका राजपुरुषहरूले “अहो ! राजाको भाग्य !” भन्दै सुन बटुल्दा, बटुलेको जति जन्मै माटोको डल्लो मात्र भयो । अनी उनीहरू राजाकहाँ गई सो कारण बताउँदा राजाले उनीहरूसँग “तिमीहरूले के भनी सुन बटुल्यौ ?” भनी सोध्दा उनीहरूले “अहो ! राजाको भाग्य” भन्दै बटुलेको कुरा सुनाए । राजाले “भूखँहो, कसरी मेरो भाग्य हुन्छ ! पूर्णसिंहको भाग्य पो हो । अतएव तिमिहरूले “अहो पूर्णसिंहको भाग्य ! भनी बटुल” भनी आज्ञा दिए । उनीहरू गई त्यसं गरी सुन बटुल्दै गाडाका गाडा सुन राखी राजदरबारमा ल्याई आँगनमा थुपारे । अर्थकथाहरू उल्लेख गर्छन कि त्यो सुनको रासीको उँचाइ ८० हात वा तालवृक्ष जति अग्लो थियो ? ।

राजाले नागरिकहरू जम्मा गराई “कसको घरमा यत्तिको सुन छ ?” भनी सोध्दा कसैले पनि त्यत्तिको सुन छ भनी नभनेपछि “त्यसोभए, यत्तिको सुन हुनेलाई के गर्नु पर्ला त ?” भनी सोधेपछि सबैले “महाराज ! घनपतिको पदवी दिई श्रेष्ठीछत्र दिनु योग्य हुनेछ” भन्ने राय प्रकटगरे पछि राजाले “त्यसो भए पूर्णसिंहलाई आज बहु-घनपति सेठको पदवी दिनेछु” भनी सबै सुन उसलाई नै दिलाइ दिई श्रेष्ठीछत्र समेत प्रदान गरी उसं दिनमा राजाले उसलाई श्रेष्ठीपदवी पनि दिए । उसले राजासँग “महाराज ! घेरं दिनदेखि म अर्काको घरमा बस्दछु । मेरो घरबास छैन । अतएव मलाई एक बास बस्ने ठाउँ पाऊँ” भनी बिन्ति गर्‍यो ।

१. अं. नि. अ. क. १. पृ. २४२; घम्म. अ. क. पृ ४८४;

विमा. व अ. क. पृ. ५३.

राजाले उसलाई “ऊ, त्यहाँ एक लहरा भएको ठाउँ छ, त्यहीँ नै घर बनाऊ” भनी सो ठाउँ विलाइ दिए । उसले त्यस ठाउँमा केही दिनमै घर बनायो^१ ।

गृहप्रवेश र उत्तराको विवाह

घर तयार भइसकेपछि पूर्णसिंहले गृह प्रवेश मंगलोत्सव र श्रेष्ठीपदवीको छत्र धारण गर्ने मंगलोत्सव पनि एकसाथ गर्दै बुद्ध प्रमुख भिक्षुसङ्घलाई निम्त्याई एकसातासम्म भोजन दान दिए । एकसाताको अन्तमा भुक्तानुमोदना गर्नु हुँदैन भगवान् बुद्धले पूर्णसिंहलाई, उनकी पत्नी र उनकी छोरी उत्तरालाई आनुपूर्विकथा^२ सुनाउनु भएपछि उनीहरू सबै स्रोतापन्न फलमा प्रतिष्ठित भए^३ ।

Dhamma.Digital

यतरी पूर्णसिंह उपासक दरिद्रताबाट मुक्त भई भौतिक धन सम्पत्तिको साथ साथै आर्य धनले पनि युक्तभई यस्तै जीवनमा स्रोता-

१. धम्म. अ. क. पृ. ४८४; विमा. व. अ. क. पृ. ५३.

२. दान, शील, स्वर्ग तथा काम विषयको अवगुण तथा जैष्णिक आदि विषय सम्बन्धी क्रमसँग सुनाइने कथालाई ‘आनुपूर्विकथा’ भन्दछन् । हेर माथि पृ. १० मा ।

३. अं. नि. अ. क. I. पृ. २४२; धम्म. अ. क. पृ. ४८४; विमा. व. अ. क. पृ. ५३

पद्म पनि भए । उनकी छोरी उत्तरा पनि श्रद्धा सम्पन्नभई बुढको अनन्य भक्तिको भइन् ।

×

×

×

केही दिनपछि राजगृहको सेठले अर्थात् उही सुमन सेठले, पूर्णसिंह सेठकी छोरी उत्तरालाई यौवन सम्पन्न भएको देखी आफनो छोराकोनिम्ति मान्न पठाए । पूर्णसिंह सेठले “दिन सविदन” भनी जवाफ दिए । सुमन सेठले पुनः भन्न पठाए— “हाम्रो आश्रयलिई तिम्रो बस्दथ्यौ । हाम्रै आश्रयबाट आज तिम्रो महाधनी भयौ । आज, एकंचोटि महाधनी भएर त्यसो नभन । तिम्रो छोरी मेरो पुत्रलाई देऊ ।”

उत्तरमा पूण सेठले भनी पठाए— “भन्नु भएको कुरा ठिकं हो । जुन कुरा तपाइ भन्नु हुन्छ त्यो त तपाइको स्वभावानुकूल नै हो । मानिसहरू संधै गरीबको गरीब नै वा धनीको धनी नै भएर बस्छन् भनी भन्न सकिन्न; न त्यस्तो ठान्नु नै उचित छ । म तपाइको जाति, गोत्र, अथवा धन सम्बन्धी कुनै पनि प्रश्न गर्दिन । तर तपाइहरू अन्य धर्मको विश्वास गर्ने हुनुहुन्छ । हामी बुद्ध धर्मको विश्वास गर्छौं । मेरो छोरी बुद्धभक्तिको हुन् । दिनको एक कार्षापणको फूल किनी उनले बुद्धको पूजा गर्छिन् । उनी बुद्ध, धर्म तथा सङ्घको आश्रय नपाई जीवन बिताउन सकिदैनन् ।”

यो कुरा सुनी सुमन सेठले “त्यसो भए तपाइकी छोरीलाई हामीले दिनको बुइ कार्षापणको फूल-किनिदिने छौं” भनी खबर पठाए ।

अरू साहुमहाजनहरूले पनि पूर्णसिंह सेठलाई “भो पूर्ण ! सुमन सेठसँगको पुरानो मित्रता, विश्वास तथा सम्बन्ध बिच्छेदगर्नु ठीक छैन । तपाइकी छोरी उनको छोरोलाई दिनुहोस्” भनी संझाए । अनि पूर्णसिंह सेठले “लौत, त्यसोभए दिनेछु” भनी आषाढपूर्णिमाको दिनमा^१ उत्तरालाई विवाह मङ्गल गरिदिए ।

उत्तरा पतिकुलमा

उत्तरा पतिकुलमा गएदेखि उनले न बुद्धको दर्शन गर्न पाइन्. न सङ्घ सेवा, न त दानपुण्य नै । अनि एकदिन, उनले आफ्नो पतिसँग निवेदन गरिन् —

“भो स्वामी ! म मेरो माइतीमा छँदा महीनाको आठदिन^२ अष्टाङ्ग उपोसथ व्रत पालन गर्थेँ । किन्तु यहाँ आएदेखि केही पनि गर्न पाइन ।”

यस कुरालाई उनको पतिले कुनै उत्तर नदिएको देखी उनी नीचमारी बसिन् । फेरि वर्षावासको चतुर्मास लागेपछि एकदिन, उनले आफ्नो पतिसँग वर्षावास समयभरी उपोसथिक हुने अनुरोध गरिन् । यसको पनि कुनै उत्तर पाउन सकिनन् र उनले कुनै पनि दानादि

१. धम्म. अ. क. पृ. ४८४; विमा. व. अ. क. पृ. ५४.

२. अं. नि. अ. क. I. पृ. ३७७ : चतुमहाराजसुत्तं; अं. नि.

अ. क. I. २४३.

पुण्यकर्म गर्न सकिनन् । अनि वर्षावास समयको आधा महिना जति बाँकी रहँदा उनले आफ्नो पितालाई एक पत्र पठाइन् ।

“भो पिता ! तपाइहरूले मलाई कस्तो कुलगृहमा पठाउनु भएको ? यस घरमा आएदेखि मैले कुनै पनि दान/दि पुण्यकर्म गर्ने मौका पाएकी छैन, न त कुनै उपोसथ व्रत नै पालन गर्न पाएँ । यस्तो मिथ्यादृष्टिक कुलमा दिनुभन्दा बरु मलाई अङ्गभङ्ग गरी दाशी भनी घोषणा गरिदिनुभएको भए असल हुन्थ्यो । वर्षावासको समय सिद्धिन लागेर पनि मैले कुनै सङ्गदान इत्यादि दिन सकेकी छैन । अतएव मलाई पन्द्र (१५) हजार कार्षापण तुरन्तै पठाइ दिनुहोस् ।”

छोरीको पत्र पढी पूर्णसिंह सेठलाई सारै दुःख लाग्यो, अनि उनले छोरीले मागे बमोजिम तुरन्तै पन्द्र हजार कार्षापण पठाइदिए ।

सङ्घसेवा र मैत्री-ध्यानको प्रभाव

उत्तराले त्यस नगरकी (राजगृहकी) सिरिमा' भन्ने गणिका-लाई बोलाउन पठाई - “अम्मे, सिरिमा ! चार महिना वर्षाकालमध्ये अब केवल आधा महिना मात्र बाँकी छ । म यो आधा महिनाभरी अष्टाङ्गिकशील पालन गरी उपोसथ व्रत बस्न चाहन्छु । तिम्रीलाई म दिनको एक हजार कार्षापण दिनेछु । तिम्री मेरो पतिको परिचारिका भई देऊ” भनी भनिन् । उनले “हुन्छ” भनी स्वीकार गरेपछि

उत्तराले उनलाई आफ्नो पतिकहाँ लगिन् । पतिले उत्तरासंग “के कुरा हो ?” भनी सोधेपछि उत्तराले भनिन्—

“जो स्वामी ! यो मेरी साथी सिरिमा हुन् । यो दुइहप्ता यिनले तपाइको परिचर्या गर्नेछिन् र म यो दुइहप्तासम्म बुद्ध प्रमुख भिक्षुसङ्घलाई दानदिई पुण्यकार्य गर्नेछु र धर्मोपदेश पनि सुन्न चाहन्छु ।”

पत्नीको कुरा सुनी, अभिरूपिनो सिरिमा गणिकालाई देखी, उनको मनमा उत्पन्न भएको वासनाको कारणले गर्दा उनले उत्तरालाई अवकाश दिए ।

त्यहाँदेखि उत्तरा उपासिकाले बुद्ध प्रमुख भिक्षुसङ्घलाई निम्त्याई “यो दुइहप्तासम्म यहीं भोजनार्थ पाल्नुहोस्” भनी प्रार्थना गर्दा बुद्धले पनि स्वीकृति दिनु भएको देखी उत्तरा उपासिका अति प्रसन्न भइन् । अनि उनी आफै पनि भोजनादि तयार पार्ने काममा बिहानदेखि व्यस्त रहन थालिन् । बुद्ध प्रमुख भिक्षुसङ्घलाई भोजन गराई वहाँहरू फक्सकेपछि प्रासादमाथि गई अधिष्ठान गरेको अ पनी शील अनुस्मरणगरी बस्दथिन् । यस्तैगरी दुइहप्तासम्म शुद्ध शील पालन गरी, मैत्री भावना गर्दै दिन बिताउन थालिन्^१ ।

बुद्धहप्ता बित्ती भोलि उपोसथ व्रत निद्धिने छ भन्ने दिनमा उत्तराको पतिले “उत्तरा, के गर्दै रहिछन् ?” भनी ऊघाल उघारी हेर्दा, उनी दाशीहरूका बीच बसी, जिउमरी खरानीको धूलो पःरा,

पसिना बघाउंदें कालो लागेको हात मुख लिई, आफूले पनि कामगरी दाशीहरूलाई पनि “यसो गर, उसो गर” भनी काम अन्हाएको र बडो व्यस्त भएको देखी उनले “करती होलिन् यी उत्तरा ! यस्तो ऐस आराममा बस्न छोडी, मुण्डक श्रमणहरूलाई सेवा-टहल गर्नकोनिमित्त दाशीहरू-संगेचरमंचगरी, मालिकनो भएर पनि दाशी सरह काम गरिरहेकी ! कस्ती अभागिनी रहिछन् यी मूर्ख !” भन्ने विचारगरी मुसुक हाँसी छ्वालबाट फर्केर गए ।

उनीसंगे बसेकी सिरिमाले उनलाई हाँसेदें छ्वालबाट उठेर गएको देखी “यिनी किन हाँसेका रहेछन्” भन्ने सोचदें भोही छ्वालबाट हेर्दा सिरिमाले उत्तरा उपासिकालाई देखिन् र उनको मनमा ‘अहिलेसम्म पनि यिनको मन उनीसंगे आबद्ध भएको रहेछ’ भन्ने विचार गरी एक्कासी उनले उत्तरा प्रति ईर्ष्या गरिन् । उनले यो तथ्यलाई पटकै संकन सकिन् कि उनी त्यस घरमा केही दिनको-निमित्त मात्र आएकी हुन् । अज्ञानतावश उनले त्यस घरकी मालिकनो आफैलाई संकन । अनि उत्तरा प्रति अनाहक रोस र डाहगरी, क्षणिक मान र ममताको कारणले प्रमादिनी भई, प्रासादबाट ओल्ही चूलाभा गई एक्कासी चूलोमा तताइ राखेको धू लिई उत्तराको टाउकोमा खन्याउन थालिन् ।

अनाहक ईर्ष्याले कराइको तातो धू लिई आफ्नो अगाडि आइरहेकी सिरिमालाई देखेर उत्तराले मंत्रीचित्त फेलाउंदें “मेरी सहायिकाले मलाई ठूलो उपकार गरेकीछिन् । उनको गुण

चक्रवाल तथा ब्रह्मलोकमन्दा पनि विशाल छ । यिनकै सह-योगले गर्दा मैले बुद्ध प्रमुख भिक्षुसंघलाई दान बिन पाएँ, धर्म सुन्न पाएँ, तथा सङ्घ सुश्रूषा पनि गर्न पाएँ । अतएव, यदि यिनी प्रायः मेरो मनमा कुनै द्वेषभाव रहेन छ भने यो तातो ध्यूले मलाई न पोलोस्; होइन भने पोलोस्” भनी मंत्री भावना गरी, समाधिष्ठ चित्त गरी अग्रिष्ठान गरिन् । सिरिमाले उत्तराको टाउकोमा तातो ध्यू खन्याइ दिइन् । मंत्री समाधिचित्तको प्रभावले गर्दा उत्तरालाई तातो ध्यूले पाल्न सकेन । बरु कमलको पातमा खन्याएको पानी जस्तै भयो । त्यसैले मैत्रीचित्तलाई आफ्नो अङ्गप्रत्यङ्ग समानगरी, बहुलतर भाविता गर्ने ध्यानीले एघार गुणहरू यसै जन्ममा प्रत्यक्षरूपले पाउन सक्छ भनी बुद्धले भन्नु भएको हो ।

उत्तरालाई तातो ध्यूले केही नभएको देखी “सेलाएको ध्यू पन्यो होला” भन्ने विचार गरी पुनः कराइमा उमालिराखेको ध्यू लिई उत्तराको टाउकोमा खन्याउन जाँदा, दाशीहरूले देखेर “अरे दुष्टा ! तँले के ठानिस्, किन हात्ती मालिकनी माथि तातो ध्यू खन्याउन लागेकी ? हात्ती मालिकनीको दिनको एकहजार कार्षापणलिई आज तँ यत्तिको उफ्रेकी !” भन्दै सबैले खूब चूट्न थाले । उत्तराले कत्ति रोक्दा

यनि रोषन सकिनन् र सिरिमा गणिका भुईमा पछारिइन् ।
 उत्तरा उपासिकाले उनलाई अंगान गइन् । त्यतिखेर मात्र
 दाशीहरूले उनलाई चूट्न छाडे । सिरिमालाई बेसकरी दुघाहा
 भयो । उत्तराले उनलाई उठाई लगेर तातोपानीले नुहाइन् ।
 सतपाक तेल सनेत उनको आँगमा घसिदिइन्^१ ।

सिरिमा गणिकाको पश्चात्ताप

यतिखेर सिरिमाले आफू केही दिनकोनिमित्त मात्र त्यस
 घरमा आएको कुरा सफ़ी, कसंग भई, आफूले गरेको ईर्ष्या प्रति
 पश्चात्ताप गरिन् । यस्तै ईर्ष्यातु आईमाईलाई लक्ष्मा राखी
 भगवान् बुढले अङ्गुत्तरनिकायमा^२ “आईमाईहरू क्रोधी स्व-
 भावका हुन्छन्, ईर्ष्यातु स्वभावका हुन्छन्” भनी आदि कुरा भन्नु
 भएको हो ।

उत्तराको मैत्रीको प्रभावदेखी, सिरिमा गणिका अत्यन्त
 स्वाचारमई उत्तराको पाउमापरी क्षमा मागिन् ।

उत्तराले भनिन्— “भैरो पित्तसँग क्षमा मागे मात्र भैले
 क्षमा दिनेछु ।”

१. धम्म. अ.क.पृ. ४८४-८५; विमा.व.अ. क. पृ. ५४; अं. नि.

अ. क. I. पृ. २४३.

२. अं नि-४ पृ. ८७; कम्बोजसुत्तं अ. क. II. पृ. ५२३

“अम्मे ! हुन्छ, म तपाइको पिता पूर्णसिंह सेठसँग पनि क्षमा माग्ने छु ।”

“अम्मे ! पूर्णसिंह श्रेष्ठी त मेरो सांसारिक पिता मात्र हुन् । संसारबाट पारलगाइदिने पितासँग क्षमा माग्ने मात्र क्षमा गर्ने छु ।”

“अम्मे संसारबाट पारलगाइदिने पिता को हुन् त ?”

“अम्मे ! वहाँ त सम्यक सम्बुद्ध नै हुनुहुन्छ ।”

“अम्मे ! किन्तु, वहाँसँग त मेरो परिचय नै छैन ।”

“ठीक छ, परिचय छैन भने, म परिचय गराइदिने छु । भोलि वहाँ भिक्षुसङ्घ लिई मेरो घरमा भोजनार्थ पाल्नु हुने छ । त्यतिखेर तिम्रो पनि आफूले सक्दो दानादि दिने वस्तुहरू जुटाई यहाँ आऊ र वहाँसँग क्षमा माग ।”

उत्तराको यति कुरा सुनी “हुन्छ” भनी सिरिमा गणिका आफ्नो घर फर्किन् । भोलिपल्ट उनले खानपान, रोटी, फल-फूलहरू जोरजामगरी, पाँचशय आफ्ना परिवार गणिकाहरू साथमा लिई उत्तरा उपासिकाको घरमा गइन् । भगवान् बुद्ध पनि, भोजनगर्ने समय भएपछि भिक्षुसङ्घ साथमा लिई उत्तराको

घरमा जानु भई त्यहाँ इविच्छाच राखेको आसनमा बस्नुभयो । उत्तराको सासु, ससुरा तथा पति पनि त्यहाँ उपस्थित भए ।

बुद्ध सहित भिक्षुसङ्घलाई उत्तराले आफ्नै हातले प्रणीत भोजन अर्पितगरिन् । किन्तु सिरिमाले बुद्धको अगाडि गई भोजन चढाउने साहस गर्न सकिनन् । उत्तराले नै उनले ल्याएको खादक-भोज्यहरू पस्की दिइन् । भोजनापरान्त सिरिमा आफ्ना परिवार स्त्रीहरूकासाथ अगाडि गई, भगवान्को चरणकमलमा ढोगी “भन्ते ! मैले उत्तरा प्रति अपराध गरेँ, मलाई क्षमा गर्नुहोस् !”

“सिरिमे ! के अपराध गर्थौ ?” भनी भगवान्ले सोध्नु हुँदा उनले उत्तरा प्रति अज्ञानवश गरेको अपराधको कुरा जम्मै सुनाई उत्तरा उपासिकाले आफू प्रति देखाएको मैत्रीयुक्त सहानुभूति-कुरासमेत सुनाई “भगवान्ले आफूलाई क्षमा गरेमा उत्तराले पनि क्षमागर्ने छु” भनी भनेको कुरा पनि बिलितगरिन् ।

अनि भगवान्ले उत्तरातिर हेरी “उत्तरे ! हो, तिमीले त्यसो भनेकी ?” भनी सोध्नु भयो । उत्तराले पनि “भन्ते ! हो” भन्दै स्वररूपले घटेका सबै घटनाहरू सुनाइन् ।

“उत्तरे ! तातो घ्यू तिम्रो टाउकोमा खन्याउँदा तिमिले के सोचेकी थियौ त ?” भनी भगवान्‌ले सोध्दा उत्तरा उपासिकाले निम्न कुराहरू जवाफ दिइन्—

“भन्ते ! सिरिमाले मलाई तातो घ्यू खन्याउन आउँदा मैले उनी प्रति द्वेषभाव राखिन, बरू मैले, उनीबाट पाएको उपकारलाई संझी उनको गुण अनुस्मरण गरेको थिएँ; उनीमाथि मैत्रीचित्त फेलाएको थिएँ र ‘यदि मेरो मनमा उनीमाथि द्वेषभाव नभएको साँच्चै हो भने, मलाई तातो घ्यूले नपेलोस् भनी सत्यकृत्याका साथ मनमा अधिष्ठान गरेकी थिएँ ।’

बुद्धोपदेश

उत्तराको प्रत्युत्तर सुनी भगवान् बुद्धले परिषद्‌का सामुन्ने उत्तरालाई “साधु ! साधु ! उत्तरे !! क्रोधलाई अक्रोधद्वारा नै जित्नसक्नुपर्छ” भन्नुहुँदा निम्न गाथाद्वारा धर्मोपदेश गर्नुभयो—

“अक्कोधेन जिने कोर्ध, असाधुं साधुना जिने ।
जिने कदरियं दानेन, सच्चेनालिकवादिनं ? ॥”

अर्थ—

“क्रोधलाई अक्रोध (= मैत्री) द्वारा जित्नसक्नु पर्छ,

खराबलाई असलद्वारा जित्तसक्नु पर्छ; त्यसंगरी कञ्जूसलाई वानद्वारा जित्तसक्नु पर्छ र असत्यतालाई सत्यद्वारा जित्तसक्नु पर्छ ।”

यो उपदेश सुनी उत्तरा उपासिका सकृदागामी भइन्^१ । उत्तराको सामु, ससुरा तथा पति तीनैजना स्रोतापन्न भए^२ । सिरिमा गणिका पनि सपरिवार पांचशय स्त्रीहूसँग स्रोतापन्न भइन्^३ र उनले उत्तरा उपासिकासँग पनि क्षमा मागिन्^४ । यो उपदेश उपस्थित सबैकानिष्ठि पनि सार्थक भएको थियो ।

उत्तराको प्रतिभा

एकदिन भिक्षुहल्को सभामा उत्तरा उपासिकाका समाधि शक्तिको बारेमा कुरा चलिरहेको थियो । भगवान् त्यसबेला त्यहाँ

१. विमा. व. अ. क. पृ. ५६: उत्तराविमान ।
२. विमा. व. अ. क. पृ. ५६; पटि. म. अ. क. पृ. ४९८
३. घम्म. अ. क. पृ. ३८७: सिरिमायवत्थु, पृ. ४८६: उत्तराय-वत्थु; अं. नि. अ. क. I. पृ. २४४: एककनिपातवण्णना, एतदग्ग; विमा. व. अ. क. पृ. ५६: उत्तराविमान, पृ. ६०: सिरिमाविमान; पटि. म. अ. क. पृ. ४९८
४. अं. नि. अ. क. I. पृ. २४४

आइपुग्नु भयो । अनि भिक्षुहरूकावीच कुराहरू चलिरहेको कारण बुझी भगवान्‌ले संगी सन्दर्भमा उत्तरा उपासिका सम्बन्धी अरु पनि कुराहरू प्रकाश पार्नुभई उत्तरानन्दमाता ध्यानी उपासिका-हरूमध्ये अग्रगण्य भएको कुरा घोषणा गर्नुभयो । यो कुरा तल उल्लिखित मूल सूत्रको “अग्रस्थान” भन्ने शीर्षकले पुष्ट्याई गरेको छ ।

विशुद्धिमार्ग^१ तथा प्रतिसम्भिमार्ग^२ ग्रन्थहरूमा उल्लेख भए अनुसार उत्तरानन्दमाताले समाधिबिस्फार ऋद्धि (= अलौकिक चमत्कार) प्राप्त गरेकी थिइन् ।

उत्तरानन्दनमाता र खुज्जुत्तरा उपासिकाहरू भगवान् बुद्धका अग्र युगल उपस्थायिका पनि थिइन्^३ ।

१. विसु. म. पृ. २८३: इध्दिदविध्दिहेसो-१२

२. पटि. म. पृ. ४७६: दसइध्दि निहेसो, अ. क. पृ. ४९७

३. धेर अप. II. पृ. ६६: धम्मरुचिदरपर अपदानं; बु. वं पृ.

३१०: सुमेधपत्थनाकथा, अ. क. पृ. ७७; पृ. ३२३:

कोण्डञ्जबुधदवंसो, अ. क. पृ १०७; पृ. ३८१: गोतमबुद्ध-

वंसो, अ. क. पृ २४४ । हेर माथि खुज्जुत्तराको परिचय

पृ. २११ मा पनि ।

एकदिन महामौद्गल्यायन महास्थविरले देवलोक चारिकर गर्दा, त्रयस्त्रिंश देवलोकमा उत्तरा देवीसँग भेट हुँदा उनीसँग सोधेको र उनले उत्तर दिएको कुरा तल उल्लिखित मूल पालिको “उत्तरा-विमान” भन्ने शीर्षकले उत्तरानन्दमाता उपासिका परलोक भएपछि त्रयस्त्रिंश देवलोकमा उत्पन्न भएको कुरालाई प्रमाणित गरेको छ ।

उत्तरानन्दमाताको नाम प्रमुख उपासिकाहरूका नामावलीमा पनि समावेश भएको छ ।

×

×

×

भिन्नाभिन्ने उत्तराहरू

१. उत्तरा (थेरी)— यिनी कपिलवस्तुको शाक्य राजकुलमा जन्मी तरुणी भएपछि सिद्धार्थ गौतम बोधिसत्वको राजदरभारमा बसेकी यिद्धन् । पछि प्रजापति गोतमीसँगै प्रव्रजित भई बुद्धको उपदेश सुनी

१. विमा. व. क. पृ. ५६: उत्तराविमान ।

२. अं. ति--द. पृ. ४२८: सामञ्जसगो, अ. क. II. पृ. ७९१.

अरहत्नी भइन् । थेरी. गा. अ. क. पृ. १७.
उत्तराथेरीगाथा ।

२. उत्तरा (थेरी) — यिनी श्रावस्तीको एक कूलगृहमा जन्मेकी थिइन् ।
पछि पटाचारा भिक्षुणीकहाँ गई उनको उपदेश
सुनी संसारबाट विरक्त भई, घरबार त्यागी
भिक्षुणी भएपछि चतुप्रतिसम्भिदा-ज्ञान सहित
अरहत्नी भइन् । थेरी. गा. अ. क. पृ. १२:
उत्तराथेरीगाथा ।

३. उत्तरा (थेरी) — यिनी नारद बुद्ध भगवान् का युगल अप्रश्राविका-
हरू मध्येकी एक हुन् । बु. व. पृ. ३४१:
नारदबुद्धवंसो, अ. क. पृ. १५१.

४. उत्तरा(थेरी) — यिनी कोणागमन बुद्ध भगवान् का युगल अप्र-
श्राविकाहरू मध्येकी एक हुन् । बु. वं पृ. ३७४:
कोणागमनबुद्धवंसो, अ. क. पृ. २१३

५. उत्तरा (थेरी) — यिनी १२० वर्षकी थेरी थिइन् । एकदिन यिनले
आफूले मागी त्याएको भिक्षा-भोजन एक
भिक्षुलाई दिइन् र आफू निराहार बसिन् ।
यस्तैगरी बुद्ध तीन दिनसम्म आफूले पाएको
भिक्षा-भोजन भिक्षुलाई दिई आफू निराहार
नै बसेकी थिइन् । त्यसबखत भगवान् बुद्ध

जैतवन विहारमा बस्तु भएको थियो । एकदिन उनले, भगवान्लाई एक साँगुरो बाटोमा भेट्दा, भगवानलाई बाटो छाडिदिन पर सदा आफ्नै चौवर-वस्त्रमा कुल्ची अल्छर लोटिन् । भगवान्ले उनलाई “परिजिणण मिदंरूपं” इत्यादि भन्ने श्लोकद्वारा उपदेश गर्नुहुँदा उनले स्रोतापन्न फल प्राप्तगरेकी थिइन् । घम्म. क. अ. पृ. ३१०: उत्तरित्थेरी-यावत्थु ।

६ उत्तरा—

यिनी पेतवत्थुमा उल्लिखित नन्दक अमात्यकी छोरी हुन् । दुर्गति प्राप्त आफ्नो पितालाई उद्देश्यगरी यिनले पुण्यदान दिएको थिइन् । पेत. व. अ. क. पृ. २१६: नन्दकपेतवत्थु, अ. क. पृ. १७१

७ उत्तरा—

यिनी मङ्गलबुद्ध भगवान्की माता हुन् । बु. वं. पृ. ३२६: मङ्गलबुद्धवंसी, अ. क. पृ. ११५

८. उत्तरा—

यिनी पदुमुत्तर (पद्मोत्तर) भगवान् बुद्धकी— बुद्ध हुनुभन्दा अगाडिकी.. धर्मपत्नी हुन् । बु.

वं. पृ. ३३९: पदुमुत्तरबुद्धवंसो, अ. क. पृ. १४६.

९. उत्तरा—

यिनी विपस्सी (विपस्वी) भगवान् बुद्धका युगल अग्रउपस्थायिकाहरूमध्येकी एक हुन् ।
बु. वं. पृ. ३६५: विपस्सीबुद्धवंसो, अ. क. पृ. १९५.

१०. उत्तरा--

यिनी कोणागमन भगवान् बुद्धकी माता हुन् ।
बु. वं. पृ. ३७८: कोणागमनबुद्धवंसो, अ. क. पृ. २१३; दी. नि. II. पृ. ८: महापदानमुत्तं ।

११. उत्तरा—

यिनी हुन् आफ्नो रूपलावण्यता देखी कामसंज्ञा उत्पन्न गर्ने । यिनलाई आनन्द महास्थविरले “पस्स चित्तकतं बिम्बं” भावि सातवटा श्लोक सुनाउनु भएको थियो । यी श्लोकहरू आनन्द महास्थविरले अम्भ्रपाली देखेर अन्यमनस्क भएकाहरूलाई अववादको रूपमा सुनाउनु भएको थियो भन्ने कुरा पनि थेरगाथा-अर्थकथा (पृ. १२९) मै उल्लेख भएको पाइन्छ । थेर. गा. अ. क. II. पृ. १२९: आनन्दत्थेरगाथा ।

१२. उत्तरा— बुद्धहुने वंशाख पूर्णोमा कै दिनमा यिनले मङ्गल भगवान् बुद्धलाई क्षीर-भोजन प्रदान गरेकी थिइन् । बु. वं. अ. क. पृ. ११६: मङ्गल-बुद्धवंसो ।

१३. उत्तरा— यिनी एक यक्षिणीकी छोरी हुन् । भगवान् । जेतवन विहारमा बस्नुभएको बेलामा, एकदिन, सूर्यास्त भएपछि छोरा र छोरी साथमा लिई पुनञ्चसुमाता यक्षिणी जेतवन विहारमा आइकी थिइन् । बुद्धको उपवेश सुनी यिनले मार्गफल प्राप्त गरिन् । यिनकै छोरीको नाम उत्तरा हो । सं. नि. अ. क. I. पृ. २३८: पुनञ्चसुसुत्तं ।

१४. उत्तरा (नन्दमाता)—यिनी राजगृहकी पूर्णातिहकी छोरी हुन् । यिनकै चरित्रकथा यहाँ उल्लेख गरिएको छ । यिनको नाम बुद्धवंसो^१ तथा अङ्गुत्तरनिका ममा^२ समुल्लेख भएका पाइन्छ । अर्थ-कथाहरूमा यिनको नाम प्रायः “उत्तरा” भनी उल्लेख गरिएको छ ।

X

X

X

१. पृ. ३१०, ३२३, ३८१, ३६४, ३७७ तथा अप. पा.

II. पृ. ६६.

२. अं. नि-१ पृ. १७ एतदग्ग; अं. नि-८. ४२८.

मूल सूत्र—

१-अग्रस्थान

“एतद्गं, भिक्खवे, मम साविकानं उपासिकानं मायीनं
यदिदं उत्तरानन्दमाताः ।”

अर्थ—

“भिक्षुहो ! मेरा ध्यानी भाविका उपासिकाहरूमध्येमा
उत्तरानन्दमाता अग्रछिन् ।”

Dhamma.Digital

+

+

+

मूल पाठि—

२-उत्तरा-विमान

प्रश्न -

- (१) “अभिव्रकन्तेन वण्णो, या त्वं तिट्ठसि देवते ।
ओभासेन्ती दिसा सब्बा, ओसधी विय तारका ॥
- (२) “केन ते तादिमो वण्णो, केन ते इध मिज्झति ।
उपपज्जन्ति च ते भोगा, ये केचि मनसा पिया ॥
- (३) “पुच्छामी तं देवि महानुभावे,
मनुस्सभूता किमकासि पुब्बं ।
केनासि एवं जलितानुभावा,
वण्णो च ते सब्बदिसा पभासती'ति' ॥”

अर्थ—

१-“अभिरूप कई देवलोकमा तिमो ओसधि (—सुख)
नाराले जस्तं सबे दिशा चम्काउंदां बस्वैछथी—

२-“कुन कमले गर्वा तिच्छो वस्तो वणं जएको हो ? कुन कर्मले

गर्दा तिम्रो यहाँ (= देवलोकमा) उत्पन्न भयो ? कुन कर्मले गर्दा तिम्रो इच्छानुसार भोगसम्पत्ति प्राप्त भएको हो ?

३--“हे प्रभावशालिनी देवी ! तिमिसँग म सोध्दछु कि मनुष्यछँदा तिमिले के पुण्यगन्धो ? कुन कर्मले तिम्रो यहाँ यस्तो प्रखलित भयो र कुन कर्मले गर्दा तिम्रो वर्ण सबै दिशा-स्तिर प्रकाश भएको हो ?”

उत्तर--

(४) सा देवता अत्तमना, भोगल्लानेन पुच्छितो ।
पब्बं पुट्ठा वियाकासि, यस्स कम्मसिदं फलं ॥

अर्थ--

४--मौद्गल्यायन महास्थविरले सोध्नु भएको उपरोक्त प्रश्न सुनी सो देवी खुशीहुँदै--जुन कर्मले गर्दा त्यस्तो भएको हो, सो कारण बताउँदै उनले यस्तो उत्तर दिइन्--

(५) “इस्सा च मच्छेरमथो^१ पलासो,
नाहोसि म्हां घरमावसन्तिया ।
अक्कोधना भत्तुवसानुवात्तनी,
उपोसथे निच्चप्पमत्ता ॥^२

१. स्याममा: ‘मच्छरियमाना’, रोमनमा: ‘मच्छरियमथो’ ।

२. स्वाम र रोमनमा: ‘निच्चप्पमत्ता’ ।

- (६) “चातुहसि पञ्चदसि, या च पक्खस्स अट्टमी ।
पाटिहारियपक्खं च अट्टङ्गसुसमागत ॥
- (७) “उपोसथं उपवसिस्सं”, सदा सीलेसु संवुता ।
सब्बन्ना संविभागा च विमानं आवसामहं ॥
- (८) ‘ पाणातिपाता विरता, मुसावादा च सब्बता ।
येय्या च अतिचारा च, मज्जपाना च आरका ॥
- (९) “पञ्चसिक्खापदे रता, अरियसच्चान कोविदा ।
उपासिका चक्खुमतो, गोतमस्स यसस्सिनो ॥
- (१०) ‘ साहं सकेन सीलेन, यससा च यसस्सिनी ।
अनुभोमि सकं पुब्बं, सुखिता चग्धि नामया ॥
- (११) ‘तेन मे तादिसो वण्णो, तेन मे इध मिज्झति ।
उपपज्जन्ति च मे भोगा, ये केचि मनसो पियो ॥
- (१२) “अक्खामि ते भिक्खु महानुभाव,
मनुस्सभूता यमहं अकासि ।

तेनम्हि एवं जळितानुभावा,
वण्णो च मे सञ्चदिसा पभासती ति ॥”

अर्थ—

५--“म घरमा (मनुष्यलोकमा) छँदा ममा ईर्ष्या, मात्सर्य तथा द्वेष थिएन । अक्रोधनी, पतिआज्ञाकारिणी, तथा अप्रमाद्विनी भई सधैं उपोसथशील^१ पालन गर्दथे ।

६--‘मैले सो अष्टाङ्गिक उपोसथशील, चतुर्दशी, पञ्चदशी तथा पक्षको^२ अष्टमी अनि पक्षको पाटिहारिय^३ दिनहरूमा पनि पालन गर्दथे ।

१. ‘उपोसथशील’ भनेको कस्तांही भन्ने बारेमा माथि ‘उपोसथ-व्रत’ भन्ने शीर्षकमा हेर्नु पृ. १२९

२. प्रत्येक महीनामा १५ दिनको एक पक्ष हुन्छ— शुक्लपक्ष र कृष्णपक्ष । यस पक्षको चौघाँ र पन्ध्राँ तथा आठौँ दिनहरू ।

३. व्रतबस्ने दिनको अगिल्लो र पछिल्लो दिनहरूलाई ‘पाटि-हारिय’ (= प्रातिहारीय अथवा पाटिहारिक) भन्दछन् । भनाइको तात्पर्य प्रवेश र निष्क्रमणको दिन हो । जस्तै—

७--“यसरी उक्त सबै दिनहरूमा उपोसथशील पालनगरी, संयमीभई वानकार्यमा रतभई म घरमा बस्ने र नित्यप्रति निम्नशीलहरू पनि पालन गर्दथे” —

८--“प्राणीहंसाबाट दूर रही, मृषाबावबाट संयत रही, चोरी, अनाचार र मद्यपान पनि गर्दथे” ।

९--यसरी पाँच शिक्षापदहरूलाई पालनगरी, चतुरार्यसत्य-ज्ञानलाई अवबोधगरी, चक्षुमान् यशस्वी गौतम बुद्धको धर्ममा म

चतुर्दशीको अघिल्लो र पछिल्लो दिन भन्नाले त्रयोदशी र प्रतिपदा; पञ्चदशीको अघिल्लो र पछिल्लो दिन भन्नाले चतुर्दशी र प्रतिपदा; त्यस्तै अष्टमीको अघिल्लो र पछिल्लो दिन भन्नाले सप्तमी र नवमी हुन्छ । वि.मा. व. अ. कः पृ. ५८. वर्षावासभरी उपोसथव्रत पालनगर्नेलाई पनि “पाटिहारिय” उपोसथ दिन भन्दछन् । अं नि. अ. क. I. पृ. ३७८.

१. (१) दुःखको ज्ञान, (२) दुःख समुदयको ज्ञान, (३) दुःख निरोधको ज्ञान र (४) दुःखानिरोधहुने मार्गको ज्ञान—यी चार ज्ञानलाई ‘चतुरार्यसत्य-ज्ञान’ भन्दछन् ।

उपासिका भई बसेकी थिएँ ।

१०--“आफैले त्यहाँ (= मनुष्यलोकमा) पञ्चशील, अष्टशी-
लादि गुणधर्महरू पालनगर्नाको हेतुले सो म यहाँ आज,
(= देवलोकमा) यशस्वी, कीर्तिमतीभई आफ्नै पुण्यफल भोगगर्दै
सुखी तथा निरोगिनी भई बसेकी छु ।

११--“त्यही कर्मले यहाँ मेरो त्यस्तो वर्ण भएको हो,
त्यसैले यहाँ मेरो मनोकामना पूर्णभएको हो र त्यही कर्मको
फलले मैले चिताएबमोजिम यहाँ मलाई भोगसम्पत्तिहरू पनि
उपलब्ध भएका हुन् ।

Dhamma.Digital

१२--“महानुभाव सम्पन्न भिक्षु ! मनुष्यलोकमा छँदा
मैले के गरेकी थिएँ भन्ने बारेमा मेरो भनाई यहीनै हो । त्यसैले
बस्तो प्रखलित आनुभावसम्पन्नभई मेरो वर्णको प्रकाश सबै दिशा-
तिर फैलिएको हो ।”

त्यसपछि सो देवीले फेरि यसो भनिन्—

“भन्ते ! मेरो वचनले भगवान्को चरणकमलमा “उत्तरा
भन्ने उपासिकाले भगवान्को चरणकमलमा बन्दना गर्छे” भनी
बन्दाना गरिदिनुहोस् । यदि भगवान्ले मेरोबारेमा सामञ्ज-

(= आफंते जान्तु पनें) फलहरूमध्ये! कुनै एक फलमा पुगेकी छे भनी सकृदागामीको कुरा बताउनु भएमा कुनै आश्चर्य लाग्ने छैन ।”

१. अष्टाङ्गिकमार्गलाई 'सामञ्ज' भन्दछन् । स्रोतापन्न-मार्गफल, सकृदागामी-मार्गफल, अनागामी-मार्गफल तथा अर्हत्-मार्ग फल--यी चार मार्ग-फलहरूलाई 'सामञ्जफल' भन्दछन् । सं. नि-५ पृ. २२: पञ्चमसामञ्जफलवृत्तं ।

६. सुप्पवासा उपासिका

प रि च य

कपिलवस्तुस्थित रोहिणी नदीको पारिपट्टि कोलीय वंशीय क्षत्रीहरूका कोल वा कोलीय भन्ने राज्य थियो^१ । यसको राजधानी देवदह^२ नगर हो । कोलीय वंशीहरू र शाक्य-वंशीहरू एकै खान्दानका हुन्^३ । यिनीहरूका बीच आवाह-विवाह गर्ने परम्परा पुस्तोदेखि चलिआएको थियो^४ ।

सुप्पवासा (सुप्रवासा) कोलीय राजकुमारीको जन्म, कोलीय नगरकै राजकुलमा भएको थियो^५ । यौवन सम्पन्न भएपछि उनको विवाह, अङ्गत्तरनिकायार्थकथा अनुसार^६, एक शाक्य राज-

---

१. हेर बु. रा. पृ. १२४

२. G.D.पृ.१०२; प्राचिन देवदह, हाल नेपालराज्यको लुम्बिनी अञ्चल अन्तर्गतको 'देवीदमाद' भन्ने गाउँ हो ।

३. हेर बु. रा. पृ. १२१

४. हेर बु. रा. पृ. १२४

५. अं. नि. अ. क. I. पृ. २४४: एतदग्ग, एककनिपातवण्णना ।

६. I. पृ. २४४

कुमारसंग र उदानपालि तथा अर्थकथा अनुसार^१ एक कोलीय राजपुत्रसंग भएको कुरा उल्लेख भएको छ । अङ्गुत्तरनिकायार्थकथामै^२ शीवली महास्थविरको अर्थवर्णनामा र शीवली-थेरगाथा अर्थकथामा^३ भने केवल 'एक राजा' भन्ने मात्र समुल्लेख भएको छ । अपदानार्थकथा^४ र जातकअर्थकथामा^५ केवल 'पति' भन्ने शब्दमात्र प्रयोग भएको छ । शीवलीत्थेर अपदानपालिबाट^६ भने सुप्पवासाको पति महाली लिच्छवी हुन् भन्ने कुरा बुझिन्छ । लेखकले उदानपालि र अङ्गुत्तरनिकायार्थकथाको अनुशरण गरेको छ ।

पतिकुलमा

पतिकुलमा गइसकेपछि, बुद्धसंगको प्रथम भेटमै सुप्पवासा (सुप्रवासा) कोलीय राजकुमारीले छोटापन्नफल साक्षात्कार गरेकी

१. उदा. अ. क. पृ. ८६: सुत्त-८, मुचलिन्दवग्गे । यो कुरा तल उल्लिखित सूत्रको "सातवर्ष गर्भ धारण" भन्ने शीर्षकमा छ ।
२. I. पृ. १३८: एककनिपातवण्णना ।
३. पृ. १३७
४. पृ. ४४३: शीवलीत्थेर ।
५. I. पृ. ३०१: असातरूपजातकं, नं १००
६. "पच्छिमे च भवेदानि, जातोह कोलियेपुरे ।

सुप्पवासा च मे माता, महालि लिच्छवी पिता ॥"

अप. पा. पृ. १४४

थिइन्^१ । यिनीहरू कोलीय नगरकं पञ्जनिक^२ निगममा^३ बस्दथे । सातवर्षसम्म गर्भधारण गरेपछि^४ सुप्पवासाले शीवल्ली (शिवली) भन्ने पुत्र जन्माएकी थिइन्^५ ।

एकसातासम्म भोजन दान

सुप्पवासा गर्भिणीठंडा गर्भमा बसेको बालकको पुण्य-प्रभावद्वारा, उनले निक्कं लाभसत्कार पाएकी थिइन् । गर्भिणी सुप्पवासाको पुण्य-प्रभाव परीक्षण गर्न मानिसहरूले अनेक बिउहरू ल्याई उनलाई छुवाउँथे । सुप्पवासाले ओझाँदिएको बिउको फल मध्मीक हुन्थ्यो^६

१. अं. नि. अ. क. I. पृ. २४४; उदा. अ. क. पृ. ८४
२. सिंहल र रोमनमा: "सज्जनेल" र स्याममा: "पज्जनेल" भन्ने उल्लेख भएको छ ।
३. अं. नि. अ. क. I. पृ. ५१५: सुप्पवासासुत्तं ।
४. अं. नि. अ. क. I. पृ. १३८: सीवलीत्थेर; थेर. गा. अ. क. पृ. १३७: सीवलीत्थेरगाथा; अप. अ. क. पृ. ४४२; जा. अ. क. I. पृ. ३०१: असातरूपजातकं । यो कुरा तल उल्लिखित सूत्रको 'सातवर्षं गर्भधारण' भन्ने शीर्षकमा छ ।
५. अं. नि. अ. क. I. पृ. १३८; थेर. गा. अ. क. पृ. १३७; अप. अ. क. पृ. ४४२
६. अं. नि. अ. क. I. पृ. १३८; थेर. गा. अ. क. पृ. १३७; अप. अ. क. पृ. ४४२

र मगधराज्यको भद्रीय नगरको मेण्डक श्रेष्ठी^१ परिवारले जस्तै
सुप्पवासाले छांएका वस्तुहरू सिद्धिभये ।

सुप्पवासाले सातवर्षसम्म गर्भधारण गरी सान्हे कष्ट
भोगेका थिइन् । जब जब उनलाई गर्भवेदना हुन्थ्यो तब तब उनले
बुद्ध, धर्म तथा सङ्घको गुणहरू अनुस्मरणगरी वेदना सहन्थिन्^२ ।
अन्तिम एकसाता उनले सान्हे नै दुःख पाइन् ।

रवमावत गर्भिणी—स्त्रीलाई प्रसव-वेध लाग्दा कर्मज वायु-
चली गर्भस्थ बालकको शीर योनीमार्गतिर पर्न जान्छ । किन्तु
सुप्पवासालाई प्रसव-वेध लाग्दा कर्मज वायुचली गर्भस्थ बालकको
शीर योनीमार्गतिर पर्नुकोसट्टा तेर्सो पर्नगयो । त्यसैले गर्व
एकसातासम्म व्याकुलितभई ज्यादै असह्य कष्टपाएकी थिइन् ।
यसै कारणलाई ध्यानमा राखी मूलसूत्रमा “एकसातासम्म बेथालागी
सान्हे दुःख पाइन्” भनी उल्लेख गरेको हो । गर्भको बालक तेर्सो
दा योनीमार्ग पनि स्वतः बन्द हुन जान्छ^३ ।

१. हेर बु. रा. पृ. ६५

२. उदा. अ. क. पृ. ८६; धाम. अ. क. पृ. ६४८ सीवबीत्थेरस्स-
वत्थु ।

३. उदा अ. क. पृ. ८५

यस्तो असह्य वेदना सहनुपर्दा सुप्पवासाले आफ्नो पति कोलीयराजालाई सम्बोधन गरिन्,—

“भो स्वामी ! प्रसव बेदनाले मर्नुभन्दा अगावै भगवान् बुद्धलाई वान विन चाहन्छु । अतएव तपाइ भगवान् कहाँ जानुभई मेरो दुःख वेदनाको हाल सुनाइदिनुहोस् र वहाँले के अवाफ दिनुहुन्छ सो कुरा पनि मलाई बताउनुहोस् ।”

त्यस बखत भगवान् बुद्ध कुण्डिका नगरको कुण्डधान भन्ने वनमा, कोलीय राजाहरूले बनाइराखेको विहारमा^१ बस्नु भएकी थियो ।

अनि सुप्पवासाको पति कोलीय राजा भगवान् कहाँ गई वहाँलाई वन्दना गरी सुप्पवासाले बिन्तिगरे ऊं सबै कुरा सुनाउँदै सुप्पवासा प्रसव-वेदनाले सातदिनदेखि अति पीडित भई बसिरहेकं कुरा पनि सुनाए । यति कुरा सुन्नु भएपछि भगवान् ले “कोलीयकं छोरी सुप्पवासा सुखीहुन् ! निरोगतापूर्वक निरोगी पुत्र जन्मा उन्” भनी आशिवाद दिनुभयो । यो सुनी कोलीयराजा, भगवान् ला अभिवादन गरी आफ्नो गाउँ फर्केर गए^२ ।”

१. उदा. अ. क. पृ. ८४

२. थेर. गा. अ. क. पृ. १३७; अं. नि. अ. क. पृ. I. १३८; अ.

अ. क. पृ. ४४२

कोलीय राजा घर न पुग्दं, भगवान् बुद्धले आशिर्वाद दिनु-
भएको बेलामै, सुप्पवासाले फिल्टरबाट पानी निस्कने जस्तैगरी
पुत्र जन्माइन् । गहभरी आँसु लिई चारैतिर घेरालगाई बसेका
सबै परिवारहरू हाँस्न थाले । राजालाई पनि तुरुन्त खबर पठाए ।
राजाले बाटामा आइरहेका मानिसहरूका छाँटकाट देखेनैबित्तिकै
“अवश्यमेव महाकारुणिक सर्वज्ञ बुद्धले दिनुभएको आशिर्वाद
पूर्णभयो होला” भन्ने विचार गरी, घरफर्केपछि राजाले सुप्पवा-
सालाई भगवान्‌ले भन्नु भएको कुरा जन्मै सुनाए ।

पतिको कुरासुनी सुप्पवासाले भनिन् —

“भो स्वामी ! मृत्यु हुनु भगावै जिउँदं दिनलाग्नु भएको
तपाइको दान अब मङ्गल दानको रूपमा परिणत भएको छ ।
जानुहोस्, भगवान्‌लाई एकरातासम्मकोनिमित्त निम्तो गर्नुहोस् ।”

राजाले सुप्पवासाको इच्छानुसार भगवान् कहाँ गई वहाँलाई
निम्तो गरे ।

सारा राजपरिवार तथा नाताकुटुम्बहरूका शोक सन्तप्त
हृदयलाई शीतल पार्दै जन्मेको हुनाले बालकको नाम “शीतली”
हुनुपर्नेमा “शीवली” भन्ने नामकरण भयो ।

१. अं. नि. अ. क. I. पृ. १३८; थेर. गा. अ. क.पृ. १३७;

अप. अ. क. पृ. ४४३

बालक जन्मेको एघारौं दिन बितिसकेपछि एकतातस्सम्म बुद्ध प्रमुख भिक्षुसङ्घलाई महादान दिए' । सोही साताको अन्तिम दिनमा धर्मसेनापति सारिपुत्र माहास्थविरले, सातवर्षीय शीबली कुमारसंग कुरागर्नु भएको देखी, आमाहुने सुप्पवासाले आफ्नो मनको सारा दुःख पीडालाई बिसेकी मात्र होइनन्— मयाग्धकारमा अल्झी अऊ त्यस्ता बालकहरू सातवटा भए पनि जन्माउन आफू तयार भएको कुरा तल उल्लिखित मूल सूत्रबाटै प्रष्ट भएको छ । गान्धुप्रेम भनेको त्यतिसम्म पनि विशाल हुँदो रहेछ ! दुःखलाई पनि सुखनै सम्झ्नो रहेछ !!

सङ्घसेवा

सुप्पवासा उपासिका सङ्घोपस्थान कार्यमा अग्रसर थिइन् । उनको घरमा हरबखत सङ्घभोजन र पौद्गलिक भोजन गरी जम्मा आठशय (८००) जनाकोनिमित्त भोजनहरू प्रदान गरिन्थो^२ । भगवान् तथा भिक्षुसङ्घकोनिमित्त खादय, भोज्य तथा भेषज्य वस्तुहरू आवश्यकतानुसार स्वयं विचारगरी युक्तियुक्त तरिकाले आफ्नै सम्पादन गर्दथिन् । भगवान् बुढले “गृहस्थीहरू मात्सर्य मल

१. उदा. अ. क. पृ. १०८

२. उदा. अ. क. पृ. ८४; धम्म. अ. क. पृ. १६९: विड्डुडधको कथामा सङ्घभोजनको हिसावले षट्चत्तय (५००) जनाको-निमित्त भनेको छ ।

रहितमई मुक्तत्यागी, शुद्धहात, दिने कार्यमा अग्रसर तथा याचक-
कात्र मई घरमा बस्नु पर्छ।” भन्ने जस्ता उपदेशहरूलाई सुप्पवा-
सासङ्गे राम्रोसंग पालन गरी घरमा बसेकी थिइन् । उनको
घरमा भिक्षा माग्नुजाने कुनै पनि, भिक्षु, भिक्षुणीहरू खालिहात
फर्कनु पर्दैनथ्यो । उनले जे दान दिए पनि उत्कृष्टरूपले दिन्थिन्^१ ।
यसै कुरालाई ध्यानमा राखी, एकादन, भगवान् दुबले उनलाई
उत्कृष्टरूपले दानदिने उपासिकाहरूमध्ये अग्रस्थानमा राख्ने घोषणा
बर्नुभएको हो । यो कुरा तलको मूलसूत्रद्वारा प्रष्ट हुने छ ।

सुप्पवासा उपासिकाको नाम प्रमुख उपासिकाहरूका नामा-
बत्तीमा पनि समावेश भएको कुरा अङ्गुत्तरनिकायमा उल्लेख
भएको छ^२ ।

Dhamma.Digital

x

x

x

१. हेर बु. रा. पृ. ५९, ३९२, २९०

२. उदा. अ. क. पृ. ८४

३. अं. नि-८ पृ. ४२८: सामञ्जसवग्गो, अ. क. II. पृ. ७९१.

मूल सूत्र —

१- प्रणीत दान

एक समय भगवान् कोलीय देशको पञ्जनि^१ भन्ने कोलीय-
हरूका निगममा बस्नु भएको थियो^२ ।

एक दिन, भगवान् पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरो, पात्र चीवर ग्रहण गरी जहाँ कोलीयकी छोरी सुप्पवासा (= सुप्रवासा) को निवासस्थान हो त्यहाँ जानु भयो । त्यहाँ पुग्नुभएपछि बिच्छ्याइ राखेको आसनमा बस्नु भयो । अनि कोलीयकी छोरी सुप्पवासा उपासिकाले भगवान्लाई आफ्नै हातले प्रणीत खाद्य भोज्यहरू सन्तर्पित तथा सन्तृप्त गराइन् । भोजनोपरान्त भगवान्ले पात्रबाट हात फिस्नु भई पात्र एकछेउमा राख्नु भएपछि, कोलीयकी छोरी सुप्पवासा उपासिका एक छेउमा बसिन् । एक छेउमा बसेकी कोलीयकी छोरी सुप्पवासालाई भगवान्ले निम्न उपदेश सुनाउनु भयो—

“सुप्पवासे ! भोजन दिने आर्यश्राविकाले प्रतिप्राहकहरूलाई चार कुराहरू पनि दिएको हुन्छ । कुन चार भने ? — (१) आयु दिएको

१ सिंहल र रोमनमा: 'सज्जनेल', स्याममा 'पञ्जनेल' ।

२. अ. नि-४. पृ: ६६: सुप्पवासासुत्तं, अ. क. II पृ. ५१५.

हुन्छ, (२) वर्ण दिएको हुन्छ, (३) सुख दिएको हुन्छ र (४) बल पनि दिएको हुन्छ ।

“आयु दिदा दिव्य वा मानुषीय आयु लाभिनी हुनेछ । वर्ण दिदा दिव्य वा मानुषीय वर्ण लाभिनी हुनेछ । सुख दिदा दिव्य वा मानुषीय सुख लाभिनी हुनेछ । बल दिदा दिव्य वा मानुषीय बल लाभिनी हुनेछ ।

“सुप्पवासे ! भोजन दिने आर्यश्राविकाले प्रतिघ्राहकहृस्साईं विपने चार कुराहरू दिएको हुन्छ ।”

१- “सुमङ्गलं भोजनं या ददाति,
सुचि पणीतं रससा उपेतं ।
सा दक्खिणा उज्जुगतेसु दिन्ना,
चरणूपपन्नेसु^१ महग्गतेसु ।
पुब्बेन पुब्बं संसन्दमाना,
महफला लोकविदून् वणिग्गता ॥

२- “पतादिखं यच्चमनुस्सरन्ता,
ये वेदजाता विचरन्ति ढोके ।
विनेय्य मच्छेरमलं समूलं
अनिन्दिता सग्गमुपेन्ति ठानं^२ ति ॥”

१ स्या. २ रोमनमा: ‘चरणोपपन्नेसु’ ।

अर्थ—

१- ‘जसले सुसंस्कृत, शुद्ध, प्रणीत तथा रसास्वादयुक्त भोजन दिन्छ; जसले ऋजुमार्गमा लागेको, चरण-सम्पन्न’ भएका, महान स्थान (= निर्वाण) मा पुगेकालाई दक्षिणा (दान) दिन्छ, पुण्यमाथि पुण्य वृद्धि हुने त्यस्तो दानको महानतःबारे लोकविद् बुद्धले वर्णना गर्नु भएको छ ।

२- ‘मात्सर्य मललाई जरैदेखि छेदन गरी, सन्तुष्ट-दायी यस्तो दानको स्मरणगरी जो लोकमा बस्छ उ अनिन्दित भई स्वर्ग पनि पुग्छ ।’

x

x

x

१. चरण धर्मले सुसम्पन्न हुनेलाई ‘चरण सम्पन्न’ भन्दछन् ।
चरण धर्म पन्द्र छन्, जस्तै—शील—१, इन्द्रिय-संवर—१,
भोजनमा मात्रज्ञता—१, जाग्रतता—१, सप्तसद्धर्म—७, चार-
समाधि—४ गरी पन्द्र । सु. नि.अ. क. पृ. १५४ : हेमवतसुत्त-
वण्णना. । यसको विस्तार अर्थ बुझ्न बु. गृ. पृ. २५२-२६०
हेनु ।

मूल सूत्र--

२- अग्रस्थान

“एतदमं भिक्खवे, मम साविकानं उपासिकानं पणीतदायिकानं यदिदं सुप्पवासा कोलिय धोता’ ।”

अर्थ -

भिक्षुहो ! मेरा प्रणीतदायिका श्राविका उपासिकाहरूमध्येमा कोलीयकी छोरी सुप्पवासा (सुप्रवासा) उपासिका अग्रछिन् ।”

+

+

+

मूल सूत्र—

३- सातवर्षे गर्भधारण

यस्तो मंते सुते^१ ।

एक समय भगवान् कोलीयहरूका कुण्डिका^२ नगरको कुण्ड-
धान वनमा^३ बस्नु भएको थियो ।

त्यस समय कोलीयकी छोरी सुप्पवासा (सुप्रवासा) सातवर्षे
देखि गर्भवती थिइन् । सातदिन देखि बेधा लागेर साह्रै दुःख पाई-
खरो तथा कटु वेदना अनुभव गर्दै यी तीन प्रकारका वितर्कना गरी —
वेदना सहेर बसेकी थिइन् —

“वहाँ भगवान् सम्यक् सम्बुद्ध हुनुहुन्छ । वहाँले नै यस्ता
दुःखहरूको निवारण हुने धर्मोपदेश गर्नु हुन्छ । वहाँ भगवान्का श्रावक
सङ्घ सु-प्रतिपन्न हुन् । जसले यस्ता दुःखहरूको निवारणार्थ आचरण
गर्छन् । निर्वाण नै साच्चिको सुख हो, जहाँ त्यस्ता दुःखहरू छैनन् ।”

१. उदा. पा. पृ. ७९ : सुप्पवासासुत्तं, अ क पृ. ८४.

२. सिंहल, स्याम तथा रोमनमा: 'कुण्डिया' ।

३. स्याम र रोमनमा: 'कुण्डिद्वानवन' ।

अनि कोलीयकी छोरी सुप्पवासाले आफ्नो स्वामीलाई
आमन्त्रण गरिन् —

“आर्यपुत्र ! तपाइ यता आउनुहोस् । तपाइ जहाँ भगवान् हुनुहुन्छ त्यहाँ जानुहोस् । त्यहाँ जानु भई भगवान्को चरण-कमलमा मेरो वचनद्वारा शीरले वन्दना गर्नुहोस् । भगवान्को स्वास्थ्य ठीक छ छैन सोध्नुहोस् र कुशलक्षेम पनि सोध्नुहोस्— ‘मन्ते ! कोलीयकी छोरी सुप्पवासा भगवान्को चरणकमलमा शीरले वन्दना गर्छे । भगवान्को स्वास्थ्य ठीक छ छैन पनि सोध्छे र कुशलक्षेम पनि सोध्छे ।’ फेरि यस्तो पनि सुनाउनुहोस्— ‘मन्ते ! कोलीयकी छोरी, सुप्पवासाले सातवर्षदेखि गर्भधारण गरिरहेकी छे । सातदिनदेखि बेथा लागि सान्हे दुःख पाई—छरो तथा कटु वेदना अनुभव गर्दै—यी तीन प्रकारका वितर्कना गरी—वेदना सहेर बसेकी छे । यहाँ भगवान् सम्यक् सम्बुद्ध हुनुहुन्छ । वहाले नै यस्ता दुःखहरूको निवारण हुने धर्मापदेश गर्नु हुन्छ । यहाँ भगवान्का श्रावकबहु सु-प्रतिपन्न छन् । जसले यस्ता दुःखहरूको निवारणार्थ आचरण गर्छन् । निर्वाण नै साँच्चैको सुख हो, जहाँ त्यस्ता दुःखहरू छैनन् ।”

“अवश्य नै भन्न जानेछु” भन्दै कोलीयपुत्र, कोलीयकी छोरी सुप्पवासालाई प्रशुत्तर विई, जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका कोलीयपुत्रले भगवान्संग बित्तिगरे—

“भन्ते ! कोलीयकी छोरी सुप्पवासा भगवान्को चरण-
कमलमा शीरले बन्वना गर्छे । भगवान्को स्वास्थ्य ठीक छ छैन-
सोध्यै र कुशलक्षेम पनि सोध्यै । यस्तो पनि सुनाउँछे- ‘भन्ते कोलीयकी-
छोरी सुप्पवासाले सातवर्षदेखि गर्भधारण गरिरहेकी छे । सातादन-
देखि बेथालागि सान्हे दुःख पाई-खरो तथा कटु वेदना अनुभव गर्दै-
यो तीन प्रकारका वितर्कना गरी-बेदना सहेर बसेकी छे । ‘वहाँ भग-
वान् सम्यक् सम्बुद्ध हुनुहुन्छ । वहाँले नै यस्ता दुःखहरूको निवारण-
हुने धर्मोपदेश गर्नु हुन्छ । वहाँ भगवान्का श्रावकसङ्घ सुप्रतिपन्न छन् ।
जसले यस्ता दुःखहरूहरूको निवारणार्थ आचरण गर्छन् । निर्वाण नै
साँच्चैको सुख हो, जहाँ त्यस्ता दुःखहरू छैनन्’ ।” (यी कुराहरू सुनी
भगवान्ले भन्नु भयो) —

“कोलीयकी छोरी सुप्पवासा सुखी रहन् । निरोगिनी भई-
निरोगी पुत्र पनि जन्माऊन् ।”

भगवान्को यस वचनको साथसाथै कोलीयकी छोरी सुप्पवासा-
निरोगिनी भई सुखपूर्वक उनले निरोगी पुत्र जन्माइन् ।

“हवस्, भन्ते !” भनी कोलीयपुत्र, भगवान्को कुरालाई-
अभिनन्दन तथा अनुमोदन गर्दै आसनबाट उठी भगवान्लाई अभि-
वादन तथा प्रवक्षिणा गरी जहाँ आफ्नो घर हो त्यहाँ फर्केर गए । अनि
कोलीयपुत्रले कोलीयकी छोरी सुप्पवासा निरोगिनी भई उनले सुख-
पूर्वक निरोगी पुत्र जन्माएकी देखे । अनि उनलाई “कस्तो आश्चर्य-

कस्तो अद्भुत, कस्तो तथागतको महानशक्ति, कस्तो महान प्रभाव होला !! तथागतको वचनका साथसाथै कोलीयकी छोरी सुप्पवासा निरोगिनी भई सुखपूर्वक उनले निरोगी पुत्र जन्माइन् !!” भन्ने आश्चर्य लागी सन्तुष्ट भई, प्रमुदित भई प्रीतिसौमनस्यानुभव गरे ।

अनि कोलीयकी छोरी सुप्पवासाले आफ्नो स्वामीलाई आमन्त्रण गरिन् —

“आर्य पुत्र ! यता आउनुहोस् । तपाइ जहाँ भगवान् हुनुहुन्छ त्यहाँ जानुहोस् । त्यहाँ जानु भई भगवान्को चरणकमलमा मेरो वचनद्वारा शीरले वन्दना गर्नु भई— ‘भन्ते ! कोलीयकी छोरी, सुप्पवासाले भगवान्को चरणकमलमा शीरले वन्दना गर्छे’ र यस्तो पनि प्रार्थना गर्छे— ‘भन्ते ! कोलीयकी छोरी, सुप्पवासाले सातवर्षसम्म गर्भधारण गरी । एकसप्ताहसम्म बेथाले पीडित भई । अब उ निरोगिनी भई सुखपूर्वक उसले निरोगी पुत्र जन्माई । उसले एकसातासम्मकालागि बुद्ध सहित भिक्षुसङ्घलाई भोजनद्वारा निम्त्याउंछे । भगवान्ले, भिक्षुसङ्घ सहित कोलीयकी छोरी, सुप्पवासाको एकसातासम्म भोजनहरू स्वीकार गर्नुहोस्’ भनी भन्दछे भनी भन्नुहोस् ।

“अवश्यनै भन्नेछु” भन्दै कोलीयपुत्रले कोलीयकी छोरी सुप्पवासालाई प्रत्युत्तर दिई, जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका कोलीयपुत्रले भगवान्सँग प्रार्थना गरे—

“भन्ते ! कोलीयकी छोरी, सुप्पवासा भगवान्को चरण-कमलमा शीरले वन्दना गर्छे — ‘भन्ते कोलीयकी छोरी, सुप्पवासाले भगवान्को चरण-कमलमा शीरले वन्दना गर्छे’ उसले यस्तो पनि प्रार्थना गर्छे — ‘भन्ते ! कोलीयकी छोरी, सुप्पवासाले सातवर्षसम्म गर्भधारण गरी । एकसप्ताहसम्म बेथाले पीडित भई । अब उ निरोगिनी भई, सुखपूर्वक उसले निरोगी पुत्र जन्माई । उसले एकसातासम्मकालागि बुद्धसहित भिक्षुसङ्घलाई भोजनद्वारा निम्त्याउँछे । भगवानले, भिक्षुसङ्घ सहित कोलीयकी छोरी, सुप्पवासाको एकसातासम्म भोजनहरू स्वीकार गर्नुहोस् ।’”

त्यस बखत एक उपासकले बुद्धसहित भिक्षुसङ्घलाई भोतिको-निमित्त भोजनद्वारा निम्तो गरिसकेको थियो । सो उपासक भने आयुष्मान् महामौद्गल्यायनको उपस्थाक थियो । अनि भगवानले आयुष्मान् महामौद्गल्यायनलाई आमन्त्रण गर्नु भयो —

“मौद्गल्यायन ! तिमी आऊ । तिमो जहाँ त्यो उपासक हो त्यहाँ जाऊ । त्यहाँ गई सो उपासकलाई भन— “आबुसो ! कोलीयकी छोरी, सुप्पवासाले सातवर्षसम्म गर्भधारण गरिन् । एकसातासम्म उनी बेथाले पीडित भइन् । अहिले उनी निरोगिनी भई उनले सुखपूर्वक निरोगी पुत्र जन्माइन् । उनले एकसप्ताहसम्म बुद्ध सहित भिक्षु सङ्घलाई भोजनद्वारा निम्तो गर्छिन् । कोलीयकी छोरी, सुप्पवासाले एकसप्ताहसम्म भोजन गराउन् । पछि तिमिले गराउन् ।’ यो उपासक तिम्रो उपस्थाक हो ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी भगवान्को आज्ञासुनी आयुष्मान् महा-
मौद्गल्यायन जहाँ सो उपासक थियो त्यहाँ जानु भयो । त्यहाँ पुगेपछि
सो उपासकलाई यसो भन्नु भयो—

“आवुसो ! कोलीयकी छोरी, सुप्पवासाले सातवर्षसम्म गर्भ-
धारण गरिन् । एकसातासम्म उनी बेथाले पीडित भइन् । अहिले
उनी निरोगिनी भई उनले सुखपूर्वक निरोगी पुत्र जन्माइन् । उनले
एकसप्ताहसम्म बुद्ध सहित भिक्षुसङ्घलाई भोजनद्वारा निम्तो गच्छिन् ।
कोलीयकी छोरी, सुप्पवासाले एकसप्ताहसम्म भोजन गराऊन् । पछि
तिमीले गराउनु ।”

“भन्ते ! यदि आर्य महामौद्गल्यायनले (१) मेरो भोग-
सम्पत्ति, (२) मेरो जीवन तथा (३) मेरो श्रद्धा—यी तीन कुराहरूको
जिम्मा लिन सक्नु हुन्छ भने कोलीयकी छोरी, सुप्पवासाले सप्त
भोजनहरू गराउनु ।”

“आवुसो ! तिम्रो भोगसम्पत्ति र जीवन—यी दुइ कुरा-
हरूको जिम्मा म लिनसक्छु, तर श्रद्धाको चाहिँ जिम्मेवार तिम्रो नै
हुनुपर्छ ।”

“भन्ते ! यदि आर्य महामौद्गल्यायनले मेरो भोगसम्पत्ति र
जीवन—यी दुइ कुराहरूको जिम्मा लिनसक्नु हुन्छ भने कोलीयकी
छोरी, सुप्पवासाले सप्त भोजनहरू दिउन् । पछि मले दिनेछु ।”

अनि, सो उपासकलाई संझाई सकेपछि आयुष्मान् महामौद्-

गल्यायन जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानु भयो । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई बिन्ति गर्नुभयो—

“भन्ते ! सो उपासकलाई मंले संझाई सकें । कोलीयकी छोरी सुप्पवासाले सप्त भोजनहरू दिउन् । पछि सो उपासकले विनेछन् ।”

अनि कोलीयकी छोरी, सुप्पवासाले एकसप्ताहसम्म बुद्ध सहित भिक्षुसङ्घलाई आफ्नै हातले प्रगीत खाद्य-भोज्य सन्तर्पित गरी, सन्तुष्ट भराइन् । सो बालकलाई पनि भगवान्लाई वन्दना गर्न लगाइन् तथा सबै भिक्षुसङ्घलाई पनि ।

त्यस बखत आयुष्मान् सारिपुत्रले सो बालकसँग सोध्नु भयो—

“हे बालक ! तिम्रोनाई सँचवै छ के ? तिम्रीलाई कुक्षनीय छ के ? तिम्रो यापन ठीक छ के ? तिम्रीलाई कुनै दुःख त छैन ?”

“भन्ते ? सारिपुत्र सातवर्षसम्म रक्तकुम्भमा बस्ने मलाई कहाँ-बाट क्षमनीय र कहाँबाट यापनीय हुनु नि !”

“भैरो छोराके धर्मसेनापतिसँग कुरा गर्छ” भनी कोलीयकी छोरी, सुप्पवासा अत्यन्त सन्तुष्ट तथा प्रसुबित भई उनले प्रीति सौमन-स्यानुभव गरिन् ।

---

१. सारिपुत्र महास्थविरलाई ‘धर्मसेनापति’ भन्ने चलन पनि छ ।

त्यस समप्र भगवान्‌ले कोलीयकी छोरी, सुप्पवासा अत्यन्त
-सन्तुष्ट, प्रमुदित तथा प्रीति सौमनस्यो भएको दुःखनुभई बहलि कोली-
यकी छोरी सुप्पवासासँग यस्तो सोध्नु भयो—

“सुप्पवासे ! अहू पनि यस्ता पुत्रहरू तिम्रो चाहन्छौं कि ?”

“भगवान् ! अहू सातवटा भएपनि यस्ता पुत्रहरू
चाहन्छु ।”

यस कुरालाई बुझ्नुभई भगवान्‌ले त्यसबेला निम्न उदान प्रकट
गर्नु भयो—

“असातं सातरूपेण, पियरूपेण अप्पियं ।
दुक्खं सुखस्स रूपेण, पमत्तनतिवत्तती”ति ॥”

अर्थ—

“प्रमादमा मोहितभई बस्नेले नमिठोलाई मीठोको रूपमा,
अप्रियलाई प्रियको रूपमा र दुःखलाई सुखको रूपमा हेर्दछ ।”

७. सुप्पिया उपासिका

प रि च य

सुप्पिया (सुप्रिया) उपासिकाको जन्म वाराणशी देशको एक कुलगृहमा भएको थियो ।

एकदिन, भगवान् बुद्ध वाराणशी पाल्नुहुँदा यिनले वहाँको दर्शन गरेकी थिइन् । बुद्धको प्रथम दर्शन भेट्ने यिनले वहाँको उपदेश सुनी स्रोतापन्न फल साक्षात्कार गरेकी थिइन् ।

यिनले श्रद्धा, भक्ति तथा सम बुद्धि भएका सुप्रिय भन्ने पति पाएकी थिइन् । यिनीहरू दुवैका विचारधारा एक भएकोले दुवै स्त्री मुख्य—बुद्ध, धर्म तथा सङ्घको सेवा गर्नमा निरन्तर व्यस्त थिए ।

एक दिन सुप्रिया उपासिका विशाखा महाउपासिकासँगै, बुद्धको उपदेश सुनिसकेपछि सँघं कं यो दुवै उपासिकाहरू जेतवन विहार भित्र आगन्तुक, गमिक तथा अस्वस्थ भिक्षुहरूको हेरचाह गर्न गए ।

---

१. अं. नि. अ. क. I. पृ. २४५ : एतदग्ग, एककनिपातवण्णना ।

यिनीहरू विहारमा जाँदा विहारवासी नबक भिक्षु तथा श्राम-
जेरहरू - तिनीहरूसँग, समयानुकूल खाद्य, भोज्य अथवा घ्यू, तेल,
मछु इत्यादि युक्त भेषज्य वस्तुहरूको प्रतीक्षा गर्छन् । यिनीहरूले
बनि सबैको आवश्यकता पुरा गरिदिन्छन् ।

त्यो दिन विहार घुम्न जाँदा सुप्रिया उपासिकाले एक अस्वस्थ
भिक्षुलाई देखिन् । अनि सो भिक्षुको इच्छानुसार भोलिकोनिमित्त
मासुको रस पठाइदिने वचन दिई उनी फर्किन् । तर त्यसदिन शहरमा
योग्य मासु नपाएकोले सुप्रियाले आफ्नो तिघाको मासु काटी रस
बनाई सो भिक्षुलाई दिन पठाएको कुरा तसको सूत्रमा नै उल्लेख
भएको छ ।

त्यसपछि भगवान् बुद्ध सुप्रियाको घरमा जानुभएको कुरा
मूल सूत्रमा “सुप्रिय उपासकले निम्त्याएपछि भगवान् बुद्ध उनको घरमा
जानु भएको कुरा” र अंगुत्तरनिकाय अर्थकथामाः भन्ने “भगवान्
बुद्ध भिक्षाटनकोनिमित्त जानु भएको बेलामा स्वयं उनको घरमा
जानु भएको थियो” भन्ने कुरा उल्लेख भएको छ । यसबारेको मूल सूत्र
तस उल्लेख भएको छ ।

सुप्रियाको तिघाको घाउ निको भएको सम्बन्धमा पनि मूल
सूत्रमा “सुप्रियालाई भगवान्ले बोलाउन पठाउँदा, सुप्रिया आएको
बेलामा बुढलाई देखेनित्तिकै उनको घाउ निकोभयो” भन्ने र

अर्थकथामा^१ भने सुप्रियालाई भगवान्ले बोलाउन पठाउँदा सुप्रियाले “अहो बुद्ध ! वहाँ महाकारुणिक सर्वज्ञ बुद्धले मलाई ‘घाऊ भएको छ भन्ने कुरा बुझनु नभई त्यसै बोलाउन पठाएको हो ओइन होला’ भन्दै हतरपत्त श्रद्धाको बलले छाट्दाट उठने बेलामै भगवान् बुद्धको महान श्रद्धिको प्रभावले घाऊ निको भएको थियो” भन्ने कुरा उल्लेख भएको छ । यस सम्बन्धी कुरा पनि तल मूल सूत्रमै समुल्लेख भएको छ ।

नागसेन महास्थविरले यसै जीवनमा पुरस्कार पाउने वा अरु कुनै प्रत्यक्ष फल पाउनेहरूको उदाहरण दिनुहुँदैन मिल्छिन्द्राजालाई वहाँले रानी गोपाला माता, सुप्रिया उपासिका, मल्लिकादेवी तथा सुमन मालाकारहरूका नामहरू उल्लेख गर्नु भएको छ^२ ।

सुप्रिया उपासिकाले महीनाको निश्चित दिनहरूमा अखण्डरूपमा अष्टाङ्ग उपोसथ शील पालन गर्थिन्^३ । सङ्कोपस्थान गर्न पाउँदा उनी असाध्यै आनन्दित तथा सुखी हुन्थिन् । कुनै अस्वस्थ भिक्षु देखेदा उनको हृदय त्यसै परतेर आउँथ्यो । बिरामी भिक्षुहरूको सेवा टहल-गर्ने जस्तो कार्यमा निपुण मात्र होइन उनमा विशेषतः वस्तुस्त्व गुण पनि थियो । त्यसैले, एकदिन, भगवान्ले उनलाई रोगी उपस्थान

१. अं. नि. अ. क. I. पृ. २४५

२. मि. प्र. (हि). पृ. ३५७

३. अं. नि.अ. क II. पृ. ७९१ : साम्बन्धवम्भो ।

मने उपासिकाहरूमध्ये अप्रत्यानमा राख्ने घोषणा गर्नु भएको हो । तसको मूल सूत्रमा पनि यही कुरा उल्लेख भएको छ । सुप्रिया उपासिकाको नाम विशिष्ट उपासिकाहरूका नामावलीमा पनि समावेश भएको पाइन्छ ।

+

+

+

भिन्ना भिन्नै सुप्रिय र सुप्रियाहरू

१. सुप्रिय (परिव्राजक) - यिनी एक परिव्राजक हुन् । एक दिन भगवान् बुद्ध राजगृहबाट नालन्दा जाँदै हुनुहुन्थ्यो । त्यससमय सञ्जय परिव्राजकको गिष्य सुप्रिय परिव्राजक आफ्नो मिष्य ब्रह्मदत्त माणबकसँगै भगवान्को पछि पछि जाँदै थिए । त्यसवखत यिनले भगवान्को निन्दा गर्दै थिए । दी. नि. I. पृ ३ : ब्रह्मजालसुत्त, अ. क. I पृ, २७ ; जल्ल. व पृ. ४०९ : धम्मसङ्गायनं, पञ्चसतिकवखण्ठकं ।

२. सुप्रिय (घेर) — यिनी आबस्तीवासी एक श्मशानरक्षक

कुलका पुत्र हुन् । सोपाक' स्थविरसँग यिनको बालककालदेखि नै मित्रता थियो । सोपाक स्थविर भिक्षु भएर गएपछि यिनी पनि सोपाक स्थविरकहाँ प्रव्रजित भएका थिए । थेर. गा. अ. क. I. पृ. ९२ : सुप्पियत्थेरगाथा ।

३. सुप्रिय—

यिनी सिद्धार्थ बुद्धका युगल अग्र उपस्थाक-हरूमध्येका एक हुन् । बु. वं पृ ३५८ : सिद्धत्थबुद्धवंसो, अ. क, पृ, १८५.

४. सुप्रिया—

यिनी वाराणशी देशका हुन् । यिनी सुप्रिया उपासिकाका पति हुन् ।

१. सुप्रिया—

यी मानिसहरूका नाम हुन् । भगवान् राज-गृहमा बस्नु भएको बेलामा, वहाँले राज-गृहको वैपुल्य पहाडको सम्बन्धमा कुरा सुनाइरहनु भएको समयमा धेरै धेरै अघि 'वैपुल्य पहाड' को नाम सुप्पसो' भन्ने थियो र त्यस बखतमा मानिसहरूलाई 'सुप्रिया' भन्थे भनी भन्नु भएको हो ।

१. थेर. गा. अ. क. I. पृ. ९४ : सोपाकत्थेरगाथा ।

सं. नि. II. पृ. १६१ : वेपुल्लपण्डितसुत्तं,
अ. क. II. पृ. १२०

२. सुप्रिया— यिनी ओक्काक राजाकी महिषी हुन् ।
दो. नि. अ. क. I. पृ. ८० : अम्बट्टसुत्तं;
बु. रा. पृ. ११८.
३. सुप्रिया— यिनी वाराणशीवासी सुप्रिय उपासककी
पत्नी हुन् । यिनके चरित्र कथा यहाँ
प्रस्तुत भएको छ ।

+

+

+

मूल पाठि—

१— स्व-मांस दान

राजगृहमा इच्छानुसार बस्नु भएपछि भगवान् जहाँ वाराणशी हो त्यहाँ चारिकार्थ जानु भयो। क्रमशः चारिका गर्नु हुँदै जहाँ वाराणशी हो त्यहाँ पुग्नु भयो । त्यसपछि भगवान् वाराणशी-स्थित ऋषिपतन मृगदावनमा बस्नु भयो ।

त्यस समय वाराणशीमा सुप्पिया (सुप्रिय) उपासक र सुप्पिया (सुप्रिया) उपासिका (पति र पत्नी दुवै बुद्ध-धर्ममा) अति प्रसन्न थिए । यिनीहरू बायक, कारक तथा सङ्घोपस्थाक पनि थिए ।

एकदिन, सुप्रिया उपासिका आराममा गइन् । अनि उनले एक विहारबाट अर्को विहार (=कोठा) तथा एक परिवेणबाट अर्को परिवेणमा गई भिक्षुहरूसँग सोधिन्—

---

१. महा. व. पृ. २३३ : मनुस्समंसपटिवस्सेपकथा, भेसज्जक्ख-
न्दकं, अ. क. पृ. ८१२

“बन्ते ! को सञ्चो छैन ? कसलाई के ल्याउनु पर्छ ?”

त्यस बखत एक भिक्षुले विरेचन पिएका थिए । अनि सो भिक्षुले सुप्रिया उपासिकासँग यस्तो भने—

“भरिनी ! मैले विरेचन पिएको छ । मलाई मासुको रस आवश्यक छ ।”

“हुन्छ, आर्य ! ल्याइने छ” भनी घरमा गई सुप्रिया उपासिकाले अन्तेवासिक (= नोकर) लाई अह्वाइन्—

“भणे ! जाऊ, प्रव्रतित मांस जान (खोज) अर्थात् शहरमा कहीं प्रव्रतित मांस पाइन्छ कि खोज ।”

“हवस्, आर्या !” भनी सारा वाराणशी शहर घुम्दा पनि सो पुरुषले कहीं पनि मासु देखेन । अनि सो पुरुष जहाँ सुप्रिया उपासिका थिइन् त्यहाँ गयो । त्यहाँ पुगेपछि उसले सुप्रियालाई भन्थो —

“आर्या ! आज घात गर्नहुने भएकोले कहीं पनि मासु पाइएन ।”

अनि सुप्रिया उपासिकाको मनमा यस्तो लाग्यो— “सो रोगी भिक्षुले मासुको रस न पाएमा शायद उनको रोग पनि बढ्न सक्छ अथवा उनको मृत्यु पनि हुन सक्छ । ‘त्याइने छ’ भनी भनेर नलग्दिनु मेरोलागि उचित हुने छैन ।”

त्यस पछि सुप्रिया उपासिकाले चूपीलाई तिघ्राको मासु काटी दाशिलाई विई— ‘जे ! यो मासु पकाई अमुक विहारमा रोगी भिक्षु हुनुहुन्छ, वहाँलाई पुऱ्याई देऊ । यदि कसंले मेरोबारेमा सोधेमा ‘सञ्चो छैन’ भनी भन’ भनी भनिन् । यति भनी उत्तरासङ्गले तिघ्रामा बेरी, कोठाभिन्न गई खाट्मा सुतिन् ।

सुप्रिय उपासक घरमा आई दाशीसंग सोधे—

“सुप्रिया कहाँ छे ?”

“आर्य ! वहाँ कोठामा सुत्नु भएको छ ।”

अनि सुप्रिय उपासक सुप्रिया उपासिकाकहाँ गए । त्यहाँ पुगे-
पछि सुप्रिया उपासिकासंग सोधे —

“किन सुति रहेकी ?”

“सञ्चो छैन ।”

“के भयो त ?”

त्यसपछि सुप्रिया उपासिकाले सुप्रिय उपासकलाई सबै वृत्तान्त
बताइन् ।

“अहो आश्चर्य, अहो अद्भुत ! कति श्रद्धालु, कति प्रसन्न छिन्-
यो सुप्रिया ! जहाँ कि आफ्नो मासु नै दिन सकिछन् भने, यिनले अरु

के चीज दिन नसकिलन् !” भन्दे सुप्रिय उपासक गद् गद् भई जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका सुप्रिय उपासकले भगवान्-सँग प्रार्थना गरे -

“भन्ते ! भोलिकोनिम्ति भगवान्‌ले भिक्षुसङ्घसहित मेरो भोजन स्वीकार गर्नुहोस ।”

तूष्णीभावद्वारा भगवान्‌ले स्वीकार गर्नु भयो ।

त्यसपछि, भगवान्‌ले भोजन स्वीकार गर्नु भएको बुझी सुप्रिय उपासक आसनबाट उठी भगवान्लाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणा गरी फर्केर गए । अनि त्यस रात बितिसकेपछि, सुप्रिय उपासकले प्रणीत खाद्य-भोज्य प्रतिपादन गरी भगवान्लाई समयको सूचना दिन पठाए—

“भन्ते ! भोजनको समय भयो, भोजन तयार छ ।”

अनि पूर्वाह्न समयमा धीवर पहिरो, पात्र-धीवर ग्रहण गरी भगवान् जहाँ सुप्रिय उपासकको निवासस्थान हो त्यहाँ जानु भयो । त्यहाँ पुगेपछि बिच्छ्याई राखेको आसनमा भगवान्, भिक्षुसङ्घ सहित बस्नु भयो ।

सुप्रिय उपासक पनि जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका सुप्रिय उपासकसँग भगवान्‌ले सोध्नु भयो—

“सुप्रिया खोइत ?”

“भन्ते ! सञ्चो छैन ।”

“त्यसो भए बोलाऊ ।”

“भन्ते ! आउन सकिदैन ।”

“त्यसो भए, समातेर त्याऊ ।”

अनि सुप्रिय उपासकले सुप्रिया उपासिकालाई समातेर त्याए । भगवान्लाई देख्ने बित्तिकै सुप्रिया उपासिकाको त्यत्रो ठूलो घाऊ निको भई घाऊमा मासु पुरियो र छाला पलाई रौं समेत निस्क्यो । त्यसपछि सुप्रिय उपासक र सुप्रिया उपासिका दुवै— “अहो आश्चर्य ! अहो अद्भुत ! धन्य ! धन्य !! भगवान्को महान ऋद्धिशक्ति तथा महान श्रमाव !! जहाँ कि भगवान्को दर्शन हुने बित्तिकै त्यत्रो ठूलो घाऊ पनि निको भई, छाला पलाई, रौं समेत निस्क्यो !!” भन्दै हर्षले गद् गद् भई बुद्ध सहित भिक्षुसङ्घलाई प्रणीत खाद्य भोज्यहरू आफ्नै हातले सन्तर्पित गरी, सन्तृप्त गराए । अनि भोजनोपरान्त भगवान्ले बात्रबाट हात हटाई, पात्र एक छेउमा राख्नु भयो । त्यसपछि उनीहरू दुवै एक छेउमा बसे । भगवान्ले सुप्रिय उपासक र सुप्रिया उपासिकालाई धार्मिककथाद्वारा सन्दर्शित सम्प्रतिष्ठित, समुत्साहित तथा सम्प्रहर्षित पानुं भई भगवान् आसनबाट उठी फर्कै जानु भयो ।

त्यसपछि यसै निवानमा, यसै प्रकरणमा भगवान्ले भिक्षुसङ्घलाई एकत्रित पानुं भई भिक्षुहरूसँग सोध्नु भयो—

“ भिक्षुहो ! कसले सुप्रिया उपासिकासँग मासु माग्थे ? ”

यसरी सोध्नु हुँदा सो भिक्षुले भगवान्सँग ब्रिन्तिगरे—

“ भन्ते ! मैले सुप्रिया उपासिकासँग मासु मागेको हुँ । ”

“ भिक्षु ! के, ल्याइन् त ? ”

“ भगवान् ! ल्याइन् । ”

“ भिक्षु ! खायौ त ? ”

“ भगवान् ! खाएँ । ”

“ भिक्षु ! के, तिमिले सोध्यौत, के को मासु थियो भनी ? ”

“ भगवान् सोधिन । ”

अनि भगवान् बुढले निन्दा गर्नु भई...कसरी तिमि मोघपुरुषले
न सोधिकन मासु खाएको ? मोघपुरुष ! तिमिले मानिसको मासु
खायो । मोघपुरुष ! तिम्रो यस कार्यद्वारा न अप्रसन्नहुने प्रसन्नहुन
सक्छ, न त प्रसन्नहुने नै बढी प्रसन्न हुनसक्छ बल्कि यस कार्यद्वारा
अप्रसन्नहुनेलाई फन् अप्रसन्न पार्नुका साथै प्रसन्नहुने कुनै कुनैको
प्रसन्नतालाई समेत अन्यथा पार्न सक्छ भन्नु हुँदै धार्मिककथा सुनाई
भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नु भयो—

“ भिक्षुहो ! भट्टालु तथा अत्यन्त प्रसन्नहुने मानिसहरू पनि
छन् । उनीहरूले आफ्नै मासु पनि बिन सक्छन् । भिक्षुहो ! मनु-

प्यको मासु^१ खान हुन्न । जसले खान्छ उसलाई थुल्लच्चय^२ आपत्ति लाग्नेछ । भिक्षुहो ! नसोधिक्कन मासु खान हुन्न । जसले खान्छ उसलाई दुष्कृत्य^३ आपत्ति लाग्नेछ ।”

×

×

×

१. दश प्रकारका मासुखाना निषेध गरिएको छ— (१) मनुष्यको मांस, (२) हात्तीको मांस, (३) घोडाको मांस, (४) कुकुरको मांस, (५) सर्पको मांस, (६) सिंहको मांस, (७) बागको मांस, (८) चितुवाको मांस, (९) भालुको मांस, तथा तरक्षु (hyena) को मांस । महा. व. पृ. २३५ : हत्थिमंसादिपटिवस्त्रेपकथा, भेसज्जवखन्धकं; अ. क. पृ. ८१३.
२. सङ्घादिशेष भन्ने दोषभन्दा तल्लो र पाचिसिय भन्ने दोषभन्दा माथिल्लो दोषलाई, 'थुल्लच्चय' भन्दछन् ।
३. पाचिसिय भन्दा तल्लो दोष ।

मूल सूत्र —

२- अग्रस्थान

“एतद्दमां, भिक्खवे, मम साविकानं उपासिकानं गिलानु-
पट्टाकीनं यदिदं सुप्पिया उपासिका’ ।”

अर्थ —

“भिक्षुहो ! रोगीको सेवागर्ने मेरा श्राविका उपासिकाहरू-
मध्येमा सुप्पिया (सुप्रिया) उपासिका अग्रछिन् ।”

Dhamma Digital

द. कात्यायनी उपासिका

परिचय

कसैको हृदयको प्रसन्नता वा श्रद्धालाई तौलनु गहारं पछं ।
संसारमा सर्वप्रथम धनको आवश्यकता पर्ने ऊं मोक्षमार्गकोनिम्ति
पनि सर्वप्रथम श्रद्धारूपी धनको आवश्यकता पछं । श्रद्धा हुनेले
गर्न नसक्ने त्याग, तपस्या अथवा बलिदान कुनै पनि छैन । संसार
सागरबाट उत्तीर्णहुन सर्वप्रथम श्रद्धानै चाहिन्छ । श्रद्धाको
अन्तिम फल नै स्रोतापन्न हो ।

श्रद्धाबलद्वारा नै संसारको बाढीरूपी विभिन्न गलत दृष्टि-
हरूबाट पारहुन सकिन्छ ।

जस्तै संसारमा कुनै उब्जनी गर्न सर्वप्रथम बिउको
आवश्यकता हुन्छ उस्तै धर्मक्षेत्रमा पनि सर्वप्रथम श्रद्धारूपी बिउकै
आवश्यकता पछं । बिउ न रोपिकन कुनै वस्तुको उत्पादन हुन
सक्दैन । त्यस्तै श्रद्धा नभइकन कुनै कुशल कार्य सफल हुन
सक्दैन । त्यसैले कसिभारद्वाज ब्राह्मणले सोधेको प्रश्नको
जवाफमा भगवान् बुढले “ श्रद्धानै बिउ हो ” भनी उल्लेख गर्नु-

भएको हो^१ । त्यस्तैगरी आलवक यक्षले “केलाई धन मन्दछन् ?” भनी सोधेको उत्तरमा भगवान्‌ले ‘श्रद्धा नै श्रेष्ठ धन हो’ भनी भन्नुभएको हो^२ ।

कात्यायानी (कातियानी) उपासिकाको श्रद्धा तथा प्रसन्नता अति उत्कृष्ट थियो । त्यसैले भगवान्‌ले उनलाई प्रसन्नताहुने उपासिकाहरूमध्ये अग्रस्थानमा राख्नु भएको हो^३ ।

बुद्धको समयमा उनी अवनती देशको कुररघर भन्ने नगरमा जन्नेको थिइन्^४ । गोत्रकै नामले उनलाई “कात्यायनी” भनिएको हो ।

कुररघरवासी काली^५ भन्ने उपासिकासँग उनको घनिष्ठ मित्रता तथा विश्वास थियो । यीनी राजगृहकी हुन्^६ । कुर-

१. सं. नि. I. पृ. १७१; अ. क. I. पृ. १८८; सुत्त नि.

पृ. २८०: कसिभारद्वाजसुत्तं, अ. क. पृ. ९०

२. सुत्त. नि. पृ. २९५: आलवकसुत्तं, अ. क. पृ. १६१.

३. अं. नि-१ पृ. २७: एतदग्गपालि ।

४. अं. नि. अ. क. I. पृ. २४५: एककनिपातवण्णना ।

५. काली उपासिकाको चरित्रथका तल उल्लेख भएको छ ।

६. अं. नि. अ. क. I. १३४: सोणकुटिकण्ण, एतदग्गपालि ।

रथरको एक प्रतिष्ठित खान्दानको कुलपुत्रसँग यिनको विवाह भएको थियो ।

एकदिन, यिनको छोरा सोणकुटिकण्ण^१ भन्ने स्थविर श्रावस्तीमा बुद्ध भगवानलाई भेट्ने कुरा कुरेर आएपछि, वहाँको आमा कालि उपासिकाले, बुद्धलाई सुनाई आएको उपदेश आफूलाई पनि सुनाउन अनुरोध गरेपछि सोणकुटिकण्ण स्थविरले काली उपासिकालाई उपदेश सुनाउनु भएको थियो ।

त्यसबेला कात्यायनी उपासिका पनि आफ्नो घनिष्ट संगीनी कुररघरकी काली उपासिकासँगै धर्मोपदेश सुन्न, धर्मसभामा उपस्थित भएकी थिइन् । त्यसबखत धर्मोपदेश गर्ने कार्यक्रम प्रायः रात्री समयमा हुन्थ्यो ।

त्यसैवेला नौशय (९००) चोरहरू, कात्यायनीको घरमा चोर्नजान दिनमै चिन्हो लागे अनुसार सुरुँग खनी धनाढ्य कात्यायनीको घरमा पस्न लागेका थिए । त्यसरात नगरमा विशाल मानिसहरू भेलाभइरहेका देखी चोरमण्डलका नाइके

१. उदा. पा. पृ. १२९; सोणमुत्तं, अ. क. पृ. २१५; महा. व. पृ. २१३; सोणकुटिकण्णवत्थु, अ. क. पृ. ८०८; थेर. गा. पृ. २९७; सोणकुटिकण्णत्थेरगाथा, अ. क. पृ. ४२९.

‘यहाँ केको भीड रहेछ’ भन्दै धर्मसभामा गई कात्यायनी उपासिकाको पछिल्लिर बसिरहेको थियो ।

कात्यायनीले आफ्नी एक दाशीलाई बोलाई अन्हाइन्—

‘हे ! तिमि घरमा गई तेल लिएर आऊ । कालो उपासिकाको प्रदीपपूजामा सहभागिनीभई हामीले पनि कुशल कार्य गरौं ।’

कात्यायनीको आज्ञा सुनी दाशी घरमा जाँदा, घरभित्र चोरहरू पसिरहेका देखी, तेल नलिईकन हत्तरपत्त फर्केर आई धर्मसभामा उपदेश सुनिरहेकी कात्यायनीलाई आर्त्तिदं भनी—

‘आर्ये ! घरमा त चोरहरू पसिरहेका छन् ।’

कात्यायनीको पछिल्लिर बसिरहेको चोरको नाइकेले यो कुरा सुनी यस्तो मनमा सोच्यो—

‘यदि दाशीको कुरासुनी थिनी उठेर गइन् भने थिनलाई त्यहींनै तरवारले दुइटुक्का पार्नेछु । तर अहिले जस्तै एकचित्त गरी धर्मोपदेश नै सुनिरहेको छुभन्दा थिनको सम्पत्ति जन्मै फिर्तागराइ दिनेछु ।’

दाशीको कुरासुनी कात्यायनीले उसलाई भनिन्,—

“अम्मे ! धेरै न कराऊ, हल्ला नगर । यदि चोरहरूले लंजान्छन् भने लंजान देऊ । उनीहरूले आफूले देखेका वस्तुहरू मात्र लंजाने छन् । किन्तु मेरो श्रद्धालाई लंजान सक्ने छैनन् । आज मैले कहिल्यै सुन्न नपाएको अपूर्व धर्मसम्बन्धी कुराहरू सुन्दछु । धर्मश्रवणमा बिघन-बाधा न गर, चूपलाग ।”

कात्यायनीको यो कुरा सुनी, पछाडि बसिरहेको चोर-नाइकेको आंग तातेर आयो । अनि उसको मनमा “अहो ! आश्चर्य ! यस्तो दृढताकासाथ धर्मश्रवण गर्ने जस्ता श्रद्धालुको धन चोर्नु त जानाजान पाताल पुग्ने काम गरेको जस्तै हुनेछ” भन्ने लागि उत्तिखेरै नगरभिन्नगई, कात्यायनीको घरबाट लिएका सम्पत्तिहरू जम्मे फिर्ता राख्नलगाई उ, सबै चोरहरूसँग फर्की पुनः धर्मसभामै आई एक छेउमा बस्यो ।

सोणकुटिकण स्थविरको मधुर धर्मोपदेश सुनी कात्यायनी उपासिकाले स्रोतापन्न-फल साक्षात्कार परिन् । अरुणोदय हुनुमन्दा अघि धर्मोपदेश सिद्धिएपछि चोरमण्डलको नाइके कात्यायनी उपासिकाको चरणमापरी— “आर्ये ! हामीहरू सबैलाई क्षमा गर्नुहोस् !” भन्यो ।

“तिमीहरूले मलाई के गरेकाछौ र मैले तिमीहरूलाई

क्षमागर्ह ?” भनी उपासिकाले सोधेपछि चोर नाइकेले आफूले गरेका, चित्ताएका कुराहरू जम्मे बताएपछि कात्यायनीले “त्यसोभए क्षमा छ” भनी जवाफ दिइन् ।

चोरनाइकेले “यस्तो क्षमाद्वारा हामीहरूलाई क्षमा गरेको हुन्न । हामीहरू सबैलाई सोणकुटिकरण स्थविरकहाँ लगी प्रव्रजित गराई दिनुहुंस् । अनिमात्र हामीले क्षमा पाएको हुनेछ” भनी प्रार्थना गरे । अनि उपासिकाले सबै चोरहरूलाई सोणकुटिकरण स्थविर-कहाँ लगी प्रव्रजित गराइदिइन् । पछि उनीहरू सबै अरहन्त भए ।

यदि हामीहरू जस्ताका घरमा ‘चोर पस्यो’ भन्ने खबर सुन्न परेमा, के हामीहरूको चित्त अकम्पितभई रहन सक्ला ? त्यसैले श्रद्धालाई नापतोल गर्न नसकिने हुनालेनै यसको शक्ति अनीठो छ भनी भनेको हो । शुद्ध तथा वृढ श्रद्धा हुनेको हृदयमा मोक्ष वा निर्वाणकोनिमित्त चाहिने सबै गुणहरू क्रमैसँग प्राबुर्भाव हुन्छन् । श्रद्धा नै निर्वाणरूपी प्रासादको पहिलो खुट्टिकिलो हो ।

+

+

+

---

१. अं नि. अ क. I. पृ. २४६: एतदगपालि, एककनिपात-वण्णना ।

कात्यायनी नामहरू

१. कात्यायनी— (कातियानी वा कञ्जायनी) । यिनी अबन्ती देशको, कुररघर नगरकी हुन् । यिनकै चरित्र-कथा यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।
२. कात्यायनी— (जातक) — कञ्जानि जातक । जा. पा. I, पृ. १६७, अ. क. III. पृ. ३०३, नं ४१७

x

x

x

मूल सूत्र -

१-- अग्रस्थान

“एतदगं भिक्खवे. मम साविकानं उपासिकानं अवेच्च-
प्पसन्नानं यदिदं कातियानीं ।”

अर्थ -

“भिक्षुहो ! अचल प्रसन्नहृते मेरा आविका उपासिका-
हृदमध्येमा कातियानी (कात्यायनी) उपासिका अग्रच्छिन् ।”

६. नकुलमाता गृहपत्नी

प रि च य

शुद्ध गृहीजीवन र सुखमय दाम्पत्य जीवन बिताई, छर्माबबोध गरी मोक्षमार्ग पहिल्याउन सकिन्छ भन्ने कुरा नकुलमाता उपासिकाको जीवनीबाट देखिन्छ ।

गृहीसुखको मुख्य अङ्गनै स्त्री-पुरुष दुवैका समान बिचार, समान आचरण, समान बंश तथा समान श्रद्धा र बुद्धि आदि हुन् । प्रायः व्यवहारमा भने स्त्रीलाई मात्र सिकाउन चाहन्छन् परन्तु पुरुषले सिक्नुपर्ने गुणलाई भने वास्ता राख्दैनन् । यदि हाम्रो आर्य संस्कृति अनुसार स्त्रीलाई “अर्धाङ्गिणी” भन्ने हो भने अर्को अर्धाङ्ग हुनेको पनि स्मरण राख्न सक्नु पर्छ । केवल अर्धाङ्गिणी हुने स्त्री मात्र सुशिक्षिता, सुविनीता, गीलवती, आज्ञाकारिणी तथा पतिव्रता भई; अर्धाङ्ग हुने पुरुष भने अशिक्षित, अविनीत, अशीलवान्, अज्ञाराकारी तथा पत्नीव्रत न भएमा गृही जीवनको कुनै मतलब निस्कन सक्दैन तथा त्यस्तो दाम्पत्य जीवन सुखमय पनि हुन सक्दैन ।

स्त्री-पुरुष दुवैका बीच समान विचार, समान गुण तथा समान श्रद्धा भएमा मात्र सुखमय दाम्पत्य जीवन बत्न सक्छ। भनी भगवान्ले पठमसंवास सूत्रमा^१ बताउनु भएको छ ।

त्यस्तैगरी स्त्रीले पुरुष प्रति र पुरुषले स्त्री प्रति गर्नुपर्ने कर्तव्यबारेमा सिङ्गलसूत्रमा^२ उल्लेख भएको छ भने असुरसूत्र^३ अनुसार परिवारहरू पनि अनुकूल रहनुपर्ने कुरा भगवान्ले प्रष्ट गर्नु भएको छ ।

सुखमय दाम्पत्य जीवनको पूर्ण आदर्श नकुलमाता र नकुलपिताहरूका जीवनमा पाइन्छ । यिनीहरूको जीवन बडो उदात्त चरित्रको यियो । जस्तो स्त्री उस्तै पुरुष, जस्तो पुरुष उस्तै स्त्रीभई एउटाको शरीरभए उएटाको मन; एउटाको मनभए एउटाको शरीरभई—यिनीहरू दुवै समान विचार, समान श्रद्धाका थिए । दूधमा पानी जस्तै भई यिनीहरूले अपना जीवन बिताएका थिए ।

नकुलपिताकोबारेमा “बुद्धकालीन गृहस्थीहरू” (पृ. ४१२)

१. अं. नि-४ पृ. ३०, अ. क. II. पृ. ५१४

२. दी. नि. III. पृ. १३८, अ. क. II. पृ. ६८६; स्याममा: ‘सिगालसुत्त’, सिंहलमा: ‘सिगालसुत्त’ तथा रोमनमा: ‘सिगालवादसुत्त’ भन्ने उल्लेख भएको छ ।

३. अं. नि-४ पृ. ९६, अ. क. II. पृ. ५२६

मा पनि उल्लेख भइसकेको छ । यहाँ, नकुलमाता सम्बन्धी केही कारणहरू बटुली परिचयको रूपदिने प्रयास गरेको छु ।

नकुलमाताको विवाह

नकुलमाताको विवाह वालिका अवस्थामै नकुलपितासंग सुसम्पन्न भएको कुरा मूल सूत्र तथा अर्थकथाहरूबाट^१ पनि प्रष्ट बुझिन्छ ।

नकुलमाताको जन्म कुन देश वा गाउँमा भएको हो तथा यिनी कस्की छोरी हुन् भन्ने कुरा भने पालि साहित्यमा कत उल्लेख भएको देखिदैन ।

यिनको कहानीको प्रारम्भनै “भगं (भग) देशस्थित सुंसुमारगिरी नगरको नकुलपिताकी पत्नी—नकुलामाता” भन्ने बाट भएको छ । “नकुल” भन्ने पुत्रको आमा-बाबुभएका हुनाले यिनीहरू दुवैलाई “नकुलमाता” र “नकुलपिता” भनिएको हो भन्ने कुरा संयुक्तनिकायअर्थकथामा^२ समुल्लेख भएको छ । तर “नकुलपुत्र” को बारेमा भने अरु कुनै कारण बताइएको छैन ।

यिनको पति नकुलपिता गृहपति, भगदेशस्थित सुंसुमार भन्ने

१. अं. नि. अ. क. I. पृ. २१७: एतदग्गपालि, एककनिपात-वण्णना ।

२. II. पृ. १८१: नकुलपितुसुत्तं ।

नगरको एक श्रेष्ठी पुत्र हुन् ।

भगवान्सँग पहिलो भेट्

भगवान् सर्वप्रथम सुसुमारगिरी नगरमा पाल्नुहुँदा नकुलमाता गृहपत्नीले, आफ्ना पतिसँगै सर्वप्रथम वहाँको दर्शन गरेकी थिइन् । मूल सूत्रमा, नकुलमाता आफ्नो पतिसँगै भगवान् कहाँ गएको कुरा प्रष्ट न भएतापनि अथंरुथामा प्रष्ट गरिएको छ ।

भगवान्सँग पहिलो पटक दर्शन भेट्नुहुँदा यिनको मनमा—
अद्यान्तरमा बुद्धलाई लालन-पालन गरितकेको हेतुले गर्दा—
भगवान् प्रति स्वतः पुत्र-स्नेह उत्पन्न भएकोले यिनी बाच्छादेख्दा
गाई दगुरे कैं दगुरी बुद्ध भगवान् लाई पुत्रसंज्ञाले सम्बोधन गर्दै
वहाँको चरणकमलमा ढाँग्न गएको थिइन् ।

जब यिनले भगवान् लाई देखिन् तब त्यहाँ भेलामइ रहेका भिक्षु-
परिषद् लाई चकित पाउँ “प्रियपुत्र ! बुढी भएकी आमालाई

१. अ. नि. अ. क. I. पृ. २१७

२. सं. नि. अ. क. II पृ. १८२: नकुलपितुसुत्तं; अं. नि. अ.
क. I. पृ. २१७

३. अं. नि. अ. क. II पृ. ५१४: पठमसमजीविसुत्तं ।

४. अं. नि. अ. क. I. पृ. २१७; सं. नि. अ. क. II पृ. १८२

हेरविचार नगरी, तिम्रो यत्तिका दिनसम्म कहाँ थियो ?” भनी अनि । त्यस बखत भगवान्ले यिनको कुरालाई नसुनेकै गर्नु भएको थियो । यसै कारणद्वारा उनी असंग भइन् र अनिमात्र होस्मा आई उनले मध्यस्थभावले भगवानसँग कुरागर्न थालिन् । अनि भगवान्ले पनि नकुलमाताको मध्यस्थभावको कुरा सुनी उनलाई मैत्रीपूर्वक छर्मापदेश गर्नुभयो । करुणाभरित वहाँको उपदेश सुनी, बुद्धसँगको प्रथम भेटमै नकुलमाता स्रोतापन्न भइन् ।

उपरोक्त आश्चर्यजनक घटनादेखी, बडो विस्मित भई भगवानसँग भिक्षुहरूले त्यसको हेतु सोधे—

“कोनुखो भगवा हेतु, एकच्चे इध पुगले ।

अती'व हदयं निब्बाति, चित्तं चा'पिपसीदती'ति^२ ?”

अर्थ—

“भगवान् ! यहाँ कुनै पुरुषलाई देख्नेबित्तिकै कसको हृदय शीतल भई चित्त पनि प्रसन्न हुनाको के हेतु हुंला ?”

१. अं. नि. अ. क. I. पृ. २१७; अं. नि. अ. क. II. पृ. ५१४

२. जा. पा I. पृ. ६१: साकेतजातकं, अ, क. I पृ. ५२७,

त्यसपश्चि भिक्षुहरूलाई सम्बोधन गर्नुभई भगवान्‌ले
 “भिक्षुहो ! ओत्तो र पत्तो छेऊ नदेखिने^१ यो भवसंसारको आ-
 षागमनलाई पूर्वानुस्मृति-ज्ञानले हेर्नेहो भने, यस संसारमा कुनै
 कुनै प्रकारले सम्बन्ध नभएका प्राणीहरू भेट्टाउन गाह्रँ हुनेछ”
 भन्नुहुँदै “यो नकुलमाता गृहपत्नी भवान्तरमा पाँचशय (५००)
 जन्महरूसम्म निरन्तर मेरी माताको रूपमा, पाँचशय जन्महरू-
 सम्म बज्येको रूपमा तथा पाँचशय जन्महरूसम्म स्यानी आमाको
 रूपमा थिइन्^२ र जन्मजन्मान्तर यिनले मलाई आफ्नो काखमा
 लिई, दूध खवाई, लालन पालन गरी मलाई हुर्काइसकेको हुँदा
 सोही संस्कारको बलियो प्रभावले गर्दा, अहिले मलाई यिनले देख्ने
 बित्तिकै यिनको मनमा कमलको फूलकै स्नेह उत्पन्न भई ममाथि
 दृढ विश्वास उत्पन्न हुन गएको हो” भनी अतीतको कुरा प्रकाश
 पार्नुभयो ।

Dhamma.Digital

त्यसैले जातकपालिमा “यस्मि मनो निविसति^३... ” र
 “पुञ्चेव सन्निवासेन^४...” अर्थात् देख्नेबित्तिकै जसमा मन बस्छ---

१. मं. नि. II. पृ. १५१: अनमतग्गसंयुत्तं, अ. क. II. पृ. ११७

२. स. नि. अ. क. II. पृ. १८२: नकुलपितुसुत्तं ।

३. जा. पा. I. पृ. १७: साकेतजातकं, नं. ६८, अ. क. I. पृ. २२७

४. जा. पा. I. पृ. ६१: साकेतजातकं, नं. २३७, अ. क. I. पृ. ५३६

र पूर्वजन्ममा एकै साथ बसेको ... हुँदा प्रेम उत्पन्न हुन्छ” भन्ने आदि कुरा भगवान्‌ले भन्नु भएको हो । यस्तैगरी भगवान्‌लाई पुत्रस्नेह देखाएको अर्को घटनाको कुरा धर्मपदार्थकथामा^१ उल्लेख भएको पाइन्छ ।

सुखमय दाम्पत्य जीवन

नकुलमाता र नकुलपिताको बीचमा कतिती स्नेह, समझदारिपन, सहिष्णुता, विश्वास तथा भक्ति रहेछ भन्ने कुरा उनीहरूले आफ्नै मुखबाट परस्पर प्रकट गरेका संतोषजनक कुराहरूबाट प्रष्ट बुझ्न सकिन्छ ।

उनीहरू दुवै बुढा र बुढी भइसकेपछि^२ भगवान् बुद्ध एकदिन, सुंसुमारगिरी नगरमा जानु भएको थियो ।

भनिन्छ कि उनीहरूलाई संग्रह गर्ने हेतुले नै भगवान् त्यस नगरमा जानुहुन्छ^३ । भगवान् त्यस नगरमा आइपुग्ने खबर सुन्नासाथ उनीहरूले पनि बहाँलाई निम्त्याउँदथे ।

१. पृ. ४८८: साकेतब्राह्मणवत्थु, वगं १७.

२. अं. नि. अ. क. I. पृ. २१७

३. अं. नि. क. II. पृ. ५१४: पठमसमजीविसुत्तं ।

अतः त्यसदिन पनि भगवान् बुद्ध आइपुग्नु भएको खबर पाउनसाथ उनीहरूले भगवान्लाई भोलिकोनिमित्त भोजनद्वारा निम्त्याए । भोलिपल्ट वहाँ उनीहरूको घरमा जानुभयो । उनीहरूको घरमा संघं पाँचशय (५००) भिक्षुहरूकानिमित्त आसन लगाई राखेको हुन्थ्यो^१ । बुद्धमाथि यिनीहरूको मनमा अगाध बिश्वास थियो । बुद्धको अगाडि आफ्नो भित्रो हृदयका कुराहरू बिश्वासपूर्वक पोख्न पाउँदा यिनीहरू सारं खुशी हुन्थे ।

त्यसदिन, भगवान्ले भोजन सिध्याइसकेपछि, एक छेउमा बसेका यिनीहरूले—बुद्धका अगाडि अपना भित्रो हृदयका कुराहरू बिश्वासपूर्वक पोख्दै, अपना बितेका जीवनका कुराहरू अनुस्मरण गर्दै, अत्यन्त प्रसन्नताकासाथ नकुलपिताले नकुलमाता प्रति आफू पूर्णसन्तोष रहेको कुरा सुनाए । अनि नकुलमाताले पनि आफू कुमारीका अवस्थामै नकुलपितासँग विवाहमई आएदेखि आफू पनि नकुलपिता प्रति सदा सन्तुष्ट रहेको मात्र होइन उनीप्रति कुनै कुभावना समेत मनमा उत्पन्न नभएका कुरा प्रकट गरिन् । यसको साथै यस जन्ममा मात्र नभई परजन्ममा समेत उनीसँगै एकसाथ बस्नपाए हुन्थ्यो भन्ने कुरा पनि दृढताकासाथ प्रकट गरिन्^२ ।

१. अं. नि. अ. क. II. पृ. ५१४

२. अं. नि. अ. क. I. पृ. २१७

उनीहरूका मनसाय बुझी भगवान्‌ले “परलोकमा पनि एकसाथ बस्न चाहनेले— समान चर्या, समान विचार, समान श्रद्धा तथा समान बुद्धि र गुणहरू हुनुपर्छ” भन्नुहुँदै उनीहरूलाई सन्तुष्टपारी तल उल्लिखित “सुखमय दाम्पत्यजीवन” भन्ने सूत्रको उद्देश्य सुनाउनु भयो ।

त्रिकालदर्शी भगवान् बुद्ध जस्ताका भगाडि बसी, अकम्पित भई, निर्धक्कपूर्वक आफ्नो परिशुद्ध जीवन सम्बन्धी कुरा सुनाउन सकेबाटै उनीहरूका जीवन कति उष्कृष्ट रहेछ भन्ने कुरा स्वतः सिद्ध छ । यस्तै दाम्पत्य जीवनलाईनै भगवान्‌ले “सुखमय दिव्य-गृहीजीवन” भनी भन्नुभएको हो ।

बुद्धोपदेश

एकदिन, बुद्ध भगवान् संस्रुमारगिरी नगरमा पाल्नुभएको बेलामा नकुलमाता उमासिका भगवान्‌कहाँ जाँदा उनलाई भगवान्‌ले, नारीमा हुनुपर्ने आठगुणहरूबारे, दिनुभएको उपदेश सम्बन्धी कुरा तल उल्लिखित मूल सूत्रको “नारीगुण” भन्ने शीषकमा प्रष्ट भएको छ । ती आठगुणहरू नकुलमाताले शतप्रतिशत पालन गरेकीथिइन् ।

भगवान् बुद्धले नारीलाई, आफ्नो स्वामी प्रति गर्नुपर्ने कर्तव्य सम्बन्धी आठ उपदेश दिनुभए जस्तै, नारी प्रति स्वामीले गर्नु-

पत्नी कर्तव्यबारेमा पनि पाँच उपदेश दिनुभएको छ । यदि आठ कारणहरूद्वारा पत्नीले पति प्रतिको कर्तव्य पालन गर्नुपर्छ भने; पतिले पनि पत्नी प्रति सम्मान राखी, अपमान नगरी, अनाचार नगरी, सुख ऐश्वर्य दिई तथा उचित समयमा अलंकार आभूषणादि दिने पाँच कारणहरूद्वारा कर्तव्य पालन गर्नुपर्छ भन्ने कुरा सिङ्गाल-सूत्रमा^१ प्रष्ट शब्दमा बताउनु भएको छ । यसरी परस्परमा गर्नुपर्ने कर्तव्यमा सजग भई बस्नेको गृहीजीवन सुखमय हुन सक्छ अन्यथा देव र छत्रो (=राक्षस वा शव), छत्रो र देवी, अथवा छत्रो (=राक्षस) र छत्रो जस्तै हुने सिवाय देव र देवी बसेको घर जस्तो हुन सक्दैन^२ । पति र पत्नीमा मात्र सीमित भई अरू जहानहरूमा अनुरूप गुणहरू नरहेमा पनि साँच्चैँ सुखमय गृहीजीवन हुन सक्दैन भन्ने कुरा पनि भगवानले असुरसूत्रमा^३ प्रष्ट गर्नुभएको छ ।

पालिसाहित्यमा पत्नीलाई पश्चिम दिशाको^४ संज्ञा दिइएको

१. दी. नि. III. पृ. १४७, अ. क. II. पृ. ६९७

२. अं. नि-४. पृ. ६०: पठमसंवाससुत्तं, अ. क. II. पृ. ५१४

३. अं. नि-४. पृ. ९६, अ. क. II. पृ. ५२६

४. पालिसाहित्यमा उल्लिखित छ-दिशा यसप्रकार हुन्—

- (१) आमाबाबु पूर्वदिशा, (२) आचार्य गुरुजन दक्षिणदिशा, (३) स्त्री-पुत्रहरू पश्चिम दिशा, (४) मित्रसाथीहरू उत्तरदिशा, (५) नोकर चाकरहरू अधोदिशा र (६) श्रमणहरू उर्द्धदिशा । दी. नि. III. पृ. १४८: सिङ्गालसुत्तं ।

छ । पत्नी पतिको अनुगामिनी हो भनी भनिएको छ । पत्नी अनुगामिनी प्राणी भएकी हुँदा, पत्नीलाई अनुगमन गराउन सक्ने क्षमता तथा गुणहरू पतिमा हुनु नितान्त आवश्यक छ । पत्नीमा-
भन्दा पतिमा निकृष्ट गुण भएमा पत्नीले पतिलाई अपमानगरो
हेलागर्न पनि सक्छे^१ ।

अतएव माथि उल्लेख गरेका नारीलाई “अर्धाङ्गिणी”
ठान्नेले आफूलाई पनि अर्को अर्धाङ्ग ठान्नु पर्छ । दुवै अर्धाङ्गहरू
समानरूपभई मिलेमा मात्र पूर्णाङ्ग हुने छ र गृहजीवन पनि सुखमय
हुनसक्ने छ, अन्यथा एकपात्रे रथ जस्तै हुन जान्छ ।

नकुलमाता र नकुलपिताको^२ जीवन हेर्ने हो भने,
उनीहरू दुवैमा परस्पर हुनुपर्ने आवश्यक गुणहरू परिपूर्ण थियो
र उनीहरूको जीवन दुइपात्रे रथ जस्तै थियो ।

१. आठकारणले पतिलाई पत्नीले हेलागर्छे— (१) दरिद्रताको
कारणले (२) रोग्याहाको कारणले, (३) वृद्धताको कारणले
(४) मतवालाको कारणले (५) मूर्खताको कारणले,
(६) अत्सपनको कारणले (७) सबै काममा स्त्रीको अनुगा-
मिनी हुनाकोकारणले र (८) सबै धन दिनाको कारणले ।

जा. अ. VI पृ- २६७: कुणालजातकं ।

२. नकुलपिताको बारेमा बु. ग. पृ ४१२ देखि हेर्नु योग्य छ ।

सत्यकृया

एकदिन, नकुलपिता गृहपति बिरामी भए । नकुलमाता गृहपत्नीले अनेक वैद्यहरू बोलाई औषधी गराइन् । किन्तु रोग निकोपार्न सकिनन् । वैद्यहरूले औषधीगर्न छाडिदिए । अनि पति-भक्तिनी नकुलमाताले “रोग व्याधी न हुने प्राणी यो संसारमा कुनै पनि छैन । यिनलाई वैद्यको औषधीले रोग निकोपार्न सकिन । वैद्यले पनि त्यागी सक्यो । यिनी व्याधीग्रस्तछन् । यस्तो अवस्थामा मैले आफ्नो सत्यकृयाद्वारा यिनको रोग निकोपार्न सक्नुपर्छ” भनी विचारगरी उनी आफ्नो पतिको अगाडि गई उनको हृदयमा प्रीति उत्पन्न हुनेगरी नकुलमाताले जुनरूपले आफ्नो पतिलाई सत्यकुराहरू सुनाइन्—ती सान्हे मर्मस्पर्शी तथा आश्चर्यजनक छन् । यी कुराहरू तलको “बिरामी पतिलाई आश्वासन’ भन्ने शीर्षकले प्रष्ट गरेको छ ।

मानिसहरू प्रायः मृत्युदेखि डराउँछन् र मृत्युकोबारेमा कुरा-गर्न चाहन्छन् अथवा भयभीत हुन्छन् । किन्तु बुद्धधर्ममा मानिसहरूलाई मृत्युकोबारेमा प्रष्टरूपले, निर्भीकभई, सफासफ कुरागर्ने बानि सिकाई दिएको छ । क्षणक्षणमा मृत्युको सम्झना दिलाई, अप्रमादीभई जीवन बिताउनेतिर प्रेरणा दिइएको छ, न कि प्रमादी भई हतोत्साही बनाउन । यदि मृत्युपछि दुःख चाहन्छ भने जिउदै छँदा त्यसको तयारी गर्नुपर्छ, नकि मृत्युपछि ।

त्यसैले इहलौकिक जीवनलाई नै राम्रो बनाउनु सक्नुपर्छ । राम्रो जीवन बिताउन सकेमा मृत्युपछि मात्र नभई इहलोकमै पनि धेरै सन्तोष पाउन सकिने छ र त्यस्तो पुरुष मृत्युदेखि डराउनेछैन । पुण्यमयी जीवन बिताउनेको मनमा “मैले कसैलाई हिंसा तथा ब्यभिचार गरेको छैन, असत्यवादी पनि भएको छैन; चोरो, डकंती, फूट-कपट-चुपली धोकाबाजी तथा कुनै पनि अनैतिक काम गरेको छैन । मेरो जीवनकालमा मैले अहिंसा, सत्य तथा प्राणी प्रति दया र करुणानै राखेको छु । कसैको कुमलो चिताएको छैन, बरु भलो नै चिताएको छु, भलो नै गरेको छु” भन्ने आत्म-विश्वास लिई मृत्युदेखि न हडबडाई “मृत्यु नै घएयनि, सबैबाट कुनै अपराधपूर्ण काम नभएकोले सुगतिमै जानेछु” भनी उ निर्धक्क भई सन्तोष लिन्छ ।

कस्तो जीवन बिताउने पुरुष मृत्युदेखि डराउनु भन्ने बारेमा “बुद्धकालीन गृहस्थोहरू” अन्तरगत विशेष गरेर “नीर्मल्ल जीवन”, “भद्राभद्र मरण” “चार गृहीमुख” तथा “दश-कामभोगीहरू” आदि शीर्षकका कुराहरू हेर्नु उचित छ ।

१. बु. गृ. पृ. १०६

२. बु. गृ. पृ. ७५

३. बु. गृ. पृ. ५५

४. बु. गृ. पृ. ७७

उपरोक्त कुराको परिपुष्टि तल उल्लिखित “बिरामीपतिलाई व्याश्वासन” भन्ने शीर्षकमा समुल्लेख भएको छ । बिरामी भइरहेको आफ्नो बुद्धपतिको अगाडि बसी नकुलमाता उपासिकाले आफ्नो आत्मलाई साक्षीराखी तीन कारणहरू र आफ्नो शील समाधिबारे बुद्धलाई साक्षीराखी तीन कारणहरू बताउँदै, पतिको हृदयलाई शान्त्वना दिई, प्रफुल्लितपारी नकुलपिताको रोग निको पारि दिइन् ।

यस्तै बुद्धिमानी तथा शीलवती नारीलाई लक्षगरी भगवान् बुद्धले वत्थुसूत्रमा^२ “भार्या नै परम मित्र हो” भनी भन्नु भएको हो । यतिमात्र होइन यिनले आफ्नो पतिको ध्यानाकर्षण गर्दै आफूहरूले गृहस्थ-ब्रह्मचर्यशील पालन गरेको सोःह्वर्ष भइसकेको कुरातिर पनि औल्याइकी थिइन् ।

भगवान् बुद्ध भेट्नुभन्दा अगाडिदेखिने यिनीहरूका जीवन-चरित्र अत्यन्त परिशुद्ध भएको कुरापनि सूत्रबाटै प्रष्ट बुझिन्छ । बुद्ध भेट् भएपछि त सुनमाथि सुगन्ध भने जस्तै स्रोतापन्न फल प्राप्तगरी दुवै निर्वाण परायण भए । यिनीहरूका जीवन उहिलेका गृहस्थीहरूकानिमित्त मात्र नभई अहिलेका गृहस्थीहरूकानिमित्त पनि प्रेरणादायी नै भएको छ ।

१. अं. नि. अ. क. II.पृ. ६५८: नकुलपितुसुतं ।

२. सं. नि. I. पृ. ३५

नकुलापितालाई जे नकुलमातालाई पनि भगवान् ले विश्वासी उपासिकाहरूमध्ये अग्रस्थानमा राख्नु भएको कुरा तलको “अग्रस्थान” भन्ने शीर्षकले बताएको छ । अरु कुराहरू तलका सूत्रहरूबाट अवबोध गर्नसकिने छ ।

नकुलमाताको नाम विशिष्ट उपासिकाहरूका नामावलीमा पनि उल्लेख भएको छ ।

+ + +

नकुल नामहरू

१. नकुल (पिता) — नकुलमाताको पति । बु. गृ. पृ. ४१९
२. नकुल (माता) — नकुलपिताकी पत्नी । यिनकं चरित्रकथा यहाँ समुल्लेख भएको छ ।
३. नकुल (जातकं) — जा. पा. I. पृ. ३९, अ. क. I. पृ. ४१४, नं १६५.

x x x

मूल सूत्र -

१- नारी-गुण

एक समय भगवान् भर्ग देशको सुंसुमारगिरी नगरस्थित भेसकला-मृगदावनमा बस्नुभएको थियो? ।

अनि नकुलमाता गृहपत्नी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गइन् । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसिन् । एक छेउमा बसेकी नकुलमाता गृहपत्नीलाई भगवान्ले निम्न उपदेश गर्नुभयो -

“नकुलमाते ! आठगुणहरूले युक्तहुने नारी शरीर छाडी, मरण भएपछि मनापकायिका देवताहरूकहाँ उत्पन्न हुनसक्छे । कुन आठ भने ? -

(१) “नकुलमाते ! यहाँ, जुन नारीको आमा बाबुहरूले उसको अर्थकामना, हितकामना र अनुकम्पाराखी जुन पुरुषलाई दिन्छन्- उ (आफ्नो पतिभन्दा) अगाडि उठ्छे, पछि सुत्छे, के कामकाज गर्नुपर्छ भनी खोज तलास गर्छे, मनलगाई काम गर्छे, तथा प्रियवादिनी पनि हुन्छे ।

१. अं. नि-८. पृ. ३६२ : नकुलमातासुत्तं ।

(२) “आपनो पतिको जो ती पूजनीय, माननीय माता-पिता श्रमण-ब्राह्मणहरू हुन्—तिनीहरूको सत्कार, सम्मान, गौरव तथा पूजा गर्छे र अभ्यागतहरूलाई पनि आसन तथा पानी दिई पूजा सत्कार गर्छे।

(३) “आपनो पतिकां जो ती आभ्यन्तरिक कामहरू—ऊनहरू वा कपासहरू छुट्याउने तथा बुन्ने—हुन् त्यसमा दक्ष हुन्छे; निरालसी हुन्छे; त्यस त्यस काममा विचार पुऱ्याई काम गर्न सिपालु तथा काम-काजको संविधान र प्रबन्ध मिलाउन पनि सिपालु हुन्छे।

(४) “आपनो पतिको जो ती आभ्यन्तरिक मानिसहरू—वास, प्रेष्य वा कामदारहरू—हुन् उनीहरूले गरेको कामलाई ‘गरे’ भनी जान्दछे, नगरेको कामलाई ‘गरेनन्’ भनी जान्दछे; रोगी हुँदा उनीहरूको बलाबल पनि जान्दछे; उनीहरूलाई जे जति खादनीय र भोजनीय पदार्थहरू दिनपर्ने हो त्यो पनि दिन्छे।

(५) “जो धन-धान्य अथवा रूपैयाँ-पैसाहरू पतिले ल्याउँछ, त्यसको सुसंविधानगरी, गोप्यतरीकाले जतनगरी रक्षा गर्छे। अनि आफू पनि अधूर्तिनी, अचोरिनी, अमद्यपायिनी तथा अविनाशिनी भई बस्छे।

(६) “बुद्ध, धर्म तथा सङ्घको शरणमा गई उपासिका भई बस्छे।

(७) “प्राणीहिंसाबाट विरत भई, अविश्वादान (= चोरी) बाट विरत भई, काममिथ्याचारबाट विरत भई, मृषावादबाट विरत भई तथा सुरा-मेरय-मद्य-प्रमादस्थानबाट विरत भई, शीलवती भई बस्छे ।

(८) “त्यागवान् हुन्छे । मात्सर्यमलरूपी चेतनालाई दूरगरी घरमा बस्छे । त्यागिनी भई - दानद्वारा हात शुद्ध गरी, दिनेकार्यमा अग्रसर भई, याचकहरूलाई दान दिनेमा मनलग्नाई बस्छे ।

“नकुलमाते ! यीने अठगुणहरूले युक्तहुने नारी शरीर छाडी, मरण भएपछि मनापकार्यिका देवताहरूकहाँ उत्पन्न हुन्छे ।”

१- “यो नं भरति सब्बदा, निच्चं आतापि उम्सुको ।
तं सब्बकामदं पोसं, भत्तारं नांतमब्बति ॥

२- “न चापि सोत्थि भत्तारं, इस्सावादेन रोसये ।
भत्तु च गरुनो सब्बे, पतिपूजेति पण्डिता ॥

३- “वट्टाहिका अनल्लसा, सङ्गहितपरिञ्जना ।
भत्तु मनापं चरति सम्भतं अनुरक्खति ॥

४- “या एवं वत्तति नारी, भत्तु छन्द्वसानुगा ।
मनापा नाम ते देवा, यत्थ सा उपपज्जती’ ति ॥”

अर्थ—

१- “स्त्रीको मनोकामना पूरा गर्नकोनिमित्त सधैंभरी आतप्त तथा उत्सुकतापूर्वक भरण-पोषण गर्ने पतिको अपमान नगर्नु ।

२- “स्वस्ती कामना गर्ने पतिलाई ईर्ष्यायुक्त वचनले प्रहार नगर्नु र बुद्धिमती स्त्रीले पतिको पूज्य आमा-बाबुहरू समेतलाई गौरव र सम्मान गर्नु ।

३- “वीर्यवान्, निरालसी स्वभावकी स्त्रीले परिजनहरूलाई संग्रहित गरी, आफ्नो स्वामीलाई मन पनेगरी व्यवहार गर्छ र ल्याएको सम्पत्ति पनि सुरक्षित गर्छ ।

४- “जो स्त्री पतिको इच्छाधीन भई उपर्युक्त गुणहरूलाई व्यवहारगरी घरमा बस्छे, उ मनापकायिका देवताहरूकहाँ उत्पन्न हुन्छे ।”

+

+

+

मूल सूत्र--

२- सुखमय दाम्पत्य जीवन

यस्तो मैले सुने^१ ।

एक समय भगवान् भर्गदेशको सुसुंमारगिरी नगरस्थित भैसकला-मृगदावनमा बस्नुभएको थियो ।

त्यस समय पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहण गरी भगवान् जहाँ नकुलपिता गृहपतिको घर हो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि बिच्छ्याइ राखेको आसनमा बस्नुभयो ।

अनि नकुलपिता गृहपति र नकुलमाता गृहपत्नी भगवान् भएको ठाउँमा गई, भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका नकुलपिता गृहपतिले भगवान्लाई यस्तो बिनित्त गरे —

“भन्ते ! जहिलेदेखि नकुलमाता गृहपत्नीलाई कुमारी अवस्था मै मैले ल्याएँ, उसंबेलादेखि नकुलमाता गृहपत्नी प्रति मेरो मनले

१. अं. ति-४. पृ. ६५ : पठमसमजीविसुत्तं, अ. क. II. पृ.

५१४.

पनि व्यभिचार गरेको (मनले पाप चिताएको) मलाई थाहाछैन भने शरीरद्वारा व्यभिचार गर्नेत सवालै उठ्दैन । भन्ते ! हामी (दुवै) यस जन्ममा पनि परजन्ममा पनि परस्पर हेर्न र देख्न चाहन्छौं ।”

नकुलमाता गृहपत्नीले पनि भगवान्लाई त्यस्तै बित्ति गरिन्—

“भन्ते ! जहिलेदेखि नकुलपिता गृहपतिले मलाई कुमारी अवस्थामै ल्याए, उसंबेलादेखि नकुलपिता गृहपति प्रति मेरो मनले पनि व्यभिचार गरेको (मनले पाप चिताएको) मलाई थाहा छैन भने शरीरद्वारा व्यभिचार गर्ने त सवालै उठ्दैन । भन्ते ! हामी (दुवै) यस जन्ममा पनि परजन्ममा पनि परस्पर हेर्न र देख्न चाहन्छौं ।”

Dhamma.Digital

“हे गृहपति ! यदि दुवै दम्पतिले यस जन्ममा पनि परजन्ममा पनि परस्पर (दुबैले) हेर्न र देख्न चाहन्छौं भने—सम-भ्रद्धा, सम-शीला, सम-त्याग, र सम-प्रज्ञा हुनुपर्छ । यस्तो भएमा उनीहरूले यस जन्ममा पनि परजन्ममा पनि परस्पर हेर्न र देख्न सक्ने छन् ।”

यस पछि पुनः निम्न गाथा सुनाउनु भयो—

१- “उभो सद्धा वदब्धू च, सव्वता धम्मजीविनो ।
ते होन्ति जानिपतयो, अब्बमब्बं पियंबदा ॥

२- “अत्थासं पचुरा होन्ति, फासुकं^१ उपजायति ।
अमिता दुम्भना होन्ति, उभिन्नं^२ समसीलिनं ॥

३- “इध धम्मं चरित्वान, समसीलव्वता उभो ।
नन्दिनो देवलोकस्मि, मोदन्ति कामकामिनो^३ति ॥”

अर्थ--

१- “दुर्वं श्रद्धालु, परस्पर बुद्धि सक्ने र संयमी, धर्मजीवि
तथा परस्पर प्रियवादी हुने दम्पतिहरूको--

२- “समान शीलको कारणले प्रचूर मात्रामा धन हुन्छ,
आरामसाथ घर बस्छन् र अमित्र (शत्रु) हरूको मुख पनि अँध्यारो
हुन्छ ।

३- “यस लोकमा धर्मचारी भई, समान शील पालन गर्ने
दुर्वं-कामना गरेको पाउने-देवलोकमा पनि सुख प्राप्तगरी नन्दित
हुन्छन् ।”

×

×

×

मूल सूत्र--

३- बिरामी पतिलाई आश्वासन

एक समय भगवान् भर्गु देशको सुंसुमोरगिरी नगरस्थित भैस-
कला मृगादावनमा बस्नुभएको थियो ।

त्यस समय नकुलपिता गृहपति रोगी थिए, सारै बिरामी भई
दुःखी थिए । अनि नकुलमाता गृहपत्नीले नकुलपिता गृहपतिलाई
यस्तो कुरा भनिन्--

१- “हे स्वामी ! सापेक्षी भएर मृत्युको हातमा नपर्नु होस्,
सापेक्षी भएर मृत्युको हातमा पर्दा दुःख हुन्छ । सापेक्षी भएर मृत्यु
हुनेलाई बुद्धले पनि प्रशंसा गर्नु भएको छैन । हे स्वामी ! शायद
तपाइको मनमा यस्तो लाग्नसक्छ कि— ‘यो नकुलमाता गृहपत्नीले
मेरो मृत्युपछि बालकहरूको भरण-पोषण गर्न सक्नेछैन, घरबार
पनि धाँस सक्नेछैन ।’ स्वामी ! तपाइले यस्तो सोच्नु पर्दैन । म
कपासको धागो कात्न सिपालु छु । तपाइको मृत्युपछि बालकहरूको
भरण-पोषण पनि गर्न सक्छु र घरबार पनि धाँस सक्छु । स्वामी !

१. अं. नि-६. पृ. १७ : नकुलपितुसुत्तं, अ. क. II. पृ. ६५७

त्यसकारण तपाइको मृत्यु सापेक्षी नहोस् । सापेक्षीभएर मृत्युको हातमा पर्नु दुःख हो । भगवान् बुढले पनि सापेक्षीभएर मृत्यु हुनेलाई प्रशंसा गर्नु भएको छैन ।

२- “हे स्वामी ! शायद तपाइको मनमा यस्तो लाग्नसक्छ कि— ‘यी नकुलमाता गृहपत्नी मेरो मृत्युपछि अर्काको घरमा (अर्को पुरुषसँग) जानेछ ।’ स्वामी तपाइले यस्तो संकनु पर्दैन । तपाइलाई पनि थाहा छ, मलाई पनि थाहा छ कि हामी दुवैले सो-ह्रवर्षसम्म गृहस्थ-ब्रह्मचर्य-^१ शील पालन गरेका कुरा । स्वामी ! त्यसैले तपाइको मृत्यु सापेक्षी नहोस् । सापेक्षी भएर मृत्युको हातमा पर्नु दुःख हो । भगवान् बुढले पनि सापेक्षी भएर मृत्यु हुनेलाई प्रशंसा गर्नु भएको छैन ।

३- “हे स्वामी ! शायद तपाइको मनमा यस्तो लाग्नसक्छ कि— ‘मेरो मृत्युपछि यी नकुलमाता गृहपत्नीले भगवान्को दर्शनगर्न चाहने छैन, भिक्षुसङ्घको पनि दर्शन गर्न चाहने छैन ।’ स्वामी ! तपाइले यस्तो चिन्ताउनु पर्दैन । तपाइको मृत्युपछि म ऊन् भगवानको दर्शनगर्न चाहनेछु तथा भिक्षु संघको पनि दर्शनगर्न चाहनेछु । स्वामी ! तपाइको मृत्यु सापेक्षी नहोस् । सापेक्षी भएर मृत्युको हातमा पर्नु दुःख हो । भगवान् बुढले पनि सापेक्षी भएर मृत्यु हुनेलाई प्रशंसा गर्नु भएको छैन ।

---

१. ‘गृहस्थ ब्रह्मचर्य शील, भन्नाले गृहस्थी जीवनमै मैथुन रहित ब्रह्मचर्य पालन गरेको हो ।

४- “हे स्वामी ? शायद तपाइको मनमा यस्तो लाग्नसक्छ कि- ‘यी नकुलमाता गृहपत्नीले मेरो मृत्यु पछि रात्ररी शील पालन गर्ने छैन ।’ स्वामी ! तपाइले यस्तो सोच्नु पर्दैन । जति भगवान्का गृही श्राविकाहरू छन्-निर्मल शुद्धजीवी, रात्ररी शील पालन गर्ने-तिनीहरूमध्येमा म पनि एक हुँ । जसलाई यसबारे शंका-सन्देह हुनेछ, उसले भगवान् बुद्धकहाँ गई सोधोस् । अहिले भगवान् अरहत् सम्यक् सम्बुद्ध भर्ग देशको सुंसुमारगिरी नगरस्थित भेसकला- मृगदावनमा बस्नुभएको छ । स्वामी ! त्यसैले तपाइको मृत्यु सापेक्षी नहोस् । सापेक्षी भएर मृत्युको हातमा पर्नु दुःख हो । भगवान् बुद्धले पनि सापेक्षी भएर मृत्यु हुनेलाई प्रशंसा गर्नुभएको छैन ।

५- “हे स्वामी ! शायद तपाइको मनमा यस्तो लाग्न सक्छ कि- ‘यी नकुलमाता गृहपत्नी आध्यात्मिक समाधि-चित्त लाभिनी छैन ।’ स्वामी ! तपाइले यस्तो सोच्नु पर्दैन । भगवान्का जति गृही श्राविकाहरू छन्-निर्मल शुद्धजीवी, आध्यात्मिक समाधि-चित्त लाभिनी-तिनीहरू मध्येमा म पनि एक हुँ । जसलाई यसबारे शंकासन्देह हुनेछ, उसले भगवान् बुद्धकहाँ गई सोधोस् । अहिले भगवान् अरहत् सम्यक् सम्बुद्ध भर्ग देशको...मृगदावनमा बस्नु भएको छ । स्वामी ! त्यसैले तपाइको मृत्यु सापेक्षी नहोस् । सापेक्षी भएर मृत्युको हातमा पर्नु दुःख हो । भगवान् बुद्धले पनि सापेक्षी भएर मृत्यु हुनेलाई प्रशंसा गर्नुभएको छैन ।

६- “हे स्वामी ! शायद तपाइको मनमा यस्तो लाग्न सक्छ

कि- 'यी नकुलमाता गृहपत्नी यो धर्म-विनयमा (= बुद्धधर्ममा) गम्भीरता प्राप्त, अति गम्भीरता प्राप्त, आश्वासन प्राप्त, शंकासन्देह लिई कुरागनु नपने भई, वंशारद्य प्राप्तगरी कसंको भरमा (धर्माव-बोध गर्नकानिम्ति) पनुपनेगरी बस्नेछेन ।' स्वामी ! तपाइले यस्तो संकनु पढेन । भगवान् बुद्धका जति गृही श्राविकाहरू छन्- निर्मल शुद्धजीवी तथा यो धर्म विनयमा गम्भीरता प्राप्त, 'वंशारद्य प्राप्त गरी कसंको भर लिनु नपने गरी बस्छन्- तिनीहरूमध्येमा म पनि एक हुँ । जसलाई यसबारे शंकासन्देह हुन्छ, उसले भगवान्कहाँ गई सोधोस् । अहिले भगवान् सम्यक् सम्बुद्ध भगं देशको...मृग-दावनमा बस्नु भएको छ । स्वामी ! त्यसैले तपाइको मृत्यु सापेक्षी नहोस् । सापेक्षी भएर मृत्यु हो हातमा पनु दुःख हो । भगवान् बुद्धले पनि सापेक्षी भएर मृत्यु हुनेलाई प्रशंसा गर्नु भएको छैन ।"

Dhamma.Digital

नकुलपिता गृहपतिलाई नकुलमाता गृहपत्नीले यसप्रकार अववाद (= संझाई बुझाई प्रेमपूर्णक कुरा सुनाउनु) गर्दा उनको सो रोग निको भयो । नकुलपिता गृहपतिको सो रोग दूर भई नकुलपिता गृहपति त्यस रोगासनबाट उठे । रोगासनबाट उठेको केही दिन पछि नकुलपिता गृहपति लौरो टेकी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि नकुलपिता गृहपतिले भगवान्लाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका नकुलपिता गृहपतिलाई भगवान्ले यस्तो भन्नु भयो—

“हे गृहपति ! तिम्रोनिम्ति लाभ हो, तिम्रोनिम्ति सुत्ताछ

हो !! जसको नकुलमाता गृहपत्नी जस्ती अनुकम्पिका, अर्थकामिनी, अववादिका तथा अनुशासिका (= प्रेम पूर्वक संझाउने) स्त्री छे । (१) गृहपति ! जति मेरा निमल शुद्धजीवी, राम्ररी शील पालनगर्ने गृही श्राविकाहरू छन्, तिनीहरूमध्येमा नकुलमाता गृहपत्नी पनि एक हुन् । (२) गृहपति ! जति मेरा निमल शुद्धजीवी, आध्यात्मिक समाधिचित्त लाभिनी गृही श्राविकाहरू छन्, तिनीहरूमध्येमा नकुलमाता गृहपत्नी पनि एक हुन् । (३) गृहपति ! जति मेरा निमल शुद्धजीवी, यो धर्म-विनयता गम्भीरता प्राप्त, अति गम्भीरता प्राप्त, आश्रासन प्राप्त, शंकासन्देह लिई कुरा गर्नु नपर्ने, वैशारद्य प्राप्त, कसैको भ्रमा पर्नु नपर्ने, गृही श्राविकाहरू छन्, तिनीहरूमध्येमा नकुलमाता गृहपत्नी पनि एक हुन् ।

“हे गृहपति ! अतएव तिम्रोनिमित्त यो लाभ हो ! तिम्रोनिमित्त सुलाभ हो !! जसको नकुलमाता गृहपत्नी जस्ती अनुकम्पिका, अर्थकामिनी, अववादिका तथा अनुशासिका स्त्री छे ।”

[यी कुराहरू सुनी नकुलपिता गृहपति अत्यन्त प्रसन्न भए ।]

×

×

×

मूल सूत्र—

४- अग्रस्थान

“एतद्गंगां, भिक्खवे, मम साविकानं उपासिकानं विस्सा-
सिकानं यदिदं नकुलमाता गृहपतानी^१ ।”

अर्थ—

“भिक्षुहो ! मेरा विभ्वासिनी उपासिका भाविकाहरूमध्येमा
नकुलमाता गृहपत्नी अग्रछिन् ।”

१०. कुररघरकी काली उपासिका

प रि च य

मगध राज्यको राजगृह नगरमा एक ठूला सेठ थिए । यिनकी एउटी काली नामक छोरी थिइन् । अवन्ती^२ देशको कुरर-

१. अं. नि. अ. क. I. पृ. २४७: एतदग्ग, कालीउपासिका कुररघरिका ।

२. अवन्ती देशको राजधानी उज्जैन हो (धम्म. अ. क. पृ. ६०७, वर्ग २५) । महागोविन्द सूत्रमा (दी. नि. II. पृ. १७५) अवन्तीको राजधानी 'महिस्सती' भन्ने उल्लेख भएको छ । दक्षिण अवन्ती र उत्तर अवन्ती गरी अवन्ती दुइ खण्डमा विभाजित थियो भन्ने कुराको पुष्ट्याइ^३ महाभारतमा 'महिष्मति' भन्ने उल्लेख भएबाट पनि हुन्छ भनी डा. मल्ल-सेकरले उल्लेख गरेका छन् । (D. P. P. I. पृ. १९३) ।

महावग्गपालिको चम्मक्खन्धकं पृ. २१६ मा 'अबन्ति दक्खिणा पथो' भन्ने उल्लेख भएबाट पनि अवन्ती दुइ भागमा विभाजित भएको रहेछ भन्ने कुरा बुझिन्छ । अवन्तीबारे G. D. पृ. १३ मा पनि हेर्नु योग्य छ ।

घर नगरको एक महाधनी सेठको छोरासँग उनको विवाह भयो ।
केही समय पछि काली उपासिका गर्भिणी भइन् र प्रसव हुने समय
भोजिक आएपछि उनी आफ्नो माइतीघर राजगृहमा गइन् ।

पुत्र लाभ

त्यस बखत भगवान् बुढ बुढत्व प्राप्त गरी क्रमशः बुढगयाबाट
वाराणशीस्थित मृगदावनमा^१ पुगी आषाढ पूर्णिमाको दिन पञ्च-
अङ्गगीय भिक्षुहरूलाई बहलि धर्मचक्रप्रवर्तन^२ गर्नु भएको थियो ।

१ धेर. गा. अ. क. पृ. ४२९ : सोणकुटिकणत्थेरगाथा ।

२. अं. नि. अ. क. I. पृ. २४७; अं. नि. अ. क. I. पृ. १३४:
एतदग्ग, सोणकोटिकण्णो ।

३. वर्तमान भारतको वाराणशी नगरबाट उत्तरतिरस्थित सार-
नाथ हो । महा. व. पृ. ११: पञ्चवगियकथा, महाखन्धकं;
म. नि. पृ. २२० : अरियपरियेसनसुत्तं वा पासारासियसुत्तं,
अ. क. II. पृ. १३६; म. नि. II. पृ. ३३७ : बोधिराज-
कुमारसुत्तं, अ. क. III. पृ. २२१

४. महा. व. पृ. १३ : धम्मचक्ककथा, अ. क. पृ. ४४३; सं.
नि. IV. पृ. ३६० : धम्मचक्कपवत्तनसुत्तं, अ. क. III पृ
२२६; म. नि. III. पृ. ३३४ : सञ्चविमङ्गसुत्तं, अ. क.
III. पृ. १९३

सूर्यास्त हुने बेलासम्म पनि उपदेश सिद्धिएको थिएन ।

त्यस समय सातागिरी भन्ने यक्षदेवपुत्र त्यस धर्मचक्रप्रवर्तन भएको बेलामा त्यहाँ उपस्थित भई भगवान् बुद्धको उपदेश सुनिरहेका थिए । अनि उनले आफ्नो मित्र हेमवत भन्ने यक्षदेवपुत्र त्यस सभामा उपस्थित छन् कि छैनन् भनी हेर्दा, त्यस सभामा नदेखी हेमवतलाई बोलाउन आफ्ना दूतहरूलाई हेमवत पर्वततिर पठाए ।

उता हेमवत हिमालयमा पनि त्यसै समय अकाल पुष्पहरू फुलेको देखी, आश्चर्यमानी हेमवत यक्षदेवपुत्रले आफ्नो मित्र सातागिरी यक्षदेवपुत्रलाई देखाउन आफ्ना दूतहरूलाई मध्यजनपदतिर पठाए ।

कुररघरकी काली उपासिकाको माइतीघरको माथितिर आकाशमा यी दुवै दूतहरूको भेट भयो । त्यसबेला तिनीहरूका बीच परस्पर कुरा हुँदा, उनीहरू परस्पर सातागिरी र हेमवत यक्षदेवहरूका दूतहरू रहेछौं भन्ने थाहापाएपछि उनीहरूले तुरन्त आ-आफ्ना मालिकहरूलाई खबर पठाए । खबर सुन्नासाथ उनीहरू दुवै तुरन्त त्यहाँ आइपुगे । अनि सातागिरि यक्षले हेमवत यक्षलाई

१. सुत्त. नि. अ. क. पृ. १४९ : हेमवतसुत्तं ।

२. हेमवत र सातागिरि देवपुत्रहरू कोथिए र यिनीहरूका बीच बुद्ध सम्बन्धी कस्तो कुरा चलेको थियो भन्ने बारेमा सुत्त.नि. पृ. २९२ : हेमवतसुत्तं, अ. क. पृ. १४६ हेतू ।

भगवान् बुद्धले बुद्धत्व प्राप्तगरी दशशहस्र लोकघातु कम्पित वरी धर्मचक्रप्रवर्तन गनुं भएको कुरा सुनाउँदै बुद्धको बयान गरे ।

आषाढपूर्णिमाको दिनमा राजगृह नगरवासीहरूले ठूलो उत्सव मनाउँदथे । राजगृह नगर देवलोक कं सिंगारिएको थियो । देवनगरमा बस्ने देवाङ्गना ऊँ अलंकृत भई उक्त उत्सवमा भाग लिई त्यसबेला गर्भिणी काली उपासिका पनि आफ्नो माइती घरको प्रासादमाथि कौसीमा बसिरहेकी थिइन्^१ ।

सातागिरि यक्षदेवले हेमवत यक्षदेवलाई बुद्धका गुणहरू सुनाउँदै बुद्धको बयान बताइरहेको कुरा सुनी, काली उपासिकाको मनमा अपार प्रामोद्य उत्पन्न भई बुद्धालम्बन प्रीतिद्वारा उनको हृदय भरिएर आयो । बुद्धलाई न देखिकनै, कुनै भिक्षुलाई नदेखिकनै तथा कसैबाट धर्मोपदेश पनि न सुनिकनै केवल यक्षदेवताले बुद्धको बयान गरिरहेको कुरा मात्र सुनी, अनुश्रुतिद्वारा नै चित्त प्रसन्नगरी, एक-जनालाई पस्केको भात अर्कोले खाए कं गरी काली उपासिका स्त्रीतापन्न भइन^२ ।

बुद्धधर्मको इतिहासमा सर्वप्रथम स्त्रीतापन्न हुने महिला यिनै हुन्^३ ।

१. सुत्त नि-अ. क. पृ. १५६ : हेमवतसुत्तं ।

२. सुत्त नि. अ. क. पृ. १५६; अं. नि. अ. क. I. पृ. १३४-३५.

३ अं. नि. अ. क. I पृ. १३५, २४७

यसै घटनालाई ध्यानमा राखी भगवान् बुद्धले यिनलाई पछि अनुश्रुतिद्वारा प्रसन्नहुने महिलाहरूमध्ये अग्रस्थानमा राख्नु भएको कुरा तल उल्लिखित मूल सूत्रमा नै प्रष्ट छ ।

यसरी अनुश्रुतिद्वारा मात्रं बुद्ध, धर्म तथा सङ्घ प्रति अति प्रसन्न भई स्रोतापन्न भइसकेपछि सोही रातमै अर्थात् आषाढपूर्णिमाको रातमै उनले 'सोण' (श्रोण) भन्ने पुत्र जन्माइन् । यसपछि उनी आफ्नो पतिकुल कुररघर नगरमै फर्केर गइन्^१ ।

पुत्र श्रोणको प्रव्रज्या

बालककालमा यिनले एककोटी जाने मुन्द्री कानमा लगाएको हुनाले 'सोण कोटि कण्ण > सोण कुटि कण्ण' (=श्रोण कुटिकर्ण) नाम रहन गएको हो । यस शब्दको अर्थ हो—कोटी मूल्यपने मुन्द्री कानमा लगाउने^२ ।

कुररघरको एक पर्वतमा बस्नु हुने महाकात्यायन महास्थविर-लाई काली उपासिकाछे नित्य उपस्थान गर्थिन् । समय समयमा महास्थविर पनि काली उपासिकाको घरमा भिक्षार्थ जानु हुन्थ्यो ।

१. अं. नि. अ. क. I. पृ. १३५, १४७.

२. उदा. अ. क. पृ. २१५ : सोणमुत्तं; थेर गा. अ. क. पृ.

४२९ : सोणत्थेरगाथा; समं. पा. पृ. ८०८.

काली उपासिकाको पुत्र श्रोण बालकले पनि महाकात्यायन महास्थ-
विरको संसंगत तथा आश्रय बालककालदेखि लिएका थिए । ठूलो भएपछि
महास्थविरलाई रिझाई बडो मुशिकलले उनी प्रव्रजित भए ।

प्रव्रजित भएको तीनवर्षपछि वहाँले उपसम्पदा^२ प्राप्त गर्नु
भयो^३ । उपसम्पदात्वले एक वर्ष बितिसकेपछि श्रोण भिक्षुको मनमा
भगवान् बुद्धको दर्शनगर्न जाने इच्छा भयो । अनि आफ्नो उपाध्याय-
संग अनुमति लिई^४ श्रोण भिक्षु १२० योजनको बाटो भ्रमणगरी

१. अं. नि. अ. क. I. पृ. १३५; थेर. गा. अ. क. पृ. ४२९;
धम्म. अ. क. पृ. ६०७ : सम्बहुलानं भिक्षुनंवत्थु, वर्ग २५;
उदा. पा. पृ. १३० : सोणसुत्तं, अ. क. पृ. २१५; महा.
व. पृ. २१३ : सोणकुटिकण्णवत्थु, चम्मवखन्धकं, अ. क. पृ.
८०८.

२. पूर्ण भिक्षुत्वलाई 'उपसम्पदा' भन्दछन् । घटीमा दश जन-
भिक्षुहरू भएको सभाद्वारा मात्र पूर्ण भिक्षुत्व प्रदानगर्न
सकिन्छ ।

३. महा. व. पृ. २१४, अ. क. पृ. ८०८; उदा. पा. पृ. १३१,
अ. क. पृ. २१८; अं. नि. अ. क. I. पृ. १३५; थेर. गा-
अ. क. पृ. ४२९

४. महा. व. पृ. २१४; उदा. पा. पृ. १३१; अं. नि. अ. क. I-
पृ. १३५; थेर. गा. अ. क. पृ. ४२९.

श्रावस्ती पुगु भयो^१ । आफ्नी आमा काली उपासिकाकहाँ गई आफू श्रावस्ती जेतवन विहारमा गई बुद्धको दर्शनगर्नजाने कुरा श्रोण भिक्षुले भनेपछि काली उपासिका अत्यन्त प्रसन्न भई — “त्यसो-भए एक कम्बल भगवान् बस्ने गन्धकुटीमा^२ बिच्छुघाई दिनुहोस् र मेरो वचनले शास्ताको चरणकमलमा वन्दना पनि गरिदिनुहोस्” भन्दै उनले एक ठूलो कम्बल दिएर पठाइन्^३ ।

श्रोण भिक्षु बुद्धसँग

श्रावस्ती जेतवन विहारमा पुगी श्रोण (सोण) भिक्षुले शास्तालाई अभिवादन गरिसकेपछि भगवान्‌ले उनीसँग “कहाँबाट आएको?” भनी सोध्नु भयो । त्यसपछि वहाँले कुररघरबाट आएको कुरा बताउनु भयो । भगवान्‌ले आनन्द महास्थविरलाई अह्राई श्रोण भिक्षुलाई आफू बस्ने विहारमै बस्ने ठाउँ मिलाउन लगाउनु भयो^४ । भगवान् बुद्धले कुनै आगन्तुक भिक्षुलाई आफू बसेकै विहारमा बसाल्न लगाउनु भएको यही पहिलो घटना हुनुपर्छ । भगवान्‌को यस प्रकारको विशेष

१. धम्म. अ. क. पृ. ६०८; वर्ग २५.

२. भगवान् बुद्ध बस्ने जुनसुकै कोठालाई पनि ‘गन्धकुटी’ भन्दछन् ।

३. अं. नि. अ. क. I. पृ. १३५

४. महा. व. पृ. २१५; उदा. पा. पृ. १३२; थेर. गा. अ. पृ. ४२९; अं. नि. अ. क. I. पृ. १३५.

व्यवहारबाट लेखकलाई यसमा केही विशेष कारण हुनुपर्छ भन्ने अनुभव भएको छ ।

यो भन्दा पनि आश्चर्यको कुरा यो होकि श्रोण भिक्षु भगवान्-सँगसँगै रातको धेरै बेरसम्म खुला ठाउँमा बसी, जुन जुन ध्यानमा भगवान् समाधिष्ठ हुनु भयो उही उही ध्यानमै वहाँ पनि समाधिष्ठ हुनु भएको कुरा उदान अर्थकथामा^१ समुल्लेख भएको पाइन्छ ।

रातको मध्याह्न समय बितिसकेपछि भगवान् बुद्ध पाङ्खाली गन्धकुटी भित्र पस्नुभएपछि श्रोण भिक्षु पनि पस्नु भयो । अनि प्रत्यूष समय हुनलाग्दा भगवान्ले श्रोण भिक्षुलाई धर्मको कुरा सुनाउने आज्ञादिनु भयो । भगवान्को आज्ञा शिरोपरगरी श्रोण भिक्षुले आफ्नो उपाध्याय महाकात्यायन महास्थविरसँग लिपि राखेका अट्टकवग^२ (= अष्टकवग) सूत्रहरूका कुरा जन्मै सुनाउनु भयो । वहाँले सुनाउनु भएका सूत्रका कुराहरू सुनी अत्यन्त प्रसन्न भई भगवान्ले उनलाई साधुकार विनु भयो । त्यसपछि भगवान्ले वहाँसँग उपसम्पदा भएको कतिवर्ष भयो भन्ने कुरा पनि सोध्नु भयो^३ ।

१ पृ. २१९

२. सुत्त. नि. पृ ३८८, अ. क. पृ. ४३३.

३. महा. व. पृ. २१५; उदा. पा. पृ, १३२; अं. नि. अ. क.

I. पृ. १३६

यही मौकाछोपी श्रोण भिक्षुले भगवान्लाई आफ्नो उपा-
ध्यायले पठाएको मौखिक समाचार सुनाई वहाँसँग प्रत्यन्त देशको-
निमित्त पाँच वरहरू पनि मागे^१ । त्यसपछि आफ्नी आमाले पठाएको
कम्बल चढाउँदै श्रोण भिक्षुले भगवान्सँग “भन्ते ! यो कम्बल मेरी
आमा काली उपासिकाले तपाइको गन्धकुटीमा बिच्छ्याइ देऊ भनी
पठाएको हो” भनी बित्तिगरी अभिवादन गर्नु भयो^२ ।

भगवान्ले श्रोणभिक्षुलाई दिनु भएको साधुवादको गुञ्जाय-
मान शब्द सुनी कुररघरकी काली उपासिकाको घरमा बस्ने एक देवताले
सुनी उनले पनि साधुवाद दिए । देवताले दिएको “साधु ! साधु !!”
भन्ने आवाज सुनी काली उपासिकाले सो देवतासँग “को हो यो
साधुवाद दिने ?” भनी सोधदा गृहमा बस्ने देवताले “म तपाइकै घरमा
बस्ने देवता हु” भनी उत्तर दिएको सुनेपछि उपासिकाले “केकोलागि
साधुवाद दिएको त ?” भनी सोधिन् । देवताले “श्रोण भिक्षु भगवान्-
सँग गन्धकुटीमा बसी भगवान्को आज्ञा बमोजिम भगवान्लाई धर्म-
सूत्रका कुराहरू सुनाउँदा भगवान् खुदले श्रोण भिक्षुलाई साधुवाद
दिनुभएको आवाज सुनी मैले पनि साधुवाद दिएको हु” भनी भने ।

अनि काली उपासिकाले उनीसँग सोधिन्—

१. महा. व. पृ. २१५ : महाकच्चानस्स पञ्चवरपरिदस्सना,
चम्मवखन्धक, अ. क. पृ. ८०८.

२. अं. नि. अ. क. पृ. १३६.

“होइन, हे देव ! भगवान् बुद्धले मेरो छोरोलाई धर्मका कुरा सुनाउनु भएको हो कि ? मेरो छोरोले भगवान् बुद्धलाई धर्मका सूत्रहरू सुनाएको हो ?”

“तपाइकं छोरा श्रोण भिक्षुले भगवान् बुद्धलाई धर्मका कुराहरू सुनाएको हो” भन्ने देवताको कुरा सुन्दासुन्दं उपासिकाको शरीरमा पाँचवर्ण प्रीति^१ फैलिएर गयो^२ र उनले मनमा सोचिन् —

१. पाँचवर्ण प्रीति वा पाँचप्रकारका प्रीति भनेको यी हुन्—
 (१) खुद्दिकाप्रीति (= क्षुद्रिका प्रीति), (२) क्षणिकाप्रीति (= क्षणिकाप्रीति), (३) ओक्कन्तिक प्रीति (= अक्कन्तिक प्रीति), (४) उब्बेगा प्रीति (= उद्वेगा प्रीति), तथा (५) फरणा प्रीति (= स्फरणा प्रीति) । पटि. म. अ. क. पृ. १२८ : मगसच्चनिद्देसो; विमु. म. पृ. १०६ : परिच्छेद ४, पठविकसिणनिद्देसो ।

लोमहर्षणसम्म गराउन सक्ने प्रीतिलाई ‘क्षुद्रिकाप्रीति’ विद्युत्पाद जस्तै गरी क्षण क्षणमा उत्पन्न हुने प्रीतिलाई ‘क्षणिकाप्रीति’, समुद्रतटमा आउने तरङ्ग जस्तैगरी आँगभरी प्रीति फैलिएर गई अन्तहुने प्रीतिलाई ‘अक्कन्तिकप्रीति’, ज्यू हलुङ्गो भई भुइँबाट उचाली आकाशतिर लैजानसक्ने प्रीतिलाई ‘उद्वेगाप्रीति’ तथा मुसलघारा वर्षाद्को पानीले पृथ्वीको जम्म भाग र जमीनहरू समेत भिजेको जस्तोगरी आँगभरी फैलिएर बस्ने प्रीतिलाई ‘स्फरणाप्रीति’ भन्दछन् ।

२. धम्म. अ. क. पृ. ६०८

“यदि तथागतसँग सँगै एकै गन्धकुटीमा बसी मेरो छोरा
श्रोण भिक्षुले तथागतलाई धर्मसूत्रका कुराहरू सुनाउन सक्छन् भने
मलाई पनि उपदेश सुनाउन सक्लान् । अतएव मेरो छोरा आएपछि
उनलाई भनी बुद्धलाई जस्तै धर्मदेशना गराउन लगाउने छु ।”

पुत्रबाट धर्मश्रवण

श्रोण भिक्षु केही दिनसम्म भगवान्‌कहाँ बसी वहाँसँग विदा-
लिई जेतवन विहारबाट आफ्नो उपाध्याय बस्नुभएको कुररघरमै
फर्केर आउनुभयो ।

कुररघरमा आइपुगेको भोलिपल्ट आफ्नी आमा काली उपा-
सिकाको घरद्वारमा भिक्षार्थ जानुभयो । वहाँलाई देखी हर्षपूर्वक
वहाँको हातबाट भिक्षा-पात्र मागी घरभित्र लगी वन्दना गरी भोजन
गराइसकेपछि उनले सोधिन्—

“तपाइले तथागतलाई देख्नु भयो त ?”

“उपासिका ! देखे ।”

“के मेरो वचनबाट वन्दनागरी भगवान्‌लाई मैले दिएर
बैठाएको कम्बल चढाइ दिनु भयोत ?”

१. धम्म अ. क. पृ. ६०८

२. अं. नि. अ. क. I. पृ. १३६.

“उपासिके ! चढाइ दिउँ ?”

“भगवान्सँग एकं गन्धकुटीमा बसी के तपाइले भगवान्लाई धर्मका सूत्रहरू सुनाउनु भएको कुरा साँच्चै हो ?”

“उपासिके ! यो कुरा कसले सुनायो ?”

“तात ! यही घरमाबस्ने देवताले तपाइले भगवान्लाई धर्म सूत्रका कुराहरू सुनाउँदा तपाइलाई भगवान्ले साधुवाद आदि दिएका कुराहरू जम्मै मलाई सुनाए ।”

देवताको यी कुराहरू सुनी जेरो मनमा यस्तो लागेकोथियो कि “तपाइ यहाँ फर्कनु भएपछि तपाइद्वारा धर्मोपदेश सुन्ने छु ।” तपाइले बुझ्नुलाई धर्मका कुराहरू सुनाउन सक्नुहुन्छ भने अवश्यमेव मलाई पनि धर्मोपदेश सुनाउन सक्नुहुनेछ । त्यसैले अमुक दिनमा तपाइद्वारा धर्मोपदेश गराउन चाहन्छु । म तपाइको धर्मोपदेश सुन्न चाहन्छु ।

श्रोण भिक्षुले पनि आमाको कुरालाई स्वीकार गर्नुभयो ।

अनि निश्चित गरेको दिनमा काली उपासिकाले भिक्षुसङ्घलाई सङ्गान दिई साँझपख, घरकुरवाकोनिमित्त एकजना दाशीलाई राखी परिषद्सँग अलंकृत घर्मासनमा बस्नुभएको आफ्नो पुत्र श्रोण भिक्षुको अमृतोपदेश सुन्न नगरको सुसज्जित धर्मसभामा गइन् ।

चोरहरू

त्यस समय नौशय चोरहरूका बथानले प्रत्येक पर्खालमा एक एक ओटा ढोका भएका, सातवटा पर्खालले घेरिएका काली उपा-

सिकाको घरमा चोर्ने मौका धेरै विनवेखी हेर्दै थिए । त्यस त्यस ठाउँमा चण्ड स्वभावका कुक्कुरहरू बाँधिराखेका थिए । बलेसीमा ढलखनी सीसा भरेको थियो । सो ढलको सीसा सूर्यको तापले दिनमा पगलिएको जस्तो र रातमा जमेको जस्तो देखिन्थ्यो । त्यस ढलको सँगसँग ठूला ठूला फलामे सिर्काहरू ठाउँ ठाउँमा वच्छ्याइ राखेका थिए ।

उपरोक्त आकारले घरको सुरक्षा गरिराखेको र फेरि काली उपासिका पनि घरबाट उस्तो बाहिर न निस्कने हुनाले चोरहरू त्यस घरमा पस्न सकेका थिएनन । त्यसदिन चोरहरूले “काली उपासिका घरका सबै परिवारहरूकासाथ नगरभित्र गई धर्मोपदेश सुन्न जानेछन्” भन्ने कुराको सुराक पाइसकेका थिए । त्यसैले दिनमै चिह्नो लगाए अनुत्तार उनीहरूले काली उपासिकाको घरभित्र पस्न सीसा भएको ढल मनीबाट मुहँग खनी, काली नभएको मौका पारी चोरहरू घरभित्र पसे । चोरहरूको नाइकेचाहिँ धर्मसभामा गई काली उपासिकाको चेवा लिंदै थियो । उसले यस्तो मनमा सोच्यो —

“घरमा चोरहरू आए भन्ने खबर सुनी यदि काली उपासिका घर फर्किन् भने उनलाई बाटोमै दुइ टुक्रा पार्ने छु ।”

चोरहरू मुहङ्गद्वारा धमाधम घरभित्रपसी, बत्ती बाली उनीहरूले सर्वप्रथम रूपैयाँ पैसा भएको कोठा खोल्न थाले । अनि एकल

घरमा बसिरहेकी दाशीले चोरहरू घरभित्र पसेकी देखी शीघ्रातिशीघ्र
नगरभित्र घमंसभामा पुगी काली उपासिकाछाई घरमा चोरहरू
आई रुपैयाँ पैसा भएको कोठा खोल्न लागेकी कुरा सुनाई । यस्तो
कुरा सुनी आत्तिनुकोसट्टा बडो शान्तपूर्वक काली उपासिकाले दासी-
साई भनिन्—

“हे दाशी ! मलाई यसबेला त्यस्तो कुनै पनि कुराहरू न
सुनाऊ । मेरो धर्म श्रवणमा बिघ्नबाधा न देऊ । चोरहरूले आफूले
बेलेको घनहरू लगे लँजान देऊ । मलाई धर्म सुन्नदेऊ । तिमी जाऊ,
घरफर्क ।”

अनि दाशी चुपलागेर घरमा फर्की ।

चोरहरूले रुपैयाँ पैसा भएको कोठा खालि पारिसकेपछि
चाँदीहरू भएको कोठा खोल्नथाले । दाशी पुनः हतारोपदं धर्म-
सभामा गई काली उपासिकालाई “चोरहरूले रुपैयाँ पैसाको कीटा
खालिपारी अब चाँदीहरू भएको कोठा उघार्नलागेका छन्” भनी
सुनाई ।

यो कुरा सुनी काली उपासिकाले फेरि उतसाई भनिन्—

“अरे दाशी ! धर्मश्रवणमा बिघ्नबाधा नगर । चोरहरूले के
खाहन्छन् ती लँजाउन् । मलाई धर्म सुन्नदेऊ । मलाई बिघ्न नदेऊ ।
तिमी घर फर्क ।”

दाशी फेरि पनि लुक्कपरी घर फर्की । चोरहरूले चाँदी भएको कोठा खालिगरी सुनहरू भएको कोठा खोल्नथाले । अनि दाशी फेरि पनि धर्मसभामा गएर काली उपासिकालाई चोरहरूले चाँदीको कोठा खालिगरी सुनहरू भएको कोठा खोल्नलागिरहेको कुरा सुनाई । अनि काली उपासिकाले उसलाई फेरि भनिन्—

“हे दाशी ! तिमोलाई मैले अघि पनि भनीसके कि मेरो धर्मश्रवणमा बिघ्नबाधा नदेऊ । किन्तु तिमो बराबर आई मलाई बिघ्न गछ्यौं । चोरहरूले जे लगे पनि लंजान देउन् भनी मैले अघि पनि तिमोलाई भनिसकेको छु ! जाऊ । फेरि पनि भन्न आयौ भने म सहने छैन ।”

दाशी लुक्कपरी घरफर्की । यी कुराहरू सुनिरहेको चोरको नाइकेको मनमा - “अहो आश्चर्य ! तीन तीन पटक घरमा चोरहरू आएको कुरा सुनाउन आउँदा पनि यिनको मन कम्पित भएन । कस्ती निस्सीभिनी होलिन् ! कस्ती त्यागिनी होलिन् ! यस्ती उपासिकाको धन चोर्नु त महाअपराध मात्र नभई मानो आफैले आफ्नो शीरमा बज्रपात गराउनु जस्तै हो” भन्ने लागेपछि उ तुरन्त गई चोरहरूलाई भनी चोरिसकेको जम्मे धन-सम्पत्तिहरू जस्ताको तस्तैगरी उपासिकाको घरमा राख्न लगायो ।

त्यसपछि उ सबै चोरहरूसँग आई धर्मसभामा बस्यो । भोरहुने बेलामा धर्मोपदेशको कार्यक्रम सिद्धिपछि चोरको नाइके सबै चोरहरूसँग उपासिकाको पाउमा परी क्षमामाग्नुभयो । उपासिकाले

“क्षिप्त क्षमा मागेका हूँ ?” भनी लौध्या उसले जन्मैकुरा बताउंदा सबैलाई झार्ने समेत विचार गरी धर्मसभामा कुरिरहेको कुराहरू बतायो । यति कुराहरू सुनी उपासिकाले क्षमा दिएपछि चोरको नाइके ले— “उपासिके ! यदि हामीहरूलाई क्षमादिनेहो भने, हामीहरू सबैलाई तपाइको पुत्र श्रोणभिक्षुकहाँ प्रव्रजित गराई दिनुहोस्” भनी निवेदन गरेपछि उपासिकाले पनि त्यस्तै गराइदिइन् ।

यहाँनिर ध्यानमा राख्नुपर्ने कुरा यो छ कि काली उपासिकाकी घनिष्ठ साथिनी कात्यायनी उपासिका पनि त्यस धर्मसभामा उपस्थित भएको कुरा माथि (पृ. ३३८) मा कात्यायनीको कथामा समुल्लेख भइसकेको छ । जस्तो कात्यायनीको घरमा चोरहरू पसे त्यस्तैगरी काठी उपासिकाको घरमा पनि, उही रातमै चोरहरू पसेकाथिए । धर्मसभामा चोरहरूले कुवसँग क्षमामागेको कुरा पनि स्मरणीय छ ।

×

×

×

मार-पुत्रीहरू

कुररघरकी काली उपासिका अनुश्रुतिद्वारा प्रसन्न भएको कुरा माथि उल्लेख भइसकेको छ । यस्तै अनुश्रुतिको कुरा सम्बन्धी उनले महाकात्यायन महास्थविरसँग सोधेको प्रश्नबारे तल “आयुष्मान् महाकात्यायनसंग” भन्ने शीर्षकको सूत्रमा समुल्लेख भएको छ ।

त्यस धूम्रमा उनले, भगवान् बुद्धले मारकी क्षीरीहृष्ट तृष्णा, अरसि, तथा रागा भन्नेलाई विनुभएको प्रश्नको उत्तरमध्ये तृष्णालाई विनुभएको उत्तर सम्बन्धीको अर्थ के हो भनी सोझेकी हुन् ।

भगवान् बुद्धले बुद्धगयामा बोधिवृक्षमनी नमुचि मारलाई—

१. “मार” शब्दको अर्थ मृत्यु, विघ्न बाधा, पाप तथा सबै अकुशल कर्महरू हुन् । ‘मार’ भन्नाले उक्त मुणहरू मात्र नभई कुनै विशेष पुरुष वा देववर्गलाई पनि तक्षित गरिएको हुन्छ ।

पालि साहित्यमा पाँच प्रकारका मारहरू भएको कुरा अर्थकथाहरूबाट थाहा पाइन्छ । जस्तै—(१) क्लेश मार, (२) स्कन्ध (= पञ्चस्कन्ध) मार, (३) अन्निसस्कार मार, (४) देवपुत्र मार तथा (५) मृत्यु मार । वि.सु. म.पृ. १५५: परिच्छेद ७, छ अनुस्सतिनिद्देशो; थेर. गा. अं. क. II. पृ. ४६: सेलत्थेरगाथा । यी विभाजनहरू एक, दुई, तीन तथा चार प्रकारका पनि पाइन्छन् ।

त्रिपिटकको मूल सूत्रहरूमा मार सम्बन्धी कुराहरू ठार्ने ठार्नेमा उल्लेख भएको पाइन्छ । विशेष जानकारीको निमित्त निम्न ग्रन्थहरू हेर्नु योग्य छ ।

सं. मि. I. पृ. १०३ देखि १२७ मारसंयुतं । सं. वि. II. पृ. ४०२ : मारसुत्तं, पृ. ४०७ : मारसुत्तं, पृ. ३०१ :

अरुणित गरिसकेपथि उनी चूमलागी कीर कुकाई एक काठको टुका सिई
 जुहुना कोई बरैका थिए । त्यसबेला अघोमुख गरी बसिरहेको मारसाई
 केही उज्जली लीन छोरीहरूलाई “किन कीर कुकाईः अघोमुख गरी
 बसिरहेको ?” भनी सोढा मारले भगवान् बुद्ध उनको बन्धनबाट मुक्त

उपादियमानसुत्तं, पृ. ३०२ : मञ्जमानसुत्तं; सं. नि. III.
 पृ. ३४ : पठमसमिद्धिमारपहुसुत्तं, पृ. ८४ : पठममार-
 पाससुत्तं, पृ. १८० : यमकलापिमसुत्तं; सं. नि. IV. पृ.
 ९० : मारसुत्तं, पृ. २२३ : चेतियसुत्तं ।

अं. नि-४. पृ. १९ : पञ्जत्तिसुत्तं; अं. नि-८. पृ.
 ३९३ : परिसासुत्तं ।

म. नि. I. पृ. १०१, १०२ : महासीहनादसुत्तं, पृ.
 ४०७ : मारतज्जनीयसुत्तं, पृ. ४०० : ब्रह्मनिमन्तनिकसुत्तं
 पृ. २०३ : निवापसुत्तं; म. नि. III. पृ. १२९ : बहुप्रातुक-
 सुत्तं, पृ. ५६ : आनेञ्जसप्पायसुत्तं, पृ. १३३ : इसिगिलि-
 सुत्तं ।

दी. नि. II. पृ. ८२, ८६, ८७, ८८ : महापरिनिब्बान-
 सुत्तं, पृ. १३३ : इसिगिलिसुत्तं; दी. नि III. पृ. ४६,
 ६२ : चक्कवत्तिसुत्तं, पृ. ११३ : लक्खणसुत्तं ।

सुत्त. नि. पृ. ३५८ : सेत्तसुत्तं, पृ. २७४ : घनियसुत्तं,
 पृ. ३३१ : पघानसुत्तं, पृ. ४३५ : भद्राबुधमाणवपुच्छा, पृ.

भएको कुरा बताउँदा तिनीहरूले “पिताभ्यु ! धन्वा न माम्बुहोस्व
हामीहरूले आफ्ना मायाजासह्यद्वारा बुद्धसङ्घं बशमा ल्याउने छौं” भनिन् ।
त्यसपछि तिनीहरू भगवान्को छेउमा गई बर्द्धप्रयत्न कृष्णा मारपुत्रीछे
बुद्धसंग सौधी—

“किन तिम्रो जनतासँग संसर्ग र मित्रता नराखी एकल शोकमा
डुबी जङ्गलमा फोकी रहेको ? कसैले तिम्रो धन जितेर लियो कि
क्या हो ? अथवा कुनै धन पाउनाको आशा गरिरहेको हो कि क्याहो ?

३८२ : द्वयतानुपस्सनासुत्तं, पृ. ३५२ : सभियसुत्तं, पृ. ४३४
कप्पमाणवपुच्छा । उदा. पा. पृ. ११६ : सारिपुत्तउपसम-
सुत्तं, पृ. ६५ : ततियबोधिमुत्तं, प. १३७ : आयुसह्यारोस्स-
ज्जनसुत्तं, पृ. १०१ : लोकोसुत्तं, पृ. १०६ : उदतसुत्तं ।
इति. वु. पृ. १०९ : सिक्खानिसंसमुत्तं, पृ. २२१ : पठमराग-
सुत्तं, पृ. २१६ : दुतियआसवसुत्तं, पृ. २३४ : पञ्चपुब्ब-
निमित्तासुत्तं । धम्म. प. पा. पृ. २१ : गा. ४०, वर्ग ३;
पृ. २२ : गा. ५७, वर्ग ४; पृ. २७ : गा. १०५, वर्ग ८;
पृ. ४८ : गा. ३३७, वर्ग २४; पृ. ४२ : गा. २७४, २७६,
वर्ग २०; प. २० : गा. ३४, ३७, वर्ग ३; पृ. ५० : गा.
३५०, वर्ग २४

महा. व. पृ. ४ : बोधिपक्या, वृ. २३ : मारकवा,
महाखण्डकं । पार. पा. पृ. ८५ : तस्तिव्वाराजिकं ।

अथवा कुनै गाउँघरमा तिमीले गुप्तरूपले ठूलो पाप गर्‍यो कि क्याहो ?
जसले गर्दा यहाँ तिमी झोक्रेर बसिरहे छौ ? तिमी कससँग मित्रता
वा संसर्ग वा सम्पर्क पनि छैन ? ।”

यसैको उत्तरमा भगवान् बुद्धले “तिमीले सोधे अनुसार मंले
कुनै पापकर्म गरेको छैन । बल्कि तिमीहरूको प्रिय तथा आस्वादरूपी
सेनालाई परास्त गरी, प्राप्त गर्नुपर्ने अर्थ प्राप्तगरी, हृदय शान्तगरी
म एकलै समाधिष्ठ भई बसेको छु । मेरो कससँग संसर्ग युक्त मित्रता
छैन, न त मलाई त्यस्तो मित्रतानै राख्नुपर्ने कारण छ” भनी भन्नु
भयो । यही कुरालाई उद्धृतगरी तल उल्लिखित सूत्रमा काली
उपासिकाले प्रश्न सोधेकी हुन् ।

मारकी छोरी तृष्णालाई उत्तर दिनुभएको यी कुराहरू
काली उपासिकाले सुनेकी थिइन् र त्यसैको अर्थ सोध्दै उनले महा-
कात्यायन महास्थविरसँग “अत्यस्सर्पत्ति-...” आदि भनी प्रश्न सोधेकी
हुन् । महाकात्यायन महास्थविरले त्यसको अर्थ व्याख्यान गर्नुहुँदै दश

१. सोकावतिणो नु वनम्ही ज्ञायसि,
वित्तां नु जीनो उद पत्थयमानो ।
आगुं नु गामस्मिमकासि किञ्चि,
कस्मा जनेन न करोसि सक्खि ?
सक्खी न सम्पज्जसि के न चि ते’ ति ॥”

सं. नि. I. पृ. १२३ : मारधीतुसुत्तां, अ. क. I. पृ. १४६-

कसिण' ध्यानद्वारा क्लेशलाई निरोध गरी अरहत्त्व प्राप्त गर्नु नै

१. "कसिण" को शब्दाथं पालि साहित्यमा निश्चितरूपले उल्लेख भएको न पाइएता पनि 'कसिण' ध्यानले गर्ने प्रक्रियालाई ध्यानमा राख्दा 'कसिण' को शब्दाथं बाँध्ने भन्ने अर्थ लाग्छ । यो शब्द 'सि-बन्धने' भन्ने धातुबाट बनिएको हो । विक्षिप्त चित्तलाई एक ठाउँमा राख्ने, निश्चलगर्ने, चित्तलाई एकठाउँमा बाँधिराख्ने र जमाउने भन्ने इत्यादि यसको भाव अर्थ हो । यो कसिण दशप्रकारका छन् भन्ने कुरा सूत्रबाटै प्रष्ट देखिन्छ ।

यस कसिणको ध्यान गर्नेचाहनेले दशकसिण विषयहरूमध्ये आफूले रुचाएको कुनै वणं, चन्द्र वा सूर्य-चक्र मण्डल बनाई आरामपूर्वक हेर्न सक्ने ठाउँमा मण्डललाई राखी सो मण्डलमा हेरेर बस्छ । समय समयमा आँखा चिम्लेर सो मण्डललाई प्रतिबिम्बित गर्ने प्रयास गर्छ । आँखा चिम्लिदा प्रतिबिम्बित नहुनेजेलसम्म मण्डलमा नै हेर्ने अभ्यासलाई 'परिकम्मनिमित्त' (= परि-कर्म निमित्त) भन्दछन् । यसै अभ्यासलाई बढाउँदै लैजाँदा आँखा चिम्लेर बस्दा सो मण्डल प्रतिबिम्बित हुने अवस्थालाई 'उग्गहनिमित्त' (= उद् ग्रह निमित्त) भन्दछन् । यसलाई पनि अभ्यास गर्दै जाँदा सो मण्डल सर्वै अवस्थामा प्रतिबिम्बित नै भइ रह्यो भने यसलाई 'पटि-भाग' (= प्रतिभाग) निमित्त भन्दछन् ।

पुत्रम धर्म्यं प्राप्ति हो धवी उत्तर दिनु मयो ।

अरु कुरा तलको सूत्रबाटं प्रष्ट भएको छ ।

x

x

x

भिक्षामिन्नै कालीहरू

१. काली—

यिनी ककचूपमसूत्रमा उल्लिखित वैदेहिका भन्ने गृहपत्नीकी एक दासी हुन् । मोलियफग्गुन भन्ने भिक्षु, भिक्षुणीहरूसँग संसंगंयुक्तभई विहार गरिरहेको प्रसंगमा अवभाव (= अतिबुद्धि) को रूपमा उक्त सूत्रद्वारा भगवान् बुद्धले उपदेश गर्नुभएको भियो । उपदेशको शीलशिलामा उक्त काली दासीको उदाहरण दिनुभएको हो । वैदेहिका गृहपत्नी काली प्रति रिसाउनेदिन भिइन् । अनि काली दासी आफ्नी मालिकनी रिस भएर पनि न रि-

यस प्रकार तीनै तहमा पुगेपछि चित्त निश्चलभई जमेको पानी जस्तै हुन्छ । यसपछि चित्त प्रभास्वर हुन्छ । यसबारे विशेष कुरा जान्नकोबागि विशुद्धिमाणं (विशुद्धिमगो) भन्ने ग्रन्थको चतुर्थपरिच्छेद हेनुंपर्छ ।

साएकीहुन्, कि अथवा मनमा रिसनै नभएको हुन्, भन्ने परीक्षा गरेको थिइन् । म. नि. I. पृ. १६७:ककचूपमसुत्तं, अ. क. II. पृ. ७८

(२) काली— यिनी भारतज्जनीयसुत्तमा उल्लिखित दूमी भन्ने मारकी बहिनी हुन् । महानौदुगल्यायन महास्थविर भगदेशको सुंसुमारगिरी नगरको भेसकलामृगदावनमा बस्नुभएको बेलामा, वहाँको पेटमा मार पसेको थियो । महास्थविरले पेटभित्र पसेको मारलाई सम्झाउनुहुँदै क्रकुञ्चन्द बुद्धको पालामा आफू दूसी नामक मार भएको र उसको काली भन्ने बहिनी थियो भन्ने कुरा बताउनु भयो । सोही काली भन्नेको छोरा तिम्री हो मनी मारलाई भन्नु भयो र दूसी भन्ने मारभई बसेको बेलामा आफूले गरेको बुद्धकर्मको प्रभावले आफू नर्कलोकमा जानपरेको कुरा सुनाई उनलाई बुद्धकर्म नगर्न अति दिनुभयो । म. नि. I. पृ. ४०७. भारतज्जनीयसुत्तं, अ. क. II. पृ. ३४६:

(३) काळी (यक्षिणी)— यिनी घम्पपदअर्थकथा, कालीयक्षिणी कथामा (पृ. २४) उल्लिखित काळी यक्षिणी हुन् । यिनले एक स्त्रीमाथि ईर्ष्याको कारणले

उसको सन्तान छाने गर्थिन् । एकदिन सो स्त्री बालकलाई जेतवन विहार नजिकको पोखरीमा नुहाइ रहेको देखी, उसको बालक लिनजाँदा सो स्त्री जेतवन विहारभित्रपसी भगवान्को चरण-कमलमा आफ्नो बालक राखी शरण मागी । त्यसबेला काली यक्षिणीलाई भगवान्ले उपदेश गर्नुभयो । धम्म. अ. क. पृ. २४: कालियक्ख-नियावत्थु ।

(४) काली— यिनले सेतव्यनगरका महाकाल महास्थविर श्मशानमा बसी ध्यानगर्नेबेलामा वहाँको हेरचाह गरेकी थिइन् । यिनी श्मशान रक्षिका हुन् । धम्म. अ. क. पृ. ३३: तूलकालमहाकालवत्थु; थेर. गा. पृ. १६७: महाकालत्थेरगाथा, अ. क. I. २७१

(५) काली— यिनी अजित राष्ट्रवासी कौतुहलिककी स्त्री हुन् । यिनीहरू आफ्नो एक स्थानो बालकलाई कौशम्बी नगर जाँदा बीच बाटोमा एक गौपालकको घरमा बास बसे । गौपालकले दिएको धीर-भोजन खाई कौतुहलिकको मृत्युभएपछि काली सोही गौपालकको घरमा नोकरी गरी जीविका गरिन् । धम्म. अ. क. पृ. ८५: घोसकवत्थु ।

(६) काली — यिनी कोशम्बक सेठकी दासी हुन् । यिनलाई अन्हाई कोशम्बकसेठले घोषक बालकलाई अनेकबार मर्ने ब्यन्त्र गरेको थियो । यो घटनाको कुरा माथि खुज्जुत्तराको परिचयमा 'घोषकोत्पत्ति' भन्ने शीर्षकमा (पृ. १८५) उल्लेख भएको छ । धम्म. अ. क. पृ. ८८: घोसकवत्थु । यिनलाई पछि घोषक सेठले मातृस्थानमा राखे । ऐ. पृ. ९४

(७) काली (गोधा साकियानी) — यिनी कपिलवस्तुकी शाक्यनी हुन् । यिनको भद्रिय^१ भन्ने पुत्र थियो । यिनको नाम 'गोधा' हो । काली भएकीले यिनलाई 'कालीगोधा' भनिएको हो^२ ।

(८) काली — यिनी जातकअर्थकथाकी गणिका हुन् । यस जातकको कुरा भगवान्‌ले कोकालिक भिक्षुहरूको कारणमा बताउनु भएको हो । भगवान् बुद्ध त्यसबखत तक्कारिय भन्ने मानव हुनुहुन्थ्यो । काली गणिकाको कुरा वहाँले सुनाउनु भएको हो । जा. अ. क. IV. पृ. २२७, नं. ४८० काली

१. अं. नि. क. अ. १. पृ. १०९: एतदग्ग. (भद्रिय); उदा. अ. क. पृ. १११: भद्रियसुत्तं; थेर. मा. अ. क. II. पृ. ५५: भद्रियत्थेरगाथा ।

२. सं. अं. नि. IV. पृ. ३३८ कालिगोधसुत्तं ।

गणिकाको तुण्डिल भन्ने एक भाइ पनि थियो ।

आ. अ. क. III, पृ. २०१, नं. ३८८

(९) काली (गोतमी)— यिनी वेस्सभू बुद्धका युगल अप्रउपस्था-
यिकाहरूमध्येकी एक हुन् । बु. वं. अ. क. पृ. २०८
वेस्सभूबुद्धवंसो । किन्तु बुद्धवंश पालिमा केवल
'गोतमि' भन्ने मात्र उल्लेख भएको पाइन्छ । बु. वं.
पृ. ३७०

(१०) काली (कुररघरकी उपासिका)— यिनी अबन्ती देशका,
कुररघर भन्ने नगरकी एक महाधनी हुन् । यिनका
स्रोण (= धोण) भन्ने एक पुत्र थियो । यिनकी
सोही नगरकी कातियानी भन्ने सहायिका पनि
थिइन् । यिनकै कथा यहाँ समुल्लेख भएको छ ।

(११) कालि (सुत्त')— अं. नि-१०, पृ. १३५

(१२) कालि (गोधसुत्त')— सं. नि. IV, पृ. ३३८

x

x

x

मूल सूत्र -

१-आयुष्मान् महाकात्यायनसँग

एक समय आयुष्मान् महाकात्यायन अबन्ती जनपवको कुररघर^१ भन्ने गाउँसमीपको एक पर्वतमा बस्नु भएको थियो^२ ।

अनि कुररघरकी काली उपासिका जहाँ आयुष्मान् महाकात्यायन हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गइन् । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् महाकात्यायनलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसिन् । एक छेउमा बसेकी कुररघरकी काली उपासिकाले आयुष्मान् महाकात्यायनसँग यस्तो प्रश्न सोधिन्—

“भन्ते ! कुमारी प्रश्नमा^३ भगवान्ले जुन (कुरा) यस्तो भन्नु भएको छ—

“अत्थस्स पत्ति^४ हृदयस्स सन्ति,
जेत्वान सेनं पियसातरूपं ।
एकोहं कायं^५ सुखमनुबोधिं^६,

१. नालन्दा पालिमा: 'कुलघर' ।

२. अं. नि-१०. पृ. १३५: कालीसुत्तं, अ. क. II पृ. ८२८

३. सं. नि I. पृ. १२५: मारधीतुसुत्तं, अ. क. I. पृ. १४६

४. स्याममा: 'पत्ति हृदयस्स सन्ति' ।

५. स्याममा: 'एकोह कायी'. रोमनमा: 'एकोहं कायी' ।

६. स्याममा: 'सुखमानुबोधिं' ।

तस्मा जनेन न करोमि सखि^१ ।
सखी^२ न सम्पञ्जति केन चि मे^३ति ॥”

अर्थ—

“प्रिय र आस्वादरूपी (मारकी) सेनालाई विजयगरी, आफ्नो हृदय शान्तगरी, म एकलै समाधिष्ठभई सुखानुबोध गरी बसेको छु । त्यसैले मेरो कससँग माया वा संसर्गयुक्त साथीपन छैन; न त मैले कससँग त्यस्तो मित्रता नै राख्नुपर्ने कारण छ ।”

“भन्ते ! भगवान्ले संक्षेपरूपमा विनुभएको यस उपदेशको विस्तृत अर्थ कसरी बुझ्न पर्ला ?”

दश कसिण-भावना

(१) “बहिनी ! यहाँ, केही भ्रमण-ब्राह्मणहरूले पृथ्वी-कसिण-समापत्तिलाई नै परम उत्तम अर्थ हो भनी सँकी, त्यसलाई प्राप्तिगर्छन् । बहिनी ! पृथ्वी-कसिण-समापत्तिको जुन परम उत्तम अर्थ हो, त्यसलाई पनि भगवान्ले साक्षात्कार गर्नु भएको छ । त्यसलाई साक्षात्कार मात्र गर्नुभएको होइन, त्यसको आस्वाद

१. सि. स्या. रोमनमा: ‘सखि’ ।

२. सि. स्या. रोमनमा: ‘सखी’ ।

(अस्साद)लाई पनि देख्नु भएको छ । त्यसको दुष्परिणाम (आदिनवो)लाई पनि देख्नु भएको छ । त्यसबाट हुनुपर्ने विमुक्ति-ल्लार्ई पनि देख्नु भएको छ तथा विमुक्तिको उपाय, मार्गमार्ग-ज्ञान-दर्शनलाई पनि देख्नुभएको छ । जसलाई, आस्वाद-दर्शनद्वारा, दुष्परिणाम-दर्शनद्वारा, त्यसबाट हुनुपर्ने विमुक्ति-दर्शनद्वारा तथा त्यसको उपाय, मार्गमार्ग-ज्ञान-दर्शनद्वारा परम उत्तम अर्थ प्राप्ती हुन्छ, उहीनै हृदयको परम शान्ति हो भन्ने पनि भगवान्ले साक्षात्कार गर्नुभएको छ ।

(२) “बहिनी ! यहाँ, केही भ्रमण-ब्राह्मणहरूले आप्-कसिण समापत्तिलाई नै परम उत्तम अर्थ हो भनी संझी, त्यसलाई प्राप्तीगर्छन् । बहिनी ! आप्-कसिण-समापत्तिको जुन परम उत्तम अर्थ हो, त्यसलाई पनि भगवान्ले साक्षात्कार गर्नु भएको छ । त्यसलाई साक्षात्कार मात्र गर्नु भएको होइन, त्यसको आस्वाद (अस्साद)लाई पनि देख्नु भएको छ । त्यसको दुष्परिणाम (आदिनवो) लाई पनि देख्नु भएको छ । त्यसबाट हुनुपर्ने विमुक्ति-ल्लार्ई पनि देख्नु भएको छ तथा विमुक्तिको उपाय, मार्गमार्ग-ज्ञान-दर्शनलाई पनि देख्नु भएको छ । जसलाई, आस्वाद-दर्शनद्वारा, दुष्परिणाम-दर्शनद्वारा, त्यसबाट हुनुपर्ने विमुक्ति-दर्शनद्वारा तथा त्यसको उपाय, मार्गमार्ग-ज्ञान-दर्शनद्वारा परम उत्तम अर्थ प्राप्ति हुन्छ, उहीनै हृदयको परम शान्ति हो भन्ने पनि भगवान्ले साक्षात्कार गर्नुभएको छ ।

(३) “बहिनी ! यहाँ, केही श्रमण-ब्राह्मणहरूले तेज-कसिण-समापत्तिलाई नै परम उत्तम अर्थ हो भनी संकी, त्यसलाई प्राप्तगछन् । बहिनी ! तेज-कसिण-समापत्तिको जुन परम उत्तम अर्थ हो, त्यसलाई पनि भगवान्‌ले साक्षात्कार गर्नु भएको छ । त्यसलाई साक्षात्कार मात्र गर्नु भएको होइन, त्यसको आस्वादलाई पनि देख्नु भएको छ । त्यसको दुष्परिणाम-लाई पनि देख्नु भएको छ । त्यसबाट हुनुपर्ने विमुक्तिलाई पनि देख्नु भएको छ तथा विमुक्तिको उपाय, मार्गमार्ग-ज्ञान-दर्शनलाई पनि देख्नु भएको छ । जसलाई आस्वाद-दर्शनद्वारा, दुष्परिणाम-दर्शनद्वारा, त्यसबाट हुनुपर्ने विमुक्ति-दर्शनद्वारा तथा त्यसको उपाय, मार्गमार्ग-ज्ञान-दर्शनद्वारा परम उत्तम अर्थ प्राप्त हुन्छ, उही नै हृदयको परम शान्ति हो भन्ने पनि भगवान्‌ले साक्षात्कार गर्नु भएको छ ।

(४) “बहिनी ! यहाँ, केही श्रमण-ब्राह्मणहरूले वायु-कसिण-समापत्तिलाई नै परम उत्तम अर्थ हो भनी संकी, त्यसलाई प्राप्त गछन् । बहिनी ! वायु-कसिण-समापत्तिको जुन परम उत्तम अर्थ हो, त्यसलाई पनि भगवान्‌ले साक्षात्कार गर्नु भएको छ । त्यसलाई साक्षात्कार मात्र गर्नु भएको होइन, त्यसको आस्वादलाई पनि देख्नु भएको छ । त्यसको दुष्परिणामलाई पनि देख्नु भएको छ । त्यसबाट हुनुपर्ने विमुक्तिलाई पनि देख्नु भएको छ तथा विमुक्तिको उपाय, मार्गमार्ग-ज्ञान-दर्शनलाई पनि देख्नु भएको छ । जसलाई, आस्वाद-

दर्शनद्वारा, दुष्परिणाम-दर्शनद्वारा, त्यसबाट हुनुपर्ने विमुक्ति दर्शनद्वारा तथा त्यसको उपाय, मार्गमार्ग-ज्ञान-दर्शनद्वारा परम उत्तम अर्थ प्राप्त हुन्छ, उही नै हृदयको परम शान्ति हो भन्ने पनि भगवान्‌ले साक्षात्कार गर्नु भएको छ ।

(५) “बहिनी ! यहाँ, केही श्रमण-ब्राह्मणहरूले नील-कसिण-समापत्तिलाई नै परम उत्तम अर्थ हो भनी संकी, त्यसलाई प्राप्त गर्छन् । बहिनी ! नील-कसिण-समापत्तिको जुन परम उत्तम अर्थ हो, त्यसलाई पनि भगवान्‌ले साक्षात्कार गर्नु भएको छ । त्यसलाई साक्षात्कार मात्र गर्नु भएको होइन, त्यसको आस्वादलाई पनि देख्नु भएको छ । त्यसको दुष्परिणामलाई पनि देख्नु भएको छ । त्यसबाट हुनुपर्ने विमुक्तिलाई पनि देख्नु भएको छ तथा विमुक्तिको उपाय, मार्गमार्ग-ज्ञान-दर्शनलाई पनि देख्नु भएको छ । जसलाई, आस्वाद-दर्शनद्वारा, दुष्परिणाम-दर्शनद्वारा, त्यसबाट हुनुपर्ने विमुक्ति-दर्शन द्वारा तथा त्यसको उपाय, मार्गमार्ग-ज्ञान-दर्शनद्वारा परम उत्तम अर्थ प्राप्त हुन्छ, उही नै हृदयको परम शान्ति हो भन्ने पनि भगवान्‌ले साक्षात्कार गर्नु भएको छ ।

(६) “बहिनी ! यहाँ, केही श्रमण-ब्राह्मणहरूले पीत-कसिण-समापत्तिलाई नै परम उत्तम अर्थ हो भनी संकी, त्यसलाई प्राप्त गर्छन् । बहिनी ! पीत-कसिण-समापत्तिको जुन परम उत्तम

अर्थहो, त्यसलाई पनि भगवान्ले साक्षात्कार गर्नु भएको छ । स्वसलाई साक्षात्कार मात्र गर्नु भएको होइन, त्यसको आस्वाद-लाई पनि देख्नु भएको छ । त्यसको दुष्परिणामलाई पनि देख्नु भएको छ । त्यसबाट हुनुपर्ने विमुक्तिलाई पनि देख्नु भएको छ तथा विमुक्तिको उपाय, मार्गमार्ग-ज्ञान-दर्शनलाई पनि देख्नु भएको छ । जसलाई, आस्वाद-दर्शनद्वारा, दुष्परिणाम-दर्शनद्वारा, त्यसबाट हुनुपर्ने विमुक्ति-दर्शनद्वारा तथा त्यसको उपाय, मार्गमार्ग-ज्ञान-दर्शनद्वारा परम उत्तम अर्थ प्राप्त हुन्छ, उही नै हृदयको परम शान्ति हो भन्ने पनि भगवान्ले साक्षात्कार गर्नु भएको छ ।

(७) “बहिनी ! यहाँ, केही भ्रमण-ब्राह्मणहरूले लोहित-कसिण-समापत्तिलाई नै परम उत्तम अर्थ हो भनी संकी, त्यसलाई प्राप्त गर्छन् । बहिनी ! लोहित-कसिण-समापत्तिको जुन परम उत्तम अर्थ हो, त्यसलाई पनि भगवान्ले साक्षात्कार गर्नु भएको छ । त्यसलाई साक्षात्कार मात्र गर्नु भएको होइन, त्यसको आस्वाद-लाई पनि देख्नु भएको छ । त्यसको दुष्परिणामलाई पनि देख्नु भएको छ । त्यसबाट हुनुपर्ने विमुक्तिलाई पनि देख्नु भएको छ । तथा विमुक्तिको उपाय, मार्गमार्ग-ज्ञान-दर्शनलाई पनि देख्नु भएको छ । जसलाई, आस्वाद-दर्शनद्वारा, दुष्परिणाम-दर्शनद्वारा, त्यसबाट हुनुपर्ने विमुक्ति-दर्शनद्वारा तथा त्यसको उपाय, मार्गमार्ग-ज्ञान-दर्शनद्वारा परम उत्तम अर्थ प्राप्त हुन्छ, उही नै हृदयको परम शान्ति हो भन्ने पनि भगवान्ले साक्षात्कार गर्नु भएको छ ।

(८) “बहिनी ! यहाँ, केही श्रमण-ब्राम्हणहरूले ओदात (= सेतो) कसिण समाप्तिलाई नै परम उत्तम अर्थ हो भनी संकी, त्यसलाई प्राप्ति गर्छन् । बहिनी ! सेतो-कसिण-समाप्तिको जुन परम उत्तम अर्थ हो, त्यसलाई पनि भगवान्‌ले साक्षात्कार गर्नु भएको छ । त्यसलाई साक्षात्कार मात्र गर्नु भएको होइन, त्यसको आस्वादलाई पनि देख्नु भएको छ । त्यसको दुष्परिणामलाई पनि देख्नु भएको छ । त्यसबाट हुनुपर्ने विमुक्तिलाई पनि देख्नु भएको छ तथा विमुक्तिको उपाय, मार्गमार्ग-ज्ञान-दर्शनलाई पनि देख्नु भएको छ । जसलाई आस्वाद-दर्शनद्वारा, दुष्परिणाम दर्शन-द्वारा त्यसबाट हुनुपर्ने विमुक्ति-दर्शनद्वारा तथा त्यसको उपाय, मार्गमार्ग-ज्ञान-दर्शनद्वारा परम उत्तम अर्थ प्राप्ति हुन्छ उही नै हृदयको परम शान्ति हो भन्ने पनि भगवान्‌ले साक्षात्कार गर्नु भएको छ ।

(९) “बहिनी ! यहाँ, केही श्रमण-ब्राम्हणहरूले आकाश-कसिण-समाप्तिलाई नै परम उत्तम अर्थ हो भनी संकी, त्यसलाई प्राप्ति गर्छन् । बहिनी ! आकाश-कसिण-समाप्तिको जुन परम उत्तम अर्थ हो, त्यसलाई पनि भगवान्‌ले साक्षात्कार गर्नु भएको छ । त्यसलाई साक्षात्कार मात्र गर्नु भएको होइन, त्यसको आस्वादलाई पनि देख्नु भएको छ । त्यसको दुष्परिणामलाई पनि देख्नु भएको छ । त्यसबाट हुनुपर्ने विमुक्तिलाई पनि देख्नु भएको छ तथा विमुक्तिको उपाय, मार्गमार्ग-ज्ञान-दर्शनलाई पनि

देखु भएको छ । जसलाई, आस्वाद-दर्शनद्वारा, दुष्परिणाम-दर्शन-द्वारा, त्यसबाट हुनुपर्ने विमुक्ति-दर्शनद्वारा तथा त्यसको उपाय, मार्गमार्ग-ज्ञान-दर्शनद्वारा परम उत्तम अर्थ प्राप्त हुन्छ, उही नै हृदयको परम शान्ति हो भन्ने पनि भगवान्‌ले साक्षात्कार गर्नु भएको छ ।

(१०) “बहिनी ! यहाँ, केही श्रमण-ब्राम्हणहरूले विज्ञान-कसिण-समापत्तिलाई नै परम उत्तम अर्थ हो भनी संझी, त्यसलाई प्राप्त गर्छन् । बहिनी ! विज्ञान-कसिण-समापत्तिको जुन परम उत्तम अर्थ हो, त्यसलाई पनि भगवान्‌ले साक्षात्कार गर्नु भएको छ । त्यसलाई साक्षात्कार मात्र गर्नु भएको होइन, त्यसको आस्वादलाई पनि देख्नु भएको छ । त्यसको दुष्परिणामलाई पनि देख्नु भएको छ । त्यसबाट हुनुपर्ने विमुक्तिलाई पनि देख्नु भएको छ तथा विमुक्तिको उपाय, मार्गमार्ग-ज्ञान-दर्शनलाई पनि देख्नु भएको छ । जसलाई, आस्वाद-दर्शनद्वारा, दुष्परिणाम-दर्शनद्वारा, त्यसबाट हुनुपर्ने विमुक्ति-दर्शनद्वारा तथा त्यसको उपाय, मार्गमार्ग-ज्ञान-दर्शनद्वारा परम उत्तम अर्थ प्राप्त हुन्छ, उही नै हृदयको परम शान्ति हो भन्ने पनि भगवान्‌ले साक्षात्कार गर्नु भएको छ ।

“बहिनी ! कुमारी-प्रश्नमा ‘प्रिय र आस्वादरूपी (मारको) सेनालाई विजयगरी, आफ्नो हृदय शान्तगरी, एकलै समाधिष्ठ भई सुखानुबोध गरी बसेको छ । त्यसैले मेरो कसैसँग माया वा

४०६]

बुद्धकालीन महिलाहरू

संसर्गशुक्त साथीपन छैन; न त मैले कसैसँग त्यस्तो मित्रता नै राख्नु पर्ने कारण छ' भनी जुन कुरा भगवान्‌ले भन्नुभएको हो— त्यस संक्षिप्तरूपमा भन्नु भएको भगवान्‌को यस कुराको विस्तृत अर्थ यस-प्रकार (उपरोक्त प्रकार) म जान्दछु ।”

Dhamma.Digital

x

x

x

मूल सूत्र—

२-अग्रस्थान

“एतद्गं, भिक्खवे, मम साविकानं उपासिकानं
अनुस्सवप्पसन्नानं यदिदं काली उपासिका कुलघरिका^१।”

अर्थ—

“भिक्षुहो ! अनुश्रवणद्वारा प्रसन्न हुने मेरा श्राविकः
उपासिकाह रुमध्येमा कुलघरकी काली उपासिका अग्रङ्घिन्^२।”

Dhamma.Digital

---

१. सि. स्या. रोमनमा: 'कुररघटिका'

२. अं. नि-१. पृ. २७: एतद्गसुत्तं, अ. क. I. पृ. २४७

५०८]

बुद्धकालीन महिलाहरू

आचार्य भिक्षु अमृतानन्दद्वारा संकलित
“बुद्धकालीन महिलाहरू” भाग-१, संग्रह-४

नामावली

अ

अक्खणमुत्तं ८५

अंगुत्तरनिकाय ९२, १८६, २६७,
ले २४९, मा २४८, २८३,
२९२, ३०९, अर्थकथा
२०२, ३०२, ३०३, ३२३,
मा २०३, २३४

अंगुत्तर अर्थकथा २२६, ३२४,
नुसार २३२

अङ्ग १३३, १७५, देशमा २०

अंगुलि महास्थविर ९०

अगगञ्जमुत्तं ३५, ६६, ८२, ९४

अगगसावकवत्थु १२, १६

अचिरवती (राप्ती) ९२, १०७,

नदीमा ११६

अचेलक ४१

अच्छरासङ्गतवगो २४९

अञ्जनवनमा १५

अजपाल १८९, ले १९०

अजित राष्ट्रवासी ३९५

अजित महास्थविर ९१

अञ्जतित्थियमुत्तं २४९

अञ्जाकोण्डञ्ज ८९

अट्टकवग ३७९

अट्टारसवत्थुकथा १२२

अत्थवस्ती बुद्धवंसो ९६

अर्थदर्शी बुद्ध ९६

अर्थकथाहरूमा २६६

अर्थकथामा ३४७

अर्थकथाहरूबाट २६७, ३४६

अर्थकथा ३०३, मा ३४७, २५३

हरू २७५, ले ३

अन्धकविन्द १०६

अनमतगगसंयुत्तं ३४९

अनाथपिण्डक १४, १७, १९,

५४, ६३, ६६, ७०, ७७,

७९, ८०, ८३, ९२, को

१५०, १५५, को जेतवना-

राममा १००, ११२

अनियतकण्डं १५०, १५५

अग्निवत्त ब्राह्मणका पुत्र ९६

अनुरुद्ध महास्थविर ९०, ९५

अनूपिया १३४

अपदान अर्थकथा ३०३	२६०, २९२, ३७८, ले
अपरा सामाथेरीगाथा २६१	५९, ६९, ८७, २३५,
अम्बट्टमुत्तं ९६	लाई ८, ८७, महास्थविर
अम्ब्रपाली २९२	६२, ९०, ९१, २१०,
अभिसंस्कारमार ३८८	२३५, २४५, २४६,
अस्मक १३५	२५०
अरक जातकं २४९	आनापानमुत्तं ८८
अरनि ३८८	आनन्दत्थेरागाथा २९२
अरियपरियेसनमुत्तं ६७, ८२, ८८,	आनेञ्जसप्पायमुत्तं ३८९
३७३,	आयाचनमुत्तं २१९
अवन्ती १३५, १७५, ३३७, ३४२,	आनुपूर्विकथा १०, १३, २७६
३७२	आयाचनघगो २१९
अविदूरेनिदानं १, २, ३, १६	आयुसङ्घारोस्सज्जनमुत्तं ३९०
अस्सक १३५	आवलक यक्षते ३३७
असीति महाभावकहरू ८९, ९०	आलवकमुत्तं ३३७
अस्सजि महास्थविर ८९	
असातरूप जातकं ३०३, ३०४	
असुरमुत्तं ३४५, ३५३	इ
अम्बक १३५, १७५	
अम्बजित ९	
अहिच्छत्रक १३५	इतिवृत्तकपालिमा २४८, २४९
	इन्वपट्टन १३४
	इन्द्रप्रस्थ १३४
	इत्थिकथा २४६
	इत्थिविधनिद्देशो २४२, २४६, २८८
आजीवकहरू १०१, १०२, १०४	इलाहाबादबाट १८५
आनन्द १४, ६०, ६४, ६९, ९१,	इसिगिलिमुत्तं ३८९

आ

उ	पालि ९३, ३०३, अर्थकथा ३७९
उरगहसुत्तं ३६	
उरगहकी छोरी ३६	उदायी १५०, १५१, १५२, १५५, १५६,
उरुजैन १३६, ३७२	
उत्तरा १८५, २०२, २६६, २६८, २७७, २८०, २८१, २८५, २८६, २८९, २९१, २९२, २९३, ३०० ले २७९, २८५, लाई २७८, २८२, को २८३	उदेन (-उदयन) २६३, २६४, राजालाई २३७, उदेनवत्थु २०५, २३२, २३६ उदेनसुत्तं २१०, २१४, २५२, २६३
उत्तरा उपासिका २४७, २८७, २८८, ले २८०, पति- कुलना २७८, को प्रतिभा २८७	उद्धतसुत्तं ३९० उपमादियमानसुत्तं ३८९ उप्पलवण्णा २१६ उप्पलवण्णत्थेरी अपदानं ९७ उत्पलवर्णा २११
उत्तराथेरी २८९, २९०	
उत्तरायवत्थु २३९, २४७, २६७, २८७	उपवान महास्थविर ९१ उपसिव महास्थविर ९१ उपसेन महास्थविर ९० उपालिसुत्तं २१०
उत्तराविमान २६७, २८७, २८९, २९५	
उत्तरानन्दमाता २६६, २६७, २८८, २८९, २९३, २९४	उपालि गृहपति २१० उपाली महास्थविर ९० उपोसथसुत्तं ९३, १६० उपोसथकम्मवत्थु ७६ उपोसथ सूत्रमा ९३ उरगजातकं २१२ उरुवेल १, ४, वनमा २ उरुवेलकस्सप महास्थविर ८९
उत्तरित्थेरीधावत्थु २९१	
उदय महास्थविर ९१	
उदयन २३०, २३७, २३९, राजा २३२, २५४, राजालाई २५१,	
उदान ७२, १८३, २६४, ३२१,	

ए	क्रकुच्छन्द ३९४
एककनिपात ८७, १८६, बण्णना	क्रकुच्छन्द बुद्ध ९६
२८७, ३३७, ३०२,	कङ्कारेवत महास्थविर ९०
३२२, ३४१, ३४६	कङ्कावितरण विसुद्धिनिद्देशो २५४
एकधीतुमुत्तं २१५	कच्चानिजातकं ३४२
एकपञ्चासमपाचित्तियं २२०	कठिनकखन्धकं २२
एतद्वग् १, ३०२, ३२२, ३७२,	कणवेर जातकं २६१
३७३, बग्गो १६, सुत्तं	कर्नाल १३४
१८, १२४, २१८, २६७,	कप्प महास्थविर ९१
२९४, ३१३, ३३५, ३४३,	कप्पमाणवपुच्छा ३९०
पालि ३३७, ३४१, ३४६	कम्पिल १३५
एतद्द्वय २६७	कपिलवस्तुस्थित ३०२
ओ	कम्बोज १३५, १३६, १७५, सुत्तं
ओक्काक ९६, ३२७	२८३
ओक्खामुत्तं २४९	कम्मासदम्म २३४
औरंगावाद १३५	करेरिकुटी ६६
आषिपतन मृगदावनमा ९, ३२८	कसिमारद्वाज ३३६, सुत्तं ८७,
क, का	३३७,
ककचूपममुत्तं २४८, ३९३, ३९४	कातियानी (कात्यायनी) ३४३,
ककुसन्ध २६०, बुद्धवंसो २६०,	३९७,
९६	कात्यायनी ३३७, ३३८, ३३९,
	३४०, ३४२, ३८७, ले
	३४१, जातकं ३४२, उपा-
	सिका ३३६
	काल १४, ५४

काली १८८, ३३९, ३७२, ३७५,
३८५, ३९३, ३९४,
३९५, ३९६ ले २००,
उपासिका ३७५, ३७८,
३८४, ३८७, ३९८, उपा-
सिका ३७५, ३७८, ३८४,
३८७, ३९८, उपासिकाले
३३८, ३७६, ३८०, ३८३,
३९१, उपासिकाको ३८२,
दाशीलाई १८९, १९०,
२००, २०१, गोधासाकि-
यानी ३९६, गोधसुत्तं
३९६, ३९७, (कुरर-
घरकी) उपासिका ३९७,
गोतमी ३९७, सुत्तं ३९७,
३९८ यखिनियावत्यु
३९५

कालुदायी महास्थविर ९०
काश्यप बुद्धको पालामा २०३
काशी १३३, १७५

कि

किकी ९७
किम्बल महास्थविर ९०
कितागोतमी थेरी अपदानं ९७

कु

कुक्कुट १८५
कुक्कुरहृत् ३८४
कुण्डधान ३०६, वनमा ३१४
कुण्डलकेसाथेरी अपदानं ९७
कुण्डिका ३०६, ३१४
कुण्डिया ३१४
कुण्डितवन ३१४
कुणाल जातकं ३५४
कुम्भ जातकं ७३, ७५
कुमारकस्तप ७८
कुमार कश्यपमाता ७८
कुमारकस्तपत्थेरस्त मातुयावत्यु
७८

कुमारकस्तप महास्थविर ९०
कुररघर ३३७, ३४२, ३७२,
३७६, ३९७, ३९८, की
३३८, ३७४, ३८०, मा
३८२

कुरु १३४, १७५
कुमारी-प्रश्नमा ३९८, ४०५
कुश राजकुमार २१३
कुशावती २१३
कुसजातकं २१३, २१४

को	वासी १८५, २३३, स्थितः २६०, २६३ सेठको १८६
कोकालिक ३९६	कौशम्बिक सेठ १८६, १९०, १९४, १९६, ले १८८, २००, २०१, कहाँ २९८, को दाशी ३९६
कोण्डञ्ज (कौण्डिन्य) बुद्ध १५	कौशम्बिक शिक्षुहरू १२२, १२३
कोण्डञ्ज बुद्धवंसो १५, २८८	
कोण्डघान महास्थविर ९१	
कोणागमन २९२, बुद्ध २९०	
कोणागमन बुद्धवंसो २६०, २९०, २९२	
कोल ३०२	ख खा
कोलीय ३०२, पुत्र ३१५, पुत्रले ३१७, राजा ३०६, ३०७, राजपुत्रसँग ३०३	खदिरवनिय रेवत महास्थविर ९० खदिरवनिय रेवतःथेरवत्थु ५६ खदिरवनिय ५६
कोशल १३३, १७५, राज्यमा २२	खाणुकोण्डञ्जथेरस्सवत्थु २४७ खाणुकोण्डञ्ज महास्थविर २४७
कोशम्बी नगरको १८६	
कोसम १८५	
कोसम्बककुटी ६६	
कोसम्बकखन्धकं १२२	खु, खे
कोसम्बक विवादकथा ११२	
कौ	खुज्जा २१४ खुज्जुत्तरा १८५, २०२, २०३, २०५, २०६, २१०, २११, २१३, २१४, २१५, २३६, २३७, १८८, ले २०२, २०४, २०५, २०६, १०९, २३६, को
कौण्डिन्य ९	
कौशम्बी २२१, २२३, मा १९९, २३३, २३४, नगरमा २०५, २२३, २२९	

जन्म २०२, को जीवन
२११, को पूर्वकर्म २०२,
को ज्ञानशक्ति २०४

खुज्जुतरा उपासिका १८५, २१०,
२११, २१२, २१३,
२१४, २१६, २१८, २१९,
२५२, ले २०८, २०९

खुद्दकवत्युबखन्धकं ११२
खेमा थेरी अपदानं ९७

ग

गणक मोगल्लानसुत्तं ८८
गन्धकुटी ६२, ६६, ८४, ८५,
८६, मा ३७८, ३८०,
३८३, मित्र ३७९

गन्धार १३५, १३६, १७५
गयाकस्सथ महास्थविर ८९
गवम्पति महास्थविर ८९
गिञ्जकावसप विहार १४
गोबावरीको १३५

गोधा ३९६

गोपालमाता ३२४

गौतम बुद्ध २१५, वंसो २८८

गौतम बोधिसत्वले ६

घ

घट-कतकावि ११२

घनमट्टक पसाधन ५१, ५२, ४८

घोषक १८५, १८८, १९२, १९४,
१९६, १९७, २२१, ले
१९३, १९६, लाई १९१,

१९८, १९९, वालकलाई
१८७, श्रेष्ठी २००, श्रेष्ठी

ले २०१, श्रेष्ठीलाई २००,
श्रेष्ठीको पुण्यचेतना २००,

सेटको परिवार २२१,
श्रेष्ठीको १८५, २००,

कुमार १९६, १९८,
कुमारले १९३, वत्थु

१८६, ३९५, ३९६,
उत्पत्ति १८८, १९९,

३९६ महास्थविर ९१

घोषकोत्पत्ति १८५, १८६, २२१,
२२३

घोषित १८५, २२१, २२६, सेठले
२२९, २६१, सेठ २२३,

२२८, सेठको २२१, सेठ

कहाँ २२२

घोषिताराममा २६३

च, चा

चू, चे

चक्कवत्तिमुत्तं ३८९
 चतुकण्णि महास्थविर ९१
 चतुरासीतिमपात्रितियं ११६
 चतुमहाराजमुत्तं २७८
 चातुर्महाराजिका १३६, १३७
 १७०, १७१, १७६
 चन्द्रदेवी २१३
 चन्द्रपद्मा (चन्द्रपद्मा) २०, ९८
 चम्मकखन्धकं ३७२, ३७७, ३८०
 चम्पारन १३४

चूल गोमिङ्गमुत्तं १४
 चूलतण्हासङ्ख्य ८८, सुत्तं २१,
 ३५, ६६
 चूलपन्थक महास्थविर ९१
 चूलपुण्णममुत्तं ८८
 चेतिय १३३, १३४, १७५, २२०,
 २२१, सुत्तं ३८९
 चेटिय राज्य २२०
 छ अनुस्सतिनिहेसो ३८८
 छपरा १३४
 छट्टोवरागो ८७

चि, चु

ज, जा

चित्र गृहपति २१०, २११
 चीवरकखन्धकं १००, ११५
 चुन्दको भोजनद्वारा ७
 चुन्द कर्मारपुत्रले ६, ८
 चुन्द कर्मार पुत्रद्वारा ७
 चुन्दी राजकुमारी ६१
 चुल्लयग्गपालि ६७, ९३
 चुल्लमुञ्जतमुत्तं ८८
 चुल्लमुत्तसोम जातकं २१३
 चूलकाल महाकालवत्थु ३९५

जतिलमुत्तं २१, ६७
 जयपुर १३५
 जराधम्मसुत्तं ९४
 जातक अर्थकथामा ३०३
 जातकपालि १९७, मा ३४९
 जातक साहियवाट २१२

जे

जेतवन ७०, मा १०३, बिहार
 ६६, ७०, ८२, ८३,

३९५, विहारबाट २३३,	तिस्समेत्तेय्य महास्थविर ९१
विहारमा ५८ ६१, ६३,	त्रिकालदर्शी ३५२
६५, ६७, ७४, ७८, ८३,	त्रिपिटक वाङ्मयमा २६६
८८, ९१, ९३	त्रिपिटकधारी २०४
जितवन महाविहार १९, ३२२,	तुषित १७०, १७७, लोकमा १३९,
बाट ३८२,	देवताहरूको १३८
जितवनाराम ५८, मा १०१,	तेलपत्त जातकं २४
११६, १५०, १५५, २१५,	तेविज्जसुत्तं २४८
२९१, २९३, ३७८	तोदेय्य महास्थविर ९१
जितराजकुमारको १९	
जोनपुर १३४	थ
त	थूनग्राम १३४
	थेरगाथापालि ५३
तत्कारिय ३९६	थेरगाथा अर्थकथा २९२
तथागत ८, १०३, ३८२ संग ११०,	द
का गुणहरू १६५, को अनु-	
स्मरण गर्छ १६४,	
ततिय बोधिमुत्तं ३९०	दत्ता ५५, ७७, ९९
ततिय पाराजिकं ३९०	दग्ग महास्थविर ९०
तक्षशिला १३६	दरभंगा १३४
त्रयस्त्रिंश १३७, १७०, २८९,	दसइद्धिनिहेसो २८८
देवलोकमा ९५, १३७,	दशबल ४९
देवताहरूको १७६	द्वयतानुपस्सनामुत्तं ६५, ९४, ३९०,
ताजिकिस्तान १३६	दारुचीरिय महास्थविर ९१
तुण्डिल ३९७	द्वारका १३६

बुद्धनिपात ८२

द्वितीयमिगजालसुत्तं ५३

द्वितीय अनियतो १५५

द्वितीय विशाखासुत्तं १२५

द्वितीय आसवसुत्तं ३९०

देवदत्त मिक्षुले ७८

देवदहसुत्तं २६७

देवदह नगर ३०२

झुसी ३९४

देविदमाद ३०२

देवपुत्र मार ३८८

ध

धनियसुत्तं ३८९

धनञ्जय २०, ९७, ९८, श्रेष्ठी

३१, ३२, श्रेष्ठीलाई २२,

२३, श्रेष्ठीले २९, ३०,

३४, ३७, ३९,

धम्मचक्रवर्तनसुत्तं ३७३

धम्मचक्रप्रवर्तन ३७३, ३७४

धम्मदिप्रा १५, थेरीअपदानं ९७

धम्मसङ्गायनं ३२५

धम्मचक्रवर्तथा ३७३

धम्मपद २६७, मा १८८, १९४,

को २५८

धम्मरचियत्थेर अपदानं २११,

२२८

धर्मपद अर्थकथा २२६, ३९४,

हल्हमा १८६, मा ५३,

७५, २२१, २३४, २३५,

३५०, ले ३८, हल्हले २०२

धार्मिक उपासक २१०

धर्मपद अर्थकथानुसार २३२

धर्मसेनापति ९२, ३०८, ३२०,

संग ३२०, सारिपुत्रको ८८

न

नकुल १५, ३४६, पिता ३४६,

३५१, ३५५, ३५८, ३६३,

३६४, ३६६, ३६९, ३७०,

पिताको ३५४, पिता गृह-

पति ३४६, जातकं ३५८,

पुत्र ३४६, माता ३४४,

३४५, ३४६, ३४७, ३४८,

३५०, ३५२, ३५४, ३५५,

३५७, ३५८, ३५९, ४६३,

३६४, ३६६, ३६७, ३६८,

३६९, ३७०, ३७१,

माताले ३५१, माताको

जन्म ३४६, माताको

विवाह ३४६, मातासुत्तं

३५९, सिंधुसुतां ३४६, ३४७

३४९, ३५७, ३६६

नन्द २६६, महास्थविर ९०, ९१

नन्दक ५४, २९१, महास्थविर ९०,

पेतवत्थु २९१

नन्दमाता २६६

नन्दमूल पर्वतमा २०४

नदीकस्सप महास्थविर ८९

नमुच्चिमारलाई ३८८

नागसुतां ८३, ९३

नागसेन ३२४

नागित महास्थविर ९१

नातिक १४

नाविक १४

नारद बुद्धवंतो २९०

नालक महास्थविर ८९

नालन्दा ३२५

निदानवण्णना ४, १२, १८५, २०२,

२०३, २४६

निदानकथा १६, ८४, २१०

निदानसुतां २५४

निर्माणरति १७०, १७७, देव-

लोकमा ९५, १३९, देवता-

हल्को १३९

नीवरण पहाणवगो २४९

निवापसुतां ३८९

नेरञ्जरानदीमा ५

निसीवनादि अनुजानवा ११५

न्यग्रोध वृक्ष २, ४, देवता ३

प

पञ्चपुण्ड्रनिमित्तसुतां ३९०

पञ्चगुरुक जातकं २३३

पञ्चमद्रवर्गीय ९, ३७३

पञ्चसतिकवखन्धकं ३२५

पञ्चवगिय कथा ३७३

पञ्चान १३३, १३४, १३५, १७५

पञ्जत्तिमुतां ३८९

पञ्जनिक ३१०, निगममा ३०४

पटाचारा २९०

पटाचारा थेरी अपदानं ९७

पटिसम्भवा विभङ्गनिहेमो २१०

पठम अनियतो १५०

पठम इधलोकिकसुतां १४३

पठम पाराजिकं ५४

पठम गिञ्जकावसथसुतां १४

पठम पुण्डारामसुतां ९४

पठममारसुतां ३८९

पठम रागसुतां ३९०

पठम समिद्धिमारपञ्चसुतां ३८९

पठम सामञ्जफलसुतां ३०१

पठम मिगजालसुतां ५३

पठम समजोविसुत्तं ३४७, ३५०,

३६३

पठम संवासा सूत्रमा ३४५, ३५३

पट्टमुत्तर (पद्मोत्तर) बुद्ध १५,

बुद्धवंसो १५, २९२

पघानसुत्तं ३८९

पद्मोत्तर बुद्धको २१, पालादेखि

७२

परनिमित्तवशवर्ती १४०, १७०,

१७८, देवलोकमा १४०

परिसामुत्तं ३८९

पवारणसुत्तं ९४

पा

पाचित्तियकण्ड ११६

पाताल ३४०

पातिमोक्खट्टपनक्खन्धकं ९३

पातिमोक्खुद्देस याचना ९३

पालिवाङ्मयमा १४, ९५

पालिसाहित्यमा २२, २१०, ३४६,

३८८, ३९२, ३५३

पालिसाहित्यले ६

पावा ६, वासी ६

पावारिय १८५

पासरंसि ६७, ८८, सुत्तं ८२, ८३

३७४

पि

पिङ्गिय महास्थविर ९१

पिण्डचारिक स्वविर ४२, ४४

पिण्डोल भारद्वाज महास्थविर ९१

पियदस्सी (प्रियदर्शी) बुद्ध १५,

बुद्धवंसो १५, ९५

पित्तिन्दवच्छ महास्थविर ९०

पीठज्जातकको ८१

पु पू

पुण्य (सुनापरन्तक) महास्थविर

९०

पुण्यक महास्थविर ९१

पुण्यजि महास्थविर ८९

पुण्यमसुत्तं ९४

पुण्यमन्तानिपुत्र ९०

पुनन्वसुसुत्तं २९३

पुनन्वसुमाता यक्षिणी २९३

पुठ्ठपुर १३६

पूर्य २६७

पूर्यवर्धन २३, २९, ३०, ९८, संव

९७, को २४, को विबाह

३१

पूर्यसिंह २६७, २६८, २७१, २७२

२७३, २७४, २७६, २७७,
२७९, ले २६९, २७६,
को २६६, २६८, २७५,
लाई २६७, को परिवार
२६९, की पत्नी २६९,
२७०, २७२, सेठलाई
२७८, सेठसँग २८४, उपा-
सक २७६, बरित्री २६७,
की छोरी २९३

सुर्जसिंहलाई ओष्ठीपद २७१
सुर्जा ३, ४, दासी ३
सुर्जाराम ६७, ६८, ९१, ९२,
९४, प्रासावमा १२५,
१२९, १४५, १४८, १६०,
१८१, विहारमा ६३, ७०,
७६, ८१, ८२, ८३, ८७,
८९, ९०, ९३, महा-
विहार १९, ८२

सुर्जाराम विहारको महत्ता ८७
सुर्जाराम विहारमा भगवान् बुद्ध ८२

पे. पो

पेतावत्पुमा २९१
पेसावर १३६
पोतन १३५

पोसाम महास्थविर ९१

प्र

प्रजापति गीतमी ९६, सँग २८९
प्रत्येक बुद्ध १८८, २०२, २५६,
२५७, लाई १९७, हृल्ले
२०४

प्रभावती २१३, २१४

प्रसेनजित १७, २२, ३१, ३२,
१४८, कोशलराजा ७८,
९०, कोशलराजाले ५६

प्रातिमोक्ष शिक्षापद ९३

प्रियदर्शी बुद्ध ९५

फ

फरुखाबाव १३५

फंजाबाव १३४

ब

बककुल महास्थविर ९१

बङ्गाल १३४

बन्धुल मल्लिकादेवी ६१

बहुधातुक सुत्तं ३८९

विम्बिसार २०, २०, लिंग ३१
 बुद्ध १२६, १४५, १६४, २५५,
 ३६०, ३७६, को ९६,
 त्व ज्ञान ६, चक्षुर्फलाई
 ८७, गयाबाट ९, ३७३,
 वंत्तो २९३, गयामा ३८८,
 कालीन गृहस्थीहरू ३४५,
 ३५६

बुद्धवंश २४६, पालिमा २११, ३९७
 बोधिकथा ३९०
 बोधिराजकुमार ३७३
 बोधिसत्व १६
 अह्यकायिक १७०
 अह्यजाल सुत्तं ३२५
 अह्यदत्त २५६, ३२५
 अह्यानिमन्तनिक सुत्तं ३८९

भ

भर्ग (भग) देशमा ११२, ३४६,
 ३५९, ३६३, ३६६
 भगवान् बुद्ध ६७, ८३, ८६, २०५,
 २३४, २३५, ३२३, एकल
 ९१, ले २१, ३३३, ३५१,
 ३७५, ३७६, ३७८, ३८०
 ३८१, ३८८, ३९१

भगु महास्थविर ९०
 भद्रवति २२०
 भद्रवती नगरमा २०
 भद्रवतिका २२०
 भद्रवतीय २२०, २२१, २२९,
 २६१, सेठ २२३, २२९
 भद्रावुधमाणवपुच्छा ३८९
 भद्रावुध महास्थविर ९१
 भद्रियत्येरगाथा ६३, ३९६
 भद्रिय महास्थविर ८९, ९०
 भद्रियसुत्तं ३९६
 भद्रिय ९, ३९६
 भद्रिय नगरको ३६, ६३, मेण्डक-
 श्रेष्ठी ३०५
 भद्रिय श्रेष्ठीपुत्रले ६३
 भरियासुत्तं १४, ५४

भ

भागलपुर १३३
 भारद्वाज ब्राह्मण ४१
 भिवखुनीविमङ्गो ५४
 भेसकला मृगबावनमा ३९४, ३५९,
 ३६३, ३६६, ३६८
 भिसजातकं २१३

भैरवजखन्धकं ७९, १०६, ३२८,
३३४

म

मङ्गल २९३, बुद्ध २९१, बुद्धवंसो
२९१, २९३

मगध १३३, १७५, राज्यमा २०,
२२

मगसच्चनिद्देस्तो ३८१

मघमाणवकी पत्नी १६

मच्छ १३४

मज्झिमनिकायमा २४८

मञ्जमानसुत्तं ६८९

मणिचोर जातकं १५, १६

मरणपरिदीपित उदेनवत्थु २५५

मथुरा १३५

मधुरा १३५

मध्यजनपदतिर ३७४

मनापक्रायिका १२५, १२७, १२८,
३५९, ३६१, देवलोकमा

१४७

मनुस्समंसपटिकक्षेपकथा ३१८

मनोरथ पूरणीमा २६८

मल्ल १३३, १३४, १७५

मल्लिकादेवी १७, ३२४

मत्स्य १३४, १३५, १७५

महाउदायी महास्थविर ९०

महाकच्चानस्स पञ्चवरपरिदस्सना

३८०

महाकच्चन २१३

महाकात्यायन ३७६, ३७७, ३७९,

३८७, ४९१, ३९८

महाकोट्टित महास्थविर ९०

महाकस्तप महास्थविर ९०

महाकच्चान महास्थविर ९०

महाकप्पिन महास्थविर ९०

महाकाल ३९५, त्थेरगाथा ३९५

महाखन्धकं ९, ११, १२, १३,

३७३, ३९०

महागोविन्द सूत्रमा ३७२

महाचुन्द महास्थविर ९०

महानाम ९, महास्थविर ८९

महाजनपदहरूको १३६

महापरिनिब्बानसुत्तं ६, ८, ९,

१४, ३८९

महापनाद जातकं ६३

महापनाद सुत्तं ६६, १९२

महापत्थक महास्थविर ९१

महाराहुलवाद सुत्तं २४८

महालिपञ्जुहवत्थु १६

महालि लिच्छवी ३०३

महामौद्गल्यायन ६४, २११, २८९,
३१९, ३९४, ले ३१८
महामौद्गल्यायनको उपासक ३१८
महासुभद्रावि ७७
महासीहनाद सुत्तं ३८९
महाभारतमा ३७२
महिस्मनी १३६, ३७२
महिस्सति ३७२

भारतञ्जनीयसुत्तं २४७, ३८९,
३९४
भारधीतरानंवत्थु २३३, ३३४
भारपुत्रीहरू ३८७
भारलाई ३९४
भारका छोरीहरू २३३
मालवा १३५

मि

मा

मागण्डियसुत्तं २३३, २३४
मागन्दीयको षड्यन्त्र २३६
मागन्दीय २३२, २३३, २३४,
२३८, २३९, २४१, २५०,
२५१, २५८, ले २३८,
२४०, कुमारी २३३,
ब्राह्मण २३४, वत्थु २३३,
महारानी २३७, २३९,
२५४

भार ३८८, ३९४, हर्ष ३८८, ले
३८९, सुत्तं ३८८, ३८९,
कथा ३९०, की छोरी
३९१

भारधितुसुत्त २३३, ३९१, ३९८
भारधेय्यसुत्तं २०९

मिगजाल ५४

मिगजालत्थेरगाथा ५३

मिगारधेष्ठी ३०

मिर्जापुर १३३

मित्र कुटुम्बी २२६, संग २२७,
२२८, ले २२६, २२८,
२२९

मिलिन्व राजालाई ३२४

मृ

मृगजाल ५३

मृगदावनमा ९, ३६९, ३६८, ३७३

मृगदावनतिर लागे ९

मृगार २३, ५०, ५३, धेष्ठी
३२, ३६, ४०, ४८, ४९,

५०, कुमार ९८, प्रासाव
 ८७, माता ४८, ५०,
 श्रेष्ठीले ३०, ४१, ४२,
 ४३. ४८, ४९, ५०, ५१,
 श्रेष्ठीको २९, ३९, ९७,
 कुलबाट २९, कुलमा मङ्ग-
 लोत्सव ४०, माताको १८१,
 को केही सम्पत्ति १४८,
 मातालाई १२५

मृत्युमार ३८८

मे, मो

मेघिय महास्थविर ९१
 मेच्छक श्रेष्ठी २०, २१, ९७, ९८
 मेत्सगु महास्थविर ९१
 मेत्ससुत्तं २४७, २४८, २४९,
 मेत्सा भावनासुत्तं २४९
 मेत्सासहगतसुत्तं २४८
 मेत्सानिसंसुत्तं २४७
 मेत्सेय्य ९६
 मेरठ १३४
 मेग्गल्लान महास्थविर ८९
 मेघराज महास्थविर ९१

मोसिय फग्गुन ३९३
 मोद्गल्यायन २९६

य, या

यकखपहारसुत्तं २४६
 यमकलापियसुत्तं ३८९
 यमकवग्गो १८८

यश १, ९, पुत्र ११, १२, को-
 पिता १०, कुलपुत्रको २,
 यशपुत्र भिक्षु १३

यस पम्बज्जा ९, १२
 यस महास्थविर ८९
 यसोज महास्थविर ९१
 यक्षवेवपुत्रले ३७४

यागु मधुगोलकानुजाननं १०६
 यामा १७०, १७७, लोकमा १३८,
 वेवताहरूको १७६

र

रट्टपाल माहास्थविर ९१
 रम्मक ब्राह्मणको आश्रममा ८७
 रागा ३८८
 राजगृह २५६, ३७५, हो १३३

को २७, वासी २६७, मा ३२८, ३७३, नगरमा ३७२, ३७५, की ३३७	वप्प ९, महास्थविर ८९ वस्सूपनायिकबखन्धकं १५८ अमराणशी ९, ३२२, ३२८, ३२९, ३७३ मा १००, २५६, बाट २, वासी २०३, देशको १, देशमा २१२, हो १३३, नगरमा २६१, श्रेठीकी छोरी ६१
राजा उदयनले २३०, २५०	वासुलवत्ता २३२, २३९
राजा प्रसेनजित ३२, ३९	वाहितिकमुत्तं ८८
राध महास्थविर ९०	
रावलपिण्डी १३६	
राहुल २४८, महास्थविर ९०	
रेवत स्थविर ५६	
रोहिणी नदीको ३०२	

ल

वि

लकुण्ठकभद्रिय महास्थविर ९१	विड्डमको कयामा ३०८
लक्ष्मणमुत्तं ३८९	विड्डभवत्थु २११
लुम्बिनी अञ्चल ३०२	विपस्ती २९२, बुद्धवंतो २९२
क्लेशमार ३८८	विमल महास्थविर ८९
लोकमुत्तं ३९०	विमानवत्थु २६७, अर्थकयामा ९५, विराटनगरहो १३५
व, वा	विशाखा १४, २०, २५, २६, ३०, ३२, ४०, ५०, ५५, ५७, ६०, ६३, ६४, ७७, ८०, ८१, ९५, ९६, ९८, १४८, १५१, ३२२, को ३७, ले २७, २९, ३९, ४२, ४३, ४५, ४८
वक्कली महास्थविर ९०	
वङ्ग १३५, १७५	
वङ्गीस महास्थविर ९१	
वज्जी १३३, १३४	
वत्थुसूत्रमा ३५७	

५१, ५२, ५६,	१६०, १८१, लाई
६, ६०, ६४, ७२,	१११, ११८, ले १५२,
ग नामहरू ९५,	१५६, को १५२, १५६,
२५, की बहिनी	१५८
लिका २१, स्वयं	विसाखायवत्यु २०, २१, २८
कुमारीसंग ३१,	४८, ५३, ५५, ६१, ६७,
मा ६३, को यश-	७०, ९८, १००, १८२
(६), को आभूषण	विसाखा थेरीगाथा ९६
को स्वागत ३९,	विसाखादीनं उपासिकानं उपोसथ-
ांसा ८१, को	कम्मवत्यु ७६
, को आन्तरिक	विसाखासुत्तं ५५, ६५ ६६, ७९
५, को सामाजि	९७, १२९, १४८, १८१
, को त्रिजाह २५	विसाखाय सहायिकानंवत्यु ७५
। ४०, ४१, ५२	विमुद्धिमंगो २१०
, ६७, ७०,	विमुद्धिमागं २४६, २५३, २८८,
, ८०, ८३,	३९३
६८, ७५, ७६,	विहारविमान ५८, ५९, ६५, ९५,
७७, मा ५६	वृजि १३३, १३४, १७५, वेशको
सकाको वेहान्त	१४

। १००, १०१,
०३, ११२,
। १५, ११८,
। २४, १२५,
४३, १४८,
५८, १५९,

वे, वै

वेपुल्ल पञ्चतसुत्तं ३१७
बेलुकण्टकी २१६, २६६
बेलुकण्डकी नन्दमाता २११,
२१६, २१९, २६६

वेणुवन विहारमा १६
वेस्सभूबुद्धवंसो ३९७
वंपुल्य ३२६, पहाड ३२६
वैशाली हो १३४

श

शाक्यवेन्द्रले ८८
शाक्यनी ३९६
शाक्यवेन्द्रकी पत्नी १६
शाक्यवंशीहरू ३०२
शाक्यमुनी २१२
श्यामा २११, २२३, २२५, २२९,
(सामा) २६०, २६१,
ले २२५, २२६, कुमारी
२२५ कुमारीमा २२४
श्यामावती २०५, २०८, २०८,
२०९, २२८, २२९,
२३०, २३१, २३२,
२३६, २३७, २३८,
२३९, २४०, २४१,
२४२, २४३, २४४,
२४५, २४६, २४९,
२५०, २५१, २५२,
२५४, २५५, २५८,
२६१, २६३, २६४,

को जन्म २२१, को
विवाह २२९, उपासिका
२६२, महारानी २०८,
२१४, २५६, २२०,
२६२, कहीं २०६, को
मन २०७, मन्ने नाम
२२७

शीतल ३०७

शीवली ३०४, ३०७, ३०८,
महास्थविरको ३०३

शीवली घेरगाथा अर्थकथा ३०

श्र

श्रावकबुद्ध ३५६

श्रावस्ती २९, ४०, हो १३४, मा
२२, २३, ५७, ८०,
१००, १०८, १०९,
११२, ११८, १२२,
१२३, १८२, ३३८,
३७८ स्थित ११६, १२९,
१२५, १४३, १४८,
१५०, १५५, १६०,
१८१, २१५, बाट
२३४, बाती ४०, २६१

नगर २५, नगरमा ६१,	सम्यक् सम्बुद्ध २०, १६४,
नगरवासी ९२	२५६, २८४, ३१४,
आवस्तीको पूर्वशिक्षातिर ६२,	हनुमुग्ध १४५, ३१५,
६३	३१६,
श्रोग ३७७, ३८७ भिक्षु ३७९,	सम्मापरिव्वाजनीयसुत्तं ९७
३८०, ३८२, को प्रवज्या	सम्यक् सम्बुद्ध ३६९, ३६८
३७६, भिक्षु बुद्धसंग	सरयूनदीको शाखा ११६
३७८ भिक्षुले ३७८,	सललागार ६६
३८०, ३८१, ३८२,	सपुक्तनिकाय अर्थकथामा ३४६
३८६, भिक्षुलाई ३८३	सर्वज्ञबुद्ध ८, ले ३२४

स

सा

सककपण्डहसुत्तं १६	साकेत १४, १५, २२, ३०, ३२,
सङ्घदायिका ९७	नगर ३१, नगरमा २५,
सञ्चविभङ्गसुत्तं ३७३	जातकं ३४८, ३४९,
सङ्घिकवत्थु १२१	१९७, नगरमा ३३,
सञ्जय ३२५	ब्राह्मणवत्थु ३५०,
सञ्जीव महास्थविर २४६	सातागिरी ३७५,
सत्ताजटिलसुत्तं ९४	सागत महास्थविर ९१
सम्ब्रह्मलानं भिक्खुनंवत्थु ३७७	सामञ्जफल ३०१
सभिय महास्थविर ९१	सामञ्जवगो २८९, ३०९,
सभियसुत्तं ३९०	३२४, ३२५, ३५८
समचित्तवगो ५०, ८२	सामावतिवत्थु २२१
समचित्तावर्गको ९३	सामाथेरीगाथा २६०
समचित्तदेवताहरूले ९३	सारनाथ ३७३

सारिपुत्र ९२, २७२, २७४,
३०८, ३२०, सेवा २६८,
महास्थविर ८९, ९०,
२११, २४६, २६८, ले
३२०

सारिपुत्तथेरगाथा २४६
सारिपुत्ताउपसमसुत्तं ३९०
साल्ह ५४, ५९, सुत्तं ५४, ९३

सि

सिखान्सिससुत्तं ३९०
सिद्धत्थबुद्धवंसो ३२६
सिद्धार्थं गौतम २, ५, ६, ७,
२८९, ३२६, बोधिसत्व
१, ३, को वरबार ९६
सिङ्गल सूत्रमा ३४५, ३५३
सिरिमा २७९, २८०, २८९, ले
२८१, २८२, २८६,
गणिका २८३, २८४,
२८७, विमान २८७

सिरिमायवत्थु २८७
सीवली महास्थविर ९०
सीवलीथेर ३०३, ३०४, गाथा
३०४, स्सवत्थु ३०५,
अपदानपालिबाट ३०३

सु

सुगत १६४, हुनुहुन्छ १४५
सुजा १६

सुजाता १, ४, १३, १४, १५,
१६, १७, ५४, ९८,
थेरी १४, जातकं १७, ले
५, थेरीगाथा १५, को
६, ७, १७, को छोरा ९,
उपासिका १, २, ५, १३,
१४, १८, उपासिकाले
३, उपासिकालाई ७

सुत्तनिपातमा २३४
सुतसोमकुमार २१३
सुदर्शन नगरको २१३
सुन्दरीनन्दा ५४
सुदर्शना ९६
सुप्पसो ३२६
सुप्पवासा (सुप्रवासा) ३०२, ३०३,
३०४, ३०६, ३०९,
३१०, ३१३, ३१५,
३१६, ३१७, ३१८,
३२०, ३२१, ले ३०५,
३०६, ४०७, ३०८,
३०९, ३१५, ३१८,

३१९, ३२०, लाई	सुमनादेवीपावत्यु ७७, ७९
३०७, सुत्तं ३०४,	सुमेधपत्थनाकथा २८८
३१०, उपासिका ३०२,	सुभूति महास्थविर ९०
३०८, सुत्तं ३१४	सुरुचि जातकको ८२
सुप्पियत्थेरगाथा ३२६	सूत्रहरू ३८१
सुप्पिया (सुप्रिया) ३२२, ३२८,	सूरसेन १३४, १३५, १७५
३३५, उपासिका ३२२	सुंसुमार ३४६, गिरी ३४६,
सुप्रिय ३२२, ३२३, ३२६,	३५०, ३५२, ३५९,
२२७, थेर ३२५, उपासक	३९४, ३६३, ३६६,
३३०, परिव्राजक ३२५	३६८, नगरमा ३४७
सुप्रिया ५८, ८०, ३२२, ३२३,	से
३२४, ३२५, ३२६,	सेनानीधीता १८
३३७, ३२९, ३३२,	सेनानी निगममा २, ४
उपासिका ३३१, उपा-	सेनानी निगमको १, १६
सिकाले ३३०, उपासिका-	सेनासनखण्डकं १२१
संग ३३३	सेलत्थेरगाथा ३८८
सुबाहु महास्थविर ८९	सेलसुत्तं २०, ३८९
सुमन २६७, २७८, ३२४,	सेल महास्थविर ९१
मेठले २६७, २७७	सेलादि २०
मालाकारले २०५,	से
मालाकारको ३, घरमा	
२०७, २३६	
सुमनादेवी २०, १८	
सुमनासुत्तं ६१	सोणकृटिकण्ण ३३७, ३३८,
सुमाना राजकुमारी ६१	३४०, ३४१, वत्थु
सुमनाको ९७	३३८

सोणकुटिकण्णत्थेरगाथा ३३८	संयुक्तनिकायमा ५३, २४८
सोणसुत्तां ३३८	
सोण ३७६, ३९७, सुत्तां ३७६, ३७७, कुटिकण्ण ३७६, ३७३, कुटिकण्ण ३७६ थेरियावत्थु ३७६	ह, क्ष, झ
सोणकुटिकण्णवत्थु ३७७	हस्तक आलवक २११
सोण (कुटिकण्ण) महास्थविर ९०	हस्तिकन्तवीणाको २३९
सोण (कोलिबीस) महास्थविर ९०	हस्तिनख प्रासाद ६७
सोणकुटिकण्णत्थेरगाथा ३७३	हतियमंसाविर्पाटक्खेपनककथा ३३४
सोत्थिवती १३४	हेमक महास्थविर ९१
सोपाक ३२६, थेरगाथा ३२६	हेमवत ३७४, ३७५ सुत्तां ३७४, ३७५, पर्वततिर ३७४
सोमित बुद्धवंसो १५	हेमवत सुत्तावण्णना ३१२
सोमित महास्थविर ९०	हंढराबाद १३५
	क्षेमा २११, २१६
	ज्ञातिक गाउँको १४

शब्दावली

अ

अंग-भंग १९५, गरी २७९

अंगालन गइन् २८३

अकाल पुष्पहरू ३७४

अकालिक १६५

अक्रोधद्वारा २८६

अक्रोधिनी २९८

अखण्डरूपले ३२४

अखण्डित १६९

अग्रउपस्थायिकाहरूमध्येकी २९२

अग्रश्रावक २६८, २७४, २८८

अग्रश्राविकाहरू १५, ६७, २११

अग्रगण्य ७०, २०९ २८८

अग्रछिन्न २१८, ३१३, ३३५,

३४३, ३७१, ४०७

अग्रस्थान ७०, २०९, २१८,

२५०, ३५८, मा ३०९,

३२५, ३३७, ३७६

अग्रतर ३०८, ३०९

अङ्गप्रत्यङ्ग २७, २४७ २८२

अङ्गविकृति हुन्छ २७

अगाडि उठ्छे ५९

अघिल्ला जन्महरू २१२

अचम्म भयो १९८

अचल प्रसन्न हुने ३४३

अचोरिनी १२६, १४४, ३६०

अछिद्रित १६९

अच्छिनी २६

अजीव जीवनी २०१

अष्टपान ७९, ८०

अष्टमी २९८

अटल-भ्रष्टा ४९

अटलोक-धर्मबाट २३६

अटवर ५२, ५६

अष्टशील १७२

अष्टाङ्ग उपोसथ ३२४, व्रत २७८

अष्टाङ्ग गुणले १४७

अष्टाङ्गयुक्त १३६, १३७, १३८,

१३९, १४०, १७६,

१७७, १७८, १८० उपो-

सथव्रत १२९, १७५

अष्टाङ्गिक १८०, २९८ शीघ्र

१४७, २७९

१८ कोटी १९

अष्टिकल्याण २३, २४

अढाई (२११) एकड ६७

अन्तरधान १०३

अन्तःपुरमा २६३, २६४

अतिबुद्धि ३६, १९९, २५२

अतिवाक्य २३६

अन्तिमघडी ९४

अन्तिम भोजन ८

अतीतकथा ७५

अतीतकालभा ८७, २०२, २०४,

२५६, का ८१

अतुच्छ-ध्यानी २४९

अन्तेवासिक ३२९

अर्थकामना १२५, ३५९

अर्थकामिनी ३७०

अर्थप्रतिभम्भदा २०९

अदिन्नादान १३०, १६२, १८०,

बाट १२६, ९६१, बाट

तिरत हुन्छे १४५, बाट

विरत भई १३०, १७२,

त्यागी १७२

अदिन्नादायी हुन्छ १६३

अर्घकरीस २७१

अन्धकार नाश १८०

अधर्म २५१

अधम्मिक कतिका १५८

अर्धाङ्ग ३४४, ३५४

अर्धाङ्गिणी ३४४, ३५४

अन्धा २०१

अँध्यारोपन २०७

आध्यात्मिक ३६८, ३७०

अधिष्ठाग २४२, २५६, २८२

अधूर्तिनी १२६, १४४, ३६०

अघोदिशा ३५३

अघोमुख ३८९

अननुलोमिक ११७, गन्धौ १५२

अनपत्यारगरी २४०

अनागामी १०८, १६७, २३४,

२५२, २६४, मार्गकल

२१६, फल ३०१

अनाचार २९९, ३५३

अनिश्चित नियम ७७, १५०,

१५४, १५५, १५७

अनिन्दित भई ३१२

अनिष्फल मरण २१४, २५२

२५८

अनिष्फलनें छ २६४

अग्निस्कन्ध ४७

अग्निपरिचर्या ३६, गर्नुपर्छ ४७

अनुकरण १३२, १७३, १७३

१७५

अर्नुकम्पा १२५, १६२

अनुकम्पिका ६७०

अनुकरण १३०, १३१

अनुकूलमागंमा १६७

अनुगामिनी ३५४, प्राणी ३५४

अनुगमन गरे ३९

अनुचित ११७, १५६, गन्यो
१५२

अनुत्तर १६४, हुनुहुन्छ १४५

अनुदया १६२

अनुपादिशेषनिर्वाण ६, घातु ८

अनुभव ३१४, ३१५

अनुस्मरण २८६, ३५१, समानता
गरी ३०५, गर्दा १६४,
१६७

अनुमोदन ३०, ३१, ९५, १११

अनुरोध ३३८

अनुशरण २६७

अनुशासिका ३७०

अनुश्रवणद्वारा ४०७

अनुश्रुतिद्वारा ३७५, ३७६, ३८७,

अनुज्ञा १११

अनैतिक काम ३५६

अपमान ३५३

अपराध २१४, २४२, २८५,
पूर्ण ३५६

अपरापर्य-वेदनीय २५३

अपरामर्शित १६९

अपरिशुद्ध भिक्षुलाई ९३

अपवाद २७, २८, ८०, २३५,
गर्न ८१

अपवित्र १०५, १०८

अप्रतिरूप ११७

अप्रमाद २५९

अप्रमादी २५२ २५८, २५९,
३५५. नी २९८

अप्रसन्न हुने १५३ १५६, १५७,
२३३, लाई १५३, १५७

अपूर्व ३४०, घटनाहरू ८७

अल्पेच्छि ११७, १५२, १५६

अज्ञह्यचर्य ११०, १७३

अभागिनी २८१

अभ्यागतहरूलाई १२६, ३६०

अभिवादन ३१६, ३३१, ३५९,
३६३, ३६९, ३७८,
३९८, गरी १०, ३०६,
३१५, ३१७

अभिसम्पराय १०८, २६४

अभिसम्बुद्धत्व ७

अभिसंस्कार मार ३८८

अभिषिक्त २८

अभिषेक २३१

अम्मण ६६	अवबोध १६५, १६६, बरी २१९
अमदचपायिनी १०६, ३६०	अववाद ८५, ३६९
अमिलोद्वारा १६४	अववादिका ३७०
अमृतभोगी २०, २२	अवालमा १९२
अमृतमय धर्मोपदेश २०७	अवालभिन्न १९२, १९३
अमृतोपदेश ३८३	अवाल पोल्ने बेलामा १९२
अयश २३६	अविनाशिनी १४४, ३६०
अयोग्य २५१, ग=घौ १५३, तापूर्व	अरव-दूतहरू ९
२२५, २५६, तरिकाले	अशिक्षित ३४४
२५६,	अशंभ २०९, २१६, प्रतिसम्बन्ध
अरहन्त ४१, १०८, १६४,	२१०
१६७, २१०, २३४,	अश्रामजिक ११७, १५३
३४१, हुनुहुन्छ १४५, हक	असंवेतनिक बियो २५७
१२९, १३०, १३१,	असयमी २८
१३२, १७३, १७४, को	असत्य १७३, सङ्कल्प १८८,
अनुकरण १७२	बादीहुन् १६३, ३५६, मा
अरहतमागं २१६, फल २१६	राख्छन् १६३
अरहत्त्व ३९२, प्राप्त गरे १२	असर्फी ३३
अरुणोदय ३४०	असलकाम गर्नेहो भने २१५
अलंकार ३५३	असलबाटोमा २०७
अलंकृत ३७५	असह्य ३०५, ३०६
अलच्छिनी २४०	अस्वस्थ ३२२ ३२३
अलाभ २३६	अलिसपनको कारणले ३५४
अवक्रान्तिक प्रीति ३८१	असीति महाश्रावकहरू ८९, ९०
अवकाश २८०	अहंत् मार्गफल ३०१
अवगुण २७६	अन्हाएको काम २०३

अहिंसा ३५६
 अहिंसातकरोग २२२
 अहोसि २५३, कर्म २५४
 अक्षरस २०८
 अज्ञानवश २८५
 अज्ञानतावश २८१
 अज्ञानी २३६

आ

आईमाईहरू २८३
 आऊ हेर १६५
 आकाश-कसिण ४०४
 आकाशमा १८०, ३७४
 आकाशतिर ३८१
 आक्रोश वचनहरू २३५
 आँधी २७३, ३९२, छली २४०,
 चिम्लेर ३९२, को छारो
 समान १९१, फुट्यो भने
 २७
 आँधी माँ को रौंबाट ७४
 आगन्तुक १०५, ३२२, ३७८,
 भिक्षुलाई ८०, भोजन १०४,
 १०५, १०९, १११
 प्रागल्गामी २५५
 प्रायो ४६, २४७, २५१, २५२, मा

२५५, मा परी २१४, २५२,
 ताप्ले विचारले २५७,
 लाग्यो २५४, २६३,
 २६४, लगाइदियो १९३,
 को ज्वाला ७५, ले पोले
 कैं २५१

आँग ३४०, मा २८३

आँगन ८६, ९२, मा २७५

आघात ७३

आश्चर्यजनक ३४८, ३५५

आचरण ३६

आजन्यघोडीले ४०, ४५

आजीवकहरू १०१, १०२, १०४

आठ (८) करीस ६६

आठजना १८२, कुटुम्बहरूको ३७

आठदिन २७८

आठपुद्गलहरू १६७

आठवटा वरहरू १०३, १०८,
 ११०

आठ वरहरू ५२, ८१, १००,
 १०४, लेयुक्त १२५

आठशय ३०८, वर्ष १३९, १७७

आठ हजार वर्ष १३९, १७७

आन्तरिक वेवतालाई ३६, ४८

आदान-प्रदानद्वारा २२१

आनुपूर्विकथा १०, १३, २७६

आपनं मासु ३३३	१२९, १६४, १६६,
आपको सर्वत ७९	१६८, १६९, १७०,
आप्-कसिण ४००	१७१, १७२
आपद् २३९, २४१	आर्यसंस्कृति ३४४
आपत्ति २०	आयाचना २११, २१९
आभ्यान्तरिक १४४, कामहरू	आयु ३११, दिएको हुन्छ १०६,
१२६, मानिसहरू ३६०	३१०
आभूषण ३३, ३४, ३५, ५१,	आरक्षागर्द १८९
५२, ५८, ६०, ६१,	आराम भित्र १२०
६२, ११८, को पोको	आराम लिनु हुन्छ ८७
५९	आराम शून्य छ १०२
आत्मभाव २४१	आग्लागीमा परी २५३
आत्मविश्वास ३५६	आलो-पालो गर्दै ८२
आमा १७, १२५, ३७८, ३८२,	आवत-जावत ५४
समान गरी २०१, लाई	आवागमनलाई ३४९
३४७	आवासथभित्र १२०
आमाबाबु १२८, ले १६३, हरूले	आवासस्थान ६२
३५९, ३६२, ले १६३, ज-	आवाह-विवाह ३०२
स्ता हुन् ८०, को मृत्यु २२३	आवाह मङ्गलोत्सव ४०
आमिस भोजनहरूद्वारा ७९	आवेश भई २४२
आर्यअष्टाङ्गिक मार्ग हो १०	आशंकित भई २५४
आर्यउपोसथ १६०, १६३, व्रत	आश्वासन ६९, ३६९, ३७०,
१७५	विई २२५
आर्यकान्तशील २०६	आशिकागरी २७१
आर्यनिर्वेदिक १४६	आशिर्वाद २७१, ३०६, ३०७
आर्यभावक १७०, १७२, ले	आश्रममा ८७

आषाढ पूर्णिमाको दिन ३७३ मा
२७८, ३७५, रातमै
३७६

आसक्त भई ५४

आसनबाट ३१६

आसपासका ३८

आस्वाद ३९९, ४००, लाई

४०१, ४०२, ४०३,

४०४, ४०५, दर्शनद्वारा

४००, ४०१, ४०२,

४०३, ४०५ रूपी ३९१,

३९९, ३०५

आस्रवबाट मुक्त १२

आहारमा आशाराखी १६१

आक्षेप ७३

आज्ञाकारिणी ३४४

आज्ञा सुनी ३१९, ३३९

इ

इच्छानुसार ३२३

इतिहास २००, ३७५, मा १८५

इन्द्र २१२

इन्द्रिय-भावना १०९

इन्द्रिय संवर ३१२

इदिकथा २४६

इहलोक र परलोकको विषय १४३

इहलौकिक ३५६, विजय १४३,

१४४

ईश्वर २३२

ईर्यापथ ५३

ईर्ष्या २५१, २८१, २८३, २९८,

ले जली १९१

उ

उत्कृष्ट ३३७, जीवन ३१०

उगहनिमित्त ३९२

उद्ग्रह निमित्त ३९२

उद्गारहरू ७०

उच्चशयन १७४, महाशयन १३२

उचित छैन १५१

उज्यालो पनि २०७

उज्यालो भएर आयो १९०

उत्तम ३८, अर्थ ३९९, ४००,

४०१, ४०२, ४०३,

४०४, ४०५

उत्तरदिशा ३५३, तिरको १६३

उत्तरद्वारबाट ६३

उत्तरासङ्ग ११८, ले ३३०

उत्तानोपारिचिदा ११

उत्तीर्ण हुन् ३३६

उक्कसाटिक १०४, १०८	उपलब्ध ३००
उदयास्तगामिनीप्रज्ञाले १४६	उपभ्लेश १६४
उदात्त चरित्रको ३४५	उपसम्पदा ३७७, ३७९
उदाहरण ३२४	उपहार पठाए ४०
उदयान २५१, मा ११८	उपहारहरू ४०, २२१
उद्देशन गर्ने ९३	उपहास १९५
उद्देशन गर १५३, २५७	उत्पादन ३३६
उर्द्ध दिशा ३५३	उपाध्याय ३७९, ३८२, संग ३७७, ले ३८०
उद्धार ८७	उपाय ४००, ४०१, ४०२, ४०३, ४०४, ४०५, द्वारा १६४, १६५, १६६, १६७, १६८, १६९, १७०, १७१, १७२
उत्तन्वास गाँस ५	उपासक ११, श्रावकहरू २११, परिषद् ८९, २०९
उपकार २८१	उपासिका १२६, ३००, ३६०, हुँ १३, श्राविकाहरू २११, परिषद् ८९, २०९
उपमातक २५४	उपेक्षा बोध्यङ्ग १०९
उपस्थाक १५०, ३१८, को घर १५०, भिक्षुले ८४	उपोसथ ५६, ९३, २६८, २७९, २८०, व्रत १२९, १३०, १३२, १३३, १३७, १३८, १३९, १४०, १४२, १६०, १७२, १७३, १७४, १७५, २९९, व्रतको फल १७५, व्रतको
उपस्थान ३७६	
उपस्थम्भक २५४	
उपदेश २०८, ३१०, ३३८, ३४८, ३५२, ३५३, ३७४, ३८२, गरिन् २५२, गर्नुभयो २१	
उत्पत्ति १८६	
उपनाम २६६	
उपनिश्रय सम्पत्ति ६३, २६८	
उपपीडक २५४, कर्म २५३	
उपपदथ वेदनीय २५३	
उपयुक्त छ १०	

दिनमा ७६, १६२, शील	एकछिन २८९
१७६, १७७, १७८,	एकत्रित पारो २६७
२९८, २९९	एक छाके हुन्छन् १३१, १३२, १७४
उपोसधिक ७६	
उब्बेगा प्रीति ३८१	एक दिन १७६, १७८
उद्वेगा प्रीति ३८१	एक पांग्रे रथ ३५४
उम्लेर आएतापनि ३	एक पौत्रिक २११, २१५
उत्सव २५, ७४, हर्मा १५१,	एक भाग मात्र २२६
मा३७५	एक महीना १७६ १७७, १७८, हुन्छ १३०,
उसभ ३८	
उत्साह र मेहन १६९, द्वारा	एक रात १९६
१६४, १६६, १६८,	एक लाख ३५, ६१, सन्ताउन्न हजार ९२
१७१	
उष्मताद्वारा १६८	एकलै एकली १५१, १५५
ऊँट व्ही २३५	एकलै एकलो १५१, १५२, १५३, १५५, १५६, १५७
ऊर्णालोमबाट ७४	
ऊनहरू १२६, १६०	एक शयबीस योजनाको बाटो ३७७
	एकशय वर्ष १३७
ए	एकशयबीस वर्ष ५२, ९४
	एक वर्ष १३७, १७६, १७८
	एकसप्ताहसम्म २३५, ३१७, ३१८, ३१९, ३२०
एउटाको मन ३५५	
एउटाको शरीर भए ३४५	एक साता ३०५ सम्म २७६, ३०५, ३०८, ३१७, ३१८, ३१९, पछि समापतिबाट उठी २५७
एकटुक्रा सुन २७३	
एउटै प्रेम हुन्छ १८३	
एक करीस ६६	
एकजना १८२	

एकसाथ ३५१, ३५२

१००० कोठाहरू ६५

एकहजार वर्षहरू १३७, १७६

एकाग्रचित्तगरी २४१

एकान्त १५१, १५२, १५३,

ठाउँमा १५५, १५६

एघार गुणहरू २८२

एघारवटा फल २४७

ऐनालाई १६९

ओ, औ

ओक्कन्तिक प्रीति ३८१

ओंदात ८४ (=सेतो) कसिण ४०४

ओल्लो र पल्लो छेऊ ३४९

ओसिञ्चिनुकामो ८६

औगात २९

औविश्य (ओदिस्त) २४१

ओपनयिक १६५

ओला गिन्ती गरी १८७

ओषधी ६८, १०४, १०६, ३५५

ऋ

ऋजुप्रतिपन्न छ १६७

ऋद्धिको प्रभावले ३२४, गर्वा ११

ऋद्धिप्रभावद्वारा ६५

ऋद्धिप्रातिहार्य ५६, ८४

ऋद्धि शक्ति ३३२

क

कण्टपूर्वक २२३

कट्ट २१५, २१७, ३१५, वेदना

३१४, ३१६

कठोर भाषिणी १७

कर्णिकार फूलहरू २७३

कर्णिकार पुष्पवर्ण २४

कतकं ११९

कर्तव्य ३५३

कतिका १५८

कतिमानिसहरू मर्छन् १८२

स्कन्ध (=पञ्चस्कन्ध) मार ३८८

स्कन्ध निरोध ७

कन्या २३, २४, २५, २६, २९,

३०, ३३, केटीहरू २७

कनिका प्रमाण ३०

कपट २०६

कपडाहरू ३४

कपडालाई १६७, १६८

कम्पाउण्ड ६७, मित्र ६६

कपासहरू १२६, ३६०, छुटघाउने १४३	करीस ६६
कपासको धागो ३६६	करुणा भरित ३४८
कम्पित छैन २३६	कलहगर्ने १२३
कम्बल ३७८, ३८०, ३८२	कलिलो हृदयमा २२५
कर्मज वायुचली ३०५	कसिण ३१२
कर्मठान ८५	कसिगर फाल्ने ठाउँमा १८६
कर्मचारी १८६, को घरमा १८७	का
कर्मबद्ध २५८	
कर्मबल १८८, २०१	काका २५१, लाई २३९
कर्मभोग २५३	काखमा २७२, ३४९
कर्मविभाजन २५३	कागजको टुक्रोमा १९८
कर्मफल २५३	काञ्चन १८०
कर्मको मूलकारण १८८	कान्छी बहिनी १४, ५४
कर्मशक्ति १९१	काट्कुट पारी १९३
कम्भरकसी २८	काठहरू ३४, २५७
कम्भरसम्म पानी १०३	काठको टुक्रा ३८९
कमलमा ३९५	कानमा ३७६
कमलको पातमा २८२	काम घलाउनकोनिमित्त ४६
कमलको फूल १९७	कामदारहरू १२६, १४४, ३६०
कमलो ३५६	काममिथ्याचार १२६
कमिशनमा ७८	काम बन्द गरी १९२
करकमलमा ५	काम अ-हाएको छ १९३
करार गराउन लगाउँछन् १६२	कारणिक ५
कराउन थालिन् १५८	कालानुकूल ८५
कराउन थाले ७४, १५६	कालो रसमी ७४

काशीको वस्त्र ७२
 कार्षापण १८७, १८९, १९०,
 १९१, २२३, २७९, को
 २०७, को थैली १९२

कुम्हाले १९१, १९२ कहाँ, १९३,
 १९४
 क्रूर, २५१

कृ

कि, कु

कीटपतंग २२२
 कुक्कुरको मांस ३३४
 कुक्कुर हुँदा १८८
 कुखुरा २२२, २३७, हरू मारी
 २३८
 कुचो ११२, ११३
 कुजात बालक १९२
 कुजात पुत्र हो १९८
 कुटुम्बिहरूले ४६, ४८
 कुटे १९०
 कुबेलामा ८०
 कुभावना ३५१
 कुमारी ३६४, का सँग १५१
 कुखवा २०१
 कुलवंश २३
 कुलगृहमा १५०, २७९, गए १५१
 कुविचार गर्न छोडेन १९६
 कुवेरपतिहरू २२
 कुशलकार्य ३३६, ३३९

कृतत्वात् २५३
 कृत्रिम २३८
 कृपण १७५, २०१, २२३, हरू
 २२४, समान १३७, १३८,
 १३९, १४०, १७६,
 १७७, १७८
 कृष्णपक्ष २६६, २९८

Dhamma.Digital के, को, कौ

केन्द्र मानेर ८३
 केश २३, कलगण २३
 केही सन्तानहरूको नाम ५३
 कोठा १९६, ३८३, ३८४, ३८५,
 मा ४५, १०३, १५१-
 १९८, भित्र राखी २५२
 कोष्ठागार खोली ३४
 कोदाली ३७
 कोपाग्नीलाई २५५
 कोमलता २८

कोष ३८

कोसम्बक विवावकथा १२२

कौवाहरूको बथान १८६

कौलीमा २७५

क्रोधलाई २८६

क्रोधी २८३

ख

खजाञ्चोले १९९

खणिका प्रीति ३८१

खबर लिएर आए १९९

खराउ १०

खराब संकल्प १८८

खराब स्वप्न २४७

खरानीको धूलो २८०

खरानीद्वारा १९६

खरो ३१४, ३१५, ३१६

खाट ७१, मा १३२, १७५, १८०,

बाट ३२४

खादनीय १२६, १४४, ३६०

खाग्दानको ३३८

खाद्य १०१, १०३, ३०८, ३२३,

भोज्य ३२०, ३३१, भोज्य-

हरू २०५, ३१०, ३३२,

पदार्थहरू १६१

खान-पान २४०, २४८

खाना २२६, माग्न गइन् २२४,

खानुहोस् २२५

खालि हात ३०९

खिन्न हुन थाले ११७

खिसी गर्दै २०३

खुट्टा पखाल्नु हुन्छ ८५

खुट्टिका प्रीति ३८१

खुला रथमा ३९

खूर्पा ३७

खेततिर २७३, लाग्नु भयो २६९

खेतमा २७३, गई २१७

खेतबाट २७४

खैरको बन रमणीय छ ५६

खोपीमा २३९

ग

गङ्गामा २२९, २३०, २३१

गजुर (कूट) ६७

गणिका २६१, २९६, हरू २८४,

को घरमा १८६

गघाहा ह्यौ २३५

गर्भधारण ३०५, ३१५, ३१६,

गरी ३१७, ३१८, गएकी

कुरा ७८

गर्भवेदना ३०५	गाथाद्वारा ११०
गर्भिणी ३७३, ३७५, थिई १८७, छंदा ३०४	गालिगरी १९७
गम्भीरता ३६९, ३७०	गिजाहरूको वर्ण २४
गमिक ३२२, भोजन १०४, १०५, १०९, १११	गुच्चाखेली १९४, रहेको थियो १९३
गरीब २०१, २२३, २६६, २७७, कुरुवा ४७, २०१, २२३	गुण २८६
गलामा २९	गुप्तिका साथ १२६
गलेचा ६९	गुनासो ७९
गवुआ ४	गुफामा ८५
गहनाको बट्टा २०३	गूँद ७२
गहभरी आँसु लिई ३०७	गेरु (नौसागर) द्वारा १७१
ग्रहण गर्न ४	गेठमा २
गाई गोरूहरू ३७, ३८, १८९, ३४७, चर्नेछन् १६१, जिम्मा दिई १६१, लाई २	गेठको ढोका ३८, १८९
गाउँ ८४, ८५, ८७, घरमा ३९१	गेठको द्वारनिर् १८८
गाउत ३७, ३८	गेठालाले १८९
गाउन थाले ७४	गोडाको आँलाले २३३
गाँठ ३४	गोत्र २७७
गाडा ३७, का गाडा २७५, हर् २७४, जाने बाटोमा १९०	गोप्य तरीकाले ३६०
गाडीवानहरू १९०	गोपालक-उपोसथ १६०, १६१
गाडीवानसँगबाट १९१	गोबरद्वारा १६८
	गोरी वर्ण २४
	गोरू १७९, ह्वौ २३५, हर् १९०, १९१, २६८, बाहिर निस्की १८९
	गौरब १२६, ३६०, ३६२
	गौशालाहरूका काठहरू ३४

गृह-प्रवेश २७६

गृहस्थ-ब्रह्मचर्यशील ३५७, ३६७

गृहस्थीमा १२

गृही जीवन ३५३, ३५४

गृही श्राविकाहरू ३६८

घ

घट कतकादि ११२

घटनाहरू २८५, २८६

घनिष्ट ३३८

घर २७६, २८४, ३०९, ३२२,

बास छैन २७५, बार

३६६, मा २७९, ३३८,

३३९, ३४१, ३५१, ३८५,

३८६, ३९५, मा त्यायो

१८९, फर्क्यो १९४,

बलियोपानं २५१, पछाडि-

तिर ४४, ४५, मा भाग-

लागी १९५

घसि दिइन् २८३

घाँटिनिर ३५

घाउ ३२३, ३२४, ३३२

घाम कल्किने बेलामा १९२

घुँडा टेकी २४३

घुँडा मारी १८९

घुँडासम्म पानी १०३

घ्यु ७२, ८०, २८१, २८२, २८६

३२३, ले २८२

घुँटो ११२, ११३, आदि दान ८१

घोडा २३, हल्को ३२, को मांस

३३४

घोडीलाई ४०

घोषणा २०९, २८८, ३०९, ३२५

घृणित हो १०५, ६, १०८

च

चंगा पार्नु हुन्छ ८६

चउम्र कोटी ३७, घन ७०

चकितपार्दै ३४७

चतुमधु ८०

चतुर्मधु ८०

चतुर्मासभरी ६८

चतुप्रत्यय ६२

चतुप्रतिसम्भवा २१०, २६०, ज्ञान

२९०

चतुर्दशी २९८

चतुर्मास लागेपछि २७८

चतुर थिइन् ८१

चतुरार्यसत्य २९९, को १३, ज्ञान

२९९

चन्द्र १८०, ३९२

चन्द्रमा ५०, ५२

चर्दंगएर १८९

चर्बीको खाडलमा १९८

चमर ११३, ११४

चमत्कार ३९

चरणकमलमा ५०, ५२, २८५,

३००, ३१५, ३१६, ३१७

३१८, ३४७, ३७८

चरण सम्पन्न ३१२

चराको दृष्टान्त १७

चरित्रानुकूल २१, २२

चरित्रकथा २१०, २१४

चवालिस पाथी ६६

चा

चाडको दिनमा २६७

चाड-बाड २६८

चाड थियो २२९

चातुर्विंशत्य वर्षाद् १०१

चातुर्महाभौतिक शरीरलाई ८६

चाँदी ३५, १३३, १८०, को

पोसाक ३४, को धागोले

३४, का भाँडाहरू ३७,

हरू ३८५

चामल खोजी २७१, २७२

चार गृही मुख ३५६

चार कुराहरू ३१०, ३११

चार गुण धर्महरूले १४६, सम्पन्न

१४३, १४५

चारजना १८२

चार जोडा १६७

चार परिषद् २०९

चार व्यक्ति दगुर्दा २७

चारशय वर्ष १३८, १७७

चारहजार वर्षहरू १३८, १७७

चारकार्य ३२८, ६४, जानु प्रयो

११२

चारंतिर २२७

चारं दिशातिर ९

चारं परिषद्हरू ८९, का बीचमा

२०९

चालीसकोटी ३०, १९९

चि

चिच्याउन थालिन् २४०

चित्तको मलिनता १६५, १६९,

१७०, १७२

चित्त प्रसन्नता १७०

चित्त परिशुद्ध भएपछि १३

चित्त प्रवृत्ति १८८, १९०	चूरी २०४
चित्त प्रसन्न १६४	चूलामा २८१
चित्त विकार ७२	चूलोभा ३
चित्त विक्षेप १९५, १९६	
चिताए बमोजिम ३००	चो
चित्तुवाको मांस ३३४	
चिराक ४५, समात्न लगाई ४०	चोर ह्यौ २३५
चिन्हो ३८४	चोर ३४१, हक ३३९, ३८३, ३८४, ३८५, ३८६, ३८७
चिवाचर्चा २५४	चोरी १५३, ३५६
चीवर वस्त्र ६२, हक ६८	चौतारीमा ३
चीवर पहिरी ३१०, ३६३	चौबीस ८२, कोटी ७, ५४, १९
चीवर पारुपनगरी ८९	
चीवरहरू २५०, छाडी १०१	

चु

Dhamma.Digital

छ

चुल्लो २३	छट्टोवगो ८७
चुट्की बजाउने क्षणसम्म २४९	छत्र धारण २७६
चुट्कसम्म चुटे १९०	छ दिशा ३८३
चुपलागेर बसे ४८	छ योजना अगाडिनै २२
चुबली २३२, २३७, २३८, को कुरामुनी २४२	छलरूपट २०७
चुट्टन थाले २८२	छ वर्ष ररमी ८४
चूर्णद्वारा १६६	छ वर्ष पुगेपछि २
चूनले पोतेको ७१	छविकल्याण २३, २४
चपिलिई ३३०	छविवर्ण २४
	छबो र देवी ३५३

छानबीन नगरी २४२

छाला पलाई ३३२

छोरा ५२, ५३, ७०, १८७,
२०१, २९३, ३८२,
३९४, ले ३८१, छोरीहरू
९८, पाउनसके भने १,
जन्माउन सकूँ ७६,
जन्माई १८७

छोरी ५३, ७०, १८७, २२५,
२२६, २२८, २२९, २३०,
२३१, २६७, २७६, २७७,
२९३, हू ५२, ३८८,
३८९, हूलाई ७७, को
अभिवृद्धि २११

अ

अङ्गलमा ८५, ३९०

अग्गा १९, अोजिन् ६३

अतनगरी १२६, ३६०

अति प्रेम उती बुःख ५५, १८५

अति मानिसहरू छन् १८२

अन्तीहरूलाई ३२

अस्तो ११

अनक कर्म २५४

अनसंख्या छ १८२

जन्म जन्मान्तर ३४९

जन्म मरण रहित २५९

जमुनाको सर्वत ७९

जरत्व ९४

जबरजस्ती गरी ३९

जहानहरूमा ३५३

जाउलो १०४, १०६

जाग्रतता ३१२

जाति २७७

ज्यान २४०

जिउँवो कुखुराको सट्टा २३८

जित्न सक्नुपर्छ २८६, २८७

जित्न सकिन १९३

जिम्मा ३१९

जिम्मेवार ३१९

जिम्मेवारी ३३

जिरिङ्ग भयो २०१

जीवन २७७, ३१९, ३४४, ३५५

१९५, भर १०५, १०६,

१०७, १०८, १२९,

१७२, १७३, १७४

जे जति १०

जेष्ठ पुत्र २०

जेठी छोरीको स्थानमा ४

जोस्रन जानेछु २६८

ज्योतिषले २०१

ज्योतिषी १८६
जौहरीहर ६०

मं

झण्डा १७, गने १२२, १२३, जन
बाले ७४

झसंग मई २८३

झड्मा अडक्यो १९१

झारपातहर २५७

ज्याल उधारी २८०

ज्यालबाट २८१

ज्याल हालन लगाईविए २३७

जिंगा २२२

जूट-कपट ३५६

जूटो नबोले मई १३१, १७३

जूकी रहेको ३९०

ट, ठ, ड, ढ,

टहलिनु हुन्छ ८६

टाउकोमा २८१, २८२, २८६

टाँके ३५

टाँड् मनी १८९

टुक्रा टुक्रा २५७

टुकेती ३५६

डराउन बाले १९२, २४२, २४४

डराउछन् ३५५

डाह भयो १९०

डोही २५६, २५७

डले ३८४

डोकेकोलाई ११

डिताहा मई १९०

डुङ्गाद्वारा १६६

डुंगोद्वारा १७१

डुंगाहर ओसार्ने ६५

डोका ३८३, हरू ६७

त

तकिया ७१

तंताउन बालिन ३

स्तन चुम्बन गरी ५०

तपस्या ३३६

तबेला ३४, मा ४०, ४५

तरङ्ग ३८१

तरवारले ३३९

तालचा मारिवियो २५२

तातो पानी १९४, ले २८३

तातो घ्यू २८२

ताल बूझ २७५

तारण २४३, हुन्छ २४१

तारणाज १८०

तालका पंखाहरू ११३, ११४

ताला २३१

त्याग १७०, १७१, ३३६, सम्पन्न

१४५, चेतना २७०,

भावनालाई ४७, सम्पन्न

हुन्छे १४६, बान १६१,

बान हुन्छे १२७

त्यागिनी १२७, १४५, १६१

तिघामा ३३०

तिघाको मासु ३२३, काटी ३३०

तिमिरियो २७३

तिरस्कार २३३

तीन जना १८२

तीन तीन बाशीहरू ३७

तीन प्रकारका उपोसथ व्रतहरू ७६

तीन वचनद्वारा १३

तीन भाग २२५

तीन वेदना १९५

तीन रोग १९५

तीस रातको एक महीना १७६

तुनामा १९८, बाँधी १९६, १९८

तुना फुकाली १९८

तुरुन्त फर्की १९४

तुलावण्ड हुन् २१९

तृष्णिभावद्वारा १२, १०१, ३३१

तूर्य भावनको आवाज ३५

तेज-कसिच ४०१

तेज ७२, ८०, २२३, २८३, ३३९,

द्वारा १६९, मा भिज्याई

३४, घस्न लगाई ४०,

को बत्ती ११, का कपडा-

हरू २२५, को कपडाले

२५१

तेस्रो पर्न गयो ३०५

तोलनु ३३६

तृणस्वरजमा १३२, १७५

तृष्णा ३८८, लाई ३९१, क्षय ८८,

भारपुत्रीले ३९०

त्रयोदशी २९९

त्रास ७५

त्रिपिटकधारी २०४

त्रिपिटक बुद्धवचनलाई ९२

स्त्री १३७, १४०, १४३, १४४,

१४५, १४६, १७६, १७७,

१७८, ३४४, ३४५, ३६२,

हरू २८, ले १४४, १४५

१४६, सँग १५५, १५६,

१५७, प्रति ३४५, पुण्य

३४४, ३४५, पुत्रहरूले

१६३, लीलाले २६, क

साथ १५१, १५२, १५३,
१५५
त्रैधाचिक ११, १३

थ

थकावट ८६
थर थर कान्ठ बाल्यो २४२
थ्वीर वचन १७३
थुल्लञ्जय आपत्ति ३३४

द

दगुर्न लाग्वा २८
दगुर्वा २७, रहेछन् २८
दर्जा अनुसार ३२
दण्ड कर्म स्वरूप ६२
दण्ड त्यागी १२९, १३०, १७२
दण्ड दिन्छ १९५
दण्डनिकोप (प्रक्षेप) गर १६२
दन्त सक्षण २८
दतिवन ल्याइदियो २६९
दम्पातिले ३६४
दबाउ ७३
दयानु १३०, १७२
दरबार मित्र २३७

दरबारमा २३१, २४०, २४६,
२५१, २५२, २५४,
२५५, २५७

दरबार अगाडि २३०
दरिद्रताको कारणले ३५४
दरिद्री हुँ २७४
दरुण २०७, २१५, उपाय ९९०
दश अतिहरू ३५
दश अतिको अर्थ ४५
दर्शन ३४७, गर्न ३६७
दश कसिण भावना ३९९
दश आक्षेप २३५
दश कारणहरूमध्ये १९५
दश बना १८२
दश प्रकारका कुराहरू ४५
दश प्रेम १८३
दश नै दुःख १८३
दशसहस्र ३७५
दशसहस्रीलोकघातु ८६
दश कामभोगीहरू ३५६
दसना ७१
दक्षिणद्वारबाट ६३ ८३, ८९
दक्षिणविशा ३५३, तिरको १६२
दक्षिण ३१२
दक्षिणैय छन् १६७

दा
 बाइजो ३७, १९३, उपहारहरू
 ७८
 बाउराहरू ३४
 बाखको सर्वत ७९
 दांतहरू २४, २६
 दांत किकेको २३९
 बान २७६, कार्य, २७२, २९९,
 चेतना ९५, कथा १०,
 को फल २७४, द्वारा
 १२७, १६१, २८७,
 पुण्य २७८, दिन पाएँ
 २८२, द्वारा हातशुद्ध
 पाछे १४६, दिने काममा
 १२७, दिनेमा १६१,
 शालामा २२३, २२४,
 २२६, २२७, २२८,
 २६१, बस्तुहरू ८१
 बानघतापूर्ण २५१
 बानधीयकाम २५१
 बानानुभवेदता २७१, २७२
 बानी २०२
 बाम्पत्य ३४४, ३५२, कीर्ति
 २४५, ३६३

बायक ३२८
 बास १२६, १४४, ३६०, काम-
 दारहरूले १६३, स्वबाट
 ४, २०८, दासीहरू ४३,
 २२२
 बाशी ६०, २१२, २८१, ३२९,
 लाई ३, ३३९, ३८५,
 भनी घोषणा २७९
 बाहसंस्कार २२५

दि

दिएको मात्र १७२, १७३, प्रहण-
 गर्ने १३०
 दिन-चर्या ८३
 दिनमा ३८४
 दिनरात १३७, १७७
 दिनेकार्यमा १४६, १६१
 दिनेलाईमात्र दिनुपर्छ ४६
 दिनेलाई पनि नदिनेलाई पनि
 दिनुपर्छ ४७

दियो ७५

दिवास्थानमा ८५

दिवा विहारकोनिस्ति ८३

दिव्यजायु १११, १३७, १३८

१३९, १४०, १४१

१७७, १७८
 दिव्य भोजघातु ३
 दिव्य सम्पत्ति प्राप्त गर्ने ७६
 दिव्य सुख र आयु १३३, १७५
 दिशा विविशामा १०८
 दिशा सफा हृत्थ १०७

दु

दुहट्टका ३३९, ३८४, पारी १९३
 दुइ दुइ गजुर भएका ६६
 दुइजना १८२
 दुइतले ६५
 दुइ पांग्रे रथ ३५४
 दुइ भाग २२५, २२६
 दुइ शय वर्ष १३८, १७६
 दुइ हजार वर्ष १३८, १७६
 दुइ हप्ता सम्म २२, २८०
 दुष्कर्म ३९४
 दुष्कृत्य आपत्ति १५९, ३३४
 दुष्कृत्य पाचित्तिय दोष ११३
 दुःख १४, १८४, १३६, को ज्ञान
 २९५, पूर्वक २२६, पनि
 छैन १८३, को निरोध हो
 १०, को समुदयहो १०
 दुघाहा २८३
 दुये बालक १८९

दुष्परिणाम ४००, लाई ४०१,
 ४०२, ४०३, ४०४,
 ४०५, वर्गानद्वारा ४००,
 ४०१, ४०२, ४०३,
 ४०४, ४०५

दुट्टुल्ल १५७

दुर्मिक्षभय २२२

दुःशीली २३६

दूध २, १, ३७, ३४९ ख्वाई
 १८९, दुहाइन् २, मा
 पानी ३४५

दे, दै, दो

देवगणहरू ८६, १७०, १७१, को
 १७६, १७७, ले रक्षागर्हन्
 २४७

देख्ने बित्तिकं ३४९

देवता हुँ ३८०

देवताले ३८०, ३८३

देवतानुस्मरण १७०, १७१, १७२

देवता समान ४८

देवता उपोसथ १७२

देवदत्तको कारणले १५

देवपुत्रीले ९५

देव र खवो ३५३

देव र देवी ३५३

देवलोकमा २९५, उत्पन्न भई १८८

देहान्त भयो २२५

द्वेष २४९, २९८ राखी २४२

भाव २४१, २८२, २८६

दैनिक आवश्यकताको ८१

दंडोनिर १८९

द्रोणी ६६

दोपट्टा धोवर ८६

दोष ४४, ४५, ४६, ४८, लगाउँछ

१९५ रहित प्राणीलाई १९४

दोषारोपण ८, ४३

दोहरो २२७

दृष्टधर्म वेवनीय २५३

दुष्टीहरूबाट ३३६

घ

घन १४४, ३३७, ३४०, घान्य

१२६, १४४, ३६०,

सम्पत्ति ५७, हरू १८०

३८५, को राष्ट्रिय सुरक्षा

गर्ने स्त्री १४३, पतिको

पत्नी २७५, सम्पत्तिको

२७६

घन्य हो भन्ने ११

घनाढ्य ३३८, कुलमा १

घनी २७७

घनुष २४०, बाणले २४२, मा

२४१

घर्म संतरण गच्छामि ११

घर्म १२६, ३६०, ३७६, चक्षु

१०, समामा ८५, २५५,

उपोसथ १६६, कथा ८८,

चेतनाराखी १०१, बाढी

१२३, का गुणहरू १६५,

कथिकान्धार्यको स्थानमा

२०८, कथिकता २०९

को अनुस्मरण गर्छ १६५

१६६, देवाना ३८२,

विनयमा ३७०, भवणार्थ

२०८, प्रतिसम्मिदा २१०,

विचय सम्बोधयङ्ग १०९,

लाई देखिसकेपछि १०,

समामा २५८, ३३८, ३३९,

३४०, ३८५, ३८७,

भवनमा ३८५, ३८६

धर्मानुस्मरण १६५

धर्मात्मा २०२

धर्मासन २०८, मा ८५, २८३, मा

बसाली २०८, मा राखी

२३७

धर्माविबोध ६३, ८७, ८८, २०८,

गरिसकेपछि १०	नर्कलोकमा ३९४, २०३
धर्माभिसमय ८८	नर्कगामो ह्यी २३५
धर्माभूत २०७, २०८	नगद् सम्पत्ति १९९
धर्मोपदेश २२, ४९, ८५, ९२,	नगरमा ८५
९३, २०७, २८०,	नगर परिक्रमा २००
३१४, ३१५, ११६,	नगरभिन्न ८३
३३८, ३३६, ३४०,	न दिनेलाई विनुहुन्न ३६, ४६
३४८, ३७५, ३८३,	नग्नता १०५, १०८
३८४, ३८६,	नग्न साधुहरू ४९
घाइ आमाको रूपमा २१३	न पोलोस् २८६
घाइ आमाको कोखमा २०२	नदीको किनारमा २५७
घागोको प्रयोग ३४	नदीको किनारबाट ४३
घान्न सक्ने छैन ३६६	नदीमा २५, २५६
धार्मिककथा ११३, ११५, ३३३,	नब्बे प्रेम १८३
द्वारा ११३, ११५, ११८,	नब्बेनं दुःख १८३
३३२	नमस्कार गर्न योग्यछन् १६७
धार्मिककुरा ११९	१६८
धार्मिक स्वतन्त्रता ४१	नमारी छाड्ने छैन १९१
ध्यानमा ३७९, तल्लीन भई २५२	नरनारीहरूमा २
ध्यानी २८८	न रिसाउनुहोस् २७२
धिवकानं थाले ११७	नवक भिक्षु ३२३
धुँआ ३, ४	नवनीत ७२, ८०
धुषाइ ५	नवमी २९९
न	नव महिना पछि ६७
	न्यप्रोद्युक्त २, ४, मनी ४, ५
न करार ३४०	देवता ३, देवतालाई १

नक्षत्र योग १८७

नि

ना

नाइके ३४०, ३४८, ३८६,
३८७, ले ३३९ ३४१

नाताकुटुम्बहरू २५५, को हानो
१९५

नाती ५३, ५४, ७०, हरू ५२,
९२, नातिनीहरू १५१,
१८२

नातिनी २०, हरू ५२, लाई ७७,
१५८ हरूका बीच ७०,
को १८१

नाङ्ग नाङ्गा ४१

नांगा भई १०७

ना जवाफ भई ४८

नाचन पनि थाले ७४

स्नानगरी २५, २३१

स्नान गर्न २२९, २३०

नारी १२५, ३५९, ३६१, शिक्षा
३६, गुण ३५२, प्रति
३५२

नामहरू १४

न्याय (=निर्वाण) मार्गमा १६७

निकृष्टगुण ३५४

निगम ८५

निगन्ठ उपोसथ १६०, १६२

निर्ग्रन्थ १६३, उपोसथ १६३

निश्चल गर्ने ३९२

निर्णय १४८, १४९

नित्ययागु ८१, १०७, १११, हरू
१०९

निस्त्याए ३५१

निन्दा २३६, ३३३, गर्न थाले ४१,
गरेनन् ८१, गर्न हुन्न १५२

निर्वागी १६९

निदायी २७३

निर्दोष मार्गमा १११

निर्दोषी ४८, प्राणीलाई १९५

निधारमा चुम्बन गरी २२६,
२२९

स्निग्ध २४

निपुण ३२४

निर्भोक भई ३५५

निमन्त्रणामा २०५

निर्मल ३७०, जीवन ३५६

निर्माण ८२, कार्य ६५

निघतगरी १८८	नुहार्ई ५, घुबाईवरी २२३
नियम १५८, बनाउनु हुन्न ५४, १५८	नुहाऊ १०१
निरन्तर ३४९	नुहाउं दे छन् १०२
निराकरण ४८	नुहाउन २५
निरालसी ३६०, ३६२, हुन्थे १२६, १४४	नुहाउने कपडा १०८, १११
निराहार २९०	नून के २४०
निरोगी ३०६, पुत्र ३१६; ३१७, ३१८, ३१९	स्नेह ७३, २३०, २३८, २३९, ३४९, ३५०
निहक्ति प्रतिसम्भवा २१०	नैष्कर्म्य २७६, को गुणकथा १०
निरोधसमापत्ति २६८	नोकनी १९६, २०३, कुमा २०४, बाट मुक्तमयो २०८
निरोध धर्म हुन् १०	नी करोड रुपैयां ६८
निलंज्जी २८, साधुहरू ४१	नी कोटी ३७, ६०, धन ६२, ६८
निर्लोभिनी ३८६	९ कोटी १९
निर्वाण २५३, ३१५, परायण ३५७ को स्यातमा २१, नै साँचको सुखहो ३१४ ३१६	नीजना १८२
निबंदन ३०	नी महिना मित्र ६७
निःशंकी भई २५४	नीलो मिठुलाई ६८
निषेध ३३४	नीशय चोरहरू ३३८, ३८३
नील ८४, कसिण ४०२	नृत्य-गीत १३२, १७४
नीवरण १०	
नु, ने, नी	प
नुनद्वारा १७१	पंखा ४२
	पञ्चस्कन्ध ६
	पञ्चकल्याण २४, गुण २३, गुणयुक्त २३, गुणयुक्त

कन्या ३०	आश्वासन ३६६, हक
बञ्चवशी २९८, ३००	सुत्तु अगाव ४७, अता
बञ्चपाप गर्देन २०६	३४४ लाई ४६, ४७,
बञ्चशील २०६	१२८
बचाउन नसकी २२५	पच्य भोजन १०५
बञ्चाङ्ग प्रणाम २६९	पन्न हजार २७९
बञ्चाङ्ग प्रतिष्ठित ५०	पन्न सोन्ह वर्षकी १९६
बरचात्ताप २८३	पर्वाभिन्न बसी ५०
बचास वर्ष १३६, १७६	पनातिहरू ५२, ९८
बचासौं योजनहरू ६५	पनातिनीहरू ५२
बरिचम दिगा ३५३, तिरको	पत्नी २७६, ३२८, ३५३, ३५४,
१६२	को ४१, अत ३४४, गुण
बरिच यामको चर्चा ८४, ८७,	३६, १२५
८८	परखालले घेरिएको बियो ६७
बखि सुत्ने १९५	परजन्ममा ३५१ पनि ३६४
बखि सुत्थे ३५९	परम्परा ३०२
बटिभाग (प्रति भाग) निमित्त	परस्पर २२१, ३६४, ३६५, मा
३९२	३५३
बण्डितनी १०२	परम अर्थ ३९३
बत्र २७९, पठाए ३०, ३१, लेखी	परलोकमा ३५२
१९६, १९८, बाहक	परलोक भइन् ९५
१९८, हकका २२१	पराजित ३८९
बति ४१, २८५, २८७, ३२८,	परास्त गरी ३९१
कुलमा ३०३, १५,	पराधीनता १४९, दुःख हो ७९,
आज्ञाकारिनी २९८,	१४८
बक्तिनी ३५५, लाई	परापूर्वकालमा २५६

परिकर्म निमित्त ३९२	
परिवारिका २७९, २८४	पा
परिचर्यागर्नेछिन् २८०	
परित्याग १९, ७२, ८३	पाठमा परी २८३, ३८६
परिनिर्वाण ९, समानता ७	पाठ सफा गर्ने ११३, बुद्ध ११२
परिवार २२१, हरू ३४५	पाँचजना १८२
परिवेण ८६, मा ३२८	पाँच भाग ८३
परिवृत घरहरू ६६	पाँच वर्षे प्रीति ३८१
परिशुद्ध १६३, १६४, १६५,	पाँचशय २१, ६५, ३४९, ३५१,
१६९, १७१, १७२,	कोठाहरू ६५, को खंली
३५७, हुन्छ १६७,	११६, गाडाहरू ३७,
१६८, १७०, गरिन्छ	घरहरू ६६, चौबरहरू
१६६, १६८, जीवन	२५०, स्त्रीहरू ३७,
३५२	२१४, २२९, २३०,
परिष्कार ६८	बाशीहरू २१, परिवार
परिक्षण गराउनु ७८	२३१, २४०, रथहरू
परीक्षा ७८	२०, ३७, वर्षहरू १३७,
परीक्षिका ७८	बालिका २०, सुनारहरू
पत्तेर धाउँथ्यो ३२४	३३
पर्वतमा ८५	पाँच पाँच शय ३७, प्याँडहरू
पर्वदिनहरू १५१	३५
पवारणा ९४	पाँच हात्तीको बल छ २७
पसिना २४१, बघाउंँ २८१	पाँचतिय १५३, १५७, ३३६,
पहिले उठ्ने १२५	बोध ११८, ११९
पहिलो पटक ३४७	पाटिहारिय २९८, २९९
पहिलो भेट् ३४७	पाण्डित्यता २०४

वात्र-चीवर १०३, ३३१, ३६३,
ग्रहण गरी १३, १५०,
घारणगरी २६९

शानी ल्याइदिणो २६९

शानीमा उत्पन्न हुने १९७

शानीद्वारा १६४, १६६, १६८

शाय ३८८, ३९१, कर्म ३९३,

चेतनाले १९६, चेतना
द्वारा १९०, चिंताएकी

३६४, मै रमाए १९०

शायस ४२, ४४, २०४

शाराजिका १५३

शारमि धर्मानुकूल २१

शारलौकिक विजय १४५, १४६

शारलौकिक सफलता १४५, १४६

शारलौकिक संग्रह २७०

शालन पोषण २७

श्याल पारि राखेको देखी २३७

शाले ३८

शानुकूल १२०

पि

पिण्डार्थ गए २६३

पिण्डचारिक स्थविर ४२

पिता २८४

पिपासा २२३, बुर हुन्छ १०६

पीडित ३०६

पीत ८४, कसिण ४०२

पीरामा बसी ८५

पु

पुण्य १९०, कार्य ६८, कार्यहरू

९५, कर्म २७९, कार्यको

अनुस्मरण ७०, को प्रभाव

२०१, प्रभाव ३०४, फल

२४९, क्षेत्रमा २७३, मयी

जीवन ३५६

पुत्र ३८३, हरू ९८, १८२,

३२१, पुत्रीहरू १५१,

लाम ३७३, जन्माइन्

१, बाट धर्म देशना

३८२, स्नेह १८६,

३४७, ३५०

पुत्रीहरू ९८

पुरष्कार २५४, २५५

पुरुष १३७, १४०, १७६, १७७,

१७८, ३४५, ३५६,

प्रति ३४५, लाई ३५९,

बन्म्य सारथी १४५,

१६४

पुरोहित बाजे १६७

पुर्ण बेली १७७

पुर्णङ्ग ३५४

पुजनीय ३६०, छन् १६७

पूजा चढाउने छु १

पूजा सत्कार ३६०

पूर्वकर्म २५५, कौ कारण २०२

पूर्वजन्ममा १९७, २१४, २५३,
३५०

पूर्वदिशा ३५३, तिरको [१६२

पूर्वद्वारबाट ६३, ८३

पूर्वानुस्मृति-ज्ञानले ३४९

पूर्वाभिमुखगरी ४

नुवाँह समयमा १३, १०३, १५०,
३१०, ३११, ३६३

पूर्वायामको चर्या ८४, ८६

पै

पेटमा ३९४

पैवल नं २१

पैसा तिरी २०१

पोको ५८, ५९, ६०, लिन पठाइन्
६०, पारी ११८

पोखरीमा ३९५

पोल्न बाल्यो १९१, २५०

पोल्नबाट बचाइदिइन् २०४

पोलोस् २८२

पोषक १८६

पौदगलिक भोजन ३०८

पृथ्वी कसिण ३९९

प्र

प्रकरणमा ३३२

प्रकाश २९६

प्रज्वलित -९६, ३००

प्रणीत ३१०, ३१२, वान ३१०,

वायिका ३१३

प्रत्यक्ष फल ३२४

प्रत्यक्ष वर्ष २

प्रत्यक्षीकरण २७१

प्रतिग्राहकहरूलाई ३१० ३११

प्रतिच्छन्न १५१, १५२, १५३,

१५५, ठाउँ १५७

प्रतिष्ठित ३३८

प्रतिपावन २९९, गरी ३३१

प्रतिसम्भवा २०९, २६१, मार्ग
२४६, २८८

प्रतिबिम्बित ३९२

प्रतिभासम्पन्न २२४

प्रतिभान प्रतिसम्भवा २१०

प्रतिभाण सम्पत्ति २०९

प्रतिरूप छैन १५१

- प्रतीक्षा ५८, ३२३
 प्रत्युत्तर ३१, ३२, २८६
 प्रत्यूष समय ३७९
 प्रथम शरण जानेमा १८
 प्रथम शरण पर्ने १३
 प्रदर्शन गर्दै ८४
 प्रनक्षिणा गरी ३३१
 प्रदीप पूजामा ३३९
 प्रपञ्च १६२, १६३
 प्रफुल्लितपारी ३५७
 प्रबन्ध ३२, १२६, २२८, ३६०
 प्रवञ्ज्यात्व ८५
 प्रभाव ३१७, शाली १७, शालिनी २९६
 प्रभास्वर ८४, ३९३
 प्रमाद २५९
 प्रमादी २५८, ३५५
 प्रमाणित हुन्छ २११
 प्रमुदित १६५, १६७, १६८, १६९, ३२०, ३२१, हुन्छ १६४
 प्रमोद १०९
 प्रव्रजित ५४, ३४१, ३७७, ३८७, गर्नुभयो १२
 प्रवर्तित मांस ३२९
 प्रशंसा २०५, २३६, ३६६, ३६७
- ३६८, ३६९
 प्रशब्धिबोधयङ्ग १०९
 प्रसन्न १६५, १६७, १६८, १६९, १७१, १७२, ३४८, हुनेलाई १५३, १५६, पार्नसक्छ १५३, १५६, १५७, हुने ३३३
 प्रसव-बेथा ३०५
 प्रसव-वेदनाले ३०६
 प्रज्ञा १७१, बल १०९, दान १४६, सम्पन्न १४५, १४६, को अनुस्मरण १७१
 प्रज्ञेन्द्रिय १०९
 प्राणवण्ड २५५
 प्राण बचाइ देऊ १२
 प्राणी प्रति दया ५७, ३५६, राखी २०१
 प्राणीहिंसा १८०, नगर १४२, त्यागी १२९, १३०, १७२, बाट १२६, १३०, १४५, २९९, बिरत भई १६१, बाट हात हुताई ३३२
 प्रातिहारिय २९८
 प्रार्थना १
 प्रामोदय १६५, १६६, १६८,

१६९, ३७५
 आसाद ६७, १२१, मा गई ६९,
 डुल्लं ७० माथि २७५
 २८०, बाट २८१

प्रियंकर २२३

प्रिय ४०५, बादी ३६५, वादिनी
 १२५, पनि, हुन्छे ३५९

प्रीति ७, ८, ३५५, ३८१ मय
 मन १०९, बोध्यङ्ग
 १०९

प्रेरणा २०५, ३५५, दायी ३५७
 प्रेम ३५०, हुन्छ १८३, नं छन
 १८३, नगनू १८४,
 उत्पन्न भयो १९७, ले
 गई ५५, नभएदेखि
 १४८, हुँदैन १८४

प्रेशकारी २०३

प्रेष्य १२६, १४४, ३६०

फ

फरणा प्रीति ३८१

फनिचरहरू ६८

फल २७३, फूलहरू २८४

फिन्टर ३०७

फूल १९६ २०५, २०६, २०७,
 २३६, २३७, २४०,
 २७७, हलू ८५, किन्न
 २०५, किनेरत्याए २०७,
 को थुप्रो ७२

फोकाहरू ३

ब

बच्चा ४०

बटुल २७५

बज्यको रूपमा ३४९

बज्रपात ३८६

बत्ती ७५, २२७, ३८४, ३८९

बदनाम ७८

बन्धुत्वको सम्बन्ध ४०

बस्तु ५३

बल ३११, भावना १०९, दिएको

हुन्छ १०६

बलिदान ३३६

बलेसीमा ३८४

बर्षाद् समय ३३

बहिनी ३९४, ३९९, ४००, ४०१,

४०२, ४०३, ४०४

बहुलालाई १२०, १९६

बहुभृतता १८५, २०९, २१८

बा

बाब्राह्मण १८९
 बागका नांस ३३४
 बाछ्राह ३
 बाटोमा २०१, २११
 बाटो-घो १०५
 बाटो छ १९६, २२३
 बाटो दे गइ दिदा ११
 बाँडि ४०
 बाँण २०, २४१, २४२
 बाँधन २३०
 बार ल ३०० लगाई २२७
 बाँस क ३०० जाँदा १९१
 बाँसको ३०० गर्ने १९१
 बाँसको ३००मा १९१, २४०
 बासी ४०, ४४, खाने ४३
 बाहिरी ३६, ४५, ४६
 बाहिरि ५०० भयो ८७

बि

बिउ २७३, हरू ३०४, को आव-
 श्यकता हुन्छ ३३६

बिक्री गर्ने भाँडा २७
 बिघन २१६, ३८८, बाधा ३४०,
 ३८५, ३८६, ३८८
 बिम्बफल २४
 बिम्बिका २४
 बिरामी ३६६, पतिलाई आश्वासन
 ३५५
 बीसौं वर्षपछि ८३

बु

बुढा ३५०
 बुढी ३५०, नदेखिने २४
 बुद्धं सरणं गच्छामि ११
 बुद्धको दिनचर्या ८३
 बुद्धत्व ३७३, ३७५
 बुद्ध धर्ममा ३५५
 बुद्ध बुद्ध २०७
 बुद्धसँग प्रथम भेट् २०
 बुद्धानुस्मरण १६४
 बुद्धारम्भण प्रीतिले २०७
 बुद्धालम्बन प्रीतिद्वारा ३७५
 बुद्धासन ८६
 बुद्धि ३२२, मानी ३५७, मानी
 यिहन् २०५
 बुद्धोत्पाद दुर्लभ ८५

बुद्धोपदेश २०८, २८६, ३५२
 बुहारी १३, १७
 बुभार १६९

बे, बै, बी, बी,

बेया लागी ३१६
 बेहोस भयो १९४
 बंठक कोषाहरू ६७
 बेचहरू ३५५
 बै शकल्याण २४
 बोका १८९
 बोधि प्रति श्रद्धा राख्छे १४५
 बोधिमण्डपमा २३३
 बोधिवृक्षमनी ३८८
 बोधिज्ञान ८

बोधिसत्व ३, १७, २१२, २१३,
 ले ५, १७, लाई ४, ५,

छंदा २१२

बोध्यङ्ग भावना १०९
 बोलाउन पठाउँदा ३२४
 बोलि बचनमा २८
 बोलाहापन १९५

ब्य, ब्र, बृ

बस्त २८०, २८१

ब्यभिचार ३५६, ३६४
 ब्यवस्था ३३
 ब्याधिग्रस्त छन् ३५५
 ब्यापारीहरूबाट २२१, २४८,
 २४९

ब्रत लिन लगाउँछन् १६२
 ब्रह्म उपोसथ १६५
 ब्रह्मचर्य १०७
 ब्रह्मचारी १३०, मई १७३
 ब्रह्मलोक २४७
 ब्रह्मविहार २४९
 ब्रह्मसंग बस्छ १६५
 ब्राह्मण कुलमा २१२
 बृद्धताको कारणले ३५४
 बृत्तान्त बतायो १९६

भ

भंसार ७८
 भक्ति ३५०, पूर्वक २७०
 भद्रस्वभाव ७३
 भद्राभद्र मरण ३५६
 भस्म २५५, पार्नुपर्छ २५७, भएकी
 २५४, भएका हुन् २५३,
 पार्न १९२
 भय ७५, भीत ३५५

भरण पोषण ३३, ३६२, ३६६,

गर्ने १२७

भन्याङ्गमनी ५९, ६०

भलो ३५६, गर्ने छैनन् २४०

भवचक्रमा २५२

भवान्तरमा ३४७, ३४९

भविष्यमा ८

भाई १९३

भाग्य खुल्यो २०७

भांडामा ३

भांडो भरी २७४

भात ३७५, पकाई २७१, २७२,

पकाऊ ३४, छाई २७२

भार्या नै परम मित्र हो ३५७

भालुको मांस ३३४

मि

मिजेको कपाल २४३

मिजेको केश १८१

मिजेको वस्त्र १८१, २४३

मिता फोरो २२२

मित्री आगो ३६, ४५, ४६

मित्री कामहरू १४३

मिन्नामिन्न उत्तराहरू २८९

मिन्नामिन्न खुज्जा २१४

मिन्नामिन्न विशाखाहरू ९५

मिन्नामिन्न सुजाताहरू १४

मिक्षा पात्र ६५, ६८, २६९,

२७१, ३८२, मा २७१

मिक्षाटन ४, २३४, जाँदा ८४,

गरी ८३

मिक्षा मान गइन् २२५

मिक्षु ८०, ३०९, परिषद् ६५,

२०९, भोजन २९०, परि-

वारहरूका साथ ६५, सङ्घ

६९, सङ्घका विश्वासी ७७

मिक्षुणी ८०, २०९, हर्ष १०८,

३०९, परिषद् ८९, २०९,

श्राविकाहरू २११

भोरबाट खसाल्न पठायो १९१

भोरबाट खसालि दिऊँ १९१

भुइँमा २४२

भूत प्राणीहरू १३०

भेट्-घाट ५४, हुँदा १९७

भेट्न नसकी ७८

भेरी बजायो ३७

अंशज्य ७२ ३०८, ३२३

ओगसम्पत्ति २९६, ३१९, हर्ष

३००, काँ हानी १९५

भोजन ९, ६२, ७७, २८०, २८५

३१२, वान ६, २७६

३५१, खान्छन् ३६८, कृत्य
 ८४, पछिको चर्या ८४,
 पछिको कर्म ८४, ८५,
 ८६, पहिलेको चर्या ८४,
 हरू ३१७, ३१८, मा
 मात्रज्ञता ३१२

भोजनार्थ २८४

भोजनीय १२६, १४४, ३६०

भोजनोपरान्त ३१०

भोज्य १०१, ३०८, ३२३, हरू
 १०३, पदार्थहरू १६१

भोलिकोनिम्ति २२

म

म केही होइन १६२

मगज १९४

मङ्गलकार्य ५७, ७७

मङ्गल घरमा ५७

मङ्गलमय ४२

मङ्गलसम्मत ७७, १५१

मङ्गल हात्ती २८

मङ्गलोत्सव ३३

म घरमा छोटा २९८

मञ्जुष्ठ ८४

मण्डल ३९२

मणी ३५, १३३, १४२, १८०,

मय ३५, माणिक्यादि ३५

मतवालाको कारणले ३५४

मद्यपान १८०, २९९

मधु ७२, पायस ४२, को सर्वत
 ७९

मधुर स्वरले २६, २०८

मध्यस्थ भावले ३४८

मध्य यामको चर्या ८४, ८६

मध्य रातमा ४४

मध्याह्न समयमै १४८

मध्याह्न समयमा १६०, ३७९

मधू ३२३

मनको दियो पनि बल्यो २०७

मनको मलिनपन छुट्यो २०७

मन फर्क्यो १९२

मन लगाई काम गर्छ ३५९

मनसाथ ३५२

मनुष्य मांस ३३४

मनुष्यको मासु ३३३

मनुष्य घात १५३

मनुष्य छोटा २९६

मनुष्यत्व दुर्लभ ५५

मनुष्य लोकमा १८८

मनुष्यहरूको १७६, १०० वर्ष

१३९, २०० वर्ष १३८,

४०० वर्ष १३८, ८००	महाअपराध ३८६
वर्ष १३९, १६०० वर्ष	महाअन्धकार ७४
१३९, ५० वर्ष १३६	महाकरुणा समापत्तिद्वारा ८७, ८८
मनोकामना ७२, ३००, ३६२	महाकारुणिक ३०७, ३२४
मनोभाव ७७	महा दान दिए २२, १०८
मनोरथ ५	महादानी २२३
मनोवृत्ति १९१	महाद्योतक १६१, १६३, १७५
मर्मस्पर्शी २५५	महाधनी २७७, ३७३, ३९७,
ममा अँध्यारोपन थियो २०७	कुलमा ७२
मयल परेको शोरलाई १६४	महान हुन्छ १७५
मरण ३६१	महानिसंस १२९, १३३
श्मशान रक्षक ३२५	महाप्रभावशाली १६१, १६३,
मयूर ३५, को प्वाँख २३	१७५
मयूराकार ३५	महापरिनिर्वाण ६, ७, ८, हुने
मरण २५०, शक्ति २०५, २०९	दिनको भोजनमा ३
मलमूत्र भरित २३३	महाप्राज्ञ २०४
मलिन चित्त १६७, लाई १६४,	महामेघ १०३
१६५, १६६, १६७, १६८,	महाराजिका देवलोकमा १७६
१६९	महारानी १७
मलिनता १६४, १६६, १६७,	महालता-पसाधन १९, ३३, ३४,
१६८, १६९, १७१, बुर	३५, ३७, ३९, ४०, ५१,
हुन्छ १६५	५८, ५९, ६०, ६१, ६२
मसानमा १८९	महाविस्फार १६१, १६३, १७५
मसानतिर १८९	महाशयन १७४ बाट विरत भई
महत्त्वपूर्ण ६, ८, ९, ८८	१७५
महत्फल ९५, १३३, १७५	महानशक्ति ३१७

महिनामरी २७९
महिषीहरू २३२
महोत्सव ५७, ६८

मा

माइति ३७५, घर १, २, ३७३,
मा छँदा २७८
मार्गमार्ग ४००, ४०१, ज्ञानदर्शन
द्वारा ४०२, ४०३, ४०४,
४०५
माटो २७३, द्वारा १६४, को डल्लो
२७५, को खेतमा २७३
माताको रूपमा ३४९
मातापिता १२६, ३६०
मानुस्थानमा २०८, राखे ५०
माथिल्लो तलामा ६५
माधुर्यता २८
मानवधर्म होइन ४५
माने लगाउने छु १८७
मानिसको मासु ३३३
मानिसहरू ३४
माने नियत राखी २५७
माने निश्चय गर्‍यो १८७
माने संकल्प गर्‍यो १८७

मानुषीय १३६ १३७, राज्यसुख
१७५, १७६, लाई १७८
मापदण्ड २११, २१५, २१६
माया ३९९, ४०५, जालद्वारा
३९०, न्धकारमा ३०८
मालाहरू ७३
मालाकार २०६, २०७
माला गन्ध १७४
मालिकहरू २२२
मालिकनी २८१
मांस कल्याण २४
मात्सर्य २९८, मलरूपी १४५,
मललाई ३१२, मल दूर-
गर्ने १४७
मासु ३२३, ३२९, ३३०, ३३२,
३३३, को रस ३२३, ३२९,
पकाई २३८, को चोक्टा
काट्दं २५५

मि

मित्रता २७८, ३३७, ३९१, ३९९,
४०६
मित-बा २२६
मितकी छोरी २२९
मिथ्या दृष्टिक कुलमा २७९

मु	मेधाविनी १०२
	मेरो केही छैन १६२
मुक्त त्यागी ३०९	मंथुन २५३, गर्न सक्ने १५१,
मुख ताक्दा ५	१५२, १५३, १५५, १५७,
मुख ताक्नु भयो ६५	धर्मबाट विरत भई १३०,
मुख धुन चाहनु हुन्छ २३९	१७३
मुख पुछ्ने कपडा ११५	मैत्री चित्त २४१, २४८, २८१,
मुखवर्ण २४७	२८६
मुखिया १९८, लाई १९६, १९८	मैत्रीको प्रभाव २४१, द्वारा २४६
मुटु २४१	मैत्रीको फल २४७
मुण्डक २८१	मैत्री पूर्वक २२६, ३४८
मुद्रा ३५, हक ३४	मैत्री भावना २४८, २४९, गर
मुन्द्री कानमा ३७६	२४१, द्वारा २४८, २४९,
मुसलधारा ३८१	२८०, २८२
मुसुक्क हाँसी २८१	मैलो शरीरलाई १६६
मूर्ख हौं २३५	मोघपुरुष ११७, १५३, १५६,
मूर्खताको कारणले ३५४	३३३
मूगा ३५, १३३, लाई ३५	मोती ३३, ३५, १३३, १४२,
मूढ हौं २३५	१८०
मूल सूत्र २६८	मोक्ष २५३, ३४१
मूल्याङ्कन ६०	मंगलोत्सव २७६
मूसल धारे २५	मंस कल्याण २३
मूसा २२२	मृत्यु २१२, २१४, २५५, २५६,
	३२९, ३५६, ३६७, ३८०,
	भयो १८१, १९९, २५८,

मे, मै, मो । मृ

बेच ७१

पछि १७६, १७७, १७८, ३५६, ३६६, ३६७, ३६८, को सन्देश १९६, को द्वार १९२, को हातमा पर्दा १६६, को हातमा पर्नु दुःख हो ३६७, ३६८	यक्षणी ३९४ यागु १०४, १०६, का दश गुणहरू १०६ याचक २२३, २२४, पात्र ३०९ यानमा ३९ यान-वाहनहरू ४८ यापनीय ३२० युगल अप्र श्राविकाहरू २९० युगल उपस्थापिका २८८ युवती छोदै ७६ योजन ३८ योनीमार्ग ३०५
मृषावाद १३१, १७३, १८०, त्यागी १७३, बाट १२६, १३१, २९९, बाट विरत भई १४५ स्मृति-इन्द्रिय १०९ स्मृति-बल १०९ स्मृति बोध्यङ्ग १०९ स्मृति सम्प्रजन्य ८५, ८६	र य रंग रंगाउँदा १० रक्त कुम्भमा ३२० रक्तवर्ण ८६ रण संग्राममा २३६ रथ २९, ३९ रत्न ११९, मय ३५, ६७, मय प्रासादमा ८८, हूँ लिन हुँ ६०, ११६, लिन्छन् ११७, सम्मत ११९, १२०, सम्मत वस्तुहरू ११८ रक्षा गर्छ ३६०
यश २३६, कीर्ति २१५, २१६, २१७, सम्पत्ति ५७ यशस्वी ३०० यस जन्ममा पनि ३६४ यसै प्रसङ्गमा १५२, १५६ यसै सन्दर्भमा १५६	

- रसास्वादयुक्त ३१२
 - रक्सी उद्गम भएको कारण ७५
 रक्सी पिउँदै ७४
 रक्सी पिउन्न ७४
 रक्सी पिउने उत्सव ७३, ७४
 - रक्सीको प्रादुर्भाव ७५
 रहस्य २५६
 राज-आज्ञा २५५
 राजकुलमा ३०२
 राजदरबारमा ७८, २१३, २३१,
 २५६, २७५, २८९, गई
 २७४
 राजपरिवार ३०७
 राजपुरुषले २७५
 राजमुद्रा २३१
 राज्य-सुख १७७
 राजा ६८
 राष्ट्रपिण्ड २४९
 रातमा ३८४, भोजन नगर १८०
 रात्री ३३८, स्थान ८५
 - राम्रो व्यवहार १४४
 - र्याल चूहिन थाल्यो २४१
 - रीस २८१, फेर्ने २३४
 - रुक्खा सुक्खा खाना २७०
 - रुपैयाँ ३८४, पैसा ३६५, पैसाहरू
 १२६, १४४, ३६०
- रुई कराउँदै २२५
 रूप ७, सम्पन्न २२४
 रुमाल ११५, बान ११५
 रुखमनी ४, ६, ६५, ८५
 रेशम ७२
 रोग ३५५, ३५७, व्याघी ३५५
 रोगासनबाट ३६९
 रोग्याहाको कारणले ३५४
 रोगी ३२९, ३३०, ३६०, ३६६,
 को १०६, भोजन १०४,
 १०५, १०९, १११, को
 ओषधी १०९, १११, भिक्षु
 १०६, सेवक भोजन १०४,
 १०६, १०९, १११
 रोटी २८४, हरू १९३, जित्यो
 १९३
 रोपिकन ३३६
- ल
- लंगडी २०४, २१३, २१४, २२३,
 मई २०३, मई देखाउँद-
 थिन् २०३, थिइन् २०२,
 स्वभावको २०२, उत्तरा
 २०२

सज्जा ७५, शरम २२४, लु ११७,

१२९, १३०, १५२, १७२,

लु स्वभाव छाडी २५

सज्जित भई २२४

सद्गाहरू २५१

सग्न विचार गराई २३१

सम्बाइमा ३८

साम २३६, ३६९, ३७०, सत्कार

२१५, २१६, २१७, ३०४

सालन-पालन ३४७, ३४९

सावालस्करका साथ ३२

साहाछाप २३०

सलिप पोत गर्न ४

सुहृक्कपरि ३८६

सूला २२३

स्लेग २२२

सलेशमार ३८८

सलेश निरोध ७

सोक घातु ३७५

सोकविद् १६४, हुनुहुन्छ १४५,

बुद्धले ३१२

सोकमा बस्ने २६५

सोभ लालचा २७०

सोहित ८४, कसिण ४०३

सोरो टेकी ३६९

व

वश वृक्ष ९८

वचनले ३६२

वर्ण दिएको हुन्छ १०६, ३११

वर्तमान समयमा १९७

वस्त्रहरू ३७

व्रत लिन लगाउँछन् १६२

व्यक्ता १०२

वन्दना गर्छ ३१५

वन्दना गर्न आऊ ४१

वरदान २४५

वर्षादि १०१, मा १०२, १०४, को

कपडा १०४, १०५, १०९,

१११

वर्षावास ८२, १५८, हरू ८२,

२७८, २७९

वर्षकाल भित्र १५८

वा, वि

वास्ता राखेनन् १५२

वायु-कसिण ४०१

वायु समन हुन्छ १०७

वालक १८६, १८७, १८९, १९०,

१९१, लाई १९२

विकालमा १८०

विकाल भोजन १७४, बाट १३१,
१३२, बाट विरत भई
१७४

विचारधारामा १९६

विजयगरी ३९९, ४०५

विस्तृत अर्थ ४०६

विद्यमान १७१

विद्याचरण १६४, सम्पन्न १४५

विद्युत्पाद ३८१

विधूपन ११३

विनम्रतापूर्वक १९४, २७२

विपत्ति २२५

विभूषणहरू १७४

विमुक्ति-दर्शनद्वारा ४००, ४०२,
४०५

विमुक्तिलाई पनि ४००, ४०१,
४०२ ४०३, ४०४, ४०५

विमुक्ति मुख ६

विरक्त पानं ७४

विरज १०

विरेचन ३२९

विलाप १८४

विवर्त कल्प २४८

विवाद गर्ने १२२

विवाह ३२, ३६, ३९, ४०, ३०२,
३३८, ३७३, मङ्गल २,
२७८, मङ्गल गरी १९८,
भई ३५१

विशाल २८२

विश्वास १३, ३३७, ३४९, ३५०,
३५१, पूर्वक ३५१, नीय
७८, १५३, २०५, २४०,
२७७, २७८, मा ७३,
गने स्वतन्त्रता ४१, नीय
कुरा १७३

विश्वासी ३५८

विश्वासिनी ३७१

विशिष्ट ३२५, स्थान १८५

विशेषता ३९

विहारमा ८५, ३०६

विहारहरू २३३, हरुमा ८३

विहार निर्माण ६३, को सङ्कल्प
५७

विहार महोत्सव ६८

विक्षिप्त चित्तलाई ३९२

विज्ञपुरुषद्वारा १६५, १६६

विज्ञप्रशंसित १६९

विज्ञानको पुञ्ज ७

वीतद्वेषी ७

वीत मल १०

धीत मोही ७

धीत रागी ७

धीत शोकी १८४

धीर्य बोध्यङ्ग १०९

धीर्य-बल १०९

धीर्येन्द्रिय १०९

धीष २४७

धीतौ वर्षसम्प ८२

वे, वै, वृ

वेदना ७, ३१५, परिग्रह २५२

वेश्याहरूले १०८

वेश्याहरूसंग १०७

वेर भाव २३३

वेर्य ३५, ११३, १४२, १८०

वेश कल्याण २३

वेशखपूणिमा २, २९३

वेशारद्य ३६९, ३७०, तामा प्रति-

ठित भई १०

वृषभ ३८

वृक्षदेवता ४, ५, लाई २

वृद्धताको कारणले ३५४

शा, शा

शांका २५४, सन्देश ३६८, ३६९,

३७०

शंख वर्ण २४

शस्त्र-अस्त्रहरूले २४७

शस्त्र त्यागी १२९, १३०, १७२

शतप्रतिशत ३५२

शक्ति सम्पन्न २०१

शयन १७५, गर्नेछु १७५

शयनागारमा २४०

शय नै दुःख हुन्छ १८२

शय प्रेम हुन्छ १८२

शय योजन भन्दा पर २६२

शय वर्ष १७६

शरण पर्छु ११

शरणमा १३, ३६०

शरणागमन ९

शरीर ३६१, पखाली ८६ त्यागी

१७६, १७७

शहरमित्र ३९

शहरमा ८४, २२३, २५५

शाक्य राजकुलमा २८९

शान्त गरी ३९१

शान्त वातावरण २२७

शास्ता १४५, १६४

शान्ति ४००, ४०१, ४०२, ४०३,

४०४, ४०५

शारीरिक शक्ति ५६

शाश्वत २६५

शि, शु, शौ, शो	शोक २०९, २१६, त्व २१६, प्रति- सम्मवा २०८, २०९, २१०
शिक्षाकामी ११७, १५२, १५६	शोक १८४
शिक्षापद ११८, ११९, १५३, १५७, उद्देशण ११७	
शीघ्रातिशीघ्र २८५	श्र
शीतल ३०७, मई ३४८	
शीर कुकाई ३८९	भद्रा १७०, १७१, ३१९, ३२२, ३३६, ३३७, ३४९, ले युक्त १७०, ३६५, लाई ३३६, लु ३३०, ३३३, २१९, बल १०९, बल- द्वारा ३३६, रूपी धनकं ३३६, बिउकं ३३६, नै चाहिन्छ ३३६, नै बिउ हो ३३६, नै श्रेष्ठ धन हो ३३७, अटल हुन्छ २०६, सम्पन्न १४५, मई २७७, सम्पन्ना २५५
शील १७०, १७१, १७६, ३१२, ३६७, को अनुस्मरण १६९, ले युक्त १७०, वती १२६, १४७, ३४४, ३५७, ३६१, सम्पन्न १४५, उपोसय १७०, पालन गर्ने ३७०, अनुस्मरण गरी २८०	
शीलानुस्मरण १६९	
शुद्ध चेतना २७०	
शुद्धजीवी ३६८, ३६९, ३७०	
शुद्धहात ३०९	श्रमणहरू २८, ५८, ३२३
शुद्धात्म भाव १३०	श्रमण ब्राह्मणहरू १२६
शुभकामना ५	श्रमणेर ८०
शुक्लपक्ष २९८	श्रमणरी २०३
शुश्रूषा २८२	श्रावकसङ्घ १६७
शैलमय पात्र ८९	श्रावकहरू १६७

२१९, २६२,	संयमी ३६५
१), ह्रू ३६९,	संयोग २७०
	संवर्त कल्प २४८
	संविधान १२६, १४४, ३६०,
२२, २४०	गर्न १४४
१७०	संवेग जनाउन ७४
	संसारमा ३३६, ३४९
०	संज्ञा ७

स

२०१	स-उपादिशेष निर्वाण ६
२००, २०१,	सङ्कल्प १८८
	सत्कार १२६, ३६०
	सकृदागामी १०८, १६७, २५२
	२६४, २८७, मार्ग कल
	२१६, ३०१
	स्वर्गकथा १०
	सङ्घं सरणं गच्छामि ११
१७०, गरेकी	सङ्घ ३७६, उपोसथ १६८, को
र्नि १४३	अनुस्मरण गर्छ १६८,
	गुणहरू १६७, दान २७९,
	३८३, भोजन ३०८,
	लाम ६७, र्थमय जीवन-
	२२४, सेवा ७९, ३०८,
	सेवाकोनिम्ति ७७

सङ्घादिशेष १५३, १५७, ३३४	सन्तुष्ट ३१०, ३२०, गराई १०३
सङ्घानुस्मरण १६७	सन्तोष ३५६, जनक ३५०
सङ्घिक विहार ६७	सन्दर्शित १००, ११५, ११८,
सङ्घोपस्थाक ३२८	३३२
सङ्घोपस्थान ३०८, ३२४	सदावर्त २२३
सञ्चो छैन ३३०, ३३२	सन्देश-पत्र २००
सम्झना ३५१	सन्देह रहित १०
सन्तर्पित ३१०, ३३२, गरी ३२०	सन्दृष्टिक १६५
सप्त भोजनहरू ३२०	सद्धर्म श्रवण ८५
सप्तमी २९९	सन्ध्यासमयमा १६१
सप्तरत्न ३५, हळू, १३३, १७५,	स्वप्न देखे २३९
हळूले ३५	सैनासोद्वारा १७१
सत्तलमा २६, बसी २५, मै	सर्प २३९, २४०, मांस ३३४,
बासबसे २२३	ले डसी २१२
सप्त सद्धर्म ३१२	सम्पत्तिहरू ३४०, ३८६
सत्य ३५६, कृपा ३५५, कृपाद्वारा	सम्प्रतिष्ठित ११८, ३३२
३५५, द्वारा २८७, वादी	सम्प्रहर्षित १००, ११३ ११५,
१४७, १७३, वादीमई	३३२
७८, १३१, १७३	सम्पादन ३०८
सत्ताइस कोटी १९	सफलता १४४
सत्ताइस कोटी धन ७०	सफल हुन सकेन २०१
सन्तानहरू ५२	सफाई ४८, दिनुपर्छ ३७
संयानाश २५७	सफामुघर गर ३
स्वस्ती कामना ३६२	सर्व दुःख हुन् १४२
सन्तुष्ट ३२०, ३५१	सम्बोधिप्राप्त हुने दिनको भोजनप्या
सन्तुष्टी ११७, १५२	३

सभामा २५४	समापत्ति ७, २५६, समावता ७
सम त्याग ३६४	स्व-मांसदान ३२८
सम-प्रज्ञा ३६४	समुच्चय-धर्म हुन् १०
समकृदारीपन ३५०	समुत्साहित १००, ११८, ३३२
समर्पण गर्न २३३	सम्मोहित छ २४३
समयानुकूल ८५	स्वयम्बर २५
सम्यक् दुःख क्षय गामिनी १४६	स्वयंप्राप्त गरेको १०
समशील ३६४	सलाक भोजन ७१
सम-श्रद्धा ३६४	सर्वप्रथम १८५, ३७५, शरण
समाजसेवा ९४	जाने ११
समातेर ल्याऊ ३३२	सश्रीक हुन्थ्यो ३०४
समाधि २८७, इन्द्रिय १०९ ठ	सत्संगत ३७७
१०९, ३७९, ३९१,	ससुरा ४१, ४३, ४४, ४६, ४७
४०५ ठ हुन्छ २४७,	२८५, २८७, को कुनका
चित्त ३६८, ३७०, बल	४८, लाई ४९
१०९, बोध्यङ्ग १०९.	सहानुभूति ७३, पूर्ण २२६
विस्फार ऋद्धि २४६,	सहायता १०, ४७
२८८, संवर्तनिक १६९	सहायिका ३९७
सम्मान १२६, ३६२	सहिष्णुता ३५०
समान आचरण ३४४	सहेलिवरुका साथ ४०
समानगुण ३४५	
समान बुद्धि ३५२	सा
समान बैश ३४४	साङ्घिक विहार १२१
समान विचार ३४४, ३४५,	स्वागतार्थ २१
३५२	साँझपख १९३, २५५
समान श्रद्धा ३४४, ३४५, ३५२	साठी हजार ३८

७ कोटी १८२

सात करोड ९२

सात जना १८२, अरहन्तहरू १२

सात दिन ३१४

सात भाइहरू २१३

सात वर्ष ३१४, सम्म ३१८,

३१९, देखि ३१५, गर्भ-

धारण ३०३, ३१४

सात वर्षीय विशाखा २१

सात हाता सम्म ७

स्वातन्त्र्य १६९

सार्थक ७८७

साथीपन ३९९, ४०६

साथीको घरमा १९२

स्वाधीनता जति सबै सुखहुन् १४९

साधुकार ३७९, ३८०

साधुहरूले ४१

स्यानी आमाको रूपमा ३४९

सापटी ४६

सापेक्षी ३६६, ३६७, ३६८,

३६९

साबुन ३७

सामना गरे १९०

सामञ्ज ३०१

सामाजिक चलन २९

सामाजिक प्रथाको मर्यादा २९

स्वामी प्रति १४४, ३५२, राज्ञी

व्यवहार गर्ने १४३

स्वामीको मनोभाव अनुसार १४७

सालिन्दा १

सामु ४७, २८५, २८७

साहुमहाजनहरूले २७८

सा-है मनपर्ने १८१

साक्षात्कार ३०३, ३०२, ३९९,

४००, ४०१, ४०२,

४०३, ४०४, ४०५,

४०६, ४०७, ४०८, ४०९,

४०९, ४१०, ४११, ४१२,

साक्षि राखी ३५७

सि

सिकिस्त छ १९२

सिक्रीहरू ३८४

सिपालु १२६, हुन्छे १४४, ३६०

सिंह धनुष २४०

सिंहको मांस ३३४

सिंहको शय्या ८५

सिन्हाननिर २४०

सीसा ३८४

स्वीकृति ७७

सु

सु-भाष्यात छ १६५, १६६,

सुकैको केश १८२

सुकैको वस्त्र १८२

सुकैरी २४ १८७

सुख २३६, मय ३४४, ३४५

३५२, ३५३, ३५४,

मय दाम्पत्य ३४५,

मय दाम्पत्य जीवन ३५०,

३५२, दिएको हुन्छ

१०६, ३११, बायी ११०,

पूर्वक निवाउछ २४७,

पूर्वक सुत्नुपर्छ ४७, पूर्वक

परिमोग २६, ५७, पूर्वक

बस्नुपर्छ ३६ ४७, पूर्वक

३१६, ३१७

सुखानु बोध ४०५

सुखानुभव १०९

सुखी रहन्छन् १८४

सुगन्ध १८०, जलले ५२

सुगन्धित पानीले २०८

सुगुर २२२, को मासु ६

सुजाता र चुन्वको भोजन ६

सुन ३५, २७३, २७४, बटुल्वा

२७५ को थालमा ४२,

का भाँडाहरू ३७, हक

३८६, माथि सुगन्ध

३५७

सुनसुन २७३

सु-प्रतिपन्न १६७, १६८, ३१५,

हुन् ३१४, छन् ३१६

सुभाषितता २८

सुमेरुको मूर्धनीमा ७४

सुरक्षा गर्छ १४४

सुरक्षित गर्छ ३६२

सुराक ३८४

सुरामेरय १२६, १३१, १७३,

१७४

सुरूग ३३८, ३८४

सुलाम ३६९, ३७०

सुवर्ण १८०, को भाँडामा ५,

वर्ण बस्ते ४, माला २५,

२९, मय ३४

सुसंविधानगरी ३६०

सुसंविहित १४३

सुसंस्कृत ३१२

सुसिक्ता ३४४

सूड समाप्ति ५७

सूतिका चीवरहरू ७२

सून १३३, चाँडीलाई १७१

सूर्य ३९२, को तेज ४, को किरण

१९०

सूर्वास्त ३७४

से

सैंठकी पदवी २७५
 सेठले १९०
 सेनालाई ३९१, ४०५
 सेवा गर्नमा ३२२
 सेवा-टहल ५५, ७७, ९१, २०५,
 २७२, २८१, गर्न ३७
 सेवा-गुम्बूषा ४७, ५७
 सेविका २०५
 सोन्ह आकारले युक्त १४७
 सोन्ह घडा ५२, २०८,
 सोन्ह भागमा १७५, १८०, एक-
 भाग १३६, १४२
 सोन्ह महाजनपदहरूको १३४,
 १७५

सोन्हवर्षकी युवती ५२
 सोन्ह वर्षसम्म ३६७
 सोन्हशय वर्ष १३९, १७७
 सोन्ह हजार २१३, वर्षहरू १४०,
 १७८

सी

सीतेनी २३०, हरू, २३२, संग
 २३, संग वस्न न परोस्

७६

सोन्दर्य २६
 सोमनस्य ७, ८
 सोमनस्यानुभव ३२०
 सोमनस्यी ३२१
 सोतापन्न ४१, ५०, १०८, १६७,
 २६४, २७६, २८७,
 ३३६, ३४८, ३७५,
 ३७६, फल ११, ७५,
 २०४, २०५, २०६,
 २०८, २३७, २९१,
 ३०३, ३२२, ३४०,
 फलमा १३, २०९, मार्ग-
 फल २१६, ३०१

ह

हप्काउंवा १९४
 हज्जारों रुपैयाँ २०१
 हत्तरपत्त ३२५, ३३९
 हत्त्याको बन्धुमन्त्र १८८
 हस्तिनख स्वरूपको १२१
 हतोत्साही ३५५
 हत्वाद्वारा १७१
 हत्ला नगर ३४०
 हलुंगी भई २०७

हलो ३७, २६८

हर्ष ७, पूर्वक ३८२

हर्षित कई १०

हस्तकट्टा २६, चलाउन बाले ७४

हातले ३३२

हन्ती ३२, ३३, नै २३६, को
३३४, सार ३४

हारें १९३

हास्ति बाले ३०७

हिकनु ५३

हितकामना १२५, ३५९

हितानुकम्पी १३०, १७२

हिताय सुखाय हुमेख ११२

हिमखण्डमा २५६

हिसागनेलाई १९४

हिमासयमा ३७४

हीरा ३३, ३५, १३३

हेतुसम्पन्न ६४

हेरचाह ७९, ८०, ३२२

हेरविचार ३५८

होचो आसनमा १७५

होहस्ता २२७, २२८

हृदय २५०, २५१, ३४८, ३७५,

स्पर्शा २२६, का कुराहरू

३५१, मा ३५५

क्ष

क्षणक्षणमा ३५५, ३८१

क्षणसम्पत्ति ८५

क्षणिका प्रीति ३८१

क्षमनीय ३२०

क्षमा ४९, २८३, २८४, २८५,

३४०, ३४१, ३८७

क्षरद्वारा १६८

क्षीणाश्रको भिक्षुणी २०३

क्षीर ५, ६, भोजन २, ५, २९३,

वान ७

क्षुत्रिका प्रीति ३८१

क्षुधा दूरहुन्छ १०६

झ

ज्ञाति बन्धु ४७

ज्ञान कियको हुन्छ १०६

ज्ञानरूपी जाल ८७

ज्ञानरूपी विद्योको २१

ज्ञानशक्ति ५६, २०९

ज्ञानावबोध २०९

गाथा (श्लोक) सूची

	पृष्ठः
अक्कोधना भत्तुवसानुवत्तनी	२९६
अक्खामि ते भिक्खु	२९७
अट्टङ्गुपेतस्स	१७९
अट्टङ्गुपेतस्स उपोसथस्स	१४१
अतिवाक्यं तित्तिक्खिस्सं	२३६
अतीव हृदयं निब्बाति	३४८
अथचस्स अगारानि	१९५
अत्थस्सर्पत्ति हृदयस्स सन्ति	३९८
अत्थाय वत मे भद्दा	५१
अन्धकारेण ओनद्धा	७५
अप्पमादो अमतपवं	२५८
अप्पमादो पमोदन्ति	२९५
अप्पमत्ता न मीयन्ति	२५८
अग्रह्य चरिया विरमेय्य भेषुना	१४०, १७८
अभिक्कन्तेन वण्णेण	२९५
अहं नागोव सङ्गामे	२३६
आगुं नु गामस्मिमकासि किञ्चि	३९१

	पृष्ठः
आनन्दोनामुपट्ठाको	२१२
इच्छे ते अटठधम्मा च	१४६
इदं वत्वान सामावती	२४३
इस्सा च मच्छेरमथो	२९६
एतस्मि यं विज्जति अन्तरे धनं	१४१, १७९
एतं हि अट्ठङ्गिकमाहुपोसथं	१४०
एताविसं यञ्जमनुस्सरन्तो	३११
उपधिसम्बन्धनो बालो	२६४
उप्पज्जति च ते भोगा	२९५
उपासिका चक्खुमतो	२९७
उपोसथं उपवसिसं	२९७
एवं जातेन मच्चेन	७३
एवं जायते पेमं	१९७
एवं विससतो जत्वा	२५९
एस बुद्धो महाराज	२४३
ओभासेन्ति दिसा सब्बा	२९५
कदाहं पासादं रम्मं	७१
कायस्स भेदा दुप्पञ्जो	१९५
किमेविदं मुत्तकरीसपुण्णं	२३३
केनासि एवं जलितानुभावा	२९५
केन ते ताविसो वण्णो	२९५

	पृष्ठः
कोनुखो भगवा हेतु	३४८
कोनु हासो किमानन्दो	७५
कोलितो उपतिस्सो च	२१२
खेमा उप्पलवण्णा च	२१२
गरुक्कं वा पि आबाधं	१९५
चन्दो च सुरियो च	१४१, १७९
चरणूपपन्नेसु	३११
चातुर्दसि पञ्चदसि	२९७
चित्तो हत्थालवको च	२१२
चीवरदान दस्सामि	७१
जेत्वानसेनं पियसातरूपं	३९८
तस्मा असोकं	१८४
तस्ता जनेन न करोमि सखि	३९९
तस्माहि नारी च नरो च	१४१, १७९
तस्मा हि ते	१८४
तस्मा हि यागुं अलमेवदातुं	१०७
तमोनुदा ते पन अन्तलिक्खणा	१४१, १७९
ते कायिनो साततिका	२५९
तेन मे तादिसो वण्णो	२१७
तं पि सीलवति आहु	१४६
थेय्या च अतिचारा च	२९७

	पृष्ठः
ददाति दानं अभिभुग्य मच्छरं	११०
दसन्नमञ्जतरं ठानं	११५
दसस्सठानानि अनुप्पवेच्छति	१०७
दिब्बंसा लभते आयुं	११०
दिब्बानि वा पत्थपतामुखानि	१०७
दिस्वान तंहं अरतिं रगञ्च	२३३
दुक्खा च लोकस्मि	१८३
नन्दमाता च उत्तरा	२१२
नाहोसि छन्दो अपि मेथुनस्मि	२३३
निच्चं मगं विसोधेति	१४६
पञ्चसिक्खापदे रता	२९७
पटिभाणमस्स उपजायते ततो	१०७
परिक्खयं व ज्ञातीनं	१९५
पञ्चपुट्ठठा वियाकासि	२९६
पाटिहारिय पक्खं च	२९७
पागं न हञ्जे नच दिन्नमादिये	१४०, १७८
पाणातिपाता विरता	२९७
पादापि नं सम्फुसितुं	२३३
पिये असन्ते न भवन्ति एते	१८४
पियं न कयिराथ	१८४
पियं पटिच्चप्पभवन्ति एते	१८४

	पृष्ठः
पुच्छामि तं देवि महानुभावे	२९५
पुञ्जानि कत्वान सुखुद्रयानि	१४१, १७९
पुञ्जेन पुञ्जं	३११
पुब्बेव सन्निवासेन	१९७
पेमतो जायते सोको	५५
पेमतो विप्पमुत्तस्स	५५
फुसन्ति धीरा निब्बानं	२५९
बुद्धेन दुक्खान्तगुना पकासितं	१७८
भत्तुमनापं चरति	१४६
भेसज्जदानं दस्सामि	७१
भोजनदानं दस्सामि	७१
मञ्चे छुमायं	१७८
मनुस्सभूता किमकासिपुञ्जं	२९५
महप्फला लोकविदू न वण्णिता	३११
मा मं त्वं सरणं गच्छ	२४३
मालं न धारे	१४०, १७८
मुसा न भासे	१७८
मोहसम्बन्धनो लोको	२६४
यथापि पुप्फरासिम्हा	७३
या अन्नपानं ददातिप्पमोदिता	११०
ये केचि सोका परिदेविता वा	१८३

	पृष्ठः
येसं पियं नत्थि कुहिञ्चि लोके	१८८
यो वण्णेन अदण्डेसु	१९५
यो सञ्जतानं परदत्त भोजिनं	१०७
रत्ति न भुञ्जेय्य	१७८
राजतं व उपसगं	१९५
वण्णो च ते सब्बदिसा पभासति	२९५
विनेय्य मच्छेरमले समूले	३११
वेदनं फरुसं जानिं	१९५
विहारदानं दस्सामि	७१
सक्खि न सम्पज्जसि	३९१
सद्धा सीलेन सम्पन्ना	१४६
सब्बं परवसं दुक्खं	१४९
सम्मुह्यामि पमुह्यामि	२४३
सरणंगच्छ तं बुद्धं	२४३
सस्सतोरिव खायति	२६४
सा दक्खिणा उज्जुगगतेसु दिग्घा	३११
सा देवता अत्तमना	२९६
साधारणे विहञ्जन्ति	१४९
सा पुञ्जकामा सुखिनी अनामया	११०
सामवति मं तायस्सु	२४३
साहं सकेन सीलेन	२९७

	पृष्ठः
तिङ्गिमुवण्णं अथवा पि कञ्चनं	१४१, १७९
सुं च पणीतं	३११
सुसंविहित कम्मन्ता	१४६
सुसंखतं भोजनं या ददाति	३११
सेनासन भण्डं दस्सामि	७१
सोकावतिण्णो नु वनमिह कायसि	३९१
सोधेति वंत्थि परिणामेति भुत्तं	१०७
सोलसाकार सम्पन्नं	१४७
सो हं अज्ज पजानामि	५१